

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “ชน”
ของชาวสยาม

สายชล สัตยานุรักษ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ
ART & CULTURE

เลขทะเบียน.....	030938
เลขหมู่.....	123.2 ส ๕๕๙
วัน เดือน ปี.....	10 ๓ ๑ 25๕๖

สำนักพิมพ์
มติชน

หนังสือห้องสมุดเป็นสมบัติของ
ส่วนกลาง โปรดช่วยกันรักษา และ
นำส่งคืนเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน

บันทึกพิเศษ

บันทึกพิเศษ

ภาพปกหน้า

สมเด็จพระยาตำรง
ราชานุภาพ ประทับภายในห้องทรง
งาน กระทรวงมหาดไทย ที่ศาลา
ดุจขุน ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพปกหลัง

สมเด็จพระยาตำรง
ราชานุภาพ และเจ้าจอมมารดาชุ่ม

ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ
ART & CULTURE

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “จีน”
ของชาวสยาม

สายชล สัตยานุรักษ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

โครงการ ประวัติศาสตร์วิถีคิดเกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมไทย
ของปัญญาชน พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๕๓๕
สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ราคา ๒๒๐ บาท

ISBN 974-322-939-6

ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ
ART & CULTURE

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม
สายชล สัตยานุรักษ์

พิมพ์ครั้งแรก : มิถุนายน ๒๕๔๖

สำนักพิมพ์ **(มติชน)**

สำนักงาน : บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน)

๑๒ ถนนเทศบาลนามฤมาต

ประชาชนิเวณ ๑ เขตจตุจักร

กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๕๙๐ ๐๐๒๑

โทรสาร ๐ ๒๕๕๔ ๓๑๖๒

จัดจำหน่ายโดย บริษัท งานดี จำกัด

โทรศัพท์ ๐ ๒๕๘๐ ๐๕๕๙

โทรสาร ๐ ๒๕๘๐ ๐๐๕๘

ฝ่ายจัดจำหน่าย สุทิน จิรวานิชศิริฤ,

ประวัติ อมรทรัพย์ทวี

ฝ่ายสมาชิก พรศักดิ์ ปิ่นขุนทอง

ควบคุมการผลิต ฉันทนา เขี่ยมสอาด

แยกสี-เพลท กองพิมพ์ดี

พิมพ์ บริษัทพิมพ์เนศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด

ประธานกรรมการ ชรรค์ชัย บุนปาน
กรรมการอำนวยการ พงษ์ศักดิ์ พัยมวิเชียร
กรรมการผู้จัดการ ไพโรจน์ สายทุ้ม

คณะที่ปรึกษา

ศักดิ์ชัย บำรุงพงศ์, ทวีป วรติต,

รงค์ วงษ์สวรรค์, พดคำรจเอกวณิชชู เศษญูชร,

สมบัติ พลายน้อย, ถ้อม เฟื่องแก้ว,

ภาสิต จิตรภาษา, เรืองชัย ทรัพย์นิรันดร์,

เกียรติชัย พงษ์พานิชย์, อารักษ์ ศคะนาท,

ไพบูลย์ วงษ์เทศ, สมหมาย ปาโรจจิตต์

คณะบรรณาธิการที่ปรึกษา

เสถียร จันทิมาธร, ประพันธ์ ผลเสวก,

ชูชาติ หมั่นอินกุล, สุภากร บุนปาน,

ประสงค์ เดิศจิตวิสุทธิ, สรภท อุดยานนท์,

ประยงค์ คงเมือง, วรศักดิ์ ประยูรสุข,

สุวพงศ์ จันฉิ่งเพ็ชร, สุชาติ ศรีสุวรรณ,

สุภากร อุทัยวงศ์, ทวี มีเงิน, โอภาส เฟื่องเจริญ

บรรณาธิการและผู้พิมพ์ผู้โฆษณา สุจิตต์ วงษ์เทศ

บรรณาธิการบริหาร นิวัตติ กองเพ็ชร

บรรณาธิการศิลปกรรม สุลักษณ์ บุนปาน

สำนักศิลปวัฒนธรรม

ไมเคิล ไรท์, วาสนา พุ่มพัตถุน, สุพจน์ แจ่งเร็ว,

พงษ์ศักดิ์ ไพโรชงูร, สุวรรณ พันธุ์ศรี

สำนักบรรณาธิการ

อพิสิทธิ์ ชีระจากรวรรณ, นรากร สุ่มังคโต,

ชนันรัตน์ ศักดิ์สิงห์, ชุมพล บัวแย้ม,

มนตรีงาม นุ่มน้อย, เอมอร เปรมใจ,

ศิริกาญจน์ รัตนเกตุ, ชวัลฤทัย ชินมาตย์,

วิชรินทร์ ตันสกุล, สุทธิ หริมเทพาธิป,

ทองพร ประเสริฐภักดิ์, วรวิโร บำรุงพงศ์,

เสถียรพงษ์ เจียรติษฐาภรณ์, มิตร บุญธรรม

สารบัญ

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “ชน”
ของชาวสยาม

คำนำ	(๖)
บทนำ	๓
๑ ภูมิหลังและพื้นฐานพระดำริของ “สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ”	๒๓
๒ พื้นฐานพระดำริในการนิยาม “เมืองไทย” และ “ชนชาติไทย”	๕๙
๓ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย”	๙๕
๔ การสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์	๑๔๑
๕ การสร้างอัตลักษณ์เจ้า	๑๙๑
๖ การสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการ	๑๙๙
๗ การสร้างอัตลักษณ์ราษฎร	๒๓๓
๘ การสร้างอัตลักษณ์พระสงฆ์	๒๔๙
๙ การสร้างอัตลักษณ์ผู้หญิง	๒๖๕
๑๐ การสร้างอัตลักษณ์พ่อค้าและชาวจีน	๒๙๑
บทสรุป	๓๐๙

คำนำผู้เขียน

เมื่อปัญญาชนเขียนประวัติศาสตร์หรือเขียนหนังสือใดๆ ย่อมเป็นไปอย่างมีความสำนึก ว่าตนกำลังทำอะไรและเพื่ออะไร จึงเป็นธรรมดาที่นักปราชญ์อย่างสมเด็จพระยาตำราจรรณภาพจะทรงมีเป้าหมายแน่ชัดในพระนิพนธ์ทุกเรื่อง และย่อมจะทรงพระนิพนธ์หนังสือเหล่านั้น เพื่อเน้นมโนทัศน์สำคัญที่จะนำบ้านเมืองไปสู่เป้าหมายที่พระองค์ทรงใฝ่ฝัน

ที่กล่าวเช่นนั้น มิได้หมายความว่า สมเด็จพระยาตำราจรรณภาพไม่ทรงคำนึงถึงความจริง และทรงเสกสรรปั้นแต่งเรื่องราวต่างๆ ขึ้นมาเพื่อจะบรรลุมุ่งเป้าหมายทางเศรษฐกิจการเมืองเท่านั้น หากแต่ต้องการชี้ให้เห็นว่า “ความจริง” ที่ปุถุชนมองเห็นนั้น หาใช่ปรมาตถ์สัจจะไม่ ปุถุชนย่อมแลเห็น “ความจริง” จากมุมมองของตน และ “ความจริง” เกี่ยวกับอดีต ปัจจุบัน และอนาคตที่สมเด็จพระยาตำราจรรณภาพทรงมองเห็นและทรงมุ่งหวังก็เป็น “ความจริง” อย่างหนึ่ง และเราจำเป็นต้องเข้าใจ “ความจริง” ที่ทรงมองเห็น (หรืออีกนัยหนึ่งที่ทรงสร้างขึ้นในจินตนาการของพระองค์และทรงปลุกฝังให้เข้าไปอยู่ในจินตนาการของชาวสยามทั้งหลายด้วย) เพราะ “ความจริง” นั้นครอบงำเราอยู่ จนทำให้เราจินตนาการถึงสังคมและวัฒนธรรมไทยไปในทำนองเดียวกันกับพระองค์อยู่มากที่

เดียว ทั้งๆ ที่โลกที่เราอยู่กันทุกวันนี้ได้หมุนไปไกลจากยุคของ
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ อย่างชนิดที่พระองค์เองก็
คงจะทรงคาดไปไม่ถึงเลย แม้ว่าจะทรงเป็นบุคคลที่ทรงเห็น
การณ์ไกลอย่างยิ่งก็ตาม

แน่นอนว่า ความคิดของนักปราชญ์ย่อมมิได้มีคุณค่าแต่
เพียงเฉพาะในยุคสมัยของนักปราชญ์ผู้นั้น แต่ย่อมมีคุณค่าข้าม
กาลเวลาไม่มากนักน้อย พระตำริของสมเด็จพระยาตำราจ
ราชานุภาพก็เช่นเดียวกัน ปัญหาอยู่ที่ว่าพระตำริของพระองค์
มิได้ถูกรับรู้และเลือกสรรในท่ามกลางความเคาพรพในเสรีภาพ
ความยุติธรรม และสติปัญญาของมนุษย์ทุกคน หากแต่มีการ
เลือกเอามาเน้นเฉพาะพระตำริที่ตอบสนองของระบอบการเมืองแบบ
เผด็จการ ที่อำนาจสูงสุดเด็ดขาดถูกรวบไว้ในมือของผู้นำและ
ระบบราชการ และตอบสนองโครงสร้างสังคมที่ไม่เสมอภาคอย่าง
ยิ่งตลอดมา

ในขณะที่พระตำริซึ่งมีคุณค่าต่อส่วนรวม เช่น พระตำริ
เรื่อง เอกลักษณะไทย คือ คุณธรรม ๓ ประการ โดยเฉพาะคุณ
ธรรม “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการ
ประสานประโยชน์” กลับถูกละเลยหรือจงใจหลงลืม เพราะการ
ใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา และการเลือกผลประโยชน์
ส่วนตัวโดยไม่คิดถึงคนอื่น ได้กลายเป็นความถูกต้องชอบธรรม
ในทัศนะของผู้กุมอำนาจรัฐมากขึ้นทุกที

ความพยายามที่จะ “รีอ” เพื่อแยกแยะดูส่วนประกอบ
ต่างๆ ของตาข่ายแห่งความทรงจำที่สมเด็จพระยาตำราจ
ราชานุภาพทรงสร้างขึ้นมา รวมทั้งอัตลักษณ์ของเมืองไทยและ
คนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ หวังว่า
จะมีส่วนทำให้สังคมไทยตระหนักถึงความสำคัญของการหาทาง

เข้าใจ “อดีต” จากบริบทของเราเอง เพื่อจะร่วมกันจินตนาการ
และไต่ฝันถึง “อนาคต” ของสังคมและวัฒนธรรมไทยที่มีความ
เสมอภาค ภาวะสภาพ และมีความยุติธรรมเป็นรากฐาน

หนังสือเล่มนี้หากมีคุณค่าอยู่บ้าง ผู้เขียนขอขอบคุณ
นั้นเพื่อบูชาคุณ “ครู” นิธิ เอียวศรีวงศ์ ผู้ให้ความเมตตากรุณา
ต่อผู้เขียนเสมอมา รวมทั้งได้ช่วยให้คำแนะนำและคำวิจารณ์อันมี
คุณค่ายิ่ง แต่ผู้เขียนปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำของท่านได้เพียง
ส่วนน้อยเท่านั้น ความผิดพลาดบรรดาที่มีจึงเป็นความรับผิดชอบ
ของผู้เขียนแต่เพียงผู้เดียว

ขอขอบพระคุณท่านอาจารย์สุทัศน์ ศิวรักษ์ ซึ่งให้คำ
แนะนำอันมีคุณค่าและเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการปรับปรุง
รายงานการวิจัย

ขอขอบพระคุณคุณสุจิตต์ และรองศาสตราจารย์ปรานี
วงศ์เทศ สำหรับกำลังใจที่ทั้งสองท่านมอบให้ และขอขอบคุณ
ครอบครัวของผู้เขียนที่ให้ทั้งความรักและความเข้าใจ ขอขอบคุณ
คุณอุศนา นาศรีเคน ที่ช่วยรวบรวมเอกสารสำหรับงานวิจัยเป็น
อย่างดี

ท้ายที่สุดขอขอบพระคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย ที่ช่วยให้ผู้เขียนมีโอกาสทำวิจัยอย่างมีความสุข

สายชล สัตยานุรักษ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

๑๔ ตุลาคม ๒๕๔๕

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “ชน”
ของชาวสยาม

สมเด็จพระยาदारงราชานุภาพ

บทนำ

ในยุคโลกาภิวัตน์ ปัญหาของคนไทยและเมืองไทย ว่าเราคือใคร และเราจะอยู่กันอย่างไรในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว กลายเป็นปัญหาสำคัญอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อโลกในยุคโลกาภิวัตน์นี้ เป็นโลกที่เราจะต้องสัมพันธ์อย่างแนบแน่นในทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม แต่เราอ่อนแอและขาดอำนาจต่อรอง

ที่น่าตกใจและน่าเศร้าก็คือ แม้ว่าสังคมและวัฒนธรรมไทยในปัจจุบันกำลังประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและรุนแรง และวงวิชาการก็ได้สร้างความรู้เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยจากมุมมองหรือมโนทัศน์ใหม่ๆ ขึ้นมาจำนวนไม่น้อย แต่คำตอบที่เป็นกระแสหลักว่าเราคือใคร และเราควรอยู่กันอย่างไร ยังคงเป็นคำตอบเดิม เพราะมโนทัศน์และจินตภาพเกี่ยวกับเมืองไทยและวัฒนธรรมไทยที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้น

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคงมีอิทธิพลครอบงำคนไทย อยู่อย่างกว้างขวาง ทั้งๆ ที่ไม่มีพลังในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ รวมถึงปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นอีกแล้ว ซึ่งทำให้ปัญหาเชิงโครงสร้างจำนวนมากไม่ได้รับการแก้ไข จนเป็นเหตุให้เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจและสังคมดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

การเปลี่ยนมโนทัศน์และจินตภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย เพื่อเป็นฐานทางความคิดในการสร้างความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ ความเป็นประชาธิปไตยที่แท้จริงในทางการเมือง และการเคารพต่อความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วนในปัจจุบัน แต่ก่อนจะเปลี่ยนแปลงสิ่งใดพึงรู้จักสิ่งที่เราต้องการเปลี่ยนให้ต้องแท้เสียก่อน ผู้เขียนจึงมีโครงการวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์ วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.๒๔๓๕-๒๕๓๕” ซึ่งจะศึกษาผลงานของปัญญาชนจำนวน ๑๐ คน ที่มีบทบาทสำคัญในการสถาปนามโนทัศน์และจินตภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยกระแสหลักในช่วงเวลาหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา

โครงการวิจัยข้างต้นมีวัตถุประสงค์เพื่อจะเข้าใจมโนทัศน์และจินตภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย ว่าได้รับการสร้างสรรค์ปรับเปลี่ยน และสืบทอดในบริบททางสังคมการเมืองอย่างไร และมุ่งบรรลุจุดมุ่งหมายใด โดยหวังว่าความเข้าใจดังกล่าวจะไม่เพียงแต่ช่วยให้เข้าใจความคิดกระแสหลักได้ชัดเจนขึ้นเท่านั้น แต่จะส่งผลให้มองเห็นว่าความคิดกระแสหลักนั้นได้รับการสถาปนาขึ้นและได้รับการเลือกสรรมาเน้น เพื่อตอบสนองต่อบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมในแต่ละยุค ซึ่งในปัจจุบันและอนาคตบริบทเหล่านี้ย่อมเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากและรวดเร็วอย่างยิ่ง คนไทยจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนมุมมอง

มองหรือวิธีคิดเกี่ยวกับตัวเองให้ทันการณ์ มิฉะนั้นก็ยากที่จะปรับตัวได้อย่างมีพลัง อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนมุมมองหรือวิธีคิดเกี่ยวกับตัวเองนี้ ไม่ได้หมายถึงการละทิ้งจินตภาพเดิมที่เคยเกิดขึ้นและดำรงอยู่ในอดีตและปัจจุบันอย่างสิ้นเชิง แต่จากมุมมองหรือวิธีคิดใหม่นี้ ถ้าเราเห็นว่าส่วนใดของจินตภาพเดิมยังมีความหมายต่อปัจจุบันและอนาคตอยู่มาก ก็สามารถเลือกสิ่งนั้นมาเป็นฐานในการสร้างสรรค์จินตภาพใหม่เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทย เพื่อให้ภาพอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเชื่อมโยงถึงกันอย่างลงตัวในจินตนาการของเรา และเป็นฐานในการสร้างทางเลือกต่างๆ ที่จะเอื้อให้คนไทยได้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข และอย่างมีศักดิ์ศรีในสังคมโลกตลอดไป

ในที่นี้จะนำเสนอเฉพาะการสร้างอัตลักษณ์เมืองไทยและชนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยของสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการก่อรูปมโนทัศน์และจินตภาพ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” ทั้งในสมัยของพระองค์และในสมัยต่อมา

การสร้างอัตลักษณ์ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” เป็นการยกระดับของปรากฏการณ์ขึ้นมาเป็นมโนทัศน์ (conceptualization) และเป็นการสร้างภาพแทนความจริง (representation) เพื่อเป็นคำอธิบายว่าเราคือใคร และควรจะอยู่กันอย่างไร มโนทัศน์ซึ่งเป็นภาพแทนความจริงนี้จะถูกใช้เป็นกรอบในการกำหนดสถานภาพ หน้าที่ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ตลอดจนพฤติกรรมทางสังคมอื่นๆ ของคนไทย พร้อมกับกำหนดลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชนชาติไทยกับ “คนอื่น” ในวิถีทางที่คนไทยจะ (ถูกทำให้) รู้สึกว่าตนกำลังดำรงอยู่ในวิถีทางที่ถูกต้อง ดีงาม มีเกียรติ และมีศักดิ์ศรีอันน่าภาคภูมิใจ สามารถนับถือตน

เองและได้รับความนับถือจากชนชาติอื่นไปพร้อมกัน และจะนำ
ชาติไทย (หรือในกรณีของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยา
ภาพทรงหลักเฉียงที่จะใช้มโนทัศน์ “ชาติไทย” แต่ทรงใช้มโนทัศน์
“เมืองไทย” และ “ประเทศสยาม” แทน ดังจะกล่าวต่อไปข้าง
หน้า) ไปสู่การเป็นชาติอิสระและมีอธิปไตยในอนาคต

ในฐานะปัญญาชนที่มีวิสัยทัศน์อันลึกซึ้งกว้างขวาง
สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ไม่เพียงแต่ทรงสร้างอัต
ลักษณ์ “เมืองไทย” และคน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทยเพื่อตอบ
สนองต่อเงื่อนไขแวดล้อมและปัญหาต่างๆ ที่ชนชั้นนำเผชิญอยู่
ในเวลานั้นเท่านั้น แต่ทรงยึดหลัก “คิดการให้ตลอด” จึงทรง
เสนอคำตอบที่หวังจะให้คนไทยในอนาคตสามารถนำไปใช้ได้
ตลอดไปด้วย ทรงอาศัยการพิมพ์พระนิพนธ์ต่างๆ รวมทั้งพระ
นิพนธ์ทางประวัติศาสตร์เพื่อให้คนไทยและ “ชาวสยาม” อื่นๆ
ในยุคของพระองค์และในอนาคตได้รับรู้และยอมรับอัตลักษณ์
ที่ทรงสร้างขึ้น เพราะทรงพระดำริว่าจะส่งผลให้ความสัมพันธ์
ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ภายในประเทศดำเนินไปอย่างราบรื่น
เมืองไทยมีอิสรภาพและความเจริญก้าวหน้าอันมั่นคงและยั่งยืน

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพและชนชั้นนำของ
ไทยในยุคที่พระองค์ทรงสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ ชนชั้น
ต่างๆ ในเมืองไทย ได้เผชิญปัญหาว่า “เราคือใคร และจะอยู่
กันอย่างไร” เช่นเดียวกับคนไทยในปัจจุบัน แต่มีความแตก
ต่างกันในด้านเงื่อนไขแวดล้อม กล่าวคือในยุคนั้นมหาอำนาจ
ตะวันตกได้แผ่ขยายอำนาจและอิทธิพลเข้ามาในระดับที่รัฐไทย
ต้องเสี่ยงกับการสูญเสียเอกราช ชาวจีนอพยพได้ทวีจำนวนขึ้น
อย่างรวดเร็ว แม้ว่าชาวจีนเหล่านี้จะสร้างผลประโยชน์มหาศาล
แก่รัฐแต่ก็เป็นที่มาของปัญหาหลายอย่าง (ตามทัศนะของรัฐ)

ไปพร้อมกัน ในขณะที่เดียวกันชนชั้นนำได้ทำการปฏิรูปประเทศอย่างกว้างขวางจนเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้น ซึ่งทำให้เกิดปัญหาใหม่ๆ ที่ต้องหาทางแก้ไข และจำเป็นต้องหาทางปรับเปลี่ยนอุดมการณ์รัฐเพื่อเป็นฐานทางความคิดให้แก่การจรรโลงความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นด้วย

ในท่ามกลางสถานการณ์ใหม่ที่กล่าวข้างต้นนี้ ความอ่อนแอและปัญหาภายในประเทศยังมีอยู่มาก ชนชั้นนำซึ่งสามารถรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางได้เลือกที่จะสร้างความเข้มแข็งทางการทหาร สร้างระบบราชการแบบใหม่ ระบบสื่อสารคมนาคมสมัยใหม่ และพยายามทำให้ภาพลักษณ์แห่งความป่าเถื่อนในสายตาของตะวันตกหมดไป ซึ่งหมายถึงการที่ต้องใช้จ่ายงบประมาณจำนวนมหาศาลไปในการเหล่านี้ ขณะเดียวกันการแบ่งสรรทรัพยากรที่มีอยู่จำกัดก็นำไปสู่ความขัดแย้งอย่างรุนแรงในกลุ่มเจ้า ดังนั้นแม้ว่าเจ้าจะประสบความสำเร็จในการรวบรวมทรัพยากรส่วนใหญ่ของประเทศไว้ในมืออย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน แต่การจัดสรรทรัพยากรในลักษณะที่เจ้าระดับสูง ระดับกลาง และระดับล่างได้รับส่วนแบ่งแตกต่างกันอย่างมาก ก็กลายเป็นเหตุหนึ่งของความแตกร้างภายในชนชั้นเจ้า^๑

แม้แต่การแบ่งสรรทรัพยากรในระหว่างกระทรวงก็ยังขาดหลักการและกลไกที่จะจัดสรรอย่างเป็นระบบ แต่ขึ้นอยู่กับอำนาจของเสนาบดีเจ้ากระทรวงว่ามีมากน้อยเพียงใด เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะให้มึระบบตรวจสอบรายรับรายจ่ายของกระทรวงต่างๆ ขึ้นเป็นครั้งแรก^๒ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นไปเพื่อจะทรงสามารถควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจของเสนาบดี ก็คงกลายเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่ง

ผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านายที่เป็นเสนาบดีหลายพระองค์ รวมทั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชด้วย ในขณะที่เดียวกันองค์พระมหากษัตริย์เองก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าทรงใช้จ่ายสิ้นเปลืองในกิจการต่างๆ ของราชสำนักอยู่เสมอ เป็นที่รับรู้กันว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับงบประมาณสำหรับราชสำนักถึงปีละ ๑๑ ล้านบาท มากกว่างบประมาณที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับปีละ ๖ ล้านบาทเกือบสองเท่าทีเดียว”

แม้เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจถึงระดับที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพทรงเห็นว่า “วิญญูชน” ทุกคนย่อมต้องเห็นพ้องกันว่า จะต้องตัดทอนรายจ่ายเพื่อมิให้ประเทศล้มละลายจนไม่สามารถชำระหนี้ต่างประเทศ ซึ่งจะเป็นโอกาสให้ฝรั่งเข้ามาแทรกแซงการเมืองภายใน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพก็ยังทรงพระดำริว่า การตัดทอนรายจ่ายมิใช่เรื่องที่สามารถกระทำได้โดยง่าย เพราะจะต้องเผชิญกับปัญหาหลายด้าน ทั้งจากประเพณีการจัดการงบประมาณและจากปัญหาในด้านตัวบุคคลที่ขาดความสำนึกในผลประโยชน์ของส่วนรวม ดังที่พระองค์ได้ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าเฝ้าอย่างไม่เป็นทางการในพระบรมมหาราชวัง มีความตอนหนึ่งว่า

...วิธีว่างบประมาณที่ทำกันมาทุกๆ ปี เสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ถือน้ำที่ว่าจะต้องเซมิคชะแหม่ใช้เงินแผ่นดินให้น้อยที่สุด ถ้าตัดงบประมาณรายจ่ายลงได้เท่าใดก็ยิ่งพอใจ ฝ่ายเสนาบดีที่เป็นเจ้ากระทรวงจ่ายเงิน (รวมทั้งเสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ในส่วนการกระทรวงพระคลังฯ เอง) ย่อม

คิดแต่จะให้ราชการกระทรวงของตนยิ่งขึ้นเป็นประมาณ อยาก
จะได้เงินให้พอทำการนั้นๆ

...ประเพณีการว่างบประมาณในระหว่างเสนาบดีกระทรวง
พระคลังฯ กับเสนาบดีกระทรวงอื่น จึงเป็นทำนองเช่น การ
ขายซื้อต่อตาม ชาติความรู้สึกที่จะต้องช่วยกันรักษาประโยชน์
ของแผ่นดิน เปนมาดังนี้...^๔

นอกจากนี้ยังทรงชี้ให้เห็นปัญหาการทำงบประมาณที่
เกิดจาก “ระเบียบการที่จัดทำอยู่ไม่เหมือนกันทุกกระทรวง”^๕
ด้วย

วิธีการจัดทำงบประมาณโดยไม่มีหลักการที่ชัดเจนและ
นโยบายรวมที่ชนชั้นนำเห็นพ้องต้องกัน ย่อมนำมาซึ่งความขัด
แย้งในกลุ่มชนชั้นนำได้ง่าย ยิ่งจะต้องมีการตัดทอนรายจ่ายลง
เป็นจำนวนมากนับตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา ก็ยิ่งทำ
ให้ความขัดแย้งรุนแรงขึ้น จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัวเองถึงกับทรงรู้สึกว่ เสนาบดีกระทรวงพระ
คลังมหาสมบัติเป็น “จระเข้” ที่พยายามดำเนินนโยบายเอา
พระองค์ “เข้าไว้ในอำนาจในทางการเงินโดยบริบูรณ์...ตั้งท่าแต่
จะลากเอาพระคลังข้างที่และการเงินทั้งปวงเข้ารวมไว้ในพระ
คลังมหาสมบัติ”^๖ ส่วนเจ้านายโดยทั่วไปซึ่งต้องถูกตัดทอนผล
ประโยชน์ต่างๆ ลง ก็คงจะทรงตกอยู่ในภาวะตั้งเครียดมากขึ้น
เพราะเจ้านายหลายพระองค์ทรงประสบปัญหารายได้ไม่พอกับ
รายจ่ายอยู่แล้ว เนื่องจากต้องทรงใช้จ่ายเงินมหาศาลเพื่อรักษา
พระเกียรติยศ และเจ้านายบางพระองค์ยังทรงมีงานอดิเรก ที่
ทำให้ต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากจนถึงขั้นต้องตกเป็นหนี้ โดยไม่
มีความสามารถที่จะชดใช้เงินคืนให้แก่เจ้าหนี้อีกด้วย”

ความแตกร้าวภายในกลุ่มชนชั้นนำโดยเฉพาะในกลุ่มเจ้า

มีทั้งความแตกร้างในระดับตัวบุคคล (เช่นระหว่างพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เป็นต้น) และความแตกร้างอันเนื่องมาจาก “ประเพณี” การจัดลำดับชั้นที่ละเอียดซับซ้อน ที่ทำให้เจ้าแต่ละชั้นมีอำนาจต่อรองและมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรไม่เท่ากัน ก่อให้เกิดความตึงเครียดภายในระบบความสัมพันธ์ของเจ้า อยู่เสมอ นอกจากนี้การรักษาเกียรติยศของเจ้าในฐานะที่เป็นสมาชิกพระราชวงศ์ ทำให้ยากแก่การปรับตัวในการหาทางออกจากความขัดแย้งระหว่างกันโดยตรงไปตรงมา และยังยากในการปรับตัวเพื่อดำรงอยู่อย่างเพียบพร้อมด้วยเกียรติยศในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทรัพย์ได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับ “คนเชื้อตระกูลสูง” ที่จะได้รับการยอมรับนับถือจากคนชั้นเดียวกัน หม่อมเจ้าอากาศดำเกิงทรงสะท้อนความแตกร้างและปัญหาของชนชั้นเจ้าอันเนื่องมาจากปัจจัยด้าน “เชื้อตระกูล” และทรัพย์สินไว้ในนวนิยายเรื่องวิมานทลาย อย่างชัดเจน ดังความตอนหนึ่งว่า

...สมาชิกของสมาคมชั้นสูงต้องมีทั้งทรัพย์และมีทั้งเชื้อตระกูลสูง จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสองสิ่งนี้ไม่ได้ สำหรับผู้ที่มีทรัพย์แต่ไม่มีเชื้อตระกูล ถ้าจะพยายามเป็นสมาชิกของสมาคมก็เช่นเดียวกับจะพยายามชักใบเรือแค้นในลมมรสุม...จนบางที่ถึงแก่อัปปาง สำหรับผู้ที่มีแต่เชื้อตระกูลและไม่มีทรัพย์ ถ้าจะพยายามเป็นสมาชิกของสมาคมจนเป็นที่ออกหน้าออกตา ก็มีอุทาหรณ์เช่นเดียวกับจะพยายามพายเรือบนโคลน ย่อมจะหนักแรงหนักใจและไร้ผล และในที่สุดก็ทำให้เป็นบ้า...^๘

แม้แต่การจำแนกระดับของเกียรติยศ และการจัดการให้เจ้าแต่ละพระองค์ทรงมีสถานภาพและบทบาทที่สมกับพระ

เกียรติยศในพระราชพิธีต่างๆ ก็เต็มไปด้วยความซับซ้อนและ
ยุ่งยาก จนก่อให้เกิดความแตกร้างในกลุ่มเจ้าชั้นมาได้เช่นกัน
โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องช่วงชิงโอกาสในการแสดงออกซึ่ง
พระเกียรติยศให้ปรากฏแก่ตาของชาวตะวันตก ดังกรณีที่เกิดขึ้น
ในพระราชพิธีพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวในรัชกาลที่ ๖^๙ เป็นต้น

ความรุนแรงของปัญหาการแตกร้างในชนชั้นเจ้าเป็นที่
รับรู้กันทั่วไปในกลุ่มเจ้าและชาวตะวันตก และปัญหานี้ส่งผลให้
การร่วมกันทำงาน “อย่างกลมเกลียว” เป็นไปได้ยาก ในการ
ประชุมของอภิรัฐมนตรีสภาเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๗๔ ที่
ประชุมได้ปรึกษากันถึงเรื่องการตั้งคณะกรรมการเพื่อศึกษา
ปัญหาทางการเงิน ซึ่งปรากฏว่าเรื่องที่พูดกันมากที่สุดคือ ปัญหา
การเลือกบุคคลที่จะสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างกลมเกลียว
ที่ปรึกษาวิบูลย์บาลด้านการต่างประเทศชาวอเมริกัน คือนายเรย์
มอน บี. สตีเวนส์ (Raymond B. Stevens) ก็เคยปรารภถึงปัญหา
นี้ เขาได้เคยพูดครั้งหนึ่งว่า เขาไม่เคยเห็นที่ไหนที่มีความขัด
แย้งกันมากเท่ากับสยามเลย^{๑๐}

ความแตกร้างในกลุ่มเจ้าดังกล่าวข้างต้น เป็นปัญหา
ใหญ่ที่ผู้นำของเจ้าซึ่งหวังใยในพระราชวงศ์และหวังใยต่อความ
มั่นคงของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้องคิดหาทางแก้ไข
หากไม่สามารถสร้างความสมานฉันท์ในกลุ่มเจ้าชั้นมาได้
อย่างน้อยก็ต้องหาทางทำให้เจ้ามีความรักในพระเกียรติยศอัน
เกิดจากความสำเร็จในการทำหน้าที่ต่อบ้านเมือง จึงจะช่วยให้
เจ้าสามารถรักษาสถานะความเป็นผู้นำของรัฐสมบูรณาญา
สิทธิราชย์เอาไว้ได้

ในส่วนของข้าราชการ เมื่อมีการสถาปนาระบบราชการ

สมัยใหม่ขึ้นมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น ปัญหาสำคัญที่ชนชั้นนำเผชิญ ก็คือ ระบบราชการสมัยใหม่ยังขาดประสิทธิภาพเนื่องจากอยู่ในระยะแรกตั้ง จะทำอย่างไรให้ข้าราชการแต่ละคนทำงานอย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ จะทำอย่างไรให้ข้าราชการเป็นเครื่องมือที่ดีของชนชั้นนำ ไม่กลายเป็นแหล่งสะสมอำนาจที่จะกลายเป็นหอกข้างแคร่ในภายหลัง และจะทำอย่างไรไม่ให้ข้าราชการใช้อำนาจที่ได้รับไปในทางกตัญญูเยี่ยงนราชนคร ซึ่งอาจนำไปสู่การปฏิเสธอำนาจรัฐในสถานการณ์ที่รัฐกำลังพยายามขยายอำนาจเข้าไปปกครองราษฎรเหล่านั้น โดยตรงเป็นครั้งแรก ฯลฯ นอกจากนี้ระบบราชการในเวลานั้น ยังประกอบขึ้นด้วยข้าราชการทั้งรุ่นใหม่และรุ่นเก่าที่มีความแตกต่างกันในด้านการศึกษาและประสบการณ์ กล่าวคือข้าราชการรุ่นเก่ามีประสบการณ์ในการทำงานสูงแต่ขาดความรู้ที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติราชการในระบบบริหารราชการสมัยใหม่ จึงต้องอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของข้าราชการรุ่นใหม่ที่ดีกว่าทั้งวิสัยทัศน์และประสบการณ์ เกิดความลึกลับว่าใครคือ “ผู้ใหญ่” และใครคือ “ผู้น้อย” และ “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย” พึ่งสัมพันธ์กันอย่างไร ปัญหาเหล่านี้มีความสำคัญที่ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะต้องหาคำตอบ และทำให้คำตอบนั้นเป็นที่รับรู้และยอมรับเช่นกัน

ในระบอบราชรัฐ นับเป็นครั้งแรกที่ราษฎรถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐบาลกลางโดยตรง ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของข้าราชการที่มาจากภายนอกชุมชน และต้องยอมรับกฎเกณฑ์ที่มาจากอำนาจรัฐมิใช่มาจากจารีตประเพณีที่ตนเคยชิน ราษฎรเหล่านี้ดำรงชีวิตอยู่ในรัฐที่มีได้มุ่งสร้างความมั่นคงแก่ชีวิตของพวกเขาเป็นด้านหลัก รัฐเพียงแต่ดูแลให้มีโอกาสทำ

มาหากินพอเลี้ยงตัวและสามารถเสียภาษีได้เท่านั้น เพราะงบประมาณของรัฐถูกใช้ไปในการอื่นที่ชนชั้นนำเห็นว่ามีความสำคัญมากกว่าตั้งกล่าวแล้วข้างต้น ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงต้องหาทางทำให้ราษฎรเหล่านี้ไม่ปฏิเสธอำนาจรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสถานการณ์ที่ราษฎรได้รับความลำบากในชีวิตยิ่งขึ้น จากการเก็บภาษีเป็นเงินในขณะที่พวกเขายังคงทำการผลิตแบบพอยังชีพ เกิดภัยธรรมชาติหลายครั้ง และตามมาด้วยปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ซึ่งทำให้การส่งออกข้าวประสบปัญหาอย่างรุนแรง นอกจากนี้ยังมีราษฎรจำนวนมากที่หลุดพ้นจากความเป็นทาส ซึ่งหมายความว่าพวกเขาต้องแลกเสรีภาพที่ได้มากับการสูญเสียผู้อุปถัมภ์ พร้อมกับต้องรับภาระในการเสียเงิน “ค่าราชการ” หรือเงิน “รัชชูปการ” ในขณะที่ยังไม่มีปัจจัยการผลิตใดๆ อยู่ในมือ มีแต่แรงงานราคาถูก เพราะมีแรงงานกุลั้จีนเข้าสู่ตลาดแรงงานมากขึ้นเรื่อยๆ โดยที่ทั้งรัฐบาลและเอกชนล้วนนิยมใช้แรงงานชาวจีนมากกว่าแรงงานชาวสยาม เพราะเป็นที่รับรู้กันทั่วไปในเวลานั้น ว่าชาวจีนสามารถทำงานที่ใช้แรงงานและงานหัตถกรรมสมัยใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพกว่า ส่วนราคาที่ดินและค่าเช่าที่ดินกลับสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว อันเนื่องมาจากการขยายตัวของ การส่งออกข้าวและการค้า จนเป็นการยากมากสำหรับราษฎรซึ่งเพิ่งหลุดพ้นจากการเป็นทาสมาใหม่ๆ จะสามารถลงทุนทำการเกษตรจนมีรายได้มากพอที่จะเลี้ยงครอบครัวและเสียภาษีอากรได้

นอกจากจะต้องหาทางไม่ให้ราษฎรปฏิเสธอำนาจรัฐแล้ว เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจในปลายรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา ส่วนใหญ่ของชนชั้นนำยังเห็นพ้องกันว่าจะต้องหาทางเพิ่มรายได้ของรัฐด้วยการเพิ่มอัตราภาษี หรืออย่างน้อยก็ต้องหาทาง

เก็บภาษีจากราษฎรให้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยขึ้น เพราะการกู้เงินจากต่างประเทศเพิ่มจะเป็นอันตรายต่ออิสรภาพของประเทศ เนื่องจากในเวลานั้นเงินคงคลังของประเทศได้ถูกรัฐบาลนำไปใช้จนหมดสิ้นแล้ว และต่างประเทศก็เริ่มหมดความเชื่อถือในรัฐบาลไทย ซึ่งหากกู้เงินก็จะต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราสูงกว่าปรกติมาก และจะต้อง “ถูกเพ่งเล็งพิจารณา” ความเป็นไปภายในประเทศ และพร้อมจะเข้าแทรกแซงกิจการภายในเพื่อรักษาผลประโยชน์ของชาติที่ให้กับุ อันเป็นอันตรายอย่างยิ่งแก่อิสรภาพของเมืองไทย^{๑๑} การที่จะเก็บภาษีจากราษฎรในอัตราสูงขึ้นหรือเก็บอย่างมีประสิทธิภาพขึ้นนั้น ไม่เพียงแต่จะอาศัยการปรับปรุงกระบวนการเก็บภาษีของรัฐบาล แต่จะต้องอาศัยการยอมรับและความร่วมมือจากราษฎรด้วย ดังนั้นชนชั้นนำจึงต้องหาทางทำให้ราษฎรมีความเต็มใจในการเสียภาษี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเงื่อนไขที่กลไกอำนาจรัฐยังไม่เข้มแข็งพอที่จะใช้อำนาจบังคับหรือลงโทษอย่างทั่วถึง

ปัญหาเกี่ยวกับชาวจีนอพยพก็เป็นปัญหาใหญ่สำหรับชนชั้นนำในหลายด้านด้วยกัน ด้านหนึ่งชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จำเป็นต้องใช้ชาวจีนเหล่านี้ในการต่างๆ เช่นเป็นผู้ลงทุนในธุรกิจซึ่งเป็นที่มาของรายได้รัฐทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ธุรกิจเกี่ยวกับฝิ่น บ่อนเบี้ย หวย สุรา การส่งออกและนำเข้าสินค้า การรวบรวมและกระจายสินค้าภายในประเทศ ฯลฯ และระบบเศรษฐกิจของประเทศตลอดจนงานก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ก็ต้องพึ่งแรงงานกุดีจีน นอกจากนี้ชนชั้นนำยังต้องการความร่วมมือจากชาวจีนที่มั่งคั่งทั้งในด้านเงินทุนและความคิดเห็นในงานด้านสุขาภิบาลทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองด้วย อย่างไรก็ตามชนชั้นนำต้องเผชิญ

ปัญหาจากชาวจีนหลายประการ เช่นปัญหาการเป็นคนในบังคับตะวันตก ปัญหาขี้ยี่ ปัญหาการส่งเงินออกนอกประเทศ และปัญหาการเคลื่อนไหวเพื่อเผยแพร่อุดมการณ์ชาตินิยมจีน อุดมการณ์สาธารณรัฐ และอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ เป็นต้น จะจัดความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและคนไทยกับคนจีนอย่างไร จึงจะเชื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่เมืองไทยในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นเรื่องที่ชนชั้นนำจะต้องคิดอย่างจริงจัง เพื่อจะมีคำตอบที่ชัดเจนให้แก่ทุกฝ่ายว่า คนจีนคือใคร มีสถานภาพและหน้าที่อย่างไรในเมืองไทย และคนไทยกับคนจีนควรมีความสัมพันธ์กันอย่างไร

การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังทำให้บทบาทหน้าที่ของคนอีกสองกลุ่มเปลี่ยนไป คือพระภิกษุสงฆ์และผู้หญิงชนชั้นนำจำเป็นต้องคิดด้วยว่าคนสองกลุ่มนี้ควรมีสถานภาพและวิถีชีวิตอย่างไร จึงจะเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่รัฐและชนชั้นนำ

อนึ่ง การหลังไหลเข้ามาของอิทธิพลตะวันตกในสภาวะที่ความเป็นไทยยังคงมีความสำคัญอย่างสูงต่อการจรรโลงอำนาจของรัฐไทยและของชนชั้นนำ การแสวงหาคำตอบว่าควรมีทำที่อย่างไรต่อการรับวัฒนธรรมตะวันตกก็มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะจำเป็นต้องรับอิทธิพลของตะวันตกไปพร้อมกันกับการรักษาความเป็นไทยเอาไว้ นอกจากนี้ยังต้องคำนึงถึงปัญหาการรักษาอิสรภาพของรัฐไทยจากมหาอำนาจตะวันตกด้วย

กล่าวได้ว่าความจำเป็นในการแก้ปัญหาสำคัญๆ ทั้งปวงที่กล่าวมาข้างต้น รวมทั้งการจรรโลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้มั่นคงและยั่งยืน ทำให้ชนชั้นนำต้องหาทางจัดระเบียบ

ความสัมพันธ์ภายในรัฐใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่และระบบทาส แต่ยังไม่สามารถใช้กฎหมายสมัยใหม่เป็นกลไกในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะการจัดทำประมวลกฎหมายต่างๆ ยังไม่แล้วเสร็จ ขาดกลไกที่จะบังคับใช้กฎหมายอย่างทั่วถึง และโดยธรรมชาติของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ทำให้มีคนจำนวนมากไม่น้อยที่มีได้อยู่ภายใต้บังคับของกฎหมายอย่างเสมอภาคกับคนอื่น ๆ หากแต่ได้รับอภิสิทธิ์ในระดับที่แตกต่างกันตามสถานภาพและความใกล้ชิดกับองค์อธิปัตย์อีกด้วย ทำให้ต้องอาศัยการปลุกฝังทางอุดมการณ์อย่างเข้มข้นเพื่อช่วยในการจัดระเบียบทางสังคม ในขณะที่เดียวกันชนชั้นนำต้องหาทางสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจและทางวัฒนธรรม ทั้งเพื่อสร้างรายได้และสร้างการยอมรับจากภายในและต่างประเทศ ดังนั้นการจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายในรัฐและการวางแนวทางสำหรับสร้างความเจริญ ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของ “ชุมชนในจินตนาการ” และการสร้างอัตลักษณ์ของคน “ชั้น” ต่างๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นชุมชนในจินตนาการจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก

ในฐานะเจ้านายชั้นสูงของราชวงศ์จักรีที่รักพระราชวงศ์และบ้านเมืองอย่างยิ่ง และในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ดูแลทุกข์สุขของคนทุกกลุ่มทุกชนชาติในประเทศสยาม ซึ่งไม่เพียงแต่มีหน้าที่ในการปกครองเท่านั้น แต่ต้องทรงรับผิดชอบในราชการอื่นๆ อย่างกว้างขวาง เช่น การศึกษา การป่าไม้ การเหมืองแร่ การภาษีอากร การปราบปรามโจรผู้ร้าย การราชทัณฑ์ การสาธารณสุข การคมนาคม การคณะสงฆ์ ฯลฯ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงมีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาความรู้อย่างกว้างขวางและต้อง “คิด

การให้ตลอด” อยู่เสมอ มิฉะนั้นก็จะไม่ทรงสามารถดูแลหรือจัดการกับปัญหาอันหลากหลายซับซ้อนได้

ด้วยวิสัยทัศน์ที่ทรงมีอยู่นี้เองที่สมเด็จพระยา
คำมกราชาอนุภาพได้ทรงเลือกทางแก้ปัญหาด้วยการสร้างอัต
ลักษณ์ของ “ชุมชนในจินตนาการ” และของคน “ชั้น” ต่างๆ
ในวิถีทางที่จะทำให้คนทุกชั้นและทุกชนชาติอยู่ร่วมกันอย่างราบ
รื่น ลดความขัดแย้งและความตึงเครียดภายในชนชั้น ระหว่าง
ชนชั้น และระหว่างชนชาติลง ตลอดจนป้องกันมิให้เกิดความ
ขัดแย้งที่รุนแรงขึ้น นอกจากนี้ยังช่วยเป็นแนวทางในการแก้
ปัญหาและการสร้างความเจริญให้แก่ประเทศไปพร้อมกัน
เพราะอัตลักษณ์ที่ทรงสร้างขึ้นนี้จะเป็นคำตอบว่า “เมืองไทย”
คือใครในอดีต คืออะไรในปัจจุบัน มุ่งจะเป็นอะไรในอนาคต
และคนแต่ละ “ชั้น” ในเมืองไทยคือใคร มีสถานภาพและหน้าที่
อย่างไร พึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างไร และพึ่งสัมพันธ์กับโลก
ภายนอกอย่างไรด้วย คำตอบเหล่านี้ของพระองค์นอกจากจะวาง
อยู่บนวิธีคิดที่ทรงเรียกว่า “คิดการให้ตลอด” แล้ว ยังมีพื้นฐาน
อยู่บนหลักการที่ว่า ไม่ควร “จัดการสิ่งใดที่เกินความสามารถ
หรือที่ไม่เหมาะแก่เวลาและเหตุการณ์เลย”^{๑๒} อีกด้วย จึงนับเป็น
คำตอบที่มุ่งจะควบคุมความเปลี่ยนแปลงของ “เมืองไทย” อย่าง
แท้จริง

คำตอบของสมเด็จพระยา คำมกราชาอนุภาพ มิได้
ปรากฏในรูปของการเสนอความคิดเห็นเพื่อวิวาทะกับความเห็น
อื่นๆ อย่างตรงไปตรงมา ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิยาม และเป็นประเพณีในการสถาปนา
ความคิดนามธรรมของตะวันตกในสมัยใหม่ สมเด็จพระ
ยา คำมกราชาอนุภาพทรงแฝงเร้นคำตอบของพระองค์เอาไว้อย่าง

แบบเนียนละเมียดละไมในพระนิพนธ์หลายรูปแบบ โดยที่ “สารหลัก” ในพระนิพนธ์เหล่านั้นมีความสอดคล้องกันและเกื้อกูลซึ่งกันและกัน จนกลายเป็นระบบความคิดที่ทรงพลังไม่ว่าจะเป็นพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล บันทึกความทรงจำ จดหมายเหตุระยะทางเสด็จตรวจราชการหัวเมือง พระโอวาท ตลอดจนในการวางนโยบายทางการศึกษาและการปกครอง ทั้งนี้พระองค์ทรงตระหนักดีว่า “สาร” ของพระองค์จะซึมลึกลงไปเปลี่ยนจิตใจหรือนิสัยใจคอของคน

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงมีอิทธิพลทางความคิดอย่างสูง ส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะวิธีคิดและวิธีการนำเสนอความคิดที่ทรงเลือกใช้สอดคล้องกับวัฒนธรรมทางความคิดของสังคมไทย อีกส่วนหนึ่งน่าจะเป็นเพราะกระแสความคิดแบบอนุรักษนิยมในสังคมไทยในระยะหลังยังมีพลังมาก ทำให้มีการตีพิมพ์พระนิพนธ์ซ้ำแล้วซ้ำอีกสืบมาจนถึงปัจจุบัน และที่สำคัญก็คือ มีการนำคำตอบที่ทรงสร้างขึ้นใส่เข้าไปในแบบเรียนหลายระดับ ไม่แต่เพียงวิชาประวัติศาสตร์แต่รวมไปถึงวิชาภาษาไทยและสังคมศึกษาด้วย นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีอิทธิพลต่อปัญญาชนในยุคหลัง ซึ่งเป็นตัวแทนความคิดสำคัญบางประการของพระองค์ และถ่ายทอดความคิดดังกล่าวสู่สังคมไทยสืบต่อมา เช่น กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ พระยาอนุমানราชชน และคุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นต้น

น่าสังเกตด้วยว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงพระนิพนธ์และทรงแสดงปาฐกถาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่าครึ่งศตวรรษ ทั้งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่พระตำราของพระองค์ตั้ง

อยู่บนฐานความคิดหลักที่ไม่มีความเปลี่ยนแปลงในสาระสำคัญ ด้วยเหตุที่ทรงนำเสนอพระตำริภายใต้กรอบความคิดเดิมอย่างต่อเนื่องเช่นนี้ และยังมีการเผยแพร่พระตำริอย่างกว้างขวางด้วยการตีพิมพ์พระนิพนธ์ซ้ำแล้วซ้ำอีกจนกระทั่งทุกวันนี้ จึงไม่น่าแปลกใจอันใดที่ถึงแม้ว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพยายามจรรโลงไว้ นั้นจะมีอายุสั้นมาก (ด้วยเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมอันสลับซับซ้อน จนเกินกว่าที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะทรงควบคุมได้) แต่อุดมการณ์ของระบอบกลับมีอายุยืนยาว เพราะภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ อุดมการณ์ทางการเมืองที่ได้รับอิทธิพลอย่างมากจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและปัญหาชนพระองค์อื่นๆ ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ถูกเลือกสรรมาใช้ เพื่อช่วยจรรโลงระบอบการเมืองที่อำนาจตกเป็นของผู้นำเผด็จการสามัญชนสืบต่อมา

เนื่องจากความสำคัญของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชต่อวัฒนธรรมทางความคิดของไทยมีมากไพศาลดังกล่าวข้างต้น อีกทั้งยังทรงได้รับความเคารพยกย่องในฐานะพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยด้วย ทำให้จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจการสร้างอัตลักษณ์ของ “เมืองไทย” และชน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทยของพระองค์โดยละเอียด เพราะจะช่วยให้เข้าใจได้ว่าภายใต้กรอบอุดมการณ์ของพระองค์นั้น ทรงนิยามเมืองไทยและชนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยไว้อย่างไรบ้าง เพื่อตอบสนองต่อเงื่อนไขแวดล้อมและปัญหาของเมืองไทยตามที่ทรงมองเห็น และเพื่อให้เมืองไทยบรรลุอุดมคติตามที่ทรงใฝ่ฝัน การศึกษาเช่นนี้ไม่เพียงแต่ช่วยให้เข้าใจมิติทางอุดม

การณ้ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งสมเด็จพระยา
ตำรงราชานุภาพทรงมีส่วนสำคัญในการสร้างสรรค์ชัดเจนขึ้น
เท่านั้น ที่สำคัญกว่าก็คือ จะช่วยให้เข้าใจความคิดกระแสหลัก
เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทย ซึ่งมีผลอย่างลึกซึ้งต่อพฤติ
กรรมทางสังคมของคนไทยในสมัยต่อมาอย่างกว้างขวาง

เชิงอรรถ บทนำ

๑ โปรดดูรายละเอียดใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ร่วมกับฝ่ายสิ่งพิมพ์ โครงการ ๖๐ ปีประชาธิปไตย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๕-๓๔.

๒ หจช. ร.๖ รล.๑/๑๓.๑๒ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่อง จะตรวจการรับและจ่ายพระราชทรัพย์.

๓ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. ชีวิตและงานของสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ. (กรุงเทพฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๗), หน้า ๕๘.

๔ หจช. ร.๖ สบ.๒.๓๗/๙ บันทึกคำกรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ลงวันที่ ๑๘ มกราคม ๒๔๖๖.

๕ เรื่องเดียวกัน.

๖ ราม วชิราวุธ. "ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖", ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๙ (กรกฎาคม ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๑.

๗ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. หน้า ๒๘-๓๔.

๘ หม่อมเจ้าอากาศดำเกิง รพีพัฒน์. วิมานทลาย. พิมพ์ครั้งที่ ๗. (กรุงเทพฯ : แพร์พิทยา, ๒๕๒๗), หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

๙ ราม วชิราวุธ. "ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖", ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๙ (กรกฎาคม ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๗-๑๕๙.

๑๐ เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. แปลโดย พรรณงาม เก้าธรรมสาร, สดใส ชันติวรพงศ์, ศศิธร รัชนี้ ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๓๓๖-๓๓๗.

๑๑ หจช. ร.๖ สบ.๒.๓๗/๑๑ รายงานเสนาบดีสภา และ หจช. ร.๖ สบ. ๒.๓๗/๙ บันทึกคำกรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ๒๔๖๖.

๑๒ หจช. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดาร แสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงทางวิทยุกระจายเสียง ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๔, หน้า ๑๔.

สมเด็จพระยาตากษานนภาพ อภิรัฐมนตรีและนายกราชบัณฑิตย
สถาน พ.ศ. ๒๔๗๒

ภูมิหลังและพื้นฐานพระดำริของ “สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ”

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีบทบาทอย่างสูงในการสร้างความรับรู้ของคนไทยเกี่ยวกับ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” เพราะทรงเป็นปัญญาชนที่สร้างคำอธิบายหรือให้ความหมายแก่กลุ่มคนและระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของไทยอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาถึงห้าทศวรรษ

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทรงมีอำนาจในฐานะเสนาบดีกระทรวงธรรมการ (พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๓๕) และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘) ทำให้การนิยามความหมายของพระองค์มีอิทธิพลทางความคิดและทางจิตใจไม่น้อยต่อชนชั้นสูงบางส่วนที่มีได้มีความขัดแย้งทางการเมืองกับพระองค์ และคงจะมีอิทธิพลต่อข้าราชการทั้งหลายซึ่งต้องอ่านและต้องรับฟังพระดำริในเรื่องต่างๆ ของพระองค์อยู่เสมอ ขณะเดียวกันทรงเป็นผู้มีความรอบรู้ทั้งทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ภาษา และศิลปะทุกแขนง ทำให้พระ

นิพนธ์ของพระองค์ได้รับความเชื่อถือจากผู้อ่านตลอดมาจนถึงปัจจุบัน
ดังนั้นพระนิพนธ์เหล่านี้จึงมีอำนาจสูงในการสร้างอัตลักษณ์ “สังคม
และวัฒนธรรมไทย”

การที่ทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยใน
พ.ศ. ๒๔๕๘ และทรงสูญเสียอำนาจทางการเมืองอย่างสิ้นเชิงภาย
หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ยิ่งทำให้ทรงมีเวลา
มากขึ้นในการทรงนิพนธ์เรื่องต่างๆ เพื่อสร้างมโนทัศน์สังคมและ
วัฒนธรรมไทย ให้มีลักษณะที่ทรงพระดำริว่าจะเป็นผลดีต่อเมืองไทย
และต่อราชวงศ์จักรีในระยะยาว พระนิพนธ์เหล่านี้ได้รับการตีพิมพ์
เผยแพร่อย่างกว้างขวาง อีกทั้งยังได้รับการบรรจุเข้าไปในตำราเรียน
ทุกระดับ ทำให้พระดำริของพระองค์มีอิทธิพลอย่างมากต่อสังคมไทย

การทรงงานต่างๆ ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาอดิศัยราชานุภาพ
รวมทั้งการสร้างอัตลักษณ์สังคมและวัฒนธรรมไทยทั้งในช่วงก่อน
และหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เกิดขึ้นจากการที่ทรงมีความ
สำนึกในพันธกิจของพระองค์เองเป็นอย่างสูง ทั้งในฐานะของ “เจ้า”
ในฐานะของ “ชายชาญ” และในฐานะของ “รัฐบุรุษ”

ในฐานะ “เจ้า” ทรงมุ่งมั่นที่จะสืบทอดหน้าที่ในการทำนุบำรุง
บ้านเมืองและรักษาพระเกียรติยศของเจ้า ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ถึง
“หลานชายใหญ่” เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ความว่า

... เราเกิดมาเป็นเจ้า ไม่ใช่แต่ผิดกับผู้อื่นเพราะที่มียศติดตัว
มากับกำเนิด ที่จริงยศนั้นเองทำให้เรามีหน้าที่ติดตัวมากับกำเนิดด้วย
หน้าที่นั้นคือต้องรู้สึกเสมอว่า พระราชวงศ์จักรีซึ่งเป็นปู่ย่าตายายของ
เราได้เอาชีวิตและร่างกายฝ่าฟันภัยอันตรายกู้บ้านเมืองให้เป็นอิสระ
พวกตระกูลจักรีจึงได้เป็นเจ้า ไม่ใช่แต่เป็นเจ้าเท่านั้น ยังได้ช่วย
กันปกครองรักษาบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขสืบมาหลายชั่วบุรุษย์
เพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้เป็นพระราชวงศ์จักรีจะต้องรักบ้านเมืองยิ่ง

กว่าตัว ช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองและประพடுத்தัวให้ดีมีรักษาความ
สัตย์สุจริต เป็นต้น อย่าให้มีเหตุให้ใครเขาติเตียนได้ว่า ไม่สมควรเป็น
เจ้าในราชวงศ์จักรี...^๑

สำนึกใน “ความเป็นเจ้า” ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราช
านุภาพนั้น มิใช่เพียงความสำนึกว่าเป็นพระญาติของพระมหากษัตริย์
ตามธรรมดาเท่านั้น แต่เป็นความสำนึกว่าเป็น “ลูก” ของพระมหา
กษัตริย์ที่ทรงมีพระสติปัญญาสูงส่ง มีความรู้ทั้งแบบไทยและแบบ
ตะวันตกอย่างลึกซึ้งกว้างขวาง และได้ทรงทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง
อย่างไพศาล คือช่วยให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของชาติตะวัน
ตก และนอกจากจะทรงรักษาอิสรภาพของบ้านเมืองไว้ได้แล้ว ยังทรงทำ
ให้บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นอันมากด้วย”

ความสำนึกในความเป็น “ลูก” ของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นคงมีอยู่อย่างลึกซึ้ง ซึ่งทำให้ทรงสำนึกด้วยว่าทรงมีหน้า
ที่ต่อ “ทูลกระหม่อม” คือต้องทรงทำประโยชน์ต่อบ้านเมืองให้มาก
ที่สุด มิให้มีผู้ใดตำหนิได้ว่าไม่สมควรเป็นพระราชโอรสของพระมหา
กษัตริย์พระองค์นั้น ความสำนึกนี้ได้ทรงถ่ายทอดสู่รุ่น “หลาน” ของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ดังปรากฏในลายพระ
หัตถ์ที่ทรงมีไปถึงพระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาสในวันที่ ๒๒
ตุลาคม ๒๔๖๖ มีความตอนหนึ่งว่า

...ในการทำบุญถวายทูลกระหม่อมในปีก่อนมา ข้าพเจ้า
เคยเทศน์แก่ลูกๆ เองด้วยถ้อยคำน้อย ๑ ว่าได้เป็นเจ้าเพราะทูล
กระหม่อมปู่ให้ระวังเป็นนิจ อย่าประพடுத்தัวให้ใครเขาติเตียนได้ว่าไม่สม
ควรเป็นหลานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นำที่ซึ่งมี
ต่อทูลกระหม่อมปู่ข้อนี้อย่าให้ลืมเป็นอันขาด...”

ด้วยความสำนึกในหน้าที่ของเจ้า สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพมิได้ทรงทำหน้าที่เฉพาะในส่วนที่ทรงรับผิดชอบโดยตรง

เท่านั้น “การทำนุบำรุงบ้านเมือง” ที่ทรงพยายามทำตลอดพระชนม์ชีพ
นั้น ทรงหมายถึงการมีบทบาทในการกำหนดทิศทางความเปลี่ยนแปลง
ของประเทศสยามให้ดำเนินไปในจังหวะและในทิศทางที่เหมาะสม
ในภาวะที่ไม่สามารถจะห้ามความเปลี่ยนแปลงได้ และไม่สามารถจะ
คาดได้ด้วยว่าความเปลี่ยนแปลงนั้นจะดำเนินไปสู่จุดใด ดังลายพระ
หัตถ์จากนครสวรรค์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ ความว่า

...เมื่อพิจารณาเทียบดูการที่เปนอนุญชอยู่ทุกวันนี้ กิริยาและอัธยา
ไศรยไทยทั้งผู้หญิงแลชาย ก็เดิรมาในทางใหม่ตามประเพณีแลการบ้าน
เมืองที่เปลี่ยนแปลงแก้ไขมาเสมอ ตั้งแต่ความเลือกสรรเครื่องแต่ง
ตัวแลการพอใจในฝีมือช่าง ตลอดจนความรู้แลความดำริห์... ที่
ประเพณีแลความรู้ความดำริห์ของไทยเดิรมาดังนี้ ก็เป็นธรรมดาที่จะ
เดิรต่อไปข้างหน้าอีกเสมอ จะว่าเปนครรมาโลกก็ว่าได้ ไม่มีสิ่งใดที่
ห้ามปรามป้องกันหรือแม้แต่จะพึงคำนึงว่าที่สุดจะถึงเพียงใด ที่อยู่ใน
วิสัยจะพึงคิดอ่านก็แต่เพียงไม่ให้เกิดเร็วเกินกว่าสมควร แลมิให้เกิด
ไปสู่ทางที่ผิด...“

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงยอมรับ
มโนทัศน์เรื่องความก้าวหน้าของสังคมมนุษย์แทนคติปัญญาอันตราย
ของพุทธศาสนา แต่ทรงเห็นว่าจะต้องควบคุมความเปลี่ยนแปลงให้
ดำเนินไปในเวลาและทิศทางที่เหมาะสม และการป้องกัน “ไม่ให้เกิดเร็ว
เกินกว่าสมควร แลมิให้เกิดไปสู่ทางที่ผิด” นี้ สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงถือเป็นหน้าที่ของพระองค์ตลอดมา แม้เมื่อทรง
จำเป็นต้องกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาด
ไทยใน พ.ศ. ๒๔๕๘ เนื่องจากปัญหาพระสุขภาพและปัญหาความขัด
แย้งทางการเมือง และเมื่อทรงสูญเสียอำนาจทางการเมืองจนสิ้นเชิง
ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ พระองค์

ก็หาได้ทรงทอดทิ้งหน้าที่ดังกล่าวไม่ ตรงกันข้ามกลับทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการนี้ ดังจะเห็นได้ต่อไปข้างหน้า

ความแตกร้างภายในชนชั้นเจ้าปะทุขึ้นมาอย่างชัดเจนนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต^๕ ในส่วนองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเองนั้น ทรงรู้สึกอย่างรุนแรงมาตั้งแต่พระราชบิดายังทรงครองราชสมบัติว่า

...ยังมีผู้ใหญ่อยู่บางคนที่กระด้างกระเดื่องและตั้งใจทำความพยายามที่จะทำให้ฉันต้องถูกกริ้ว, หรือให้คลายความไว้วางพระราชหฤทัย, โดยแสวงหาความต่างๆ เพื่อนำความเสียหายมาสู่ฉัน, อีกทั้งพยายามเพาะความแตกร้างระหว่างฉันกับพี่น้องด้วยอุบายต่างๆ ...ความตั้งใจของญาติสนิทของฉันดูเหมือนอยู่โดยมากแต่เพียงว่าถ้าฉันได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ตัวเขาก็จะได้ใช้ฉันเป็นเครื่องมือสำหรับดำเนินกิจการของเขาได้โดยสะดวก, ฉะนั้นความมุ่งหมายจึงมีอยู่เพียงแต่ว่าจะต้องดัดแปลง “เครื่องมือ” นั้นไว้ล่วงหน้า, หากไม่ว่าฉันเป็นมนุษย์ ไม่ใช่เครื่องมืออันทำโดยโลหะหรือไม้ไผ่อะไร เมื่อแนะนำหรือสอนให้ฉันคิดเตรียมการใดๆ แล้ว ฉันไม่ยอมตามนั้นก็โกรธและนิทาฉันให้ผู้น้อยฟัง ดังนั้นในตอนปลายรัชกาลที่ ๕ จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า คนอื่นๆ (คือผู้ที่มีใช้ญาติสนิทหรือเสวกสนิทของฉัน) นับถือฉันว่าเป็นสุจริตและกอบด้วยความยุติธรรม, แต่คนที่เรียกว่า “พวกเรา” เห็นฉันเป็นผู้ที่บกพร่องในคุณสมบัติ, เช่นว่า “อ่อนไป” บ้าง, “ดื้อไป” บ้าง, “โง่ไป” บ้าง, “เชื่อคนยุยง” บ้าง, รวมความว่าไม่ได้อย่างใจเขานั้นแหละเป็นที่ตั้ง, ฝ่ายฉันผู้ถูกคน “รัก” และอยากเอาเป็นเจ้าของ พยายามหน่วงเหนี่ยวเอาไปทางโน้นที ทางนี้ที, จนฉันเกือบต้องร้องว่า “ช่วยฉันให้พ้นจากมิตรของฉันที่เกิด”... ”

ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกว่ “ญาติสนิท” ของพระองค์ต้องการเพียงจะใช้พระองค์เป็น “เครื่องมือ”

และมุ่งหมายจะตัดแปลง “เครื่องมือ” นั้นไว้ล่วงหน้า เป็นเวลาที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรลุนิติภาวะโดยบริบูรณ์ ทรงมีพระคุณสมบัติต่างๆ ดังที่พระองค์ได้ทรง “ถวาย” ให้เป็นพระ คุณสมบัติของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กล่าวคือ “มีสติปัญญาและความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวผิติดกับผู้อื่นมาในอุปนิสัย... สามารถทำให้ผู้อื่นเชื่อถือไว้วางใจในพระปรีชาสามารถ”^๔

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระอุปนิสัยแตกต่างจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีพระอุปนิสัยเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ทรงมีพระอุปนิสัยโลกปราศจากทรงแสดงความยินดีและโล่งพระทัย เมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชชนนีทรงเลือกพระธิดาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาฝึกหัดเพื่อเป็นพระมเหสีของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ตรัสกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ว่า “...ได้นึกหวั่นๆ อยู่ว่าจะทรงเลือกลูกสาวกรมตำรวจ เมื่อทราบว่าทรงเลือกลูกสาวเสด็จลุง ก็นับว่าควรโล่งได้ชั้น ๑ แล้ว เพราะเสด็จลุงนั้นพอพูดจาว่ากล่าวกันได้อยู่...”^๕

ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้ที่ไม่ยอมอะลุ้มอล่วยต่อผู้ใด แต่ทรงเชื่อมั่นและยึดมั่นในพระดำริของพระองค์เองซึ่งได้ผ่านการไตร่ตรองมาอย่างดีแล้วเป็นอย่างสูง จนยากที่ผู้ใดจะสามารถ “พูดจาว่ากล่าว” ให้ทรงกระทำในเรื่องที่พระองค์ไม่ทรงเห็นชอบด้วย อาจจะทรงพยายาม “แนะนำหรือสอน” ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช “คิดเตรียมการใดๆ” หรือแม้แต่ทรงต้องการ “ตัดแปลงเครื่องมือที่ไว้ล่วงหน้า” ก็เป็นไปได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทรงมีพระดำริว่า “จะเรียนเอาแต่ความรู้ แม้ได้ปริญญาเข้ามาก็ไม่สู้เป็นประโยชน์นัก ต้องให้ได้ความคุ้นเคย... ให้เขาใช้สอยจน

ชำนาญการที่จะมาทำ... จึงจะดี”^๙ ซึ่งหมายความว่าพระองค์ทรงมีพระดำริว่าประสบการณ์ในการทำงานมีความสำคัญอย่างยิ่ง จึงไม่น่าประหลาดใจอันใดที่เมื่อมีการประชุมเสนาบดีทั้งที่เป็นทางการและที่เป็นกรณีพิเศษคราวใด ก็จะมีปรากฏเช่นที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งข้อสังเกตว่า “โดยมากในที่ประชุม กรมดำรงเป็นผู้พูดมากกว่าผู้อื่นๆ และในคืนนี้ก็เช่นเช่นนั้น”^{๑๐} ทั้งนี้เพราะพระองค์เองทรงมีประสบการณ์ในการทำงานเคียงข้างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาหลายสิบปี จนกระทั่งพระยามหาอำมาตยาธิบดีซึ่งเป็นผู้ทำงานใกล้ชิดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงกับได้บันทึกไว้ว่า

...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งตั้งให้สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นอัครมหาเสนาบดีหรือนายกเสนาบดี โดยเปิดเผยทางราชการก็ไม่ได้ และราชการของกระทรวงต่างๆ ที่เป็นราชการสำคัญก่อนที่จะนำออกรับสั่งในที่ประชุมเสนาบดี ก็ทรงส่งมาให้สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงและถวายความเห็นก่อนแทบทุกเรื่อง...^{๑๑}

แม้แต่เรื่องการปฏิรูปกฎหมายให้เป็นกฎหมายสมัยใหม่ ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในการจัดระเบียบสังคมและในการทำให้ได้รับความยอมรับนับถือจากชาติตะวันตก สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงอาศัยความรู้และประสบการณ์ที่ทรงมีอยู่ ในการวินิจฉัยว่าประเทศสยามควรใช้ระบบประมวลกฎหมาย (Civil Law) แบบยุโรป ในขณะที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ซึ่งทรงสำเร็จการศึกษาด้านกฎหมายมาจากมหาวิทยาลัยอ็อกฟอร์ด ทรงเสนอให้ใช้ระบบกฎหมายประเพณี (Common Law) ตามอย่างประเทศอังกฤษ ซึ่งปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคล้อยตามพระดำริของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ อันทำ

ให้เมืองไทยใช้ระบบประมวลกฎหมายสืบมาจนถึงปัจจุบัน^{๓๐}

เข้าใจว่าการเลือกใช้ระบบประมวลกฎหมายนี้ เป็นผลมาจากพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลราชานุภาพ ที่จะตอบสนองต่อระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เนื่องจากสามารถตรากฎหมายเพื่อใช้บังคับในวิถีทางที่องค์อธิปัตย์ต้องการ ผิดกับกฎหมายประเพณีที่เปิดโอกาสให้มีการตีความได้มากกว่า นอกจากนี้การปฏิรูปกฎหมายยังมีวัตถุประสงค์ที่จะให้มหาอำนาจตะวันตกยอมรับโดยเร็วที่สุดว่ากฎหมายไทยมีความเป็นอารยะ เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาลิทธิสภาพนอกอาณาเขต ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลราชานุภาพจึงทรงตัดสินพระทัยเลือกใช้ระบบประมวลกฎหมาย ซึ่งจะทำให้สามารถตรากฎหมายต่างๆ ให้แล้วเสร็จได้รวดเร็วกว่าการเลือกใช้ระบบกฎหมายประเพณี ที่จะต้องรอผลการพิจารณาพิพากษาคดีเป็นจำนวนมากจนกลายเป็น “ประเพณี” ขึ้นมา

นอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลราชานุภาพจะทรงมีความรู้และประสบการณ์ในการทำงานสูงแล้ว ยังทรงเห็นความสำคัญของการที่จะต้องมีส่วนร่วมด้วย ดังที่ทรงพระดำริว่า “การใหญ่...ต้องการความรู้ความชำนาญ...ประกอบกับสติปัญญาที่จะคาดคิดเห็นการให้ตลอด”^{๓๑} พระองค์เองคงจะได้ทรง “คาดคิดเห็นการให้ตลอด” อยู่เสมอ จึงทรงมีพระดำริลึกซึ้งกว่าคนอื่น เมื่อประกอบกับทรงสำนึกในหน้าที่ของพระองค์ที่ได้เกิดมาเป็นเจ้า โดยเฉพาะเป็นเจ้าชั้นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ต้องทรง “พูดมากกว่าผู้อื่นๆ” อยู่เสมอ ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้พระดำริอันกว้างขวางลึกซึ้งได้รับการนำไปปฏิบัติให้เกิดผลดีแก่บ้านเมืองตามทัศนะของพระองค์นั่นเอง

นอกจากจะทรงสำนึกในความเป็นเจ้าแล้ว สมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพยังทรงมีความสำนึกในความเป็น “ชายชาญ”
และ “รัฐบุรุษ” ซึ่งล้วนแต่เป็นความสำนึกที่เน้นการเป็นผู้มีหน้าที่ต่อ
บ้านเมือง และต้องทำหน้าที่ต่อบ้านเมืองอย่างดีที่สุด

ในพระนิพนธ์บทกวีถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์ภายหลังจากทรงได้รับลายพระราช
หัตถเลขาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เสมือนการ
บอกลาเพื่อสวรรคต เนื่องจากทรงทอดอาลัยในชีวิตจากเหตุการณ์
ร.ศ. ๑๑๒ และทรงได้รับความทุกข์ทรมานจากอาการพระประชวร
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กราบบังคมทูลถวายพระดำริว่า

...ธรรมดามหาสมุทร	มีคราวหยุดพายุผัน
มีคราวสลาตัน	ตั้งระลอกกระฉอกฉาน
ผิวพอกำลั้งเรือ	ก็แล่นรอดไม่ร้าวราน
หากกรรมจะบันดาล	ก็คงลุ่มทุกคำไป
ชาวเรือก็ย่อมรู้	ฉนี้อยู่ทุกจิตตั้งใจ
แต่ลอยอยู่ตราบิด	ต้องจำแก้ด้วยแรงระดม
แก้อัดตลอดฝั่ง	จะรอดทั้งจะขึ้นชม
เหลือแก้ก็จำม	ให้ปรากฏว่าถึงกรรม
ผิวทอดธุระนั่ง	บ่วุ่นวิงเยียวยาทำ
ที่สุดก็สูญล้า	เหมือนที่แก้ไม่หวาดไหว
ผิดกันแต่ถ้าแก้	ให้เต็มแยจจึงจมไป
ใครห่อนประมาทใจ	ว่าขลาดเขลาและเมาเมิน
เสียทีก็มีชื่อ	ได้เลื่องลือสรรเสริญ
สงสารว่ากรรมเกิน	กำลังดอกจึงจมสูญ...” ^{๑๔}

พร้อมกับกราบบังคมทูลถึงพระปณิธานของพระองค์เองว่าจะ
ทรงทำหน้าที่ของ “ชายชาญ” หรือลูกผู้ชายให้เต็มที่ ดังความว่า

...ขอตายให้ตาหลับ ด้วยชื่อนับว่าชายชาญ
เกิดมาประสบภาระ ชูระได้บำเพ็ญทำ...^{๙๔}

ส่วนความสำนึกในหน้าที่ของ“รัฐบุรุษ” ส่วนหนึ่งคงมาจากการที่พระองค์โปรดการอ่านหนังสือ “ชีวิตคนต่างๆ”^{๙๕} ความสำนึกในหน้าที่ของรฐบุรุษนี้ปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ว่า

...ความรู้เห็นทั้งปวงที่ได้รับมาโดยตำแหน่งหน้าที่ราชการทั้งนั้น ธรรมดาผู้ที่ได้เป็นรัฐบุรุษของบ้านเมืองถึงจะออกจากตำแหน่งหน้าที่ไปแล้ว ก็ไม่สามารถปลดเปลื้องความรับผิดชอบในหนหลังให้ขาดได้ที่เดียว...^{๙๖}

ด้วยความสำนึกในความเป็น“เจ้า” ที่เป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสำนึกในความเป็น “ชายชาญ” หรือลูกผู้ชาย และความสำนึกในความเป็น “รัฐบุรุษ” สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงดำรงชีวิตอย่างปัญญาชน “ยอมทนความลำบากเพื่อยหาความรู้”^{๙๗} หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าถึงกิจวัตรประจำวันของพระบิดาซึ่งทรงหาความรู้อย่างสม่ำเสมอ ทรงให้ความสำคัญแก่การตั้งคำถามว่า “ทำไม” เพื่อนำไปสู่การหาคำตอบ โดยทรงสอนพระธิดาว่า “คำว่าทำไมคำเดียวจะช่วยให้เราแก้ปัญหา”^{๙๘} ทรงอ่านหนังสือทุกคำและเขียนหนังสือทุกเช้าดังที่ทรงตรัสกับพระธิดาว่า “เช้าเขียนเป็นวิทยาทาน คำต้องหาความรู้ต่อ”^{๙๙} แม้เมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองปิ่นเกล้าภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ และถูกตัดเงินต่างๆ ที่เคยได้จากรัฐบาลลงใน พ.ศ. ๒๔๘๓ เหลือแต่เบี้ยบำนาญปีละ ๙๖๐ บาท พระองค์ก็ยังทรงซื้อหนังสือเล่มหนึ่งที่ทรงพระดำริว่า “แพงเกินกำลัง” อันทำให้ “หญิงเหลือ...หัวเสีย บ่นออกไปว่าดี ไม่กินละข้าว กินหนังสือแทน” ทรงตัดพ้อพระธิดาว่า “จะเอาอย่างไรกับพ่อ สุรา นารี พาชี กีฬาบัตร ซึ่งผู้ชายน้อยนัก

จะรอดพ้นมาได้ พ่อก็ไม่มีเลย มีแต่หนังสือเท่านั้นที่เป็นความสุข...”^{๒๑}

ความรักในความรู้ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรนายกฯ เกิดขึ้นตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์แล้ว ดังที่ทรงเล่า ความทรงจำ ว่าพระองค์โปรดการทูลถามเรื่องราวต่างๆ ที่เป็นความรู้จากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชนครินทร์และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ ทรงตั้งพระทัยเรียนภาษาอังกฤษยิ่งกว่าผู้อื่น จนถึงกับทรงติดตามนายแปดเตอร์สันซึ่งเป็นครูไปพบปะฝรั่งในที่ต่างๆ แล้วทรงใช้ความรู้ภาษาอังกฤษที่ได้มาเพื่ออ่านหนังสือ เมื่อเจริญพระชันษาขึ้นพระองค์โปรดการอ่านหนังสือทั้งที่มีอยู่ในเมืองไทยและที่มาจากต่างประเทศ^{๒๒} แม้แต่การเล่นชุกชนในวัยเด็กก็เป็นที่มาของความรู้ที่สำคัญสำหรับพระองค์ ซึ่งโอกาสในการเรียนรู้เช่นนั้นนั้นมาจากการที่พระองค์ทรงกำพร้าพระราชบิดาตนเอง ดังที่ทรงเล่าว่า

...เมื่อเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ จะไปไหนมีแต่คนอุ้มชูดูแล ฟังห้ามมิให้ชุกชนจนเบื่อหู แต่พอเปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ถึงไม่มีใครดูหมิ่น ก็ไม่มีใครเอาใจใส่เอื้อเฟื้อเหมือนแต่ก่อน แต่จะว่าน่าเสียใจที่เดี๋ยวกว่าไม่ได้ เพราะในเวลาที่ยาวเตรนั้น ได้โอกาสหัดรักษาตัวเอง และได้เริ่มรู้นิสัยใจคอคนชั้นต่ำ ทั้งได้ความรู้ซึ่งมาเป็นประโยชน์แก่ตัวเมื่อภายหลังหลายอย่าง...^{๒๓}

ความรักในความรู้ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรนายกฯ เกิดขึ้นบนฐานของพระสติปัญญาอันเฉลียวฉลาดและความอดทนต่อความกลัวซึ่งปรากฏให้ผู้อื่นเห็นประจักษ์มาแต่ยังทรงพระเยาว์คือในรัชกาลที่ ๔^{๒๔} ซึ่งพระองค์เองก็ทรงภูมิพระทัยในพระคุณสมบัติดังกล่าว ทรงเล่าในหนังสือ ความทรงจำ ว่าพระราชบิดาตรัสชมพระองค์ถึงสองครั้งว่า “ฉลาด”^{๒๕} ส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเคยตรัสสรรเสริญพระองค์ในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลว่า “ได้

ทรงสังเกตเห็นตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ว่าเติบโตใหญ่ขึ้นคงจะได้เป็นคนสำคัญในราชการบ้านเมืองคน ๑”^{๖๖} ด้วยภูมิหลังเช่นนี้เองที่ทำให้พระองค์ทรงกลายเป็นปัญญาชนที่สำคัญยิ่งพระองค์หนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาภาพทรงพยายามใช้ความรู้ประสบการณ์ ตลอดจนวิสัยทัศน์ของพระองค์ในการทำหน้าที่ต่อบ้านเมืองโดยไม่ย่อท้อ โดยที่ทรงมีความเชื่อว่า “ความดีอันใดที่เราได้ทำไว้ ความพอใจของเราเองเป็นรางวัลอย่างสูงสุด คนอื่นเขาจะไม่ยกย่องหรือไม่รู้ก็ไม่สำคัญอันใด การลบหลู่ความดีเป็นบาปของผู้ที่ลบหลู่เอง”^{๖๗} แม้ภายหลังจากที่ทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. ๒๔๕๘ โดยมีพระประสงค์จะไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองในเวลานั้น พระองค์ก็ยังคงทรงมุ่งมั่นทำประโยชน์แก่บ้านเมืองโดยเต็มกำลัง ดังที่ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงพระยานรงค์เรื่องฤทธิ์ ในวันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ดังนี้

...ที่คาดใจฉันว่าไม่พอใจให้เขียนจดหมายมาในเรื่องราชการอันใดนั้น เป็นการคาดถูกแท้ทีเดียว... ที่จริงก็ไม่เป็นการประหลาดหรือจะอวดวิเศษอันใด ความจริงมันก็อยู่เพียงว่าทำอะไรทำจริง เวลาทำราชการก็ตั้งหน้าทำราชการ ไม่เอาการอื่นมาปะปนเป็นใหญ่กว่าราชการ เวลาพ้นราชการประจำตัวแล้ว ก็ไม่เห็นว่าจะควรจะยื่นเข้าไปเกี่ยวข้องในการอันมิใช่หน้าที่ของตน ถ้าจะว่าโดยเฉพาะที่มีความคุ้นเคยราชการๆ เป็นของร้อน รวากับว่าเปลวไฟ เวลาทำก็จำนนด้วยเหนื่อยที่ ถ้าเวลาพ้นแล้วก็ไม่แลเห็นว่าทำไมจะเอามือเข้าไปเล่นไฟเล่น โดยหาประโยชน์อันใดแก่บ้านเมืองหรือแก่ตนเองมิได้

... แต่การที่ว่าไม่เอาธุระเรื่องราชการนั้น ขอให้เข้าใจเพียงว่าไม่ชอบพูดไปลิดิก แต่การที่จะทำให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองสนองพระเดชพระคุณนั้นฉันยังทำเสมอ ถึงในเรื่องจัดทอพระสมุด แลเรื่อง

แต่งหนังสือ ซึ่งนับว่าเป็นงานประจำตัว ได้ทำโดยเต็มกำลัง ...

...ถ้าจะอวดสักหน่อยก็จะได้ว่าความอุสาหะแลความซื่อตรงที่ได้ประพฤติช้านาน ก็ให้ผลดีได้อยู่บ้าง เช่นตัวฉันเป็นตัวอย่าง...^{๒๔}

ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารซึ่งทรงมีความสำนึกในหน้าที่ ทั้งในฐานะ “เจ้า” ในฐานะ “ลูกผู้ชาย” และในฐานะ “รัฐบุรุษ” จึงทรงทำหน้าที่ของพระองค์ที่ทรงพระดำริว่ามีความสำคัญต่อความเจริญและอิสรภาพของบ้านเมืองสืบต่อมา โดยไม่ทรงเข้าไปเกี่ยวข้องกับ “โปลิติก” จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ พระองค์จึงทรงกลับเข้าไปสู่วงจรของอำนาจอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเหตุผลที่ทรงอธิบายแก่ “ลูกชายน้อย” หม่อมเจ้าดิศคามวดี ดิศกุล ในภายหลังว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการสิ้นพระชนม์นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

...ทรงเปลี่ยวเปล้าเกล้าพระราชหฤทัย ด้วยขาดผู้ใหญ่ซึ่งจะเป็นที่ทรงปรึกษาหารือในราชการที่สำคัญ ต้องพระราชประสงค์จะให้พ่อกลับเข้าไปรับราชการ เข้าไปมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีอีกจะโปรดฯ ให้เป็นที่เสนาบดีกระทรวงมหรธาธร... บางคนดูเหมือนจะเห็นว่าตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหรธาธรแล้วไปไม่สมควรแก่คุณวุฒิพ่อ แต่พ่อไม่ได้คิดเห็นเช่นนั้น...^{๒๕}

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารจึงทรงกลับเข้ารับราชการและทรงมีบทบาทในการวินิจฉัยเรื่องสำคัญสืบต่อมาจนตลอดสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเฉพาะในฐานะกรรมการสภาการคลัง กรรมการรองคมนตรีตรวจจัดงบประมาณแผ่นดิน และอภิรัฐมนตรี ในช่วงเวลานับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นต้นมาจนถึงสิ้นสุดสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ ตำแหน่งราชการที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารทรงถือว่าเป็นตำแหน่งสำคัญที่สุดของพระองค์ ก็คือตำแหน่ง “ประธานที่ปรึกษา” ของผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์และ

ของพระมหากษัตริย์ เช่น ในลายพระหัตถ์ถึง ดร.เอลตัน อาร์. เจมส์ (Dr. Elton R. James) อดีตที่ปรึกษาราชการกระทรวงการต่างประเทศ ชาวอเมริกัน ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงอธิบายฐานะของพระองค์เองว่า ทรงเป็นประธานที่ปรึกษาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอัษฎางค์เดชาวัช ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาที่ไม่ได้เสด็จประทับอยู่ในกรุงเทพฯ^{๓๐} ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมมาธิราช ดำรงตำแหน่ง ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแต่งตั้งให้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็นประธานคณะที่ปรึกษาใน พระองค์เช่นกัน^{๓๑} ในลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีไปถึงนางแฮมิลตัน คิง (Mrs. Hamilton King) ภรรยาฝ่ายของเอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกา ประจำกรุงเทพฯ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑-๒๔๕๕ พระองค์ก็ทรงระบุว่า “ข้าพเจ้ายังรับใช้ประเทศชาติในคณะอภิรัฐมนตรี ตำแหน่ง ประธานที่ปรึกษาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว”^{๓๒}

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีความกระตือ รือร้อนอย่างยิ่งในการทำหน้าที่ “ประธานอภิรัฐมนตรี” ทรงเห็นความ สำคัญของสถาบันที่ปรึกษานี้อย่างมาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชบันทึกเรื่อง “ปัญหาของสยาม” ทรงระบุ ไว้ในบันทึกฉบับนี้ว่า ทันทที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้สนับสนุนที่เข้มแข็งมากในเรื่องการ ตั้งคณะอภิรัฐมนตรีขึ้นมา^{๓๓}

การเลือกผู้ดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงพิจารณาอย่างพิถีพิถัน ดังปรากฏว่า เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเกษียณอายุพระองค์วรเดชสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอพระดำริว่า เนื่องจาก

ไม่มีใครได้รับเสนอชื่อคนใดเหมาะสมก็จะเป็นการดีกว่าที่จะรอไปก่อน ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเสนอให้นำเรื่องแต่งตั้งอภิรัฐมนตรีแทนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชขึ้นมาพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง พร้อมกับทรงตั้งข้อสังเกตว่า ถ้าเรื่องนี้ถูกเลื่อนไปอีก ประชาชนก็จะคิดว่าอภิรัฐมนตรีสภาเป็นองค์กรชั่วคราว กระนั้นก็ตาม สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงแสดงเหตุผลซึ่งทำให้ที่ประชุมต้องเลื่อนการแต่งตั้งอภิรัฐมนตรีคนใหม่ออกไปอีก จนกระทั่งถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ (ตามปฏิทินใหม่) จึงเป็นที่ตกลงกันว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์จะทรงดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรีที่ว่างอยู่^{๓๔}

ตัวอย่างหนึ่งที่แสดงถึงบทบาทสำคัญของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ คือการประชุมกรรมการองคมนตรีในสมัยรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๔๖๖ เพื่อหาทางแก้ไขปัญหางบประมาณขาดดุลย์ ที่ประชุมมีมติให้จัดทำงบประมาณสำหรับปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ตามแนวพระดำริของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ คือให้ตัดทอนรายจ่ายให้น้อยลง หาทางเพิ่มพูนรายได้ด้วยวิธีจัดเก็บภาษีให้ได้มากขึ้น และลดจำนวนข้าราชการให้พอดีกับงาน^{๓๕} ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเกรงว่าการตัดและลดจำนวนคนนี้จะ “เปิ่นเรื่องยุบบุคคลราย ๑ เพื่อไปหนุนอำนาจวาสนาของบุคคลอีกฝ่ายหนึ่งโดยมิได้จริงจังอันใด นอกจากทำให้ผู้ที่ถูกยุบนั้นชอกช้ำ”^{๓๖} แต่ในที่สุดคณะกรรมการองคมนตรีก็มีมติให้ดำเนินนโยบายการคลังตามแนวพระดำริของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ^{๓๗}

เป็นที่น่าสังเกตว่า กรรมการองคมนตรีที่ทำหน้าที่เป็นกรรมการจัดระเบียบงบประมาณแผ่นดินนี้ ประกอบด้วยเจ้านายเพียงสามพระองค์ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเป็นประธาน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้า

ฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เป็นกรรมการ ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า

...มีความจำเป็นจะต้องคิดแก้ไขทำระเบียบงบประมาณใหม่ให้รายรับพอกับรายจ่าย... ถึงแม้ว่าได้ตั้งกรรมการสภาการคลังแล้วก็ได้แต่สำหรับการเรื่องนี้ยังไม่สู้เหมาะแก่กรรมการชุดนั้น เหตุว่ากรรมการโดยมากเป็นเสนาบดีเจ้ากระทรวงอยู่เอง ก็ย่อมจะต้องระวังการในกระทรวงของตนเป็นข้อใหญ่ ผลที่สุดเกรงว่าจะคิดแก้ไขไปไม่ได้เท่าไรนัก ฉะนั้นผู้ที่จะพิจารณาการเรื่องนี้ควรเลือกสรรผู้ที่ไม่เกี่ยวข้องแก่การได้การเสียหายกระทรวงจะดีกว่า เพื่อมุ่งไปในความวัฒนาถาวรส่วนใหญ่ของแผ่นดินเป็นประมาณ...^{๓๘}

การที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมรธาธรซึ่งเป็นกระทรวงเล็ก ทำหน้าที่เกี่ยวกับเหรียญตราและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในพระราชสำนัก ทำให้ไม่ต้องคำนึงถึงแต่ผลประโยชน์ของกระทรวง ดังนั้นพระองค์จึงทรงสามารถเสนอแนวพระดำริ “เพื่อมุ่งไปในความวัฒนาถาวรส่วนใหญ่ของแผ่นดิน” ได้อย่างเต็มที่

เรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพกราบบังคมทูลฯ ถวายความเห็นใน พ.ศ. ๒๔๖๗ คือเรื่องเกี่ยวกับฝิ่น สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงไม่เห็นด้วยที่จะบังคับจดทะเบียนคนสูบฝิ่นเพื่อลดจำนวนคนสูบฝิ่นให้น้อยลงโดยเร็ว ทรงมีพระดำริว่า

...ผลของการบังคับจดทะเบียนก่อนรัฐมีอำนาจเหนือฝิ่นทั้งปวงในพระราชอาณาเขตได้จริงๆ จะมีแต่ ๒ อย่างคือ อุดหนุนการค้าฝิ่นเถื่อนอย่าง ๑ ผลประโยชน์แผ่นดินที่เคยได้จากฝิ่นจะตกต่ำลงมากในทันที จะต้องแก้ไขด้วยการจับกุมลงอาญาทั่วไปทุกหนทุกแห่ง

เป็นการลำบากด้วย เปลืองด้วย ยากที่จะสำเร็จด้วย ผลที่สุดน่าจะจะมี แต่ขาดผลประโยชน์แผ่นดินที่เคยได้จากฝิ่นไปเป็นอันมาก แต่หาอาจลดจำนวนคนสูบฝิ่นให้น้อยลงได้โดยเร็วดังประสงค์ไม่...^{๓๙}

ทรงเสนอแนะว่า

... ความข้อสำคัญที่ข้าหลวงผู้ไปประชุมสันนิบาตชาติควรมุ่งหมายและพูดจาขึ้น เห็นว่าควรอยู่ในเรื่องฝิ่นต่างประเทศในแดนอินเดียและแดนจีน ถ้ายังมีฝิ่นจำหน่ายมาถึงประเทศนี้ได้มากอยู่ตราบใด การที่จะเลิกสูบฝิ่นในประเทศนี้ ซึ่งรัฐบาลมีความประสงค์และพยายามมาช้านาน... ก็ยากที่จะสำเร็จได้เร็ว เพราะทางที่จะเอาฝิ่นเถื่อนเข้าในพระราชอาณาเขตมีมากนัก ทั้งทางทะเลและทางชายแดนข้างฝ่ายเหนือ...^{๔๐}

หนึ่งในเอกสารฉบับเดียวกันนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังได้ทรงวิจารณ์กรมการองคมนตรีในแง่ที่จะไม่สามารถหารายได้มาทดแทนรายได้จากฝิ่นอย่างมีประสิทธิภาพด้วย ดังความว่า

... ซึ่งจะให้กรมการองคมนตรีมีหน้าที่เสาะแสวงหาเงินผลประโยชน์แผ่นดินมาทดแทนที่จะขาดไปเพราะการเลิกฝิ่นโดยเร็วขึ้น ข้าพเจ้าเห็นว่า คำที่ว่าเปรียบเหมือนพุ่มดอกไม้ร่วง เพราะมิได้คิดถึงหน้าที่เดิม หรือความสามารถ หรือแม้อายุสังขารขององคมนตรีผู้ที่เป็นกรมการ...^{๔๑}

ดังนั้นจึงทรงเห็นด้วยที่จะมีการตั้งคณะกรรมการพิจารณาเฉพาะเรื่องฝิ่น เนื่องจากในเวลานั้นมีปัญหาอันเกิดจากโครงสร้างของระบบราชการ

... การที่เกี่ยวข้องกับเรื่องจะเลิกฝิ่น... ยังแยกกันอยู่ในหน้าที่หลายกระทรวงทบวงกรม... ถ้าต่างกระทรวงต่างทำการนั้น... ย่อมขาดความคิดติดต่อผ่องผันให้เป็นการอันเดียวกัน เมื่อเช่นนั้นความสำเร็จย่อมจะยากและช้ากว่าที่มีกรรมการสำหรับพิจารณาเฉพาะเรื่อง

ฝัน...

ในปีสุดท้ายของรัชกาลที่ ๖ คือ พ.ศ. ๒๔๖๘ สมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอพระดำริสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งหากการ
เป็นไปดังที่ทรงเสนอก็จะเป็นการปรับตัวทางสถาบันการเมืองอย่าง
หนึ่งของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าจะเป็นการปรับตัวที่มี
ขอบเขตจำกัดอย่างยิ่ง นั่นคือ “บันทึกความเห็นเรื่องตั้งนิติมนตรี
สภา” ทรงชี้ให้เห็นว่าวิธีการร่างกฎหมายที่ใช้มาทั้งในรัชกาลที่ ๕ และ
รัชกาลที่ ๖ มีข้อบกพร่อง ทำให้การบริหารราชการแผ่นดินประสบ
ปัญหา กล่าวคือในรัชกาลที่ ๕ รัฐมนตรีสภาทำหน้าที่ร่างกฎหมายใน
เวลา ๓ ปีเศษ ปรีกษากฎหมายสำเร็จไปเพียง ๑๒ เรื่อง เพราะสมา
ชิกล้วนเป็นบุคคลสำคัญ มีหน้าที่และราชการประจำตำแหน่งมาก
สมาชิกที่ประชุมถึงมีจำนวนมากแต่สมาชิกที่เป็นเสนาบดีในสมัยนั้นมิ
มีความรอบรู้และความสามารถยิ่งกว่าสมาชิกชั้นอื่นท่ามกลาง โต้แย้งกัน
ไร้ก็แพ้ความคิดเห็นและสำนวนเสนาบดีทุกที ทำให้ไม่ได้ประโยชน์
จากสมาชิกเสมอหน้ากัน นอกจากนี้วิธีปรีกษาก็ชักช้าเปลืองเวลา
ประชุมมาก คือสำเร็จเพียงปีละ ๔ เรื่อง เมื่อองค์การประชุมรัฐมนตรี
สภาแล้ว การตั้งกฎหมายในรัชกาลที่ ๕ จึงทรงปรีกษาแต่ในเสนาบดี
สภาต่อมาจนตลอดรัชกาล

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายปัญหาใน
การร่างกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่า ในรัชกาลนี้มีใครจะได้มีการ
ประชุมเสนาบดี การตั้งกฎหมายเสนาบดีเจ้ากระทรวงมักร่างขึ้นทูล
เกล้าฯ ถวาย และโปรดเกล้าฯ ให้ส่งร่างไปปรีกษาเสนาบดีต่างกระทรวง
(ให้พิจารณาแลทำความเข้าใจขึ้นกราบบังคมทูลฯ) มาชั้นหลัง เมื่อมีกรม
ร่างกฎหมายขึ้นแล้ว เสนาบดีเจ้ากระทรวงมักขอให้กรมร่างกฎหมาย
ร่างขึ้นแล้วส่งไปหาหรือเสนาบดีกระทรวงอื่น ให้ออกความเห็นก่อนที่
จะนำร่างขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย แต่ถ้าเป็นกฎหมายซึ่งเร่งร้อน โปรดเกล้าฯ

ให้ประกาศโดยไม่มี การหารือต่างกระทรวงก็มีปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้น คือ กฎหมายที่ร่างขึ้นมักใช้ไม่ได้ หรือมีฉะนั้นเมื่อตั้งขึ้นแล้วกฎหมาย ในกระทรวงหนึ่งมักไปขัดประโยชน์ของราชการกระทรวงอื่น เพราะร่าง กฎหมายขึ้นโดยความคิดของเจ้ากระทรวงหนึ่งกระทรวงเดียว มิได้ หารือตัวเรื่องกับกระทรวงอื่นให้เข้าใจกันเสียก่อน ส่วนกรมร่างกฎหมาย แม้ว่าดีมากในแง่ที่อาจจะทำให้ร่างกฎหมายถูกถ่วงดีขึ้น และอาจจะ ป้องกันมิให้กฎหมายเป็นปฏิปักษ์กันเอง แต่วิธีที่ใช้กรมร่างกฎหมาย ยังไม่พอแก่ประโยชน์ เจ้ากระทรวงเป็นแต่บอกไปให้กรมร่างกฎหมาย คิดร่าง พนักงานกรมร่างกฎหมายแม้ชำนาญในกฎหมายก็ไม่ชำนาญ ในส่วนธุรการ จะรู้ความต้องการของฝ่ายธุรการไม่ได้ตลอด ด้วยขาด ความช่วยเหลือแนะนำของเจ้ากระทรวงผู้จะอำนวยความสะดวกตามกฎหมาย

ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณราชกุมารี ทรงเสนอ พระดำริเรื่องตั้ง “นิติมนตรีสภา” โดยทรงวางหลักการไว้ ๖ ประการ ดังนี้

ก. ให้ปรึกษากันเสียก่อนว่ากฎหมายที่จะตั้งควรจะเป็น อย่างไร การรักษากฎหมายนั้นจะมีที่ไหนที่ และจะช่วยกันอย่างไร

ข. การร่างกฎหมายให้ผู้เชี่ยวชาญทั้งฝ่ายกฎหมายแลฝ่าย ธุรการช่วยกันทำ

ค. จำนวนนิติมนตรี เริ่มต้นให้มีแต่อย่างน้อยไว้ก่อน เมื่อการดำ เนินการเป็นระเบียบเรียบร้อยดีแล้วจะเพิ่มจำนวนอีกก็สะดวก

ง. วางวิธีปรึกษาเป็นชั้นๆ คล้ายทำนองการปรึกษากฎหมาย แบบฝรั่ง แต่เลือกเอาเฉพาะที่พอจะทำได้สะดวก

จ. คงรักษาพระบรมเดชาานุภาพมิให้ลดหย่อนลงด้วยตั้งนิติ มนตรี^{๔๓}

การเสนอให้ตั้ง “นิติมนตรีสภา” นี้ นับเป็นความพยายามที่ จะให้มีการปรับตัวทางสถาบัน เพื่อลดกระแสการเรียกร้องให้มี “ปาเลีย

เมนต์สำหรับกำกับรัฐบาล” ด้วย สมเด็จพระยาดำรงราชานุกาภาพทรงสรุปข้อเสนอให้ตั้งนิติมนตรีสภาของพระองค์ว่า

...เห็นว่าเวลานี้ต้องการให้ออกกฎหมายแต่ที่ดีแลสดวกแก่ราชการบ้านเมืองเป็นสำคัญ ไม่ใช่เวลาที่ต้องการปาเลียมเมนต์สำหรับกำกับรัฐบาล จึงคิดแต่เฉพาะจะให้ได้ในทางตั้งกฎหมายเป็นสำคัญ... “

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุกาภาพ ทรงเน้นเฉพาะปัญหาในเชิงกลวิธี (technique) ในการออกกฎหมาย มิใช่ปัญหาในแง่ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ทั้งนี้เพราะทรงยึดมั่นในหลักการ “รักษาพระบรมเดชานุภาพมิให้ลดหย่อนลง” ในทุกด้าน เช่น การแต่งตั้งผู้ใดเป็นสมาชิกนิติมนตรีก็ทรงระบุ “แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ” ส่วนระเบียบหรือกระบวนการในนิติมนตรีสภา “ต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตก่อนจึงใช้ได้” เมื่อนิติมนตรีสภาตั้งกฎหมายขึ้นแล้ว ถือเป็นร่างกฎหมายซึ่งจะทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยในที่ประชุมเสนาบดี แต่จะโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกฎหมายนั้นตามร่างที่นำเสนอ หรือจะแก้ไขบ้าง หรือจะส่งกลับลงไปให้นิติมนตรีสภาปรึกษาใหม่ หรือจะยกเลิกเสียก็ “สุดแต่พระราชดำริห์” ทั้งสิ้น

ส่วนสมาชิกนิติมนตรีสภา สมเด็จพระยาดำรงราชานุกาภาพทรงเสนอว่าให้เลือกโดยพระมหากษัตริย์ และทรงระบุด้วยว่าควรเลือกข้าราชการต่างกระทรวงซึ่งมีความสามารถกระทรวงละคนเลือกในผู้พิพากษา ๒ คน กับในกรมร่างกฎหมายอีก ๒ คน รวมเป็น ๑๖ คน ต่อไปในภายหลังจึงเลือกตั้งข้าราชการในตำแหน่งหรือบุคคลภายนอกเพิ่มเข้ามาตามเหมาะแก่กาลและเวลา

แม้แต่การเสนอความคิดที่จะให้มีการร่างและพิจารณากฎหมายใดๆ ก็ต้องทำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูล เพื่อจะได้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยในที่ประชุมเสนาบดีสภาก่อน “ถ้าทรงพระ

ราชดำริเห็นชอบด้วยก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ร่าง
ตัวบทกฎหมายต่อไป”^{๔๔} ส่วนสมาชิกนิติมนตรีสภาที่ทรงระบุว่า “ใน
ภายหน้าจึงเลือกตั้งข้าราชการ...หรือบุคคลภายนอกเพิ่มเข้ามา” นั้น
มิได้ทรงระบุอย่างชัดเจนว่าการเลือกตั้งบุคคลภายนอกจะเกิดขึ้นเมื่อใด
ที่สำคัญก็คืออำนาจในการเลือกตั้งสมาชิกนิติมนตรีสภามีใช้อำนาจ
ของราษฎร แต่เป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ นิติมนตรีสภา
ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอจึงแตกต่างจากสภาผู้
แทนราษฎรในระบอบประชาธิปไตยเป็นอันมาก

ในด้านเศรษฐกิจ หลังจากเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจในรัชกาลที่
๖ สืบเนื่องมาจนถึงรัชกาลที่ ๗ ซึ่งปัญหาทางเศรษฐกิจรุนแรงยิ่งขึ้น
เนื่องจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก สมเด็จพระยาดำรงรา
ชานุภาพก็ได้ทรงเห็นความสำคัญของการสร้างความเข้มแข็งให้แก่
เศรษฐกิจแห่งชาติ (National economy) โดยใช้วิธีการสหกรณ์อย่าง
จริงจัง

ก่อนหน้าที่จะเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ สมเด็จพระยาดำ
รงราชานุภาพทรงเน้นการส่งเสริมการค้า มุ่งแก้ปัญหาที่เป็นอุปสรรค
ต่อการค้า เช่น ปัญหาการคมนาคมและปัญหาโจรผู้ร้าย และพยายาม
ปรับปรุงประสิทธิภาพในการเก็บภาษีอากร^{๔๕} ยังมีได้ทรงมีพระดำริ
เกี่ยวกับการบำรุงชาวนาแต่อย่างใด จนกระทั่งในรัชกาลที่ ๗ เมื่อวิกฤต
ทางเศรษฐกิจรุนแรงยิ่งขึ้น ถึงระดับที่ชนชั้นนำตระหนักว่า การกู้เงิน
จากต่างประเทศเพิ่มเติม จะเสี่ยงต่อการที่เมืองไทยจะต้องสูญเสีย
อิสรภาพ พระองค์จึงทรงเสนอพระดำริว่ารัฐบาลต้องทำให้ชาวนา
สมบูรณ์ด้วยทรัพย์สินสมบัติ เศรษฐกิจแห่งชาติจึงจะมั่นคง วิธีที่ทรง
พระดำริว่าจะได้ผลและจะต้องรีบดำเนินการอย่างเร่งด่วนก็คือการ
สหกรณ์ และยังทรงผลักดันให้มีการพัฒนาระบบคลังออมสินด้วย
ทรงมีพระดำรัสในที่ประชุมอภิรัฐมนตรีสภา เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม

๒๔๗๔ มีความสำคัญบางตอนดังนี้

...การเศรษฐกิจสำหรับชาติ (National Economy) ...การบำรุงเศรษฐกิจสำหรับประเทศ ก็รวมอยู่ในความที่จะให้ราษฎรสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สินสมบัติ แต่ที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์นั้น มีลักษณะการวิธีการและความคิดต่างๆ มากมายหลายอย่าง ... การบำรุงเศรษฐกิจซึ่งในเวลานี้เห็นว่าสมควรจะพยายามทำให้สำเร็จก่อนอย่างอื่น ที่เป็นการใหญ่ เช่นเดียวกันนั้นคือเรื่องสหกรณ์ เหตุที่เห็นว่าสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่น เพราะประกอบด้วยองค์เหล่านี้คือ

๑. ประเทศนี้พลเมืองประกอบกิจกรรมเป็นอาชีพเป็นพื้น การบำรุงกิจการเป็นการบำรุงราษฎรพลเมืองโดยส่วนมาก และเป็นการสำคัญของบ้านเมือง

๒. เป็นการที่ให้ผลดีแก่ราษฎรโดยตรง และเป็นการเพิ่มพูนสมบัติของบ้านเมืองโดยปริยาย

๓. เป็นการที่ประเทศอื่นเขาทำ (ถ้าจัดวางการถูก) ได้ผลดีเป็นตัวอย่างอยู่แล้ว

๔. เป็นการที่รัฐบาลได้ทดลองจัดในประเทศนี้ก็ ได้ผลดี และเป็นความนิยมของราษฎรอยู่แล้ว

ประโยชน์ของสหกรณ์ทั้ง ๔ ข้อที่กล่าวมา ก็เห็นชอบด้วยกันหมดมิได้มีเสียงผู้ใดโต้แย้งคัดค้าน แต่รัฐบาลก็มีได้ชวนชวายุเร่งรัดจัดการให้เจริญแพร่หลาย เป็นแต่อ้างว่าตัวพนักงานและทุนที่จะใช้สำหรับขยายการยังไม่พอ จะต้องค่อยจัดค่อยขยายออกไป (อีกสัก ๕๐ ปีจึงจะสำเร็จ) ทำการสำคัญของบ้านเมืองด้วยวิธีนี้เป็นทางที่ผิด ที่ถูกนั้นเมื่อเห็นว่าอาจจะทำให้เป็นประโยชน์ได้แน่นอนเหมือนอย่างเรื่องสหกรณ์ ต้องแก้ไขข้อขัดข้องโดยเต็มกำลัง ดังเช่นคนไม่พอก็ต้องรีบจัดการฝึกสอนคนขึ้นให้พอ... ส่วนเงินทุนของสหกรณ์ถ้ามีไม่พอจะขยายการ ก็ลดเงินจ่ายอยู่ในการอื่นโอนเอามา หรือแม้ที่สุดจะ

ต้องกู้ ก็กู้ให้มีเงินพอแก่การ เพราะการสหกรณ์ ถ้าจักสำเร็จประโยชน์
ใช้จะมีแต่ราษฎรและบ้านเมืองเท่านั้น ถึงรัฐบาลก็ย่อมจะได้กำไรด้วย
หากควรจะหดหูในเรื่องลงทุนไม่ ยังมีการสำคัญอย่างอื่นที่รัฐบาลจัด
เหมือนเช่นทำโดยเสียไม่ได้ และไม่ได้ผลดีดังสมควร จะยกตัวอย่าง
เช่นคลังออมสิน ซึ่งประเทศทั้งปวงว่าเป็นคุณอย่างยิ่งสำหรับบำรุง
โภคทรัพย์ของประชาชน... เพราะวิธีที่จัดยังลำบากแก่ผู้ฝากและไม่มี
ใครเอาใจใส่ชวนขยายแก้ไขหรือขยายการให้กว้างขวางออกไป...^{๔๗}

นอกจากนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเป็น
กรรมการร่วมกับที่ปรึกษาชาวต่างประเทศของรัฐบาล คือเซอร์เอ็ดเวิร์ด
คุก (Sir Edward Cook) ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และ
นายเรย์มอน บี. สตีเวนส์ (Mr. Raymond B. Stevens) ที่ปรึกษา
กระทรวงการต่างประเทศ ในการร่างพระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน
ฉบับแรกขึ้น และประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๔๗๒ (ตามปฏิทินใหม่)

เท่าที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพได้ทรงงานต่างๆ อย่างกว้างขวาง บทบาทสำคัญยิ่งของ
พระองค์เป็นบทบาทในการเสนอความคิดเห็นหรือเสนอทางเลือกใน
การแก้ปัญหา ทั้งนี้โดยอาศัยความรู้ ประสบการณ์ วิสัยทัศน์ และสติ
ปัญญาที่ทรงมีอยู่ ดังนั้นจึงทรงมีฐานะเป็น “ปัญญาชน” โดยแท้

นอกจากนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงมีพื้น
ฐานทางอารมณ์ความรู้สึกที่รักในเมืองไทยและศักดิ์ศรีของชาวสยาม
ตลอดจนศักดิ์ศรีของเจ้านายไทยเป็นอย่างมาก ใน พ.ศ. ๒๔๖๗
พระองค์ทรงมีลายพระหัตถ์ถึง ดร.เอลตัน อาร์. เจมส์ (Dr. Elton R.
James) อดีตที่ปรึกษาราชการกระทรวงการต่างประเทศชาวอเมริกัน มี
ความตอนหนึ่งว่า “สยามควรเป็นเรื่องของชาวสยาม...ไม่ควรจ้าง
ชาวต่างประเทศทำในสิ่งที่ชาวสยามสามารถทำเองได้”^{๔๘} ทรงเน้น
ในลายพระหัตถ์ฉบับเดียวกันว่า “พูดถึงตัวข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้า

ขอลาออกจากตำแหน่งที่ได้รับแต่งตั้ง ดีกว่ายอมให้ที่ปรึกษาชาวต่างประเศมาสั่งข้าพเจ้า”^{๔๙}

ความรักที่มีต่อพระราชวงศ์จักรีและความรักที่มีต่อเมืองไทยยังเห็นได้ชัดเมื่อเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจ กล่าวคือ ในเดือนพฤศจิกายน และธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ ตัวเลขการค้า ตัวเลขรายรับของรัฐบาล และตัวเลขชี้้นำทางเศรษฐกิจอื่นๆ ของประเทศ เริ่มส่งสัญญาณลดลงอย่างน่าตกใจ นายฮอล แพ็ทซ์ (Mr. Hall Patch) ที่ปรึกษาราชการกระทรวงการคลังเสนอให้เพิ่มภาษีนอกเหนือจากการตัดทอนงบประมาณของรัฐบาลลงอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเพิ่มภาษีคนรวยและเก็บภาษีจาก “ผลประโยชน์ที่มีมาตามชาติกำเนิด” ด้วยสิบวันต่อมา ทูตอังกฤษรายงานว่า เงินในบัญชีของรัฐบาลนั้นหมดแล้ว และการบริหารดำเนินไปได้ก็เพราะเข้าไปเอาเงินมาจากงบพิเศษ ากก่อน ทูตอังกฤษระบุว่า “อย่างไรก็ตาม... มีแต่เพียงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพสองพระองค์เท่านั้นที่ทรงพร้อมจะเสียสละ”^{๕๐}

ในฐานะ “ปัญญาชน” ที่รักพระราชวงศ์และรักเมืองไทยอย่างยิ่ง และทรงมุ่งมั่นที่จะจรรโลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้มั่นคงสถาพร สมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงให้คำอธิบาย ให้ความหมาย หรือสร้างคำนิยามที่มีผลอย่างลึกซึ้งต่ออัตลักษณ์ “เมืองไทย” และอัตลักษณ์ของคน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทย ซึ่งคนร่วมสมัยของพระองค์ได้รับรู้ และได้มีการส่งทอดอัตลักษณ์นั้นมาสู่สมัยหลังอย่างต่อเนื่อง จนมีอิทธิพลต่ออัตลักษณ์ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” ที่คนไทยรับรู้และยอมรับสืบมา

ได้กล่าวแล้วว่าเหตุที่พระองค์ต้องทรงพยายามสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และอัตลักษณ์คน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทย ก็เพราะรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความเปลี่ยนแปลงทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และ

วัฒนธรรม จนแตกต่างกันไปจากรัฐไทยในช่วงก่อนหน้านั้นเป็นอันมาก ทำให้ต้องจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมใหม่ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของคน “ชั้น” ต่างๆ ในสังคม พร้อมไปกับการสร้างอัตลักษณ์ของ “เมืองไทย” เพื่อให้คนแต่ละ “ชั้น” ยอมรับ และตระหนักในสถานภาพและหน้าที่อันพึงมีต่อเมืองไทย และมีแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนเพื่อให้เมืองไทยบรรลุอุดมคติตามที่ทรงใฝ่ฝัน

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลาภิรมย์สุพรรณบุรุษ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ในยุคที่วัฒนธรรมทางความคิดและระบบเศรษฐกิจในเมืองไทยกำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว อัตลักษณ์ของเมืองไทยและอัตลักษณ์ของชนชั้นต่างๆ ที่ทรงสร้างขึ้น ย่อมจะต้องตอบสนองต่อเงื่อนไขแวดล้อมทางความคิดและทางเศรษฐกิจเป็นอย่างดีด้วย ซึ่งจะเห็นได้ต่อไปข้างหน้าว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลาภิรมย์สุพรรณบุรุษ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสมานแนวความคิดเรื่องความก้าวหน้า (Idea of progress) ตามแนวทางของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ทรงเชื่อมั่นว่า การปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถเอื้ออำนวยให้เกิดความเจริญก้าวหน้าดังกล่าว เพราะสถาบันพระมหากษัตริย์และข้าราชการของพระองค์ไม่เพียงแต่จะทำให้บ้านเมืองสงบเรียบร้อยปราศจากโจรผู้ร้ายเช่นเดียวกับที่พระมหากษัตริย์ในอดีตได้เคยทรงทำมาเท่านั้น ยังทรงบันดาลให้เกิดความเจริญในทางเศรษฐกิจด้วยการทำนุบำรุงการคมนาคม ดุแลตลาด ส่งเสริมการผลิตและการค้าของราษฎรและชาวต่างชาติ ตลอดจนให้ความรู้ในการผลิตและการคิดเลขโดยผ่านการศึกษาแผนใหม่ และเสริมสร้างให้ทุกคนมีสุขภาพดีด้วยระบบสุขาภิบาล ซึ่งทำให้เกิดความสะอาด ความเป็นระเบียบเรียบร้อยทางกายภาพ และช่วยในการป้องกันรักษาโรค ฯลฯ ความเจริญก้าวหน้าเหล่านี้ในที่สุดแล้วจะเป็นผลดีแก่ราษฎรทั่วไปและทำให้บ้านเมืองรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมอีกด้วย

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ แม้ว่าสมเด็จพระยาธรรมราชา ปรากฏจะทรงมองประเทศตะวันตกและญี่ปุ่นเป็นแม่แบบของความเจริญก้าวหน้า แต่พระองค์มิได้ทรงมีพระดำริว่าชาวสยามพึงมองโลกด้วยสายตาของชาวตะวันตกไปเสียทั้งหมด ทรงเน้นจุดยืน “แบบสยาม” ที่จะเป็นฝ่ายเลือกรับส่วนดีจากประเทศอื่นมาประสานกับสิ่งดี ๆ ที่มีอยู่แล้ว ตามหลัก “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” ของพระองค์ ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

กล่าวได้ว่าในฐานะปัญญาชนของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีความสำนึกในพันธกิจของพระองค์อย่างสูง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสถาปนาอัตลักษณ์ของคน “ชั้น” ต่างๆ และอัตลักษณ์ “เมืองไทย” อย่างจริงจัง โดยอาศัยพระนิพนธ์ พระดำรัส และการดำเนินนโยบายรัฐ การสถาปนาอัตลักษณ์นี้ได้ดำเนินต่อมาจนตลอดพระชนม์ชีพแม้ว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะสิ้นสุดลงในวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ แล้วก็ตาม

พื้นฐานพระดำริที่สำคัญประการหนึ่งของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่มีผลโดยตรงต่อการสร้างอัตลักษณ์เมืองไทย และชนชั้นต่างๆ ในเมืองไทย ได้แก่การที่พระองค์ทรงพระดำริว่าการใช้อำนาจบังคับได้ผลน้อยกว่าการแสดงเหตุผลให้คนยอมรับ แม้แต่ในการปกครองพระโอรสและพระธิดา หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าว่า “เสด็จพ่อไม่ทรงบังคับเราเลยสักอย่างเดียว ถ้าจะโปรดให้ทำอะไร ก็ทรงอธิบายจนเราหมดสงสัยแล้วก็ทำได้ดี”^{๔๖} ทรงพระดำริด้วยว่า การที่จะบรรลุเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มีวิธีการบรรลุได้หลายวิธี หากต้องการให้คนอื่นทำตามที่เราต้องการ ควรเลือกใช้วิธีที่จะทำให้บุคคลนั้นพอใจที่สุด ดังที่ทรงตรัสเป็นความเปรียบว่า “ถ้าจะขอบุหรืสุบสักตัว จะขอให้เขาเตะเอา หรือให้เขาให้ทั้งของก็ได้”^{๔๗} พื้นฐานพระดำริเช่นนี้ทำให้ทรงหาทางทำให้ชนชั้นต่างๆ ประพฤติ

ตนหรือกระทำการต่างๆ ในวิถีทางที่ทรงต้องการ ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของชนชั้นเหล่านั้น แทนที่จะเน้นการใช้อำนาจบังคับ และเมื่อทรงสร้างอัตลักษณ์ของชนชั้นที่ครอบครองอำนาจไว้ในมือ อันได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้า และข้าราชการ ก็มีได้ทรงเน้นความเป็นผู้มีอำนาจแต่อย่างใด ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

สมเด็จพระยาตากสินมหาราชทรงตระหนักในความสำคัญของการ “ตกแตงนิสัยใจคอ” ของคนทุกกลุ่ม^{๕๓} เช่น ทรงมีพระดำริว่า “**รัฐบาลมีอำนาจที่จะตกแตงนิสัยใจคอไพร่พลเมืองได้ด้วยการแต่งหนังสือสำหรับสอนเด็กในโรงเรียน**”^{๕๔} พระองค์ทรงยกประเทศญี่ปุ่นเป็นตัวอย่างของความสำเร็จของรัฐบาลในการทำให้ประชาชน “**รู้เห็นคุณความดี**” ในวิถีทางที่รัฐบาลประสงค์^{๕๕} ซึ่งก็คือความสำเร็จในการตกแตงความคิดและจิตใจของประชาชนนั่นเอง ดังความว่า

...ตัวอย่างที่รัฐบาลได้เอาธุระคิดอ่านการศึกษาสำหรับไพร่บ้านพลเมืองด้วยความคิดอันสุขุม และเขาพากเพียรจัดทำมาจนบ้านเมืองได้รับประโยชน์อย่างไร จะแลเห็นได้จากที่อื่นไม่ดียิ่งกว่าที่ประเทศญี่ปุ่น ญี่ปุ่นเพิ่งเริ่มลงมือจัดการบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างใหญ่เมื่อสัก ๔๐ ปีมานี้ เขาเอาเป็นธุระจัดบำรุงการเล่าเรียนของไพร่พลเมืองโดยถือว่าเป็นการสำคัญมาแต่แรก เพื่อจะแนะนำ สั่งสอนให้รู้เห็นคุณความดี ตามทางอย่างสมควรแก่เวลาของโลก เขาทำสำเร็จได้ผลดีอย่างไร ย่อมปรากฏแก่คนทั้งหลาย...^{๕๖}

การสร้างอัตลักษณ์จะเป็นการ “ตกแตงนิสัยใจคอ” ของคนในรัฐอย่างมีพลัง เพราะจะมีผลทั้งทางความคิด จิตใจ และอารมณ์ความรู้สึกของคน พระองค์จึงทรงมุ่งมั่นสร้างอัตลักษณ์ของคนชั้นต่างๆ และสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” ทั้งในช่วงเวลาที่ทรงรับราชการ และเมื่อทรงออกจากราชการแล้ว ทั้งในเวลาที่มีอำนาจทางการเมืองและในเวลาที่ยิ่งสูญเสียอำนาจทางการเมืองไปจนสิ้นเชิง

ด้วยเหตุที่ความสำเร็จในการสร้างอัตลักษณ์ขึ้นอยู่กับ การทำให้เกิดการรับรู้ในวงกว้างซึ่งต้องอาศัยการพิมพ์หนังสือ จึงไม่น่า ประหลาดใจที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงทุ่มเทพระองค์ ในการทำงานในตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ทั้งยังทรง ใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ไปเป็นอันมากในการจัดพิมพ์หนังสือ จนต้องทรงลดรายจ่ายอื่นๆ ในวังวรดิศลง^{๕๓}

เงื่อนไขแฉะล้อมทางการเมือง ที่สมเด็จพระยาตำราจ ราชานุภาพทรงมุ่งตอบสนองคือ การรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่ สถาบันพระมหากษัตริย์ โดยอาศัยข้าราชการเป็นกลไกสำคัญ ทำให้ทรง ให้ความสำคัญแก่การสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์และข้าราชการ เป็นพิเศษ ขณะเดียวกันก็มีการคุกคามจากชาติตะวันตกที่ทำให้บ้าน เมืองอยู่ในสถานะที่ไม่ปลอดภัย ซึ่งทำให้ต้องเน้นคุณสมบัติบางอย่าง ของคนไทยเพื่อเรียกร้องให้เสียสละเพื่อบ้านเมือง พร้อมกันไปกับการ ประสานประโยชน์ระหว่างคนหลายกลุ่มเพื่อลดความขัดแย้ง และนำ มาซึ่งความร่วมมือกันอย่างราบรื่น

เงื่อนไขแฉะล้อมทางเศรษฐกิจที่สมเด็จพระยาตำราจ ราชานุภาพทรงมุ่งตอบสนองคือ การหารายได้จากการขยายตัวของ ระบบทุนนิยมเพราะความสำเร็จในสิ่งทั้งปวงอยู่ที่เงิน ดังที่ทรงมีพระ ดำรัสในการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลว่า

...การปกครองทุกวันนี้ก็ผิดกับแต่ก่อนเหมือนกัน ความสำเร็จ ในสิ่งทั้งปวงอยู่ที่เงินเป็นใหญ่ รวมความว่า รัฐบาลก็ต้องการเงิน ที่ดิน รกร้างว่างเปล่าอยู่นั้นไม่มีประโยชน์อะไร เมื่อมีผู้ทำเป็นเรือกสวนไร ่นาขึ้น ภาษีอากรเฉพาะที่ดินก็ได้ และยังได้ภาษีขาออกอีกด้วย และ ยังมีภาษีจากเกลือ...^{๕๔}

เงื่อนไขแฉะล้อมทางเศรษฐกิจเช่นนี้ ทำให้สมเด็จพระยา ตำราจราชานุภาพทรงสร้างอัตลักษณ์พ่อค้าและราษฎร โดยเน้น

ลักษณะที่เอื้อต่อการที่รัฐจะได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากพ่อค้า และราษฎรเป็นสำคัญ

ในด้านวัฒนธรรม เป็นยุคสมัยที่มีการรับวัฒนธรรมตะวันตก เข้ามามาก โดยที่ชนชั้นสูงเองเลื่อมใสวัฒนธรรมของตะวันตกตลอดจนวิถีชีวิตแบบผู้ดีของฝรั่ง แต่ก็มี ความจำเป็นต้องสืบทอดบางส่วน ของวัฒนธรรมไทย เพราะนอกจากจะเป็นรากเหง้าของตนเองแล้ว วัฒนธรรมไทยยังเป็นรากฐานสำคัญของระบบความสัมพันธ์ทาง สังคมที่จรรโลงอำนาจของชนชั้นสูง ดังนั้นจึงต้องสร้างอัตลักษณ์ไทย หรือนิยามความเป็นไทยให้เอื้อต่อการรักษาบางส่วน ของวัฒนธรรม ไทยเอาไว้ พร้อมกับเอื้อต่อการเลือกรับบางส่วน ของวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาผสมผสานด้วย

นอกจากนี้การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและการขยายตัว ทางเศรษฐกิจ ยังนำเอาคนกลุ่มต่างๆ ที่เคยอยู่อย่างค่อนข้างเป็น อิสระจากกัน หรือมีความสัมพันธ์กันน้อยมาก ให้เข้ามาอยู่ในระบบ การเมืองการปกครองและระบบเศรษฐกิจเดียวกัน ต้องสัมพันธ์กัน ทั้งโดยตรงและโดยอ้อมอย่างใกล้ชิด ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดความขัดแย้ง ทางวัฒนธรรมได้ง่าย ในขณะที่รัฐยังไม่มีความสามารถที่จะครอบงำ ทางวัฒนธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะการปฏิรูปการศึกษา และการ ปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ยังกระทำได้อย่างจำกัด เนื่องจากอยู่ใน ระยะเริ่มต้น ดังนั้นสมเด็จพระยาตากสินมหาราชจึงทรง พยายามเน้นอัตลักษณ์ไทยที่จะทำให้กลุ่มคนที่มีวัฒนธรรมแตกต่าง หลากหลายสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เพื่อให้เกิดความสงบ เรียบร้อยขึ้นในบ้านเมือง

ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งที่จะต้องวิเคราะห์และอธิบาย ก็คือ การที่สมเด็จพระยาตากสินมหาราชไม่ทรงสร้างชุมชนใน จินตนาการที่เรียกว่า “ชาติไทย” ที่เน้นว่าเป็นชาติของคนไทยเท่านั้น

ซึ่งแตกต่างจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างตรงกันข้าม การไม่สร้างค่านิยม “ชาติไทย” นี้ มีความสัมพันธ์กับพื้นฐานความคิดและอัตลักษณ์ไทยที่พระองค์ทรงสร้างขึ้น ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

เชิงอรรถ บท ๑

๑ หจข. สบ.๒.๕๓/๕๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-พระญาติวงศ์ ๕๐-๕๖ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๘๒ ล.๓ ลงวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๙.

๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงราชูปถัมภ์. “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์ (พ.ศ. ๒๓๔๗-๒๓๙๔)”, ประวัติบุคคลสำคัญ. (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑), หน้า ๑-๔๑.

๓ หจข. สบ.๒.๕๔/๘๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-พระสงฆ์ พระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๖๖.

๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงราชูปถัมภ์ พระหัตถเลขาจากที่พัก นครสวรรค์ น.ที่ ๑๙๘, ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑, หน้า ๘.

๕ ไปรอดู ราม วชิราวุธ. “ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖”, ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๕ (มีนาคม ๒๕๔๕).

๖ เรื่องเดียวกัน.

๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงราชูปถัมภ์. พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. (กรุงเทพฯ : จำลองศิลป์, ๒๕๙๔), หน้า ๔.

๘ ราม วชิราวุธ. “ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖”, ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๕ (มีนาคม ๒๕๔๕).

๙ หจข. สบ.๒.๕๓/๓๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล พระหัตถเลขาถึงท่านชายใหญ่ ลงวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๔๗๙.

๑๐ ราม วชิราวุธ. “ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖”, ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๖ (เมษายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๒.

๑๑ พระยามหาอำมาตยาธิบดี. เรื่องมหาดไทย. อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ ๒๔๓๕-๒๔๙๕ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๕), หน้า ๙๓-๙๔.

๑๒ สมชาย ปรีชาศิลปกุล. “ความยากย้อนในประวัติศาสตร์ของบิดาแห่งกฎหมายไทย”, ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๙ (กรกฎาคม ๒๕๔๕), หน้า ๘๐. ควรกล่าวด้วยว่า สมชาย ปรีชาศิลปกุล ได้แสดงความเห็นด้วยกับธาวิต สุขพานิช ที่เสนอว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ควรมีฐานะเป็นเพียง “บิดาบุญธรรมของกฎหมายไทย” ส่วนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอดิศัยทรงราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็นผู้สนับสนุนให้ใช้ระบบประมวลกฎหมายควรมีฐานะเป็นบิดา (ที่แท้จริง) แห่งกฎหมายไทย (ไปรอดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑).

พระญาติวงศ์ ๕๐-๕๖ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๘๒ ล.๓.

๓๐ หจข. สบ.๒.๕๐/๑๒๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ อ้างใน เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๖๐.

๓๑ หจข. สบ.๒.๕๓/๘๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ อ้างใน เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๖๐.

๓๒ หจข. สบ.๒.๕๐/๘๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ อ้างใน เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๖๐.

๓๓ เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๔๑๘.

๓๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

๓๕ หจข. ๕.๖ สบ.๒.๓๗/๙ บันทึกคำกรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๘ มกราคม ๒๔๖๖ และ หจข.๕.๖ รล.๒๕/๒ รายงานการประชุมกรรมการองคมนตรี ตรวจจัดงบประมาณแผ่นดินครั้งที่ ๑ ลงวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๔๖๖.

๓๖ หจข. ร.๖ ค.๑๔/๕ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศุภโยคเกษม ลงวันที่ ๑๖ มกราคม ๒๔๖๖.

๓๗ หจข. ร.๖ รล.๒๕/๒ รายงานการประชุมกรรมการองคมนตรี ตรวจจัดงบประมาณแผ่นดินครั้งที่ ๑ ลงวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๔๖๖.

๓๘ หจข. สบ.๒.๓๗/๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ แผนกสภาการคลัง ที่ ๑๐/๕๒๑ เรื่องพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการจัดระเบียบงบประมาณ (ตัดทอน) แทนกรรมการสภาการคลัง ลงวันที่ ๑๙ มกราคม ๒๔๖๖.

๓๙ หจข. สบ.๒.๔๗/๔ เรื่องฝัน ลงวันที่ ๖ กันยายน ๒๔๖๗, หน้า ๔.

๔๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๔๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

๔๒ เรื่องเดียวกัน.

๔๓ หจข. สบ.๒.๔๙/๕๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ เบ็ดเตล็ดบันทึกความเห็นเรื่องตั้งนิติมนตรีสภา (พ.ศ. ๒๔๖๘).

๔๔ หจข. สบ.๒.๔๙/๕๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ เบ็ดเตล็ดบันทึกความเห็นเรื่องตั้งนิติมนตรีสภา (พ.ศ. ๒๔๖๘).

๔๕ หจข. สบ.๒.๔๙/๕๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ เบ็ดเตล็ดบันทึกความเห็นเรื่องตั้งนิติมนตรีสภา.

๔๖ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๓๐-๒๓๘.

๔๗ หจข. สบ.๒.๔๗/๒๒๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ อภิรัฐมนตรี.

๔๘ หจข. สบ.๒.๕๐/๑๒๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ อ้างใน เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๖๐.

๔๙ หจข. สบ.๒.๕๐/๑๒๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ อ้างใน เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๗๐.

๕๐ GB, F 728/200/40 31 December, Dormer to Sir John Simon. อ้างใน เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๒๘๔-๒๘๗.

๕๑ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า ๖๙-๗๐.

๕๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙.

๕๓ แนวความคิดเรื่อง “การตกแตงนิสัยใจคอ” ของคนในรัฐนี้ “ได้รับการสืบทอดโดยหลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งเรียกวิธีการเช่นนี้ว่า “มนุสสปฏิวัติ” โปรดดู หลวงวิจิตรวาทการ. “มนุสสปฏิวัติ” บรรยายทางวิทยุกระจายเสียง ๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๘๒, รวมปาฐกถาของหลวงวิจิตรวาทการ. (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

๕๔ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล ความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๓๐.

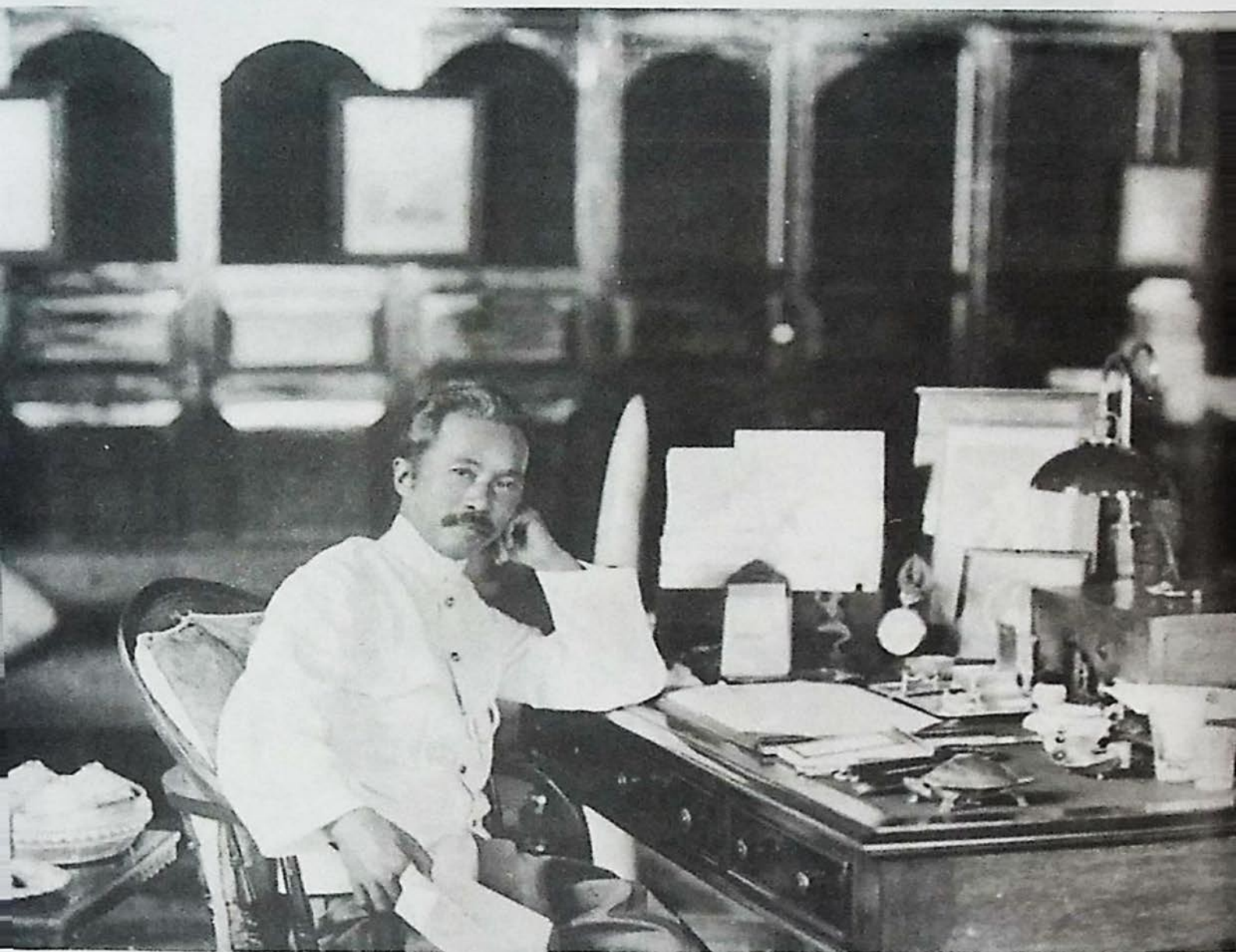
๕๕ เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า หลวงวิจิตรวาทการก็ยกความสำเร็จของประเทศญี่ปุ่นเป็นตัวอย่างเช่นเดียวกัน โปรดดู หลวงวิจิตรวาทการ. การเมืองการปกครองของกรุงสยาม. (พระนคร : มปป., ๒๔๗๕), หน้า ๑๙๓.

๕๖ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล ความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๔๐.

๕๗ โปรดดูรายละเอียดใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. หน้า ๓๐-๓๑.

๕๘ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. กระทรวงมหาดไทย รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๖. (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ร.ศ. ๑๒๖).

๕๖ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “รับ” ของชาวสยาม

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทับภายในห้องทรงงาน กระทรวงมหาดไทย ที่ศาลาลูกขุน ในพระบรมมหาราชวัง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคนแรก

พื้นฐานพระดำริในการนิยาม “เมืองไทย” และ “ชนชาติไทย”

ในการสื่อสารกับคนกลุ่มต่างๆ โดยทั่วไป สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงเน้นมโนทัศน์ “ชาติไทย” ที่ประกอบขึ้นด้วยคนไทยเท่านั้น ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้น แต่ทรงสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” ที่ชนชาติไทยเป็นส่วนหนึ่งของชาวสยามทั้งหลายที่อาศัยอยู่ร่วมกันในบ้านเมือง ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ไทย

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพไม่ทรงเน้นมโนทัศน์ “ชาติไทย” ที่เป็นชาติของคนไทยโดยเฉพาะ ก็คือ การที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และหลักการที่ทรงใช้ในการปกครองในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งปกครองมณฑลเทศาภิบาลทั่วประเทศ ทรงรับผิดชอบคนหลายชาติพันธุ์ทั้งในด้านการรักษาความสงบเรียบร้อย การส่งเสริมการผลิตและการค้า การสุขาภิบาล การเก็บภาษีอากร การศึกษา การปกครองคณะสงฆ์ การศาล

การควบคุมนักโทษ ฯลฯ เพื่อจะทำให้ราษฎรให้ความร่วมมือในด้านต่างๆ พระองค์และข้าราชการจำเป็นต้องคำนึงถึงความแตกต่างทาง "ชนชาติ" อันหมายรวมถึงวัฒนธรรมและวิถีชีวิตทุกด้าน ดังนั้นในการสำรวจประชากรใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ในอาณานิคม ๑๒ มณฑล" จึงจำแนกประชากรออกเป็นกลุ่มตามชนชาติดังต่อไปนี้

จำนวนประชากรที่สำรวจในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ (๑๒ มณฑล) แบ่งตามชนชาติ	
ชนชาติ	จำนวนประชากร (คน)
ไทย	๒,๖๗๗,๙๘๗
แขกมลายู	๒๘๙,๔๒๓
จีน	๑๙๕,๔๙๘
เขมร	๗๘,๗๐๔
มอญ	๒๙,๑๕๖
กะเหรี่ยง	๑๙,๒๕๗
ญวน	๔,๗๕๗
แขกจาม	๑,๖๐๑
เงี้ยว	๙๙๑
พม่า	๖๐๗
แขกเทศ	๕๑๘
แขกชวา	๓๗๑
ฝรั่ง	๑๗๘
ทวาย	๔๕
ชาติอื่นๆ	๘,๙๓๖

ใน ๑๒ มณฑลที่สำรวจในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ นี้ แม้ว่าจะมีชนชาติ

ไทยมากกว่าชนชาติอื่นๆ หลายเท่า แต่ในอีก ๘ มณฑลที่ยังไม่ได้สำรวจ ปรากฏว่ามีประชากรมากกว่าสามล้านคน ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นชนชาติลาวและแขก ดังรายละเอียดต่อไปนี้”

จำนวนประชากรโดยประมาณใน ๖ มณฑลที่ยังไม่ได้สำรวจในปี พ.ศ. ๒๔๔๖	
หัวเมือง	ประชากร (คน)
มณฑลอีสาน	๙๑๕,๗๕๐
มณฑลอุดร	๕๗๖,๙๔๗
มณฑลกรุงเทพฯ	๔๙๓,๖๗๗
มณฑลพายัพ	๔๘๕,๕๖๓
เมืองกตันตัน	๓๐๐,๐๐๐
เมืองไทรบุรี	๒๑๙,๐๐๐
มณฑลบูรพา	๒๐๘,๘๖๘
เมืองตรังกานู	๑๑๔,๘๙๕
	รวม ๓,๓๑๔,๗๐๐

และ เฉพาะในมณฑลกรุงเทพฯ ก็เต็มไปด้วยชาวจีนและชนชาติอื่นๆ อีกหลายชนชาติ เช่น แขก มอญ ลาว เขมร ญวน เป็นต้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพคงจะทรงตระหนักดีว่า หากเน้น “ชาติไทย” ซึ่งเป็นชาติของคนทีพูดภาษาไทยและสืบเชื้อสายมาจากคนไทย ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้น จะเกิดปัญหาขึ้น เพราะเวลานั้นเป็นยุคเริ่มต้นของการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในรัฐ การศึกษาแผนใหม่สำหรับราษฎรยังทำได้อย่างจำกัด การสื่อสารคมนาคมก็ยังไม่เชื่อมโยงคนในอาณาบริเวณต่างๆ เข้าหากันอย่างใกล้ชิด โดยหลักการที่พระองค์ทรงถือว่า

“ไม่ควรจัดการสิ่งใดที่เกินความสามารถหรือที่ไม่เหมาะสมแก่เวลาและเหตุการณ์”^๔ คงทำให้พระองค์ทรงพระดำริว่ายังไม่ควรเน้นความคิดเรื่อง “ชาติไทย” จนกว่าจะสามารถกลืนชนชาติต่างๆ ให้กลายเป็นไทยเสียก่อน^๕

การเน้น “ชาติไทย” แทนที่จะเกิดผลดี อาจนำไปสู่การแบ่งเป็นพวกเราพวกเขา หรือแบ่งเป็นก๊กเป็นเหล่า ทรงพระดำริว่า “อย่ามีพวก เพราะถ้ามีพวกเรา จะต้องมีพวกเขาเกิดขึ้นและมากกว่าเสมอด้วย”^๖ ในโอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งพระราชทานแก่ข้าราชการใน พ.ศ. ๒๔๔๕ จึงทรงกำหนดข้อห้ามไว้ด้วยว่า ห้ามมิให้ “ถือเขาถือเรา คือชอบถือตัวเป็นก๊กเป็นเหล่า”^๗ และใน “โอวาทพร” ที่พระราชทานแก่พระเพชรคีรีใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็ทรงเน้นให้ “มีความอารีต่อผู้อื่นเสมอหน้ากัน ไม่มีพวกเราพวกเขา ข้อนี้เป็นสำคัญ”^๘

ในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพต้องทรงระวังในเรื่องการต่อต้านอำนาจรัฐเป็นพิเศษ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการต่อต้านของชนชาติอื่นหรือศาสนาอื่นที่เป็นชนกลุ่มน้อย ซึ่งมีปัจจัยแวดล้อมหลายอย่างที่จะทำให้เกิดความขัดแย้งกับรัฐขึ้นได้ง่าย เช่น ชนชาติไทยใหญ่ในภาคเหนือ ชนชาตีสลาวในอีสานและภาคเหนือ ชนมุสลิมในภาคใต้ และชาวจีนทั่วประเทศ เป็นต้น อย่างไรก็ตามการเก็บภาษีจากชนชาติส่วนน้อยเหล่านี้ก็ก่อให้เกิดความไม่พอใจ เมื่อพวกเขาพบว่าสิ่งที่รัฐให้ตอบแทนมานั้นไม่คุ้มค่ากับสิ่งที่พวกเขาต้องเสียไป เช่น ในมณฑลภูเก็ตซึ่งชาวจีนกลายเป็นคนส่วนใหญ่และมีอำนาจทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองในท้องถิ่นนั้น ได้แสดงความคับข้องใจว่า รัฐบาลเก็บเงินรัชฎากรประจำปีจากภูเก็ตกว่าสี่ล้านบาท แต่เห็นได้ชัดว่าใช้จ่ายเงินเพื่อการสาธารณูปโภคในมณฑลนั้นเพียงปีละ ๑๐๐,๐๐๐ บาท เท่านั้น” ส่วนที่เมืองแพร่ซึ่งเกิด “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” ขึ้นโดยมีคนในท้องถิ่นสนับสนุน รongกงสุล

อังกฤษที่เมืองน่านก็ได้เขียนรายงานจากมุมมองของตน ว่าชาวแพร์โกรธเคืองรัฐบาลที่ตนต้องเสียภาษีให้ทางกรุงเทพฯ แต่รัฐบาลมิได้ทำอะไรให้แก่ชาวบ้านเลย เช่น งานด้านสาธารณสุขโรคภัยก็ยังไม่ได้เริ่มขึ้นแม้ว่ารัฐบาลจะส่งข้าราชการมาปกครองเมืองแพร์เป็นเวลากว่าสองปีแล้ว^{๑๑}

จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพก็ยังทรงระวังที่จะไม่ให้ชนชาติอื่นรู้สึกว่าคุณตนกำลังถูกแปลงเป็นไทย แม้ว่าเป็นความจริงนั้นมีการดำเนินการ “ตกแต่งนิสัยใจคอไพร่บ้านพลเมือง” ทุกชนชาติในพระราชอาณาจักรอย่างจริงจัง โดยมีมุ่ง “ที่จะให้ไพร่บ้านพลเมืองรักชาติภูมิของตน”^{๑๒} ด้วยการกำหนดหลักสูตรการศึกษาว่า

...ให้รับรู้พระราชพงษาวดารพิศดาร หมายความว่าต้องรู้ความเป็นมาของบ้านเมือง...สอนให้รักบ้านเมือง แต่การที่จะรักนี้ต้องรู้จักจึงรักได้ การที่จะให้รู้จักบ้านเมือง รู้ได้แต่ด้วยเรียนพงษาวดาร ให้รู้ว่าชาติเรามาจากไหน ก่อนนี้เล็กเท่านั้น แล้วโตขึ้นอย่างไร จึงจะเป็นทางปลุกน้ำใจให้ตั้งใจทำให้บ้านเมืองนั้นเจริญต่อไปอีก...เรื่องนี้จำเป็นแท้สำคัญยิ่งกว่าทั้งหมด ถ้าไม่สอนเรื่องนี้ อย่าสอนอะไรเลยเสียดีกว่า...^{๑๓}

แต่ในการปฏิบัติราชการของกระทรวงมหาดไทย สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงระวังไม่ให้ “ชาวสยาม” ที่มีเชื้อคนไทยรู้สึกว่าตนกำลังถูกกลืน ในวันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๔๗๐ พระองค์ประทานความเห็นเกี่ยวกับรายงานตรวจราชการมณฑลปัตตานีของเจ้าพระยาพิชัยญาติ ความว่า

ดูเหมือนพระยาทุษยันต์จะเข้าใจว่ารัฐประกาศนโยบายที่รัฐดำเนินมาแต่ก่อน จะประสงค์จะแปลงชาวมณฑลปัตตานีให้เป็นไทย ข้อนี้ข้าพเจ้าผู้เป็นผู้ดำเนินการมาแต่แรกควรบอกให้ทราบ ว่า รัฐบาลมิได้มีความประสงค์เช่นนั้นเลย... พลเมืองจะเป็นมลายูหรือเป็นไทย

นั่นไม่เป็นข้อสำคัญ ความมุ่งหมายในการปกครองก็จะให้มีความสุข
ด้วยกันทั้งมณฑล มิได้เลือกกว่าเป็นคนชาติใดภาษาใด^{๑๓}

ดังนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์จึงทรงสืบทอดคติ
โบราณที่ว่าชนชาติต่างๆ ในประเทศสยามล้วนแล้วแต่พึ่งพระบรม
โพธิสมภาร ทรงเสนาภาพให้คนทั่วไปรับรู้ว่าเป็นที่อยู่ที่อยู่
ร่วมกันของคนหลายชนชาติ โดยที่ชนชาติไทยเป็นใหญ่เหนือชนชาติอื่น
จึงสามารถเรียกประเทศสยามว่า “เมืองไทย” แต่ชนชาติไทยไม่เบียด
เบียนชนชาติอื่นเหล่านั้น เพราะชนชาติไทยมีอุปนิสัยปราศจากวิหิงสา
และฉลาดในการประสานประโยชน์ พระมหากษัตริย์ไทยทรงดูแลทุก
ชนชาติที่ล้วนแต่เป็นชาวสยาม ให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขเสมอหน้ากัน
เช่น ในด้านการศึกษาพระองค์ทรงเน้นไว้ใน ความเห็นเรื่องโรงเรียน
ราษฎร ความว่า

...รัฐบาลย่อมปรารถนาจะให้ประชาชนที่อยู่ในประเทศ ไม่
เลือกกว่าชาติและภาษาใดได้รับประโยชน์จากการศึกษาในเวลาเมื่อยัง
ย่อมเยาว์ทุกจำพวก หลักของการที่จัดตั้งอยู่ที่ทำอย่างไรจึงจะให้
ประชาชนได้โอกาสศึกษาโดยมาก และโดยสะดวกที่สุดซึ่งเปนได้...^{๑๔}

ในพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวตอบ
สมาคมพาณิชย์จีนกรุงเทพฯ ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์
ทรงเป็นผู้ร่างถวาย ก็มีข้อความทำนองเดียวกัน ดังนี้

ประเทศทั้งหลาย ถึงแม้จะผิดกันด้วยอย่างอื่น ความประสงค์
ของรัฐบาลที่ปกครองประเทศย่อมเหมือนกันหมดในข้อที่จะให้
ประชาชนทั้งหลาย ไม่เลือกกว่าชาติใดภาษาใดอันอยู่ในประเทศนั้นๆ
เจริญสุขสมสันติภาพ ประเทศสยามนี้มีจีนอยู่เป็นอันมากตั้งแต่
โบราณสืบมา ไทยกับจีนได้คบหากันอย่างเปนมิตรสนิทสนม จนถึง
ร่วมสมพงษ์วงศ์วารมิได้รังเกียจกันแม้จนทุกวันนี้... ที่เปนมาเช่นนี้
ได้ก็เพราะพวกจีนที่มาอยู่ในประเทศสยามมีความเคารพต่อพระราช

กำหนดกฎหมายและสามัคคีที่ดีต่อราชการบ้านเมืองเหมือนอย่างประเทศสยามเป็นบ้านเมืองของตนเองในเวลาที่มาอาศัยอยู่ รัฐบาลไทยแม้ตั้งแต่โบราณมาจึงอุปการะทำนุบำรุงจีนเหมือนไทยด้วยกันเอง... ถ้าน้ำใจจีนมาอยู่ในประเทศสยามเป็นเช่นนี้อยู่ตราบใด จีนก็ควรวางใจได้ว่าความสนิธสนมกับไทยคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่เสมอไป แลบรรดาจีนคงได้รับความอดหนุนทำนุบำรุงของรัฐบาลสยามมิให้น้อยหน้ากว่าชนชาติอื่น...^{๑๕}

นอกจากจะทรงเน้นให้คนรับรู้ในความเป็นชาวสยามและประเทศสยามที่ประกอบด้วยคนหลายชนชาติแล้ว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงเน้นความเป็นชาวสยามเหมือนกันในบรรดาคนที่มี "ตระกูลชั้น" ต่างๆ กันด้วย ในกรณีหลังนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าทรงเน้นเมื่ออยู่นอกประเทศสยาม อาจเป็นเพราะเมื่ออยู่ภายในประเทศนั้น "ชั้น" ของคนมีความสำคัญในการจัดระเบียบทางสังคมของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จนเกินกว่าจะลดทอนความสำคัญของ "ชั้น" ลงเพื่อเน้นอย่างอื่นแทน การเน้นความเป็นชาวสยามเหมือนกันระหว่างคนต่างชั้นกันเมื่อทรงอยู่นอกประเทศนี้เป็นไปเพื่อให้ "ชาวสยาม" ทำหน้าที่รักษาเกียรติยศของบ้านเมือง ดังปรากฏในกระแสพระดำรัสทรงตอบคำถวายพระพรของนักเรียนไทยที่กรุงลอนดอน ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ความว่า

...ฉันขอขอบคุณนักเรียนชาวสยาม... ที่ฉันใช้คำเรียกท่านทั้งหลายแต่ว่า "ชาวสยาม" เรียกโดยตั้งใจ ด้วยเห็นว่าเราทั้งหลายที่มาตั้งอยู่ด้วยกันในเวลานี้ ถึงว่ามีที่เกิดในตระกูลชั้นต่างๆ กัน เป็นเจ้าบ้าง เป็นขุนบ้าง เป็นนายบ้างก็ตาม แต่ข้อนั้นไม่สำคัญเท่ากับข้อที่เป็นชาวสยาม เพราะในเวลานี้เราทั้งหลายพลัดพรากจากบ้านเมืองของเรามาอาศัยอยู่ในประเทศของชนชาติอื่น...

...บรรดาชาวสยามที่มาอยู่ในยุโรปไม่เลือกเป็นบุคคลชั้นใด...

ย่อมมีหน้าที่จะต้องระวังรักษาเกียรติยศของบ้านเมือง กับทั้งชื่อเสียง
ของชาวสยามเหมือนกันหมดทุกคน...^{๖๖}

แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนาอาณาจักรธนบุรีใน
ประเทศสยาม ทรงเน้น“ชั้น”ของคนที่เป็นชาวสยามเป็นอย่างมาก เช่น
เมื่อทรงร่างประกาศเรื่องความอึดคัดฝัดเคื่อง^{๖๗} เพื่อสื่อสารกับคน
ภายในประเทศ ทรงใช้คำว่า “ชาวสยามทุกจำพวก” โดยมีนัยของการ
เน้น “ชั้น” ของคนอย่างชัดเจน เพราะทรงใช้ข้อความว่า “นับแต่
พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงไปจนถึงราษฎรพล
เมือง”^{๖๘} ทั้งนี้ทรงหลีกเลี่ยงไม่ใช้คำว่า “ชาติไทย” ในที่ใดเลย แต่ทรง
ใช้คำว่า “บ้านเมือง” แทน เช่น “ว่าโดยย่อครั้งนี้เป็นเวลาทีชาวสยาม
ทุกจำพวก นับแต่พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงไปจนถึง
ราษฎรพลเมืองจะต้องช่วยกันรักษาบ้านเมืองให้พ้นอันตราย
ด้วยโลหกิจเกิดวิปริตทั่วทั้งโลก”^{๖๙} ทรงเน้นว่าคนทุก “ชั้น” ได้รับความ
ลำบาก “มีพระราชประสงค์ใครจะให้ทราบตามความจริงทั่ว
กัน ว่าบุคคลทีได้รับความลำบากในเวลานี้ไม่เฉพาะแต่พวก
ราษฎรทีถวายเป็นกษัตริย์เท่านั้น ถึงทีเป็นคฤหบดีแลพ่อค้าตลอดจน
ข้าราชการแลเจ้านายก็ได้รับความลำบากด้วยกันทั้งนั้น”^{๗๐} ซึ่งเห็น
ได้ชัดว่าเมื่อกล่าวถึง“ชาวสยาม” ทรงหมายถึง “ชั้น” ต่างๆ ตามลำดับ
สูงต่ำ ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้า และราษฎร
ไม่ได้ทรงลดความแตกต่างในด้าน “ชั้น” ของคนลงแต่อย่างใด แต่
ทรงหลีกเลี่ยงที่จะเน้น “ชาติไทย” เนื่องจากทรงต้องการให้ชนชาติอื่น
ทุกชนชาติในประเทศสยาม “เห็นแก่บ้านเมืองเป็นสำคัญจงทั่วกัน”^{๗๑}
รวมทั้งคนจีนซึ่งเป็นฐานทางเศรษฐกิจสำคัญของประเทศ แต่กำลังมี
สำนึกชาตินิยมจีนหรือรู้สึกกว่าตนเองเป็นคนจีนทีจงรักภักดีต่อชาติจีน
และประเทศจีนด้วย

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพยายามทำให้การ

แบ่งชั้นไม่นำไปสู่การแบ่งเป็นพวกเขาพวกเรา หรือแบ่งเป็นก๊กเป็นเหล่า โดยการทำให้เกิดความสำนึกว่า คนชั้นต่างๆ มี "ศีลธรรม" หรือมีหน้าที่ต่อกันและมีความอารีต่อกัน เมื่อคนทุกชั้นทำหน้าที่ของตนตามอัตลักษณ์ที่ตนรับรู้ว่าตนคือใคร คนอื่นๆ คือใคร ควรสัมพันธ์กันอย่างไร และบ้านเมืองสำคัญอย่างไร ความรู้สึกแตกแยกก็จะไม่เกิดขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อคนทุกชั้นถูกทำให้มีความสำนึกในคุณค่าของความสามัคคีไปพร้อมกัน ซึ่งการปลูกฝังความสามัคคีระหว่าง "ชั้น" ย่อมทำได้ง่ายกว่าความสามัคคีระหว่างชนชาติ ในเงื่อนไขที่คนแต่ละชั้นเคยชินอยู่แล้วกับระบบความสัมพันธ์ในแนวตั้งระหว่าง "ผู้ใหญ่" กับ "ผู้น้อย" ระหว่าง "ผู้ดี" กับ "ไพร่" หรือระหว่างผู้มีบุญมากกับผู้มีบุญน้อย ส่วนการเน้นว่า "ชาติไทย" หมายถึงชาติของคนไทยโดยเฉพาะ ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นนั้น จะส่งผลให้ "คนอื่น" (The others) หรือชนชาติอื่นซึ่งได้เกิดสำนึกแห่งเอกลักษณ์ของชนชาติตนขึ้นแล้ว ไม่สามารถที่จะสามัคคีกับคนไทยได้ เช่นเดียวกับที่คนไทยซึ่งได้รับการปลูกฝังว่า "คนอื่น" มีอุปนิสัยอันเลวร้ายและเป็นศัตรูของชนชาติไทยก็จะไม่สามารถสามัคคีกับ "คนอื่น" เหล่านั้นเช่นกัน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งทรงยึดหลัก "ความฉลาดในการประสานประโยชน์" จึงทรงเลือกที่จะไม่เน้นมนทัศน์ "ชาติไทย" และไม่ทรงสร้างอัตลักษณ์ของ "ชาติไทย" แม้ว่าจะทรงใช้คำว่า "ชาติ" ในบางสถานการณ์ และทรงมีความสำนึกอย่างสูงต่อการเป็นคนไทยก็ตาม

เป็นที่น่าสังเกตว่าการที่ประเทศสยามมีคนหลาย "ชั้น" และหลายชนชาติ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นนั้น ทำให้ความสามัคคีกลายเป็นจริยธรรมที่สำคัญเป็นพิเศษ เพื่อผนึกคนชั้นต่างๆ และชนชาติต่างๆ ให้สามัคคีกันเพื่อบ้านเมือง นอกเหนือไปจากการที่ต้องเน้นความสามัคคีในเงื่อนไขที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ได้รวมเอากลุ่มคนที่มีความแตกต่างกันหลากหลายระดับหลากหลาย
ท้องถิ่น เข้ามาสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนดัง
กล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้ในเวลานั้นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมยังทำให้
คนในสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อนมากขึ้น โดยที่อำนาจ
บังคับทางกฎหมายยังขาดประสิทธิภาพ รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึง
จำเป็นที่จะต้องหาทางทำให้เกิดความร่วมมือกันพร้อมทั้งลดความขัด
แย้งให้เหลือน้อยที่สุด ในเงื่อนไขที่คนหลากหลายกลุ่ม หลากหลายชั้น
หลากหลายชนชาติเข้ามาสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและซับซ้อนขึ้น ซึ่งเป็น
สถานการณ์ที่จะนำไปสู่ความแตกแยกและความขัดแย้งได้มาก หากไม่
สามารถสร้างความร่วมมือและลดความขัดแย้งได้ รัฐสมบูรณาญา
สิทธิราชย์ก็จะไม่สามารถระดมทรัพยากรจากคนทุกระดับ ทุกกลุ่ม
ทุกท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะกลไกของรัฐ
โบราณที่เคยใช้ในการระดมทรัพยากรได้สลายตัวลงแล้ว คือระบบ
ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ และระบบความสัมพันธ์เชิง
อุปถัมภ์ในกลุ่มมูลนายในราชธานีและหัวเมืองที่พระมหากษัตริย์ทรง
เป็นศูนย์กลาง จึงเป็นธรรมดาที่ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์
ล้วนแต่เน้นจริยธรรมข้อ “ความสามัคคี” เป็นพิเศษทั้งสิ้น และย่อม
เป็นที่แน่นอนว่าศูนย์รวมของความสามัคคีหรือแกนกลางที่จะยึดโยง
คนทุกกลุ่มเข้าหากันก็คือพระมหากษัตริย์นั่นเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่าความล้มเหลวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์
ในการ “กลืน” เอาคนจีนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทย อาจเป็นเหตุ
หนึ่งของวิกฤตการณ์ทางการเงินและการคลังในทศวรรษ ๒๔๖๐ และ
ทศวรรษ ๒๔๗๐ เพราะไม่สามารถระดมทรัพยากรจากชาวจีนได้
โดยที่มีการส่งเงินจำนวนมหาศาลกลับไปประเทศจีนทุกปี ซึ่งในที่สุด
แล้วกลายเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

แน่นอนว่าความล้มเหลวนี้เกิดขึ้นเพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างอัตลักษณ์จีนในเมืองไทยแตกต่างจากสมเด็จพระยามหาจักรงราชานุภาพอย่างตรงกันข้าม ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า โดยที่การปลุกฝังความสำนึกในเรื่องความสามัคคีของพระองค์ก็เน้นไปที่ความสามัคคีระหว่างชนชั้นเท่านั้น ซึ่งแตกต่างจากความสามัคคีที่สมเด็จพระยามหาจักรงราชานุภาพทรงเน้นเป็นอย่างมาก

สมเด็จพระยามหาจักรงราชานุภาพทรงเน้นความสามัคคีภายใต้หลัก “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” ซึ่งหมายถึงความสามัคคีทั้งภายในชนชั้น ระหว่างชนชั้น และระหว่างชนชาติต่างๆ ในประเทศสยาม ใน “พระกวีนิพนธ์” ที่ทรงถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะที่ทรงพระประชวรหนักเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ทรงเน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ที่เป็นพลัง “ปกเกล้าฯ” ให้เกิดความสามัคคีในบ้านเมือง ดังนี้

“ขอจงสำเร็จรา ชะประสงค์ที่ทรงปอง
ปกข้าฝ้าลออง พระบาทให้สามัคคี”^{๑๒}

นอกจากความสามัคคีระหว่างชนวรรณะด้วยกันแล้ว ยังทรงเน้นความสามัคคีในหมู่สงฆ์ด้วย ทรงพระดำริว่าการรวมสงฆ์ไทยให้เป็นนิกายเดียวกันยากที่จะเป็นไปได้ จึงทรงชี้ให้เห็นว่าการแยกนิกายโดยที่สงฆ์ต่างนิกายกันมีความสามัคคีต่อกัน จะทำให้ศาสนาพุทธรุ่งเรืองขึ้น ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ทูลพระองค์เจ้าธานีนิวัต ลงวันที่ ๓ สิงหาคม ๒๔๘๐ ความว่า

ข้อที่ว่าสงฆ์แยกนิกาย(อันมีทุกศาสนา)เป็นการแสดงความเสื่อมลงของศาสนานั้น มีทางที่จะกล่าวตรงกันข้ามว่าถ้ามีสงฆ์แต่นิกายเดียว เป็นทางที่ศาสนาเสื่อม ถ้ามีต่างนิกายกลับพื้นศาสนาให้รุ่งเรืองขึ้น ยกตัวอย่างในเมืองไทยนี้เอง เมื่อมีแต่มหานิกายๆ เดียว วัตรปฏิบัติเสื่อมลงจนมีธรรมยุติกเกิดขึ้น มหานิกายจึงกลับฟื้นขึ้น แม้

ศาสนาพุทธตั้งเมื่อโรมันนิกายมีอำนาจทั่วไป ความประพฤติของสงฆ์
ตั้งแต่องค์สันตปาปาเลอลงเก้าหนึ่งเก้าใด ครั้นมีนิกายโปรเตสแตนต์
เกิดขึ้น พวกนิกายโรมันก็ต้องฟื้นศาสนาหลักของตน *Ideal* มันอย่าง ๑
Nature มันอย่าง ๑ ดังนี้...^{๒๓}

ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเน้นมโนทัศน์ “ชาติไทย” สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
ทรงใช้คำว่า “ชาติไทย” อยู่บ้าง ซึ่งเห็นได้ว่า “ชาติไทย” กับ “บ้านเมือง”
หรือ “ประเทศสยาม” ที่ทรงใช้มิได้มีความหมายเดียวกัน เช่น ใน
พระนิพนธ์ที่ทรงตั้งพระทัยเผยแพร่แก่สาธารณชน คือ “พระประวัติ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ” ทรงใช้
ทั้งคำว่า “สยามประเทศ” “ชาติ” และ “บ้านเมือง” ทรงพระนิพนธ์เรื่อง
นี้ในปลายรัชกาลที่ ๖ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
ทรงเผยแพร่แนวคิด “ชาติไทย” นานพอสมควรแล้ว ทรงบรรยายสรุป
เรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการไว้ดังนี้

...พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยวุฒิ ทั้งพระชาติ พระชนม์ แล
พระคุณ ควรนับว่าเป็นบุรุษพิเศษ ซึ่งพระนามแลความดีจะปรากฏ
อยู่ในพงศาวดารของสยามประเทศสืบไป เพราะเหตุที่ได้ทรงทำคุณ
ไว้แก่ชาติแก่บ้านเมืองเป็นอนเนกสถาน...^{๒๔}

ในลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์กราบทูล หม่อมเจ้าดำรงสดำรง
เทวกุล ซึ่งทรงพระนิพนธ์เมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๔๖๖ มีความตอน
หนึ่งว่า “แม้จะทรงจัดการมหาวิทยาลัยสำเร็จได้แต่อย่างเดียวไม่
ทำการอื่นเลย พระเกียรติยศแลคุณูปการก็จะอยู่แก่บ้านเมืองแล
ชาติไทยไปชั่วกาลปาวสาร”^{๒๕}

ในพระดำรัสที่ประทานแก่สมาชิกอนุสภาชาติ หน่วยที่ ๓๐
เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๔๖๖ ก็ทรงใช้คำว่า “ชาติ” และ “บ้านเมือง”
ดังความว่า

...การแสวงหาความดีต้องให้ดีแก่ตัวเองแลผู้อื่น ซึ่งสภา
ภาษาจัดตั้งอนุสภาภาษาเพื่อชักชวนให้เด็กได้ศึกษาแลประพฤติดี
แต่ยังย่อมนเยาว์ เบนวิสัยติดตัวไปจนเติบโตใหญ่จะได้เป็นพลเมืองดี
เป็นเกียรติยศแก่ชาติและบ้านเมืองอันเป็นที่เกิดของตน...^{๒๖}

คำว่า "ประเทศสยาม" กับ "บ้านเมือง" อาจมีความหมาย
เดียวกัน แต่ "ชาติ" มีความหมายต่างออกไป เนื่องจากสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพไม่ทรงมีพระประสงค์จะเน้น "ชาติไทย" ใน
ความหมายที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นแก่
สาธารณชน จึงมักทรงใช้คำว่า "ชาติไทย" ในลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไป
ยังบุคคลต่างๆ เป็นการส่วนพระองค์ แต่เมื่อทรงพระนิพนธ์เพื่อเผยแพร่
แก่สาธารณะ ทรงใช้เพียงคำว่า "ชาติ" โดยไม่มีคำว่า "ไทย" เพื่อ
มิให้กระทบกระเทือนต่อความรู้สึกของชนชาติอื่นๆ ในบ้านเมืองหรือ
ในประเทศสยามนั่นเอง

แม้ว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจะไม่ทรงเน้นมโน
ทัศน์ "ชาติไทย" และมีได้ทรงสร้างอัตลักษณ์ "ชาติไทย" ให้เป็น
"ชุมชนในจินตนาการ" ของคนทั่วไป แต่พระองค์ทรงให้ความสำคัญ
แก่ชนชาติไทยและภาษาไทยเป็นอย่างมาก ทั้งๆ ที่ในเงื่อนไขขณะนั้น
พระองค์ไม่ทรงสามารถบังคับให้ชนชาติอื่นในประเทศสยามใช้ภาษา
ไทยอย่างเต็มที่ ต้องยอมให้ใช้ภาษาท้องถิ่นควบคู่กันไป

ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าดิศพร
กุมาร อธิบดีกรมศึกษาธิการได้ทรงมอบหมายให้พระยาปริยัติธรรม
ธาดา (แพ ตาละลักษณ์) เมื่อยังเป็นขุนประเสริฐอักษรนิติ จัดทำพจน
านุกรมภาษาไทยฉบับทางการขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อสร้างภาษาไทย
มาตรฐานที่คนทั่วประเทศสยามจะใช้ร่วมกัน ภาษาไทยไม่เพียงแต่จะ
ทำให้คนไทยและคนที่ถูกปลุกฝังให้ใช้ภาษาไทยยอมรับระเบียบทาง
สังคมรวมทั้งค่านิยมที่รัฐปลุกฝังเท่านั้น สมเด็จพระยาดำรง

ราชานุกาภาพทรงตระหนักดีว่าการสอนหนังสือและภาษาไทยในหัวเมือง
ที่ประชาชนเป็นชนชาติอื่นนั้นยังมีผลให้เกิดความนิยมและยำเกรง
รัฐบาลโดยตรงทีเดียว ดังที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ใน ความเห็นเรื่องการศึกษา ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ว่า

...เมื่อสัก ๒ ปีมาแล้ว หนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสที่เมืองตั้งเกี่ยวลง
พิมพ์กล่าวถึง... รัฐบาลในกรุงเทพฯจัดการทำอำนาจในการปกครอง
หัวเมือง(ทางลุ่มแม่น้ำโขง)ทางนั้นด้วยอุบายอันสุขุม... และคิดให้
พระจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือและภาษาไทยแพร่หลายไปในหมู่
พลเมืองยิ่งขึ้นทุกที ด้วยอุบายอันนี้มีผลพาให้ไพร่บ้านพลเมืองนิยม
และยำเกรงรัฐบาลไทย ทุกวันนี้จึงมีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองเหล่า
นั้นได้ทั่วไป...ความจริงมีอยู่ในข้อความที่เขาว่านั้นมาก...

...จะต้องตั้งใจสอนหนังสือและภาษาไทยเป็นสำคัญยิ่งกว่า
ภาษาและหนังสือพื้นเมือง...^{๒๓}

อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุกาภาพไม่ทรง
ต้องการให้เกิดการต่อต้านอำนาจรัฐโดยไม่จำเป็น ในภาวะที่รัฐยังไม่
สามารถปราบปรามการต่อต้านอย่างมีประสิทธิภาพ พระองค์จึงทรง
ใช้เงินเป็นแรงจูงใจแทนการใช้อำนาจบังคับ ทรงวางนโยบายการศึกษา
ไว้ว่า

...วิธีสอนมูลศึกษา ในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอิ
สาณ มณฑลบูรพา มณฑลนครศรีธรรมราช ส่วนบริเวณ ๗ หัวเมือง
ให้สอนทั้งหนังสือภาษาพื้นเมือง และหนังสือภาษาไทยอย่างมณฑล
ชั้นใน แห่งใดถ้ามิได้สอนหนังสือและภาษาไทยดังมณฑลชั้นใน ไม่
ควรให้รับเงินอุดหนุน ส่วนการสอนวิชาให้ประกาศนียบัตรแก่นัก
เรียนนั้น ก็ควรสอบแต่หนังสือและภาษาไทยอย่างเดียวกับหัวเมืองชั้น
ใน...^{๒๔}

เห็นได้ชัดว่าพระองค์ทรงหลีกเลี่ยงการใช้อำนาจบังคับ ซึ่งพื้น

ฐานวิธีคิดที่ไม่เน้นการใช้อำนาจบังคับเช่นนี้ จะมีผลโดยตรงต่อ การพยายามที่จะเปลี่ยนจิตใจและนิสัยใจคอของคนด้วยการสร้างอัต ลักษณ์ของ “เมืองไทย” และของคน “ชั้น” ต่างๆ แทนการเน้นมโนทัศน์ “ชาติไทย”

ความสำคัญทางการเมืองของภาษาไทย ทำให้ภาษาไทยเป็นส่วนหนึ่งของ “ความเป็นไทย” ที่ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เลือกลงและเลือกรักษาไว้ แม้ว่าในเรื่องอื่นๆ อีกหลายเรื่องจะพยายาม “ทำให้ฝรั่งนับถือ” ด้วยเห็นว่า “ประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคต ได้แต่ด้วยทำให้ฝรั่งนับถือ”^{๒๔} ซึ่งทำให้ต้องเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตก เข้ามาเป็นอันมากก็ตาม

โดยอาศัยการพิมพ์หนังสือต่างๆ ที่หอพระสมุดวชิรญาณซึ่ง สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นนายกสภาเลือกสรรมา รวมทั้งพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์เอง ได้ทำ ให้ภาษาไทยและโลกทัศน์หรือระบบคิดที่ทรงต้องการปลูกฝังแพร่ หลายออกไปกว้างขวาง จนอุดมการณ์ใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นแม้ภายหลัง การปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็ไม่สามารถเอาชนะในเชิงความคิดได้เลย

ในขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงเน้น มโนทัศน์ “ชาติไทย” พระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่ “ชนชาติไทย” อย่างยิ่ง แต่ทรงระวังที่จะเน้นเรื่องชนชาติไทยเฉพาะเมื่อทรงสื่อสาร โดยตรงกับคนไทย และทรงระวังที่จะมิให้มึนยยะที่คนทั่วไปจะรับรู้ ว่าคนที่มิใช่ไทยนั้นเป็น “คนอื่น” ที่คนไทยพึงถือเป็นศัตรู ในกรณีที่ ทรงสื่อสารกับสาธารณชนโดยเน้นความสำคัญของ “ชนชาติไทย” ก็ทรง ระวังที่จะนิยามความหมายของ “ชนชาติไทย” ไว้กว้างขวางมาก เช่น เมื่อทรง แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม ทรงกำหนดขอบเขตของ “ชนชาติไทย” ว่า

...ชนชาติไทยเป็นชาติใหญ่อันหนึ่งในเอเชียฝ่ายตะวันออกมา

ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล แม้ในทุกวันนี้นอกจากสยามประเทศนี้ ยังมี
ชนชาติไทยตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศอื่นอีกเป็นอันมาก... เรียกว่า
ชาวสยามบ้าง ลาวบ้าง เขมรบ้าง ฉานบ้าง เงี้ยวบ้าง ลื้อบ้าง เขินบ้าง
ข่าต๋องบ้าง อาหมบ้าง ฮ่อบ้าง ที่คงเรียกตามค่านามเดิมว่าผู้ไทยและ
ไทยก็มีบ้าง ที่แท้พวกที่ได้นามต่างๆ ดังกล่าวมานี้ล้วนเป็นชนชาติไทย
พูดภาษาไทย และถือตัวว่าเป็นไทยด้วยกันทั้งนั้น...^{๓๐}

ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒
สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เสด็จ
ไปเมืองไทรบุรีเป็น “ชนชาติไทย” ด้วย

“เมืองไทรบุรีนี้ ตามเนื้อความที่ปรากฏมาในหนังสือพงศาว
ดารเมืองไทรบุรีเองแลพงศาวดารไทย ดูเหมือนจะเป็นเมืองขึ้นของไทย
มาตั้งแต่ครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี พวกที่ตั้งเมืองไทรบุรีก็น่า
จะเป็นชนชาติไทยด้วยซ้ำไป... ”^{๓๑}

ในพระนิพนธ์ คำประกาศสังเวทเวทดาที่พระเจดีย์ยุทธ
หัตถิสมเด็จพรนเรศวรทรงสร้าง ทรงใช้คำว่า “ประชาชนชาวสยาม”
และ “สยามราชภู่” เพื่อหมายถึงประชาชนหลายชนชาติในประเทศ
สยาม แต่เมื่อกกล่าวถึงทหารและเสือป่าทรงใช้คำว่า “ไทย” เพื่อหมาย
ถึงชนชาติไทยเท่านั้น ดังความว่า

...อนึ่งไซ้ขออำนาจแห่งพระราชศรัทธาในพระอรหาคิคุณ...
จงบรรดาลอวยสวัสดิ์... แก่ประชาชนชาวสยาม... สยามราชภู่เป็น
สุขสำราญ... จงพหลไทยทั้งผอง คือกองทหารบก เรือ และเสือป่า
เป็นต้น ทุกคนจงเหี้ยมหาญ ในกิจการป้องกัน ชาติชนทสิมา รักษา
อิสราภสยาม พยายามโดยน้ำใจ เช่นทหารไทยครั้งพระนเรศวร... ”^{๓๒}

ดังนั้นเมื่อทรงเขียน “ประวัติศาสตร์” สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอกรมพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เสด็จ
ไปเมืองไทรบุรีเป็น “ชนชาติไทย” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบดินทรเดชา
จึงทรงเขียนประวัติศาสตร์สยามที่มีชนชาติไทยเป็น
ศูนย์กลางของเรื่องราว เพื่อเป็นประวัติศาสตร์ของ “เมืองไทย” อัน

หมายถึงประเทศสยามที่ชนชาติไทยเป็นใหญ่ นอกจากนี้ยังทรงให้ความสำคัญแก่การที่คนไทยจะต้องรักษาเกียรติยศของไทย และทำตัวให้สมกับที่เกิดมาเป็นคนไทย ดังที่ทรงประทานโอวาทแก่สมาชิกอนุสภากาชาดว่า

...สมาชิกสภากาชาด ต้องนึกความ ๒ ข้อไว้เป็นนิจ คือรักษาตัวอย่างหนึ่ง ช่วยผู้อื่นอย่างหนึ่ง แล้วประพฤติตามด้วยความซื่อตรง และหมั่นเพียรจึงจะสมควร ถ้าประพฤติได้เช่นนั้นก็ชื่อว่าได้ทำความดีแก่ตน แลทำความดีแก่ผู้อื่น เป็นคนดีไปตั้งแต่ยังเด็ก เวลาเติบโตใหญ่ไปภายหน้าก็จะได้เป็นศิริแก่บ้านเมือง ไม่เสียทีที่ได้เกิดมาเป็นไทย... ^{๓๓}

เมื่อได้ทรงพบคนไทยที่ไปตั้งถิ่นฐานในประเทศอื่นนานหลายสิบปีก็ทรงเตือนให้รักษาชื่อของไทย ดังที่ทรงเล่าไว้ในนิราศนครวัด ซึ่งทรงพระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ว่า

...ผู้หญิงไทยชาวกรุงเทพฯ ที่ออกมาเป็นครูละคร หรือเป็นพนักงานอยู่ในวังแต่ครั้งสมเด็จพระนโรดม... มาอยู่เมืองเขมรเสียตั้ง ๓๐-๔๐ ปี... แรกพบรู้ว่า เป็นไทยแต่ด้วยสำเนียง... พวกเหล่านี้มักยังมีความขวยเขินในชื่อที่หึงบ้านเมืองมา พอใจจะชี้แจงเหตุแก่เรา โดยอ้างว่ายากจนเป็นต้น ต้องตอบตัดความเสียวว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ ย่อมรักสุขซังทุกข์เป็นธรรมดา จะอยู่เมืองไทยหรือเมืองเขมร ที่ไหนเป็นสุขก็ควรอยู่ที่นั่น สำคัญแต่อย่าทำความชั่วให้ชาติเตียนขึ้นชื่อได้ว่าไทยเลวทราม... ^{๓๔}

แม้แต่มอญที่เคยมีสถานภาพทางวัฒนธรรมสูงในทัศนะของชนชั้นนำไทย การเอาอย่างพระสงฆ์มอญก็ต้องมีคำอธิบายที่จะช่วยรักษาเกียรติยศของชนชาติไทยด้วย ทรงยกเอาเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่า “พระสงฆ์ไทยพากันไปเลื่อมใสห่มผ้าตามพระมอญ ดูเสียเกียรติของบ้านเมือง”^{๓๕} ขึ้นมากล่าว เพื่อ

ทรงชี้แจงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงเป็นพระ
วชิรญาณมิกขุ และทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้นนั้น “มิได้ร่วม
สังวาสกับพระมอญทั่วไป” และทรงเอาอย่างพระมอญเฉพาะ “ในทาง
โลก” ส่วน “ในทางธรรม” นั้น “ทรงแก้ไขไปตามที่ทรงพระดำริว่าถูก
ต้องตามพุทธบัญญัติ” ดังความว่า

ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยลงสักหน่อย... ครั้นเดิมเมื่อทรงผนวช
แปลงเป็นรามัญนิกาย ทรงร่วมสังวาสแต่เฉพาะกับพระมอญในคณะ
ของพระสุเมธมุนี มิได้ร่วมสังวาสกับพระมอญทั่วไป เป็นแต่ทรง
ครองแหวกอย่างพระมอญ ครั้นต่อมาเมื่อทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติ
สำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกา ทรงถือพระวินัยตามพระไตรปิฎกเป็นหลัก
วัตรปฏิบัติอย่างใดที่พระสงฆ์สยาม(มหา)นิกายหรือพระสงฆ์รามัญ
นิกายประพฤติ ถ้าทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธรบบัญญัติก็
จงไว้ ถ้าเห็นว่าผิดก็เลิกหรือทรงแก้ไขไปตามที่ทรงพระดำริว่าถูกต้อง
ตามพระพุทธรบบัญญัติ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นนิกายธรรมยุติกา เพราะ
วัตรปฏิบัติผิดกับพระมหานิกายและพระรามัญนิกาย เป็นแต่ห่มผ้า
เหมือนพระมอญ... พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว... ไม่ได้ทรง
รังเกียจ “ในทางธรรม” คือวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา...
ในกระแสนี้ทรงอ้างข้อรังเกียจแต่ “ในทางโลก” คือห่มผ้าเป็น
พระมอญ... ^{๓๖}

อนึ่ง ความสำนึกในความเป็นคนไทยหรือมีความเป็นไทย เป็น
เรื่องสำคัญที่ชนชั้นนำในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ใช้เป็นเกณฑ์ในการ
มอบอำนาจการปกครองให้ได้ครอบครองอย่างเป็นทางการ แม้แต่การ
ปกครองส่วนท้องถิ่นที่รัฐบาลคิดจัดขึ้นในรูปที่เรียกว่าการสุขาภิบาล
หรือเทศบาล เพื่อจัดเก็บภาษีบำรุงท้องที่มาจัดการในเรื่องสาธารณูป
โภคและสาธารณสุข เช่น การคมนาคม การศึกษา การประปา การ
รักษาความสะอาด การป้องกันและรักษาโรค ฯลฯ ในแต่ละท้องถิ่น

ก็มีการถกเถียงกันในกลุ่มชนชั้นนำจนหาข้อยุติไม่ได้ว่าจะแก้ปัญหารื่องคนต่างด้าวโดยเฉพาะคนจีนอย่างไร เพราะหากมีการเลือกตั้งคณะกรรมการสุขภาพหรือคณะเทศมนตรี ก็จะมีคนจีนได้รับการเลือกตั้งจำนวนมาก พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรทัย ทรงเป็นพระองค์หนึ่งซึ่งทรงคัดค้านร่างพระราชบัญญัติเทศบาลที่ให้สิทธิเลือกตั้งแก่คนต่างด้าวอย่างแข็งขัน ทรงให้เหตุผลว่า

...เทศบาลที่จัดตั้งขึ้นโดยอาศัยพระราชบัญญัตินั้นมีสภามன்றซึ่งบุคคลที่สำนักอยู่ในเขตนั้นๆ เลือกตั้งเป็นผู้ควบคุม...สักแต่ว่าได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามไม่น้อยกว่า ๑๕ ปี และมีทรัพย์สินอันมีค่าที่จะเก็บจังกอบของรัฐบาลได้...เป็นผู้เลือกและเป็นเทศมนตรีได้ทั้งสิ้น หลักการนี้ประเทศที่เป็นเอกราชย่อมไม่ใช้กันเลย ทั้งเป็นภัยแก่กรุงสยามโดยเฉพาะ ด้วยสิทธิทางการเมืองนั้น รัฐบาลย่อมไม่ให้แก่ใคร นอกจากคนพื้นเมือง ในกรุงสยามตามจังหวัดและเมือง มีบุคคลที่เป็นจีนอยู่เป็นจำนวนมาก ..ผลที่จะได้รับก็คืออนุญาตให้คนต่างด้าวซึ่งมีความสวามิภักดิ์ต่อประเทศอื่น มามีอำนาจใหญ่ยิ่งในกิจการเทศบาลของกรุงสยาม บางแห่งอาจมีอำนาจควบคุมกิจการเทศบาลอย่างสมบูรณ์ เช่นที่มณฑลภูเก็ต... ในปรตยุบนี้ จีนมีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามเป็นจำนวนมาก ทั้งอำนาจการเศรษฐกิจก็อยู่ในมือเขาเกือบหมดแล้ว ฉะนั้น ถ้าฝ่ายเราจะออกพระราชบัญญัติตามหลักการที่กล่าวข้างบนนี้ ก็เท่ากับเราให้อำนาจทางการเมืองแก่จีนด้วย...^{๓๓}

แม้ว่าสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะกราบบังคมทูลถวายความเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ควรนำร่างพระราชบัญญัตินี้เข้าปรึกษาและพิจารณาในที่ประชุมอภิรัฐมนตรีสภาเพื่อหาข้อยุติ แต่โดยพื้นฐานพระดำริแล้วก็ทรงเห็นว่าอำนาจควรเป็นของคนไทยเท่านั้น ตลอดระยะเวลาที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย การสุขภาพในหัวเมืองทุกแห่งมีสมุหเทศาภิบาลเป็นผู้มี

อำนาจควบคุมดูแลโดยตรง พ่อค้าเป็นได้แต่เพียงกรรมกรที่มีโอกาส
แสดงความคิดเห็น แต่ไม่มีอำนาจตัดสินใจใดๆ ทั้งๆ ที่รายได้หลัก
ของสุขาภิบาลมาจากเงินภาษีและเงินเรียรายที่เก็บจากพ่อค้า^{๓๘} ดังนั้น
พระองค์จึงทรง “ชำระ” ประวัติศาสตร์ เพื่อแสดงให้เห็นว่าผู้ที่จะได้
รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ตำแหน่งสำคัญ
ต่างๆ รวมทั้งตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชนั้น จะต้องเป็นคนไทย
หรืออย่างน้อยก็ต้องมี “ความเป็นไทย” ในทางวัฒนธรรม เช่น เมื่อมี
ข้อความใน พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า

...สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงระลึกถึงคุณูปการ ซึ่ง
พระมหาเถรคันฉ่องได้ช่วยแก้ไขให้พระราชโอรสพ้นอันตราย จึงทรง
ตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ครองวัดมหาธาตุ
มีราชทินนามว่าสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ...^{๓๙}

ปรากฏว่าทั้งสมเด็จพระยาอัครราชูปถัมภ์และสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวินิจฉัยให้เป็นที่รับรู้
พ้องกันว่า

...ความจริงจะไม่ใช่อย่างที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาว
ดาร เพราะพระมหาเถรคันฉ่องนั้นเป็นมอญนอก ซึ่งพูดไทยไม่
ได้ และไม่รู้จักขนบธรรมเนียมไทย...จะบังคับบัญชาการไม่ได้ ไม่ต้อง
ป่วยกล่าวไปถึงว่าอาจเป็นเหตุฝ่าฝืนความนิยมของพระสงฆ์โดย
ทั่วไป อนึ่ง ถ้าจะเทียบด้วยขนบธรรมเนียมฝ่ายพระราชอาณาจักร
ครั้งกรุงเก่า ...การที่ตั้งชาวต่างประเทศเป็นขุนนาง...ก็ให้เป็นแต่
หัวหน้าว่ากล่าวแต่พวกที่ร่วมชาติและภาษาของตน...มีแต่เจ้าพระยา
วิเศษนรินทร์ได้ที่สมุหนายกคนเดียว... ก็ปรากฏชัดว่าเข้ามาอยู่เมือง
ไทยช้านาน รู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทยชัดเจน...^{๔๐}

ด้วยภูมิหลังและพื้นฐานพระดำริดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระ
พระยาอัครราชูปถัมภ์ทรงสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และอัตลักษณ์

ของคน “ชั้น” ต่างๆ โดยทรงมีความมุ่งหวังที่จะให้ “เมืองไทย” ซึ่งมีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ และสร้างสรรค์ความเจริญจนบรรลุอุดมคติที่ทรงใฝ่ฝัน

เชิงอรรถ บท ๒

- ๑ ได้แก่ มณฑล นครศรีธรรมราช กรุงเก่า นครราชสีมา ราชบุรี ปราจีนบุรี นครไชยศรี นครสวรรค์ พิษณุโลก ภูเก็ต ชุมพร จันทบุรี เพชรบูรณ์.
- ๒ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๔๒๔.
- ๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๖.
- ๔ หจข. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดารแสดงพระเกียรติพระปิยมหาราช.
- ๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงรับรู้ว่ามีการกลายเป็นไทยตามธรรมชาติด้วย ดังที่ทรงกล่าวถึงเมืองพนัสนิคมว่า “พลเมือง...เป็นลาวมากกว่าพวกอื่น... เป็นลาวพุงขาว... แต่อยู่ข้างกลายเป็นไทยไปมาก สำเนียงที่พูดยังเป็นลาวแท้อยู่แต่คนแก่ๆ ที่เปนนกลางคนลงมาแม้ผู้หญิงก็ไม่เห็นนุ่งลิ้นสังเกตุไม่ใคร่ง่าย” โปรดดู “จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตรวจราชการเมืองชลบุรี, เมืองฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙”, จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ หนังสือพิมพ์ในราชการสำหรับข้าราชการ. หน้า ๗๔.
- ๖ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๗), หน้า ๒๙.
- ๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔), หน้า ๒๔.
- ๘ หจข. สบ.๒.๕๒/๒๙๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สำนวนบุคคล พระเพชรคีรี ลงวันที่ ๑๔ มกราคม ๒๔๖๑-๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๒.
- ๙ หจข. ร.๕ ม.๒/๑๓ เรื่องเวสเดนการ์ด และพระยาศรีสหเทพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๕/๓๓๙๔๖ ลงวันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๔๔๙ อ้างใน เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘. แปลโดย ภรณ์ กาญจนันชฐิติ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๒), หน้า ๓๔๗.
- ๑๐ หจข. ร.๕ ม.๑๑๗/๑๓ เรื่องโรบินส์ถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ๓๐ กันยายน ๒๔๔๕ อ้างใน เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของ

ประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘. หน้า ๓๔๗.

๑๑ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล ความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๒๖ และ ๓๐.

๑๒ หจข. สบ.๑/๓๒ ความเห็นเรื่องหลักสูตรสำหรับสอนนักเรียนชั้นมูล ประถม มัธยม อุดมศึกษา สำหรับกรมศึกษาธิการ.

๑๓ หจข. ร.๗ สบ.๒.๒๘/๑๓ เรื่องประทานความเห็นในรายงานตรวจราชการมณฑลปัตตานี ของเจ้าพระยาพิชัยญาติ ลงวันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๔๗๑.

๑๔ หจข. สบ.๒.๓๒/๓๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ โรงเรียนและการศึกษา เรื่องความเห็นเรื่องโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๗๔.

๑๕ หจข. สบ.๒.๔๗/๑๒๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ อภิรัฐมนตรี ร่างพระราชดำรัสตอบสมาคมพาณิชย์จีนกรุงเทพฯ ที่เชิญเสด็จพระราชดำเนินเปิดสถานสมาคม พ.ศ. ๒๔๗๒.

๑๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กระแสพระดำรัสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตอบคำถวายพระพรของนักเรียนไทยที่กรุงลอนดอน. เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๓ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์ดุสิต ดิศกุล วัดมกุฏกษัตริยาราม สิงหาคม ๒๔๙๒.

๑๗ เนื่องจากฉบับร่างเป็นเอกสารในหมวดส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงน่าจะเป็นเอกสารที่ร่างโดยพระองค์เอง.

๑๘ หจข. สบ.๒ ๕๖/๘๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ พระนิพนธ์ ๘๑-๙๒ มท. เล่ม ๕

๑๙ เรื่องเดียวกัน.

๒๐ เรื่องเดียวกัน.

๒๑ เรื่องเดียวกัน.

๒๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระกวีนิพนธ์. (กรุงเทพฯ : อุดม, ๒๔๘๗), หน้า ๔๙.

๒๓ หจข. สบ ๒.๕๓/๗๓ ปีก ๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สารสน-พระญาติวงศ์ พระองค์เจ้าชายธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ลงวันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๔๖๖-๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๑.

๒๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ”, ประวัติบุคคลสำคัญ. (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑), หน้า ๑๘๗.

๒๕ หจข. สบ.๒.๕๓/๔๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สารสน-พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าดำรง เทวกุล.

- ๒๖ หจข. สบ.๒.๔๙/๓๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ เบ็ดเตล็ด.
- ๒๗ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูลความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๑๓-๑๕.
- ๒๘ เรื่องเดียวกัน.
- ๒๙ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์”, ประวัติบุคคลสำคัญ, หน้า ๓๓.
- ๓๐ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม. (แสดงที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๔๖๗) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๒).
- ๓๑ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๑๒-๑๑๓.
- ๓๒ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. “ประกาศสังเวทเทวดาที่พระเจดีย์ยุทธหัตถีสมเด็จพระนเรศวรมหาราช”, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์และทรงอ่านในวันสังเวท ใน พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. หน้า ๒๖๒.
- ๓๓ หจข. สบ.๒.๔๙/๓๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ เบ็ดเตล็ด.
- ๓๔ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. นิราศนครวัด. (กรุงเทพฯ : เขษมบรรณกิจ, ๒๕๐๓), หน้า ๒๑๓.
- ๓๕ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสวยราชย์”, ประวัติบุคคลสำคัญ, หน้า ๓๖.
- ๓๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗-๓๘ (เน้นโดยสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์).
- ๓๗ หจข. ร.๗ ม.๗.๕ /๒ เรื่องเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เรียนราชเลขาธิการ ที่ ก.๕๖/๑๘๙๒๑ ลงวันที่ ๓๑ มกราคม ๒๔๗๓.
- ๓๘ โปรดดูรายละเอียดใน สุวัสดิ โภชนพันธ์. “สุขาภิบาลในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์”, รัฐศาสตร์สาร. ๒๓ : ๑ (๒๕๔๕), หน้า ๑๗๗-๑๗๙.
- ๓๙ อ่างใน สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. ตำนานคณะสงฆ์ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา หน้า ๑๗๑.
- ๔๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑-๑๗๒.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๖๖

๓

การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย”

เพื่อจะประสานประโยชน์ระหว่าง “ชาวสยามทุกชาติทุกภาษา
ทั่วพระราชอาณาจักร”^๑ สมเด็จพระยาตากษานเรนทร์ ไม่ทรง
สร้างจินตนาการเกี่ยวกับ “ชาติไทย” ซึ่งประกอบขึ้นด้วยคนไทย ที่
หมายถึงเฉพาะคนที่พูดภาษาไทยหรือสืบเชื้อสายมาจากคนไทยเท่านั้น
ส่วนชนชาติอื่นๆ ถือว่าเป็น “คนอื่น” ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามกระทำ

สมเด็จพระยาตากษานเรนทร์ ทรงพยายามสร้างอัต
ลักษณ์ของ “เมืองไทย” มิใช่ “ชาติไทย” เป็นเมืองไทยที่มีชนชาติไทย
เป็นชนชั้นปกครองและเป็นผู้นำทางอารยธรรมของชนชาติต่างๆ ใน
ประเทศ ที่ล้าหลังแล้วแต่ได้รับความเมตตาากรุณาจากพระมหากษัตริย์
ให้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้ากัน ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

“เมืองไทย” ที่สมเด็จพระยาตากษานเรนทร์ทรงมี
พระประสงค์จะให้เป็นที่รับรู้กันทั่วไปนี้หมายถึงประเทศสยาม ซึ่งใน

หลายกาลและเทศะทรงใช้คำว่า “บ้านเมือง” แทน เหตุที่เรียกว่า “เมืองไทย” ก็เพื่อเน้นว่าเป็นประเทศที่มีชนชาติไทยเป็นใหญ่มาแต่โบราณกาล สามารถรักษาความเป็นใหญ่สืบมาถึงปัจจุบัน และจะรักษาความเป็นใหญ่สืบต่อไปในอนาคต แต่ชนชาติไทยที่เป็นใหญ่นี้ มีคุณธรรมคือความปราศจากวิหิงสา จึงไม่เบียดเบียนชนชาติอื่นในประเทศ

เรื่องมีสำคัญที่สุดของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในการสร้างอัตลักษณ์ของ “เมืองไทย” คือการชำระและทรงพระนิพนธ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ในต้นรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยจุดมุ่งหมายที่จะถวายเป็นการศึกษาดังยุคสมัย แต่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระและทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นใหม่ และตีพิมพ์เผยแพร่เพื่อสร้างอัตลักษณ์ของ “เมืองไทย” เป็นสำคัญ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เพื่อตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ แล้วทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ หลังจากนั้นก็ทรงชำระและทรงพระนิพนธ์ฉบับรัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ เพื่อตีพิมพ์เผยแพร่เช่นกัน ฉบับรัชกาลที่ ๕ นั้นพระองค์ทรงเริ่มพระนิพนธ์เนื้อความตอนต้นใน พ.ศ. ๒๔๕๘ แล้วทรงหยุดไปถึง ๑๐ ปี (เข้าใจว่าเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดเช่นเดียวกับการที่ทรงเรียกรายเงินเพื่อสร้างพระบรมรูปทรงม้าตั้งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) ทรงพระนิพนธ์ต่อใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว แต่ก็ทรงพระนิพนธ์ไม่จบ เข้าใจว่าเป็นเพราะในปลายทศวรรษ ๒๔๖๐ นี้

พระองค์ต้องทรงงานหนักในฐานะอภิรัฐมนตรี ต่อมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองทำให้พระองค์ไม่ทรงอยู่ในฐานะที่จะค้นคว้าข้อมูลสมัยรัชกาลที่ ๕ อย่างกว้างขวางได้อีก และการยกย่องพระมหากษัตริย์ก็ไม่สอดคล้องกับบรรยากาศทางการเมืองภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วย จึงทรงพระนิพนธ์ค้างไว้เพียงเท่าที่ได้มีการตีพิมพ์ในสมัยหลัง แม้ว่าจะทรงให้ความสำคัญแก่พระนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์เป็นอย่างมากก็ตาม

ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างภาพ “เมืองไทย” ที่อยู่ท่ามกลางโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลง ซึ่งความเปลี่ยนแปลงของโลกนี้ส่งผลกระทบต่อทั้งในทางที่ดี และในทางที่เป็นอันตรายต่อชาวสยามทั้งปวงในเมืองไทยถึงขั้นที่อาจจะต้องสูญเสียอิสรภาพ แต่เมืองไทยอยู่รอดมาได้และเจริญรุ่งเรืองขึ้นด้วยพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีที่ได้ทรงแก้ไขปัญหามาต่าง ๆ พร้อมกับสร้างความเจริญในทุกด้าน ขณะเดียวกันชนชาติไทยก็มีคุณธรรมหรืออุปนิสัยบางประการที่เป็นธรรมชาติของชนชาติไทย โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำในคุณธรรมเหล่านั้น จนสามารถแก้ไขปัญหามาต่าง ๆ รวมทั้งสามารถรักษาอิสรภาพของชาติ และสามารถบรรลุถึงความเจริญในระดับสูง ซึ่งทำให้เมืองไทยมีเกียรติยศและมีอิริยธรรมเยี่ยงอารยประเทศ

ภาพ “เมืองไทย” ในบริบทโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงซึ่งคนไทยจะต้องปรับตัวให้ทัน ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทุกฉบับที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระและทรงพระนิพนธ์ เช่นในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ตอนที่กล่าวถึงการเข้ามาของ จอห์น ครอว์เฟิร์ด ทรงชี้ให้เห็นว่าฝรั่งเป็นชนชาติที่ไทยต้องระมัดระวังเป็นพิเศษในการติดต่อสัมพันธ์ด้วย ดังความว่า

ส่วนพวกชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น ฝรั่งเศสกับจีนแลแขกผัดกันในเรื่องสำคัญมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ด้วยพวกฝรั่งต่างชาติที่ไปมาค้าขายมักใช้อำนาจข่มเหงชนชาติอื่น ตลอดจนฝรั่งด้วยกันเอง ในการแย่งชิงผลประโยชน์กัน บางทีถึงเกิดรบราฆ่าฟันกันก็มี และมักจะเอิบเอื่อมหาอำนาจเข้ามาบังคับบัญชาการบ้านเมือง.. แต่พวกจีนแลพวกแขกที่ไปมาค้าขายนั้นยอมอยู่ในบังคับเจ้าของเมืองราบคาบ...^๒

แล้วทรงแสดงให้เห็นภาพความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในยุโรป ซึ่งอังกฤษก้าวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจ ด้วยการแปลอักษรสำนวนของ มาร์ควิส เฮสติงส์ ตั้งแต่ต้นจนจบ ต่างกับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่กล่าวถึงเรื่องครอว์เฟิร์ดเป็นเหตุเข้ามาคราวนั้นไว้แต่โดยย่อ ในอักษรสำนวนของเฮสติงส์ มีข้อความตอนหนึ่งว่า

ชาวยุโรปต่างชาติได้รับพุงขับเคียวกันมาหลายปี บัดนี้ได้เลิกการศึกสงครามกลับเปนไมตรีดีกันแล้ว แม้ในแผ่นดินฮินดูสถาน ซึ่งเคยเป็นเหยื่อแก่การสงครามแลเหตุจลาจลต่างๆ ไม่เรียบร้อยมาหลายชั่วอายุคนนั้น เดียวนี้ก็มีควมสงบเรียบร้อยทั่วไป (ด้วยความสามารถของอังกฤษ)

อังกฤษเดี๋ยวนี้มีอำนาจ(ตลอดอาณาจักรอินเดีย)แลเป็นที่นับถือแก่ประเทศอื่น ฝ่ายใต้ตั้งแต่สิงคโปร์ทวีปตลอดขึ้นไปฝ่ายเหนือจนจดภูเขาเขตแดนเมืองจีน ข้างตะวันออกตั้งแต่เขตแดนเมืองอังวะตลอดไปฝ่ายตะวันตก จนถึงแดนประเทศเปอร์เซีย แต่ประชาชนที่อยู่ในปกครองอังกฤษมีกว่า ๔ โกลี...^๓

ข้อความข้างต้นและข้อความอื่นๆที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ สะท้อนให้เห็นความเป็นมหาอำนาจของอังกฤษอย่างชัดเจน จึงช่วยเตือนว่าเมืองไทยต้องมีความสัมพันธ์กับอังกฤษด้วยความระมัดระวัง

ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ทรงเน้นถึงการเผชิญปัญหาที่เกิดจากการเข้ามาของฝรั่งไว้ในหลายที่ เช่น “เหตุการณ์ทางตะวันออกไม่เหมือนแต่ก่อน ด้วยฝรั่งมา มีอำนาจขึ้น”^๔ หรือ “เมื่อทำหนังสือสัญญาแล้ว มีฝรั่งเข้ามาค้าขายมากขึ้น โดยลำดับ และมีกงสุลเข้ามาตั้งคอยอุดหนุนฝรั่งพวกของตน ก็มีกิจการเกี่ยว ข้องและความลำบากซึ่งมิได้เคยมีมาแต่ก่อนเกิดขึ้นต่างๆ”^๕ และ “จะว่าราชการบ้านเมืองในสมัยนั้นก็ลำบากด้วยฝรั่งเข้ามามีอำนาจกว่าแต่ก่อน”^๖ เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงบรรยายถึง “การเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศ” ไว้โดยสังเขปด้วย^๗

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเตือนผู้อ่านให้รู้เท่าทันฝรั่ง เช่นเมื่อทูตอังกฤษคือ จอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) เปลี่ยนท่าทีจาก “ไม่ชอบไทย” เมื่อครั้งเข้ามาเป็นทูต กลายเป็น “กลับวางอหิชาคัยเปนไมตรีกับไทย” ก็ทรงวิเคราะห์ให้เข้าใจว่า “เห็นจะเป็นด้วยเหตุอังกฤษเกิดวิวาทกันขึ้นกับพม่า ครอเฟิร์ดจึงเห็นเป็นประโยชน์ในการที่จะเอาใจไทย”^๘ เท่ากับทรงเตือนว่ามีให้ไว้ใจฝรั่ง เพราะเมื่อใดที่สถานการณ์เปลี่ยนไป ฝรั่งก็พร้อมจะเปลี่ยนท่าทีได้ทุกเมื่อ ทั้งยังเป็นการเตือนด้วยว่าเมืองไทยจะต้องดำเนินนโยบายในส่วนที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งด้วยความเข้าใจสถานการณ์อย่างถ่องแท้

ในขณะเดียวกับที่ทรงสร้างอัตลักษณ์เมืองไทยที่ดำรงอยู่ในสถานการณ์โลกที่เปลี่ยนแปลงโดยมีชนชาติมหาอำนาจตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลและอาจเป็นอันตรายต่อไทย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงสร้างภาพเมืองไทยที่พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ทรงแก้ไขปัญหาและสร้างความเจริญในด้านต่างๆ ที่ทำให้เมืองไทยรักษาอิสรภาพไว้ได้

ก่อนอื่นพระองค์ทรงสร้างภาพระบอบการเมืองการปกครองของเมืองไทย ที่พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทรงมีพระราชอำนาจเด็ด

ขาดสูงสุด ด้วยการทำให้ผู้อ่านพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รับรู้วาระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ แล้ว แม้ว่าในความเป็นจริงระบอบนี้จะเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ในทศวรรษ ๒๔๓๐ ก็ตาม^๙ ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ย่อมจะต้องมีพระมหากษัตริย์ที่มีอำนาจเด็ดขาดสูงสุดเพียงพระองค์เดียว ดังนั้นพระองค์จึงทรงชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เพื่อที่จะทำให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทุกรัชกาลมีสถานภาพต่ำกว่าพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน

จิรพล เกตุจุมพล ได้วิเคราะห์และแสดงหลักฐานยืนยันว่าพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ยังไม่ถูกชำระ และเอกสารร่วมสมัยอื่นๆ จนถึงพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมหลวงวงศาธิราชทรงชำระนั้นล้วนแล้วแต่ให้ภาพที่พระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงมีสถานภาพเสมอกัน^{๑๐}

ข้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เขียนไว้ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ที่แสดงว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคลปกครองพระนครกึ่งหนึ่ง ได้ถูกสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตัดออก คือข้อความต่อไปนี้

...ครั้นเสร็จการปราบดาภิเษกแล้ว.. (ตัวหนังสือเลื่อน)... กรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่าราชการพระนครกึ่งหนึ่งโดยโบราณจารีตประเพณีพระมหากษัตริย์เจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา แลสมเด็จเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็ได้สถาปนาพระราชวังขึ้นใหม่ใกล้คามฤคสถานี่เดิม...^{๑๑}

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก่อนที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงชำระใช้คำว่า “พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวทั้งสอง

พระองค์” ในการบรรยายพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ทรงกระทำร่วมกัน อยู่เสมอ แต่สมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแก้เป็น “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชา” บ้าง “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระอนุชากรมพระราชวังบวร” บ้าง “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวร” บ้าง กระทั่งตัดพระนามกรมพระราชวังบวรฯ ที่ทรงร่วมปฏิบัติอยู่ในพระราชกิจเดียวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกออก ให้เหลือเพียง “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” พระองค์เดียว^{๑๒}

เมื่อได้วิเคราะห์การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ของสมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพโดยละเอียดแล้ว พบว่าพระราชกรณียกิจใดก็ตามที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเป็นเครื่องหมายแห่งพระราชอำนาจเด็ดขาดและพระเกียรติยศสูงสุดของพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงตัดกรมพระราชวังบวรสถานมงคลออกไป เพื่อเน้นว่าเป็นพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเพียงพระองค์เดียว ได้แก่ การประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์ การจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกที่วัดนิพพานาราม การบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยประการต่างๆ และการถวายไตรจักรบริหารภันต์แก่พระสงฆ์ ๒๑๘ รูป การแต่งตั้งและการถอดขุนนางซึ่งเป็นเรื่องสำคัญที่แสดงถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เหนือขุนนาง เช่น การส่งขุนนางไปช่วยราชการเมืองเขมร การถอดพระยาพัทลุงออกจากตำแหน่ง เป็นต้น ส่วนพระราชกรณียกิจที่ไม่สำคัญ พระองค์ยังคงบทบาทของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเอาไว้ เพียงแต่แก้ข้อความจาก “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์” เป็น “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล” เท่านั้น เช่น เรื่องการทราบข่าวพม่ามาตั้งค่ายที่ท่าดินแดง การเสด็จตรวจการก่อสร้างกำแพง

พระนคร การปรีการาชการสงครามเมืองมลายู การเสด็จประทับ
พลับพลาทอดพระเนตรการชกมวย เป็นต้น^{๙๓}

ในรัชกาลอื่นๆ สมเด็จพระยาตากษัตริย์เพียงพระองค์เดียวเช่นกัน และใน
รัชกาลที่ ๕ ยังทรงแสดงให้เห็นด้วยว่าการดำรงตำแหน่งวังหน้าของ
กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเป็นเรื่องที่ผิดประเพณี เพราะโดย
ประเพณีแล้วพระมหากษัตริย์จะทรงเลือกผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้าด้วย
พระองค์เอง^{๙๔} แม้ว่าหลักฐานร่วมสมัยหลายฉบับ รวมทั้งพระนิพนธ์
เรื่อง มหามกุฏราชคุณานุสรณ์ ในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ และ
หนังสือพิมพ์สิงคโปร์ล้วนเสนอภาพว่าเป็น “ธรรมเนียมไทย” หรือเป็น
จารีตประเพณี^{๙๕}

เรื่องราวเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อก่อนเสวยราชย์ สมเด็จพระ
พระยาตากษัตริย์ทรงชำระเพื่อแสดงให้เห็นว่าในเวลานั้นฝรั่ง
ยกย่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากกว่า กล่าวคือ
พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระ
ยาทิพากรวงศ์ซึ่งยังไม่ถูกชำระ กล่าวถึง “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้า
ฟ้าจุฬาลงกรณ์ และพระบวรวงษเธอ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ” ลง
ไปเยียมทูตฝรั่งเศสที่เรือรบ “มองซิเออร์เชียดเนอเบลกรูจัดการรับ
เหมือนอย่างกระษัตริย์”^{๙๖}

สมเด็จพระยาตากษัตริย์ได้ทรงชำระเนื้อความ
ตอนนีด้วยการแบ่งเรื่องการไปเยียมทูตฝรั่งเศสที่เรือรบออกเป็นสอง
ตอน การเสด็จไปเยียมครั้งแรกมีกรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จไปด้วย
“ครั้งนั้นมองซิเออร์ดุเชกเนอเบลบุตรราชทูต จัดการที่จะรับรอง
ให้สมควรนั้นหาทันไม”^{๙๗} ส่วนการเสด็จไปเยียมครั้งหลัง ทรงเพิ่ม
เติมเนื้อความให้ฝรั่งเศสกราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เสด็จลงไปเที่ยวที่เรือรบอีกครั้งหนึ่งเพื่อจะถวาย การต้อนรับให้สมพระเกียรติ คราวนี้พระองค์เสด็จพระราชดำเนินตาม ลำพัง ไม่มีกรมหมื่นบวรวิไชยชาญเสด็จไปด้วย “ในวันนั้นราชทูต จัดการรับเสด็จอย่างพระมหากษัตริย์”^{๑๔}

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง เป็นพระมหากษัตริย์ของ “เมืองไทย” ที่เป็นส่วนหนึ่งของโลกที่มีชาติ ตะวันตกเป็นมหาอำนาจ ทำให้สมเด็จพระเจ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ทรงพระยาตำราภิธานุภาพ ต้องทรงเน้นการที่ชาติตะวันตกถวายพระเกียรติยศเป็นพิเศษแต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงเป็นสมเด็จพระ เจ้าลูกยาเธอ นอกจากการชำระเรื่องกรมพระราชวังบวรสถาน มงคลดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังได้ทรงเพิ่มเติมข้อความที่มหาอำนาจ ตะวันตกถวายสิ่งของแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เพื่อเน้นให้เห็นว่าชาติตะวันตกถือว่าพระองค์ทรงเป็นรัชทายาทด้วย^{๑๕}

“เมืองไทย” ที่สมเด็จพระเจ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ทรงสร้าง ขึ้นโดยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นเมืองไทยที่พระมหา กษัตริย์ราชวงศ์จักรีทรงแก้ไขปัญหาต่างๆ อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ เกิดผลดีแก่บ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง เช่น การศึกสงครามเพื่อปกป้องอิส ราวจากศัตรูที่มารุกราน การทำสนธิสัญญาเบาริงเพื่อแก้ปัญหาด้าน การค้า เพราะก่อน พ.ศ. ๒๓๙๘ การค้าของหลวงมีปัญหามาก ดังที่ ทรงชี้ให้เห็นว่า

....การค้าขายของหลวงนั้น ไม่ใช่เอาอำนาจราชการไปกะ เกณฑ์เอาทรัพย์สินสมบัติของผู้หนึ่งผู้ใดมา ต้องลงทุนซื้อหาแลเสียค่า ใช้จ่ายอย่างพ่อค้า ถ้าจะผิดกับที่พ่อค้าเขาทำ ก็เพียงของหลวงไม่ได้ ผลประโยชน์เท่าพ่อค้า เพราะทำการกันหลายต่อการรั่วไหลมีมาก ความจริงอันนี้มีหลักฐานประกอบ ปราบกฏอยู่ในหนังสือที่ครอเฟ็ด แต่งเรื่องที่เข้ามาเป็นทูตอยู่ในเมืองไทยว่า พระบาทสมเด็จพระนั่ง

เกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังเป็นกรมหมื่นเฉษฎาบดีนทร์ ได้มีรับสั่งบอกว่า เรือหลวงออกไปค้าขายที่อินเดียขาดทุนถึง ๒๕๐ ชั่ง ครอบืดลง ความเห็นของตนเองไว้ว่า การที่ขาดทุนนั้นไม่น่าอัศจรรย์ ด้วยไทย ไม่มีเอเยนต์ที่ดี มีแต่พวกแขกนายห้างที่หาประโยชน์ไม่สุจริต ไทยจึง ถูกฉ้อฉลจนขาดทุน...^{๒๐}

การยกเลิกขนบธรรมเนียมประเพณีที่ฝรั่งเห็นว่าป่าเถื่อนล้าสมัยหรือที่ฝรั่งดูหมิ่น เช่นการไม่สวมเสื้อ, การหมอบคลาน, การสอบสวนนักโทษโดยใช้วิธีการทรมานอย่างทารุณ ฯลฯ และการสร้างความเจริญในด้านต่างๆ โดยพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีก็ได้รับการเน้นมากในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ได้รับการชำระหรือทรงพระนิพนธ์โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ

“เมืองไทย” ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพทรงปรารถนาให้คนไทยจินตนาการถึงนั้น เป็นเมืองไทยที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่เลวลง และประชาชนไม่ได้ประสบความลำบากในชีวิตมากขึ้นด้วย เป็นอัตลักษณ์ “เมืองไทย” ที่ทรงสร้างขึ้นเพื่อตอบโต้บทความตามหน้าหนังสือพิมพ์ ที่มีการวิพากษ์วิจารณ์คัดค้านการดำเนินนโยบายสำคัญๆ ของรัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น การเกณฑ์ทหาร การเก็บเงินค่าราชการหรือเงินรัชชูปการ ทรงชี้ให้เห็นว่านโยบายเหล่านี้มีมาแล้วแต่โบราณ นับเป็นการนำเอาความรู้ทางประวัติศาสตร์มาใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมแก่นโยบายของรัฐบาล และแก่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไปพร้อมกัน

ในกรณีการเกณฑ์ทหารซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อมีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๒๔๔๘ นั้น ทรงแสดงปาฐกถาว่า

...ความจริงการที่เกณฑ์ชายฉกรรจ์ทุกคนเป็นทหารนั้น เป็นประเพณีของไทยใช้มาเก่าแก่ ดูเหมือนก่อนตั้งกรุงสุโขทัยก็ว่าได้ ใช้แต่เท่านั้น ถึงวิธีการปกครองประเทศสยาม ถ้าว่าด้วยส่วนปกครอง

ผู้คน ก็ใช้วิธีปกครองอย่างทหารมาแต่ดั้งเดิม การฝ่ายพลเรือนเหมือนแต่อย่างฝากไว้ให้ทหารช่วยทำ จะยกตัวอย่างให้เห็นง่ายๆ เช่น เจ้ากระทรวงพลเรือนแต่ก่อนก็ล้วนแต่เป็นนายพล ยังเรียกว่า “เสนาบดี” อันแปลว่านายพล ติดอยู่จนทุกวันนี้ เพราะเหตุที่วิธีปกครองประเทศสยามแต่เดิมใช้วิธีการทหารเป็นหลัก ครั้นเมื่อสมัยต่อมาการที่ต้องทำศึกสงครามห่างลง และมีการต่างๆ อันเป็นฝ่ายพลเรือนทวีขึ้น ก็ผ่อนผันการทหารเข้าประสานการพลเรือนมากขึ้นเป็นอันดับมา ลักษณะการทหารแต่เดิมมาจึงเลือนไป แต่ยังคงเป็นหลักอยู่หาได้เล็กลง...หลักแห่งวิธีปกครองของไทยแท้จึงมีความ ๒ ข้อนี้เป็นสำคัญ คือพระราชอาญาสิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดินข้อ ๑ กับการที่บังคับให้บรรดาชายฉกรรจ์มีหน้าที่ต้องเป็นทหารสำหรับช่วยรักษาบ้านเมืองอีกข้อ ๑ ใช้คำว่า “ทำราชการ” แปลว่าการของพระเจ้าแผ่นดิน เพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอาญาสิทธิ์เป็นประมุขแห่งการรักษาบ้านเมือง หน้าที่อันนี้ถือว่ามีทั่วกันหมดทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ผิดกันแต่ที่ให้ทำการต่างกัน ตามความสามารถของบุคคลต่างชั้นต่างจำพวก เพื่อให้ได้ผลดีอย่างยิ่งแก่บ้านเมือง...^{๒๑}

ส่วนการเก็บเงินรัชชูปการก็ทรงชี้แจงความเป็นมาโดยละเอียด เพื่อจะนำไปสู่ข้อสรุปว่า “เงินรัชชูปการมิได้เป็นภาษีอากรที่ตั้งขึ้นใหม่ เป็นเรื่องแก้ไขลดหย่อนลงมาจากค่าราชการอันมีประเพณีเดิมดังแสดงมา...”^{๒๒} ทรงชี้ให้เห็นด้วยว่าการเก็บเงินรัชชูปการนี้ ราษฎรเสียเงินน้อยลงกว่าเดิมเป็นอันมาก โดยมีได้ทรงกล่าวถึงภาษีอากรอย่างอื่นที่เก็บขึ้นใหม่หรือการเพิ่มอัตราภาษีต่างๆ สูงขึ้น รวมทั้งภาษีอากรที่รัฐเก็บจากประชาชนโดยทางอ้อม ทรงแสดงพระปาฐกถามีความดังนี้

...รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ...เสียปีละ ๑๘ บาท มีผู้สมัครเสียเงินค่าราชการแทนเข้าเวรเป็นพื้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อ

ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารแล้ว โปรดให้ผู้ซึ่งไม่ต้องถูกเกณฑ์เป็นทหาร คงเสียเงินค่าราชการแต่ปีละ ๖ บาท ...ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ เรียกว่ารัชชูปการ ...พระองค์เองก็ทรงยอมเสียค่ารัชชูปการปีละ ๖ บาท เหมือนกับคนอื่น ๆ ...^{๒๓}

คำอธิบายของสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพเกี่ยวกับการเก็บเงินรัชชูปการข้างต้นนี้ คงจะช่วยลดกระแสความคิดที่ไม่เห็นด้วยกับการเก็บเงินรัชชูปการในเวลานั้นได้ไม่มากนัก ส่วนหนึ่งน่าจะ เป็นเพราะคำอธิบายของพระองค์เป็นที่รับรู้กันในวงแคบ ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงยังคงปรากฏบทความที่เขียนโจมตีการเก็บเงินรัชชูปการอย่างรุนแรง ดังความว่า

...การเก็บเงินรัชชูปการแก่คนจนนี่เป็นการเดือดร้อนอย่างยิ่ง ...ความเดือดร้อนอย่างวายร้ายของคนจนเนื่องจากผู้ปกครองมีใจเหี้ยมโหดร้ายกาจยิ่งไปกว่าพวกมหาโจร...อ้ายพวกมหาโจร...มันปล้นแต่คนมั่งมี... รัฐบาลไม่ยกเว้นเก็บเงินรัชชูปการแก่คนจนจริงๆ คนจนไม่มีอะไรจะให้แล้ว ยังไม่มีใจเมตตากรุณาเที่ยวมาใช้งานโยธาแทนเงินได้ และที่ค้างมาเท่าไรก็จดจำไว้เช่นนี้ จะนับว่ามีใจเช่นไร อ้ายพวกมหาโจรมันจะมีใจดีเสียกว่ากระมัง...^{๒๔}

อึ้ง ในทศวรรษ ๒๔๖๐ และ ทศวรรษ ๒๔๗๐ นี้ เมืองไทย ในความเป็นจริงมีความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างคนไทยกับคนจีนสูงขึ้นมา เนื่องจากเกิดภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจที่รัฐบาลหรือชนชั้นนำรับรู้ว่ามีพ่อค้าคนกลางชาวจีนมีส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวนาลำบาก รัฐบาลเองก็ได้ภาษีอากรจากการค้าข้าวร้อยละ ๑๐ ในขณะที่ชาวจีนได้รวบรวมเงินเป็นจำนวนมหาศาลส่งกลับไปประเทศจีนเพื่อช่วยเหลือครอบครัว เพื่อสนับสนุนพรรคการเมือง และฟื้นฟูประเทศจีน (โปรดดูรายละเอียดในบท ๑๐) และก่อนหน้านั้นไม่กี่ปีชาวจีนยังได้นัดหยุดงานและปิดร้านค้าเพื่อประท้วงการเปลี่ยนนโยบายภาษี คือการยกเลิก

การผูกปี้ แล้วเก็บเงินค่าราชการจากชาวจีนปีละ ๖ บาทเช่นเดียวกับ
ชาวไทยอีกด้วย ในสถานการณ์เช่นนี้ เมื่อนักธุรกิจจีนในเมืองไทย
เรียกร้องให้รัฐบาลช่วยเหลือนายทุนจีนที่ประสบภาวะขาดทุนจากธุรกิจ
ต่างๆ เช่นธุรกิจส่งออกข้าว ธุรกิจโรงงานทำไม้ขีดไฟ ฯลฯ รัฐบาลจึง
มิได้ให้ความช่วยเหลือแต่อย่างใด ด้วยเหตุผลที่สมเด็จฯ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพทรงชี้แจงแก่กลุ่มชนชั้นนำว่าธุรกิจเหล่านั้นเป็นของ
ชาวจีน มิใช่ชาวไทย^{๒๕} อย่างไรก็ตาม สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราช
านุภาพทรงตระหนักดีว่าระบบเศรษฐกิจไทยยังต้องพึ่งพาชาวจีนอย่าง
มาก พระองค์จึงยังคงทรงเน้นการประสานประโยชน์กับชาวจีนต่อไป

ส่วนความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างคน “ชั้น” ต่างๆ
ก็สูงขึ้นเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความตึงเครียดและความขัดแย้ง
ระหว่างคนชั้นอื่นๆ กับคนชั้นเจ้าและคนชั้นผู้ดีทั่วไป เพราะข้าราชการ
และนักหนังสือพิมพ์จำนวนไม่น้อยเห็นว่าปัญหาทางเศรษฐกิจของ
ประเทศเกิดจากการที่อำนาจถูกรวบไว้ในมือของคนชั้นเจ้า ส่วนเจ้าที่
ดินซึ่งรวมเอาชนชั้นเจ้าไว้ด้วยนั้นก็ก็เป็นกลุ่มคนที่ “ทำนาบนหลังราษฎร”
ทำให้ราษฎรตกอยู่ในความลำบากยากจน^{๒๖} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพจึงทรงสร้างความรู้ทางประวัติศาสตร์เพื่อให้คำอธิบายแก่
ลักษณะที่ไม่เหมาะสมที่ดำรงอยู่ใน “เมืองไทย” ว่ามิใช่การแบ่งชนชั้น
อย่างตายตัวโดยมีกฎหมายกำหนดให้คนเป็นนายหรือเป็นไพร่ตามชั้น
ของบุคคลแต่อย่างใด แม้ว่าในความเป็นจริงจะมีกฎหมายที่เรียกว่า
“พระไอยการกรมศักดิ์” กำหนดกฎเกณฑ์การสังกัดกรมกองของลูก
ไพร่อย่างละเอียดชัดเจน และยังมีกฎหมายกำหนดศักดิ์ดินนาของเจ้าซึ่ง
มีศักดิ์นาแตกต่างกันตามหลักชาติวุฒิโดยตรงอีกด้วย ทรงให้คำอธิบาย
ดังนี้

...คราวนี้จะว่าด้วยบุคคลซึ่งเป็นชั้นนายสำหรับควบคุมบังคับ
บัญชาไพร่อันต้องเป็นคนมีความสามารถยิ่งกว่าไพร่พลสามัญ ...ใน

สมัยโบราณนั้นยังไม่มีโรงเรียนซึ่งใครสมัครเรียนวิชาอย่างไรจะอาจเรียนได้ตามชอบใจ บุคคลทั้งหลายได้อาศัยศึกษาวิชาการต่างๆ ในสกุลของตนเป็นประมาณ เป็นต้นว่าบุคคลซึ่งเกิดในสกุลผู้ปกครอง เช่นราชสกุลก็ดี สกุลเสนาบดีและเจ้าบ้านการเมืองก็ดี ย่อมได้โอกาสศึกษาวิธีการปกครอง มากกว่าบุคคลจำพวกที่เกิดในสกุลทำสวนทำนา หาเลี้ยงชีพ เพราะเหตุนั้นในวิธีการควบคุมคนแต่โบราณ จึงมักอยู่ในสกุลซึ่งได้คุ้นเคยแก่ราชการที่ทำสืบกันมา เป็นอย่างนี้ตลอดลงไปจนนายชั้นต่ำที่เรียกว่าขุนหมื่น แต่จะได้มีกฎหมายให้เป็นนายและเป็นไพร่ตามชั้นบุคคลนั้นหาไม่ได้...^{๒๓}

การที่“เมืองไทย” มีระบบ “ศักดินา” ซึ่งในความเป็นจริงเป็นระบบที่แบ่งชั้นของคนอย่างละเอียดซับซ้อน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงแสดงให้เห็นว่าเป็นระบบที่มีความเป็นธรรมาล่าวคือ

...มูลเหตุเดิมก็จะประสงค์เพียงห้ามมิให้ใครทวงทีนาไว้เกินกว่ากำลังที่จะทำให้เกิดผลได้ ...ผู้ทำผิดในคดีอย่างเดียวกัน ถ้ามียศเป็นนายพลต้องเสียค่าปรับมากกว่านายพันเพราะศักดินามากกว่ากัน...ถ้าขุนนางกระทำผิดต่อไพร่ก็เอาศักดินาขุนนางนั่นเองปรับทำ ขวัญไพร่ดังนี้...^{๒๔}

ทั้งนี้มิได้ทรงพิจารณาว่าโอกาสที่ไพร่จะประสบความสำเร็จในการฟ้องร้องจนศาลตัดสินว่า“ขุนนางกระทำผิดต่อไพร่” นี้ มีอยู่หรือไม่ และได้เคยมีกรณีตัวอย่างเกิดขึ้นหรือไม่

นอกจากนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงชี้ให้เห็นด้วยว่า ผู้มียศศักดิ์นั้นมีอภิสิทธิ์ที่ไม่มีความสำคัญอันใดต่อชีวิตความเป็นอยู่ เพียงแต่แต่งทนายว่าความแทนตนได้และมีลำดับในที่เฝ้า อีกทั้ง “ต้องรับราชการเป็นนิจ และไม่พ้นราชการได้เมื่ออายุถึง ๖๐ เหมือนอย่างไพร่ และไม่ได้รับผลประโยชน์โดยตรงจากรัฐบาล”^{๒๕}

และที่สำคัญก็คือ ทรงแสดงให้เห็นว่าผลประโยชน์ที่ผู้มียศศักดิ์ได้รับจากไพร่นั้นเป็นสิ่งที่ไพร่ “แบ่งส่วนมาให้โดยใจสมัคร”^{๓๐}

ดังนั้นอัตลักษณ์เมืองไทยที่เกิดขึ้นจากการ “สร้าง” ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงไม่มีความขัดแย้งระหว่าง “ชั้น” และระหว่าง “ชนชาติ” หากจะมีการ “เบียดเบียน” หรือ “แก่งแย่ง” กันอยู่บ้าง ก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในระดับบุคคล และนอกจากอดีตของเมืองไทยจะดีแล้ว เมืองไทยในปัจจุบันยังกำลังเปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้น และเปลี่ยนไปในทิศทางที่เกิดผลดีต่อราษฎรด้วย ทั้งนี้ก็เพราะพระบรมราโชบายของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทุกรัชกาลนั่นเอง เช่นในเรื่องการเก็บภาษีอากรจากชาวนา

...แต่โบราณมิได้เรียกเป็นเงินค่านา ใครทำนาได้ข้าวต้องแบ่งเอามาส่งขึ้นฉางหลวงไว้สำหรับใช้ในราชการ จึงเรียกว่าหางข้าว ต่อเมื่อถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ โปรดให้เปลี่ยนเก็บเป็นตัวเงินแทนข้าวเปลือก เพื่อจะมีให้ราษฎรได้รับความลำบาก ด้วยต้องขนข้าวมาส่งถึงฉางหลวง...^{๓๑}

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงให้เห็นว่า “เมืองไทย” ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เป็นเมืองไทยที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังสมัยกรุงธนบุรี

เนื่องจากราชวงศ์จักรีได้ราชสมบัติมาด้วยการปราบดาภิเษก และการปลงพระชนม์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงต้องทรงสร้างภาพที่ด้อยความเจริญของ “เมืองไทย” ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่เสมอ เพื่อแสดงให้เห็นว่า “พระเจ้ากรุงธนบุรี” ไม่ทรงสามารถเป็นผู้นำในการสร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมที่เจริญรุ่งเรืองได้เลย ตรงกันข้ามกับบทบาทในการสร้างสรรค์ความเจริญทางศิลปวิทยาการชั้นสูงของพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทุกพระองค์นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา เช่น ในด้านงานช่างศิลป์นั้น

การที่พม่ากวาดเอาช่างไปนั้น... เมื่อเมืองไทยเรากลับตั้งเป็น
อิสระได้ในครั้งกรุงธนบุรี... จึงไม่ปรากฏสิ่งของฝีมือดีมีครั้งกรุงธนบุรี
แม้แต่พระแท่นของพระเจ้ากรุงธนบุรีเอง ซึ่งยังมีอยู่ทุกวันนี้ที่วัดอิน
ทารามองค์ ๑ อยู่ที่โรงพระแก้ววัดอรุณราชวรารามองค์หนึ่ง ดูฝีมือก็
อยู่ข้างหยาบเต็มที... ฝีมือช่างไทยเพิ่งมาดีขึ้นต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๑
กรุงรัตนโกสินทร์นี้... บรรดาเป็นของฝีมือช่างดี ที่เป็นชั้นเก่าเป็นของ
สร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น... เมื่อว่าโดยย่อการบำรุงวิชาช่างต่างๆ เป็น
การสำคัญอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในการก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะ
เป็นเวลาหมดช่างฝีมือดีด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว อันการบำรุงฝีมือ
ช่างเป็นการพันวิสัยราษฎรจะทำได้เอง ด้วยต้องการทุนรอน ตลอดจนจน
อำนาจในการก่อสร้างจำเป็นต้องเป็นการหลวง พระเจ้าแผ่นดินต้องทรง
เป็นพระราชธุระเอง จึงจะรวบรวมแนะนำ แลลงทุนรอนให้ช่างทำการ
อันประกอบด้วยฝีมือให้ดีได้... การที่สร้างวัดสร้างพระราชวังครั้ง
รัชกาลที่ ๑ ก็ดี ในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ต่อมาก็ดี นับเนื่องในการบำรุง
ฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร... ช่างชาวเมืองนครศรี
ธรรมราชทำฝีมือดี ถึงเรียกกันว่าถมนครฯ นั้น ที่จริงก็มีใช้ช่างประจำ
เมืองมาแต่ครั้งกรุงเก่า วิชาช่างถมนครฯ เพิ่งบำรุงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่
๒ กรุงรัตนโกสินทร์นี้เหมือนกัน...^{๓๒}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรง
จดให้ มาตีพิมพ์ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย เพื่อ
ยืนยันบทบาทของราชวงศ์จักรีในการสร้างความเจริญรุ่งเรืองทางศิลป
วัฒนธรรมอย่างมากมาย^{๓๓}

ในด้านการละคร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรง
พระนิพนธ์ว่า

...เมื่อกรุงเสีย หนังสือบทยลละครคงเป็นอันตรายหายสูญไปเสียมาก ครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุพระเจ้ากรุงธนบุรีเองก็ทรงเอาเป็นพระธุระทำนุบำรุงให้กลับมีขึ้นทั้งละครในและละครนอก โดยถือว่าเป็นเกียรติยศสำหรับพระนคร แต่บทยลละครที่มีในครั้งกรุงธนบุรี เห็นจะหาบทกรู่งเก่าที่ยังเหลืออยู่มาได้น้อย ปรากฏว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชนิพนธ์บทยลละครเพิ่มเติมที่ขาดฉบับขึ้นสำหรับเล่นละครหลวงบ้าง แต่ก็มิสู้เรียบร้อย มาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ก็มีทั้งละครใน แลละครนอกเหมือนอย่างครั้งกรุงเก่า ส่วนบทยลละครนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทะนุบำรุงมาก...แต่วิธีรำละครไม่ปรากฏว่าครั้งรัชกาลที่ ๑ ผีกหักกวดขันเพียงไรนัก มาจนถึงรัชกาลที่ ๒ การผีกหักวิธีรำจึงกวดขันจนได้ที่เป็นแบบอย่างของละครรำมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ส่วนบทยลละครนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์เป็นจินตกรวิอย่างวิเศษที่สุดองค์ ๑... บทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ จึงเล่นละครได้เรียบร้อยดี นับว่าหนังสือบทยลละครที่ได้เล่นกับแพร่หลายแลละครรำที่เล่นได้แบบแผนถึงที่ มีแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา...^{๓๔}

อนึ่ง ในตำนานคณะสงฆ์ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงวิเคราะห์ไว้ในทำนองเดียวกันว่า

...การทำนุบำรุงสังฆมณฑลในครั้งกรุงธนบุรี ยังไม่ทันมั่นคงได้เท่าใดนัก ก็เกิดวิบัติเหตุด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาสทำให้สังฆมณฑลกลับเสื่อมโทรมลงไปอีก พึ่งจะกลับเรียบร้อยอย่างเราแลเห็นอย่างทุกวันนี้ เริ่มต้นแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ผ่านพิภพ ทรงประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ...^{๓๕}

นอกจากนี้สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพยังทรงเน้นด้วยว่า บทบาทในการทำนุบำรุงพุทธศาสนาของราชวงศ์จักรีมีความสำคัญในแง่ที่แสดงให้เห็นว่าชนชาติไทยกลับมาเป็นอิสระอีกครั้งหนึ่ง

เพราะจะมีก็แต่พระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของประเทศที่มีอิสรภาพ เช่นพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดีย พระเจ้าปราครมพาหุแห่งลังกา และพระเจ้าอนุรุทธแห่งพุกามเท่านั้น ที่ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ไว้มาก การสร้างความเจริญทางพุทธศาสนาจึงเป็นเครื่องหมายแห่ง ความเป็นอิสระของประเทศสยาม ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยการทำนุบำรุงพุทธศาสนาในรัชกาลที่ ๑ ไว้ว่า

...พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เอาเป็นพระ ราชธุระทำนุบำรุงสงฆมณฑลให้มั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยพระราชา นุภาพแห่งพุทธศาสนูปถัมภกเต็มที... ทรงเอาเป็นพระราชธุระสถา ปนาพระอารามใหญ่น้อย รวบรวมทำสังคายนาพระไตรปิฎก ด้วยตั้ง พระราชทูตจะประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์... ให้ปรากฏเกียรติ ยศและความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศว่า ไทยกลับตั้งตัวเป็นอิสระ ได้เหมือนกับครั้งกรุงเก่าทุกๆ อย่าง...^{๓๖}

ในขณะที่ทรงเสนอภาพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา โลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า ทรงทำให้เมือง ไทยมีความเจริญในด้านการช่างและการละคร จนกลายเป็นแบบแผน อันดีเลิศของศิลปวัฒนธรรมไทยนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ให้ภาพด้วยว่าเมืองไทยสมัยนั้น

...ยังมีการหลายอย่างซึ่งชวนจะให้ฝรั่งดูหมิ่น ยกตัวอย่าง เดียวเพียงเรื่องไม้ใส่เสื้อ แม้พระยาพระคลังรับแขกเมืองก็ไม่ใส่เสื้อ เมื่อฝรั่งแลเห็นแต่ตัวเปล่าไปตามกัน ตั้งแต่ผู้ใหญ่ลงมาจนผู้น้อย ก็เห็นจะตั้งต้นดูหมิ่นว่าเป็นชาวเมืองป่า ใช่แต่เท่านั้น การที่เจ้าพนักงาน กรมท่าของเราเอง... ทำการค้าขายกับต่างประเทศ แสดงอาการ แสวงหาประโยชน์ตนเองปะปนไปกับหน้าที่ที่ทำในตำแหน่งราชการ นี้ก็เป็นเหตุให้เกิดข้อสงสัยดูหมิ่นอีกอย่าง ๑...^{๓๗}

แต่สิ่งเหล่านี้ก็ได้รับการแก้ไขปรับปรุงเรียบร้อยแล้วโดย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงเห็นไว้ด้วยว่าในการเจรจากับฝรั่งนั้นไทยมิได้พุดจาอย่างคนป่าเถื่อนในทางการทูต แต่มีความรู้ความสามารถในการเจรจาทันทีฝรั่งยังได้ชมความเรียบร้อยในการปกครอง ความฉลาดในการงาน และความรู้ในด้านการต่างประเทศของไทยด้วย ดังความว่า

...แม้เหตุขัดขวาง (คือการที่ฝรั่งดูหมิ่น-ผู้เขียน) มีอยู่ดังกล่าวมา การที่ปรึกษากันในส่วนราชการของทูตที่มาในครั้งนั้น ครอเฟิดไม่มีเหตุที่จะติเตียนได้ว่าไทยพุดจาอย่างคนป่าเถื่อน หนังสือที่แต่งแม้ติเตียนไทยในอย่างอื่นโดยมาก ยังต้องชมความเรียบร้อยในการปกครองบ้านเมืองในเวลานั้น แลชมว่าไทยฉลาดในการงาน แลรู้การต่างประเทศ คือการที่เป็นไปในอินเดีย เป็นต้น ดีทีเดียว...^{๓๔}

นอกจากนี้ยังทรงชี้ให้เห็นด้วยว่า คนไทยมีสถานะเหนือกว่าพวกชาวมลายู แต่ฝรั่งเข้าใจผิดคิดว่าไทยเหมือนพวกชาวมลายูซึ่งอยู่ใต้ปกครองของตน จึงเป็นเหตุให้การเจรจาล้มเหลว ดังที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ว่า

...ที่มาร์ควิส เฮสติงส์ เลือกให้ครอเฟิดเป็นทูตเข้ามา เพราะเห็นว่าเป็นผู้สันตดุจริตอย่างธรรมเนียมทางประเทศเหล่านี้ แต่ความชำนาญของครอเฟิดนั้น ไม่เป็นไปแต่ในทางข้างดี เพราะคุ้นเคยแต่กับพวกชาวมลายู อันเคยอยู่ในอำนาจฝรั่งมาแต่ก่อน ถือใจมาเสียแล้วว่า ไทยก็เป็นชาวตะวันออกเหมือนกับพวกชาวมลายู ไม่ผิดอะไรกับคนพวกนั้น ผิดกันแต่ที่ไม่อยู่ในอำนาจ เมื่อเห็นไทยไม่ยำเกรงครอเฟิดเหมือนพวกชาวมลายู ก็ยิ่งทำให้ไม่ชอบหนักขึ้น...^{๓๕}

เพื่อลบภาพความป่าเถื่อนของ “เมืองไทย” ตามมาตรฐานใหม่ของชนชั้นนำที่ถือเอามุมมองของฝรั่งเป็นเกณฑ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรง “ชำระ” เอาเรื่องราวที่ทรงเห็นเป็นพระราช

กรณียกอันป่าเถื่อนในสายตาของฝรั่งออกไปจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เช่นการโปรดเกล้าฯ ให้ประหารชีวิตเจ้าเมืองกำปอด และพระยานครสวรรค์ การมีพระบรมราชโองการสั่งให้โบยเจ้าจอม ซึ่งเป็นข้าแผ่นดินเดิมพระเจ้าตาก เป็นต้น^{๑๐}

อัตลักษณ์ “เมืองไทย” ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสร้างขึ้นด้วยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ จึงเป็นเมืองไทยที่ปราศจากความป่าเถื่อน แต่เป็นเมืองไทยที่มีพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุด ทรงเป็นผู้ปกครองดูแลให้มีการแก้ไขปัญหาและการสร้างสรรค์ความเจริญในทุกด้าน จึงเป็นเมืองไทยที่มีเกียรติยศอันน่าภาคภูมิใจและสมควรที่ชาวสยามทั้งปวงจะรักเมืองไทย

ด้วยเหตุที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระและทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะสร้างอัตลักษณ์ของเมืองไทยดังกล่าวข้างต้นนี้ จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ทรงตัดสินพระทัยยกเลิกพระดำริที่จะทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ซึ่งจะทำให้เมืองไทยต้องเสียเกียรติยศ ทั้งนี้เพราะเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นการทูตสูญญวนไม่ได้ ดังปรากฏลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ ความว่า

...ประวัติศาสตร์เป็นวิชาว่าด้วยตัวอย่าง... แต่งพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ...ดูเหมือนมีคนชอบกันมาก หม่อมฉันได้เคยคิดจะแต่งพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๖ แต่ไปเกิดข้อขัดข้องขึ้น... คือ... เมื่อไปเห็นเรื่องรบญวน นิกละอายใจด้วยการทาง *Diplomacy* ของไทยเราในสมัยนั้นซี้ริ้ว ข้างฝ่ายญวนของเขาฉลาดกว่า เกียวกันแพ้เขาทุกเรื่อง...^{๑๑}

เรื่องดีๆ ในเมืองไทยที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นี้ พระองค์จึง

ทรงนำไปไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลอื่นแทน เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา การเกิดธรรมเนียมกนิกาเย เป็นต้น

ส่วนในพระนิพนธ์ **ตำนานพระพุทธเจดีย์** นอกจากสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกจะทรงแสดงให้เห็นว่าเมืองไทยมีความเจริญทางพุทธศาสนาเป็นเวลานานแล้ว พระองค์ยังทรงมุ่งให้คนทั่วไปได้รับรู้ด้วยว่า พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทุกรัชกาลทรงมีคุณูปการอย่างสูงต่อเมืองไทยในด้านการสร้างความเจริญทางพุทธศาสนา เช่น

แต่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น ยังต้องรบฟุ้งพม่าเป็นศึกใหญ่หลายคราว มิใคร่มีโอกาสที่จะจัดการฝ่ายพุทธจักร ถึงกระนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ได้ทรงจัดการฟื้นฟูพระศาสนาเป็นหลายอย่าง คือสร้างพระอารามหลวงขึ้นหลายพระอาราม ที่เป็นวัดสำคัญอยู่ในเวลานี้... โปรดฯ ให้เชิญที่เป็นพระพุทธรูปหล่อ... มาบูรณะปฏิสังขรณ์ประดิษฐานไว้ตามพระอารามซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในกรุงรัตนโกสินทร์กว่า ๑๒๐๐ องค์... ส่วนพระไตรปิฎกก็โปรดฯ ให้หาฉบับรวบรวมต่อมา ครั้นสำเร็จแล้วให้ประชุมสงฆ์ทำสังคายนาสร้างพระไตรปิฎกอันเห็นว่าถูกต้องเป็นฉบับหลวง แล้วให้ลอกคัดไปไว้ศึกษาพระธรรมวินัยตามพระอาราม ส่วนสงฆมณฑลนั้นก็ทรงกำจัดพวกอสังฆสอพโลในครั้งกรุงธนบุรี แล้วเลือกสรรตั้งแต่งพระภิกษุซึ่งชื่อสัตย์และทรงคุณธรรม ตั้งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยและทรงชวนชวายุอดหนุนให้ศึกษาพระธรรมวินัยโดยพระราชาบาย...^{๙๙}

ทรงเน้นให้เห็นว่าการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ ๑ มีความสำคัญอย่างยิ่งแก่โลกพระพุทธศาสนาทั้งหมดและเป็นเรื่องที่น่าภาคภูมิใจอย่างมาก เพราะประเทศอื่นในเวลานั้นไม่อยู่ในฐานะที่จะช่วยทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาได้เลย

...เพราะประเทศลังกาก็เป็นจลาจลทรุดโทรมจนจะตกอยู่ในอำนาจฝรั่ง ประเทศเขมรแม้ขึ้นอยู่แก่ไทยก็เป็นจลาจลมาช้านาน จนเกือบสูญสิ้นราชวงศ์ ประเทศรามัญก็ยับเยินด้วยถูกพม่าปราบปรามเอาไว้ในอำนาจ...^{๔๓}

ส่วน“ประเทศพม่าก็เป็นศัตรู”^{๔๔} จึงมิได้ให้ความช่วยเหลือไทยในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด ดังนั้น “การซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาครั้งนั้นไม่ต้องอาศัยประเทศอื่น... จึงควรสรรเสริญด้วยทำได้โดยลำพังไทย”^{๔๕}

ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเผชิญปัญหาต่างๆ นานาเช่นกัน “ด้วยพม่ายังไม่สิ้นปรารถนามาตีเมืองไทย และญวนก็เกิดเป็นศัตรูขึ้นอีกทางหนึ่ง”^{๔๖} แต่พระองค์ก็ทรงสร้างวัดสำคัญ แก้ไขวิธีสอบความรู้พระสงฆ์ซึ่งเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และเมื่อทรงทราบจากภิกษุเมืองลังกาซึ่งเป็นตัวแทนพระสังฆราชาอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุกับต้นโพธิ์ลังกาเข้ามาถวายว่า “เมืองลังกาคงเป็นของฝรั่ง จึงโปรดฯ ให้เลือกหาพระภิกษุ... รวม ๗ รูป เป็นสมณทูตไทยให้ออกไปสืบพระศาสนาถึงลังกาทวีป”^{๔๗}

ถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงชี้ให้เห็นว่า “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาอุตสาหะในการอุปถัมภ์ภักพระพุทธศาสนาทุก ทั้งการสร้างและปฏิสังขรณ์อารามหลวง... การสร้างพระไตรปิฎกและการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมตลอดจนการแปลพระคัมภีร์ต่างๆ จากภาษามคธออกเป็นภาษาไทย”^{๔๘} อย่างไรก็ตามเรื่องสำคัญที่สุดที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ที่ทรงเน้นให้เห็นคือการสถาปนาธรรมยุติกนิกาย พระปริชาญาณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่ง

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ทรงเล่าเรียนรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉานเป็นอัจฉริยะผิดกับผู้อื่น ด้วยผู้อื่นแม้จะเรียนรู้ภาษามคธเชี่ยวชาญจนอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้แจ่มแจ้งก็มิได้คิดวินิจฉัยความในพระไตรปิฎก เชื่อถือแต่ตามคติที่มีอาจารย์สั่งสอนมาเป็นตำรา แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาความในคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งนับอยู่ในพระไตรปิฎก เห็นว่าเป็นหนังสือซึ่งพระโบราณจารย์ทั้งหลายแต่งตามอัตโนมติซับซ้อนกันมาหลายยุคหลายคราว ความที่แตกต่างกันก็มีมาก ทรงวินิจฉัยเปรียบเทียบเลือกแต่ที่เห็นว่าถูกต้องตามหลักฐานแห่งพระธรรมวินัย แล้วทรงประพฤติตามลัทธินั้น จึงเกิดลัทธิธรรมยุติกาศึกษาขึ้นและแพร่หลายสืบมาจนทุกวันนี้...^{๕๐}

โดยเหตุที่ทำให้สงฆ์แตกแยกหรือเกิดสามัคคีเภทในหมู่สงฆ์ถือเป็นอนันตริยกรรม สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงจำเป็นต้องสร้างคำอธิบายที่ทำให้เห็นว่าการตั้งธรรมยุติกนิกายมิได้ก่อให้เกิดผลเสียแก่พุทธศาสนาแต่อย่างใดทั้งสิ้น ตรงกันข้ามการเกิดนิกายใหม่กลับทำให้นิกายเดิมต้องปรับตัวให้ดีขึ้น และส่งผลให้พุทธศาสนาในเมืองไทยโดยรวมเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น^{๕๑} พร้อมกันนั้นก็ทรงแสดงให้เห็นว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว มิได้ทรงเบียดเบียนสงฆ์นิกายเดิมแต่อย่างใด ซึ่งหมายความว่าทรงมีคุณธรรมความปราศจากวิหิงสา อันเป็นอุปนิสัยของชนชาติไทยตามทัศนะของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนั่นเอง ดังความว่า

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ คนทั้งหลายมักคาดกันว่าคงจะทรงบำเพ็ญพระราชานุภาพเพื่อเปลี่ยนแปลงคติสงฆ์มณฑลให้เป็นอย่างธรรมยุติกา... แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ

ราชดำริว่า การถือศาสนาเกิดแต่ความเลื่อมใสศรัทธาเป็นสำคัญ... ใครจะเลื่อมใสประพฤติลัทธิดีกี่แล้วแต่จะถือกันตามศรัทธา... พระสงฆ์ทั้งสองนิกายจึงอยู่ในสถานะเสมอกันมาตลอดรัชกาล...^{๕๑}

ในรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงปกครองสั่งสมมณฑลด้วยคุณธรรมของชนชาติไทยคือความปราศจากวิหิงสาเช่นเดียวกับพระราชบิดา และทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกอย่างแท้จริง

... พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา เป็นต้นว่าทรงทำนุบำรุงพระสงฆ์ทั้งธรรมยุติกามหานิกายเสมอกัน และทรงตั้งพระสงฆ์ญวนและจีนอันถือลัทธิมหายาน ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงเริ่มทำนุบำรุงนั้นให้มีสมณศักดิ์...^{๕๒}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงให้เห็นความสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสร้างความเจริญทางพุทธศาสนาแก่เมืองไทยเป็นอันมาก รวมทั้งความเจริญในด้านความรู้เกี่ยวกับพุทธศิลป์ เช่น

...พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว... ได้เสด็จไปนมัสการพระบรมโกศเจดีย์เดิมที่มฤคทายวัน... แล้วทรงเสาะหาศาสนวัตถุและรูปภาพพุทธเจดีย์ในมณฑลประเทศ ซึ่งไม่เคยเห็นกันในประเทศนี้ได้มาหลายอย่าง แต่นั้นบัณฑิตผู้เสาะแสวงหาความรู้เรื่องพุทธเจดีย์ก็หันไปสืบสวนเสาะหาทางอินเดีย แทนที่เคยเสาะหาแต่ลังกาทวีปมาแต่ก่อน... ความรู้เรื่องพุทธเจดีย์ก็เจริญยิ่งขึ้นในประเทศสยามนี้เป็นอันดับมา...^{๕๓}

ที่สำคัญก็คือการที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างภาพลักษณะว่าเมืองไทยในรัชกาลที่ ๕ นั้น ไม่เพียงแต่จะได้พระบรมสารีริกธาตุแท้จากเมืองกบิลพัสดุ์เท่านั้น ยังได้รับการยอมรับจากอุปราชที่ครองอินเดียว่า “สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพุทธ

ศาสนูปถัมภกมีอยู่ในโลกปัจจุบันนี้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว จึงส่งพระบรมสารีริกธาตุที่พบ ณ เมืองกบิลพัสดุ์นั้นมาถวาย”^{๕๔} ซึ่งผลก็คือพระมหากษัตริย์ไทยได้กลายเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกแห่งโลกอย่างแท้จริงนับแต่นั้นมา

...และครั้งนั้นพวกที่นับถือพระพุทธศาสนาในนานาประเทศ คือ ญี่ปุ่น พม่า ลังกา และประเทศไซบีเรีย ต่างแต่งทูตเข้ามาทูลขอพระบรมธาตุ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แบ่งพระราชทานไปตามประสงค์ พระบรมธาตุที่เหลือนั้นโปรดให้สร้างพระเจดีย์ทองสัมฤทธิ์เป็นที่บรรจุ ประดิษฐานไว้ในคูหาพระสถูปบนยอดบรมบรรพตวัดสระเกศ เป็นที่สักการบูชาของมหาชนมาจนทุกวันนี้ เรื่องพระบรมธาตุที่กล่าวมาเป็นข้อสำคัญ ที่บรรดาพุทธศาสนิกชนในนานาประเทศโดยมาก ยอมยกสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกมาแต่ครั้งนั้น...^{๕๕}

เรื่องไทยรบพม่าก็เป็นพระนิพนธ์ที่มีความสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์ของ “เมืองไทย” เมื่อพิจารณาเนื้อหาของไทยรบพม่าโดยละเอียดแล้ว เห็นได้ชัดว่าการตีพิมพ์เรื่อง ไทยรบพม่า ออกเผยแพร่ในรัชกาลที่ ๖ มีความสำคัญอย่างยิ่งในการเสนออัตลักษณ์ของเมืองไทยในลักษณะที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงปรารภนาให้คนไทยและชาวสยามทั้งปวงได้รับรู้และสำนึกอยู่เสมอ

หนังสือ ไทยรบพม่า ทรงพระนิพนธ์และตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๖๓ ทรงให้ภาพของ “ไทย” ที่น่าภาคภูมิใจ เพราะนับตั้งแต่อดีตอันยาวนานมาแล้วที่ไทยมิใช่ชาติอ่อนแอและมิใช่ชาติที่มีแบบแผนการปกครองและการดำเนินนโยบายที่บกพร่องหรือผิดพลาด เช่น “เมื่อพม่าชิงเอาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีไปก็เอาแบบอย่างไทยไปปกครอง”^{๕๖} แม้แต่การผูกขาดการค้าซึ่งมีหลักฐานญี่ปุ่นแสดงว่าก่อปัญหาให้แก่พ่อค้าต่างชาติมาตั้งแต่สมัย

อยุธยาตอนต้น^{๕๓} สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างราชานุภาพก็ทรงสันนิษฐาน (ซึ่งก็คือการสร้างภาพ) ให้เห็นว่าเกิดขึ้นเพราะต้องการแก้ไขปัญหาค้าขายให้แก่อำเภอด้านต่างชาติ ไม่ทรงกล่าวถึงผลประโยชน์ที่ชนชั้นปกครองจะได้รับจากการผูกขาดการค้า แม้ว่าจะทรงทราบดีว่ารัฐบาลค้าขายและได้ผลประโยชน์จากกำไรในการซื้อขายสินค้าเองด้วย ดังความว่า

การที่รัฐบาลค้าขายในชั้นแรกจะเป็นอย่างไรยังไม่ได้ความชัดเจน เข้าใจว่าจะเป็นด้วยเมื่อแรกชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายจะไม่ใคร่มีใครซื้อขายด้วย และจะทวงหนี้สินก็ยาก จึงพอใจจะค้าขายกับรัฐบาลซึ่งเป็นเจ้าเมือง บางทีจะเป็นมาแต่ก่อนฝรั่งมาค้าขายแล้ว ครั้นฝรั่งมาค้าขายในชั้นแรก จึงพอใจให้รัฐบาลรับเหมาซื้อสินค้าจากฝรั่งไปจำหน่ายเป็นรายย่อยในพื้นที่เมือง และให้รัฐบาลรับซื้อสินค้าในพื้นที่เมืองมารวบรวมไว้ขายให้ฝรั่ง ประเพณีอันนี้เห็นจะมีขึ้นตามประเทศอินเดียก่อน แล้วจึงเอาอย่างมาในเมืองนี้...^{๕๔}

เมื่อเมืองไทยมีตืออยู่มาก แต่กลับต้องเสียกรุงแก่พม่าถึง ๒ ครั้ง และการเสียกรุงยังคงเป็นบาดแผลในจิตใจของคนไทย ที่ทำให้สูญเสียความเชื่อมั่นในการเผชิญหน้ากับปัจจุบันและอนาคต สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงต้องทรงสร้างคำอธิบายให้แก่การเสียกรุง ทั้งเพื่อสร้างความเชื่อมั่นแก่คนไทยขึ้นมาใหม่ และเพื่อยืนยันในความน่าภาคภูมิใจของเมืองไทยที่คนไทยจะสามารถรักและต้องเพียรพยายามทำทุกอย่างเพื่อรักษาอิสราภาพของเมืองไทยเอาไว้ ทรงให้คำอธิบายดังนี้

...บางคาบเกิดบุรุษพิเศษขึ้นเป็นใหญ่ในพวกพม่า มีอำนาจปราบปรามแคว้นแคว้นที่อยู่ใกล้เคียงเอาไว้ได้ในอำนาจพม่าทั้งหมด อาณาเขตพม่าก็มาติดต่อกับแดนเมืองไทย... พม่าได้โอกาสที่มีกำลังมากมาย และได้อาศัยเมืองมอญเป็นที่มั่น แล้วจึงยกมาบุกรุกตีเมืองไทย ฝ่ายไทยจึงต้องเสียเปรียบพม่า เพราะต้องต่อสู้ในเวลาพม่าได้

กำลังของประเทศอื่นๆ มาสมทบทุ่มเทเอาไทยพวกเดียว ด้วยเหตุนี้ จึงได้เสียกรุงถึง ๒ ครั้ง...^{๕๙}

ที่สำคัญก็คือข้อความที่ทรงเน้นว่า

“แต่พม่าไม่สามารถปราบปรามไทยเอาไว้ในอำนาจเหมือนกับชาวประเทศอื่น พอไทยถูกพม่าทำยับเยินแล้ว ในไม่ช้าคงเกิดมีวีรบุรุษขึ้นเป็นใหญ่ในพวกไทย สามารถจะควบคุมคนน้อยรบพุ่งเอาชนะคนมากได้ด้วยปรีชากล้าหาญ กลับตั้งเมืองไทยเป็นอิสระภาพได้อีก แต่นั่นพม่าพยายามมาปราบปรามสักเท่าใดๆ ก็มีแต่พ่ายแพ้กลับไป...”^{๖๐}

และ

ถ้านับจำนวนศึกที่พม่ายกมาตีเมืองไทยทั้ง ๒ คราวนั้น จะเห็นได้ว่าพม่ามีชัยชนะไทยแค่ ๔ ครั้ง ที่พม่าแตกพ่ายแพ้ไทยไป หรือต้องเลิกทัพกลับไปโดยทำไม่สำเร็จได้ตั้งประสงค์ รวมถึง ๑๙ ครั้ง...^{๖๑}

และเมื่อทรงเน้นว่าเมืองไทยมีดีอยู่มาก ก็ต้องทรงให้คำอธิบายแก่การที่ไทยต้องพ่ายแพ้ในกรณี “ไปตีพม่าตอบแทน” อย่างสมเหตุสมผลด้วย ทรงอธิบายว่า

...แต่การที่ไทยไปตีเมืองพม่าตอบแทนบ้างนั้น ถ้าจะเปรียบกับพม่ามาตีเมืองไทย ไทยเสียเปรียบพม่ามากนัก ด้วยพม่าตีเมืองไทยในเวลาเมื่อพม่ามีกำลังมากกว่าปรกติตั้งหลายเท่าทุกคราว แต่เวลาไทยได้โอกาสไปตีเมืองพม่าบ้าง เฉพาะเป็นเวลาแรกก่อร่างสร้างตัวเมื่อบ้านเมืองยับเยินปั่นป่วนเสียก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ถึงมีจอมพลและแม่ทัพนายกอง ตลอดจนไพร่พลเข้มแข็งในการศึกเพียงใด จำนวนพลเมืองก็ย่อมน้อยกว่าเมื่อบ้านเมืองยังบริบูรณ์ กำลังไทยจึงไม่พอที่จะปราบปรามเอาประเทศพม่าไว้ในอำนาจได้...^{๖๒}

ในรัชกาลที่ ๖ ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์และตีพิมพ์ ไทยรบพม่า นี้ ไทยประสบวิกฤตทางเศรษฐกิจ

ที่ทำให้พ่อค้าจีนในเมืองไทยและชาวนาเดือดร้อนเป็นอันมาก และ
รัฐบาลก็ประสบวิกฤตการณ์ทางการคลังอย่างรุนแรงจนต้องตัดทอน
รายจ่ายและหาทางเพิ่มรายได้ด้วยการเพิ่มอัตราภาษีที่ทำให้ต้นทุนใน
การผลิตของชาวนาสูงขึ้นมา^{๓๓} ขณะเดียวกันภัยคุกคามจากจักร
วรรดินิยมก็ยังคงมีอยู่ จนไทยต้องลงทุนมหาศาลไปในการสร้างกองทัพ
ไว้ป้องกันตนเอง ความรู้สึกถึงความไร้เสถียรภาพของเมืองไทยคงมี
อยู่ในหมู่เจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้า และคนทั่วไปในเขตเมืองหลวง
อัครลักษณะของเมืองไทยที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรง
สร้างขึ้นโดยอาศัยเรื่อง ไทยรบพม่า เป็นสื่อ จึงมุ่งสร้างความสำนึกว่า
เมืองไทยมีส่วนดีและมีคนดีอยู่มาก แม้ประสบปัญหาใหญ่หลวงเพียงใด
ในที่สุดแล้วก็จะฟื้นตัวขึ้นได้ และอาจประสบความสำเร็จยิ่งขึ้นกว่าเดิม
ทั้งนี้โดยอาศัยการมีผู้นำที่ดีเป็นสำคัญ ดังเช่นเมื่อไทยต้องเสียกรุง
ครั้งแรก ทั้งยังถูกทัพเขมร “ฉวยโอกาสมาซ้ำเติม หมายถึงกวาดเก็บ
เอาทรัพย์สินสมบัติ และผู้คนในเมืองไทยที่ยังเหลืออยู่”ไปเป็น
ประโยชน์บ้าง^{๓๔} แต่ไทยก็สามารถเปลี่ยนวิกฤตให้เป็นโอกาสได้เป็น
อย่างดียิ่ง กล่าวคือ

“การที่เขมรพลอยเข้ามาซ้ำเติมในครั้งนั้น คิดดูก็เป็นคุณใน
ทางอ้อม เพราะเหมือนเตือนต้อนให้ไทยที่เที่ยวแตกฉานอยู่ ให้หัน
ภัยเข้ามารวบรวมกันที่กรุงศรีอยุธยา ให้สมเด็จฯ พระมหาธรรมราชาธิ
ราชมีกำลังรื้อผลมากขึ้น อีกประการหนึ่งเป็นโอกาสให้สมเด็จฯ พระมหา
ธรรมราชาธิราชคิดอ่านจัดการป้องกันพระนครให้แข็งแรงขึ้นกว่าแต่
ก่อนได้ โดยไม่ต้องเกรงพระเจ้าหงสาวดีจะระแวงสงสัย เพราะ
ฉะนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จฯ พระมหา
ธรรมราชาธิราชได้ทรงจัดการป้องกันพระนครเพิ่มเติมขึ้นเป็นหลาย
แห่ง...”^{๓๕}

และในท้ายที่สุดเมืองไทยก็บรรลุความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ที่สุด

ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ภายหลังจากที่เมืองไทยประสบภัยพิบัติจากการเสียกรุงไม่นานนัก โดยที่สมเด็จพระนเรศวรของไทย ทรงได้รับการยอมรับนับถือเป็น "มหาราช" พระองค์หนึ่งของโลก ซึ่งหมายความว่าเมืองไทยได้เคยก้าวขึ้นสู่ความเป็นชาติยิ่งใหญ่ในระดับโลกมาแล้ว ภายหลังจากการสูญเสียเอกราชเพียงสิบปีเศษเท่านั้น

..สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทำสงครามกับพม่ามาแต่ชั้นษาได้ ๒๐ ปี การสงครามในขั้นต้นเป็นการกู้สยามประเทศให้พ้นจากอำนาจพม่า พยายามรบพุ่งมา ๙ ปี เมืองไทยจึงได้เป็นอิสระภาพดังพระราชประสงค์ เมื่อคราวชนช้างชนะพระมหาอุปราชา การสงครามต่อมาในตอนกลางเป็นการรวบรวมเขตแดนของประเทศสยามที่ได้เสียไปคือเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งเสียไปแก่พม่า กับทั้งกรุงกัมพูชาซึ่งกลับเป็นของศัตรูเองโดยลำพัง ได้กลับมาเป็นของไทยหมดภายในระยะเวลา ๔ ปี เป็นการแผ่พระราชอาณาจักรให้กว้างขวางออกไป ทางทิศตะวันตกได้หัวเมืองมอญภายใต้เมืองหงสาวดีมาเป็นเมืองขึ้นของไทยทั้งหมด ทางทิศเหนือได้แคว้นแคว้นลานนาเชียงใหม่ ... และหัวเมืองไทยใหญ่ตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองแสนหิวมาเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา... รวมเวลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามมา ๑๖ ปี ด้วยสามารถพระปรีชากล้าหาญอันพึงเห็นได้ในเรื่องสงครามทุกคราวมา สยามราชอาณาจักรจึงรุ่งเรืองเดชะนุภาพ มีอาณาเขตแผ่ไพศาลเป็นอย่างยิ่งในกาลครั้งหนึ่ง เพราะเหตุนี้คนทั้งหลายจึงยกย่องพระเกียรติยศสมเด็จพระนเรศวรว่าวิเศษทั้งที่เป็นนักรบและที่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน นับเป็นมหาราชพระองค์หนึ่งซึ่งเคยปรากฏมาในโลกนี้ การที่ยกย่องนี้จะได้เป็นแต่ในหมู่ไทยเท่านั้นหามิได้ถึงในหนังสือพงศาวดารของชาติอื่น เช่น พม่า มอญ เขมร ล้านช้าง และเชียงใหม่ แม้ที่สุดในจดหมายเหตุของจีนและฝรั่ง บรรดาที่กล่าวถึงเรื่องพงศาวดารประเทศทางตะวันออกในสมัยนั้น ก็ยอม

ยกย่องสมเด็จพระนเรศวรว่าเป็นวีรมหาราชอย่างเดียวกัน พระเกียรติยศยังปรากฏอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้...”

ในพระปาฐกถาที่ทรงแสดงต่อหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ สัมมคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม ๒๔๗๐ เรื่อง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ทรงเน้นความดั่งามของเมืองไทยในทำนองเดียวกัน เช่นในด้านการปกครอง นอกจากจะทรงชี้ให้เห็นว่าเมืองไทยมีประเพณีการปกครองที่ถืออาญาสิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักแล้ว ยังทรงเน้นด้วยว่าวิธีการปกครองแบบพระเจ้าแผ่นดินใช้อาญาสิทธิ์ของไทยนั้นดีกว่าของชาติอื่นที่พระเจ้าแผ่นดินใช้อาญาสิทธิ์ในการปกครองแบบเดียวกันอย่างเทียบกันไม่ได้ และประเพณีที่ดีเช่นนั้นของไทยยังคงดำรงอยู่สืบต่อมาถึงปัจจุบัน ซึ่งมีนัยยะด้วยว่าเมืองไทยควรจะรักษาประเพณีที่ดีไว้สืบต่อไปในอนาคตตลอดไป ดังความว่า

...ประเพณีการปกครองของขอมกับของไทยเหมือนกันอย่างหนึ่งซึ่งถืออาญาสิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักในการปกครอง มาผิดกันที่พวกขอมถือลัทธิตามชาวอินเดียน ...ลักษณะที่พวกขอมปกครองราษฎรจึงคล้ายนายปกครองบ่าวตรงกับภาษาอังกฤษซึ่งเรียกว่า *Autocratic Government* ส่วนวิธีการปกครองของไทยนั้น นับถือพระเจ้าแผ่นดินเช่นบิดาของประชาชนทั้งปวง วิธีการปกครองก็เอาลักษณะการปกครองสกุลมาเป็นคติ เป็นต้นแต่ถือว่าบิดาเป็นผู้ปกครองครัวเรือน...หลายครัวเรือนรวมกันเป็นบ้าน อยู่ในปกครองของ “พ่อบ้าน” ผู้อยู่ในปกครองเรียก “ลูกบ้าน” หลายบ้านรวมกันเป็นเมือง...ขึ้นอยู่ในปกครองของ “พ่อเมือง” ...หลายเมืองรวมกันเป็นประเทศอยู่ในการปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน แต่โบราณเรียกว่า “พ่อขุน” ข้าราชการตำแหน่งต่างๆ ได้นามว่า “ลูกขุน” ดังนี้ จึงเห็นได้ว่าวิธีปกครองของไทยเป็นอย่างบิดาปกครองบุตร หรือเรียกตามภาษา

อังกฤษว่า *Paternal Government* ยังใช้เป็นหลักปกครองประเทศสยามสืบมาจนทุกวันนี้...^{๖๗}

เห็นได้ชัดว่าในบรรยากาศที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมาก จนพระมหากษัตริย์เองทรงตระหนักว่าระบอบนั้นกำลังจะปิดฉากลง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพยายามชี้ให้เห็นส่วนดีพิเศษของประเพณีการปกครองของเมืองไทยที่มีมาแต่อดีต และยังคงใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศ “สืบมาจนทุกวันนี้” เพื่อจะจรรโลงความชอบธรรมของระบอบการปกครองดังกล่าวสืบไป

“เมืองไทย” และ “ชนชาติไทย” ตามมุมมองที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงให้เห็นปรากฏในพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์และพระปาฐกถา ได้ผ่านปัญหาและอุปสรรคต่างๆ มากมาย ตั้งแต่สมัยที่ยังตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระต่อกันหลายเมืองอยู่ในบริเวณ ๔ มณฑลทางภาคใต้ของจีน^{๖๘} แต่ “เมืองไทย” และ “ชนชาติไทย” ก็สามารถดำรงอยู่อย่างยั่งยืนและเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ เพราะชนชาติไทยมีคุณธรรม ๓ อย่างเป็นอุปนิสัยประจำชาติ

ที่ชนชาติไทยสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ช้านาน ถ้าจะนับเวลาก็เกือบถึง ๗๐๐ ปี เข้าบัดนี้ จำต้องอาศัยคุณธรรมอย่างอื่นอันมีอยู่ในอุปนิสัยของชนชาติไทยด้วย ข้าพเจ้าพิจารณาดูตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร เห็นว่าชนชาติไทยมีคุณธรรม ๓ อย่างที่สำคัญจึงสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ คือ ความจงรักภักดีของชาติอย่างหนึ่ง ความปราศจากวิหิงสาอย่างหนึ่ง ความฉลาดในการประสานประโยชน์อย่างหนึ่ง...^{๖๙}

แม้ว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงแสดงพระปาฐกถาเสนอความคิดรวบยอดเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของชนชาติไทย ๓ ประการดังกล่าวข้างต้นเป็นครั้งแรก ณ สัมมนาจารย์สมาคม ในวันที่

๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ แต่แท้ที่จริงแล้วพระองค์ได้ทรงยึดคุณธรรม ทั้ง ๓ ข้อเป็นหลักในการปฏิบัติราชการมาเป็นเวลานาน ทั้งยังทรงพยายามปลูกฝังคุณธรรมทั้ง ๓ ข้อให้เป็นหลักการของคนไทยทั้งปวง ตลอดมาด้วย โดยทรงใช้วิธีการอันละมุนละม่อม คือการชำระและการพระนิพนธ์พระราชพงศาวดาร เพื่อให้คนไทยเห็นว่าพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณหลายพระองค์ได้เป็นผู้นำในคุณธรรมความจงรักในอิสราภาพของชาติ ความปราศจากวิหิงสา และความฉลาดในการประสานประโยชน์ พระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์เหล่านั้นทำหน้าที่สร้าง “ความจริงรูปธรรม” ให้ชาวสยามเห็นว่า ไทยได้เคยประสบความสำเร็จมาอย่างไรจากคุณธรรมต่างๆ ดังกล่าว ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

ควรกล่าวด้วยว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพื้นฐานพระดำริที่เห็นคุณค่าของความจงรักในอิสราภาพของชาติ จนกระทั่งทรงมีความเห็นอกเห็นใจชนชาติอื่นที่ต่อสู้เพื่ออิสราภาพของชนชาติตนอยู่ไม่น้อยทีเดียว ดังปรากฏว่า ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้กราบบังคมทูลถวายรายงานในที่ประชุมอภิรัฐมนตรีสภาว่าฝรั่งเศสกำลังพยายามหาทางให้มีการส่งตัวชาวเวียดนามจำนวน ๓๐ คน ที่ถูกจับได้ที่พิฉัตรในข้อหาทางการเมือง กลับประเทศ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงพระดำริในที่ประชุมว่า ผู้ลี้ภัยชาวเวียดนามเหล่านั้นซึ่งปรารถนาเพียงเอกราช ไม่ควรถูกส่งตัวกลับ แต่ก็ไม่ควรปล่อยให้พวกนี้ก่อความวุ่นวายขึ้นระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ทรงตั้งข้อสังเกตว่า ถ้าชาวเวียดนามถูกส่งตัวกลับผ่านทางอรัญประเทศ ก็เหมือนกับส่งพวกเขาให้กับฝรั่งเศส และทรงเพิ่มเติมอีกว่า สยามไม่ควรปล่อยให้ฝรั่งเศสใช้ “ลัทธิคอมมิวนิสต์” เป็นข้ออ้างเพื่อให้มีการส่งตัวชาวเวียดนามกลับไป”

ความเห็นอกเห็นใจที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีต่อ “ผู้ลี้ภัยชาวเวียดนามซึ่งปรารถนาเพียงเอกราช” นี้ แม้ว่าส่วนหนึ่งอาจเกิดจากความไม่พอใจที่ทรงมีต่อมหาอำนาจฝรั่งเศสซึ่งเคยคุกคามเอกราชของไทยมานาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แต่หากทรงมีโศกสลดอันเกิดจากปัญหาที่ไทยถูกมหาอำนาจฝรั่งเศสคุกคามอิสรภาพเช่นนี้ ก็ยังเป็นเครื่องยืนยันให้เห็นว่าความจงรักภักดีในอิสรภาพของชาติมีความสำคัญเพียงใดในพระดำริของพระองค์

ปัจจัยที่ทำให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเน้นคุณธรรม ๓ ประการของชนชาติไทย

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระเจริญขึ้นและทรงรับราชการในช่วงเวลาที่บ้านเมืองเผชิญกับมหาอำนาจตะวันตก ในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและที่ปรึกษาหลักของพระมหากษัตริย์ถึงสามพระองค์ จึงต้องทรงพระดำริเพื่อให้มีคำตอบอันชัดเจนว่าเมืองไทยจะอยู่รอดได้อย่างไร เช่น ทรงมีหนังสือตักเตือนเสนาบดี ลงวันที่ ๘ สิงหาคม ๒๔๖๗ ความว่า

... จะลืมเสียไม่ได้ว่า เราเป็นลูกหนี้กู้เงินต่างประเทศมาใช้ด้วย... ถ้าหากเสียความเชื่อถือนลง บ้านเมืองเกิดยุ่งยิ่งปรากฏไปแล้ว เป็นการแน่ที่เดียวที่เขาจะไม่นิ่ง จะต้องเอื้อมเข้ามามีเสียงเกี่ยวข้องในการจ่ายเงิน เพื่อหวังผลประโยชน์ของเขา ซึ่งเราไม่มีทางจะต่อสู้เลย เมื่อนั้นแลเป็นเสียสิทธิ เสียอำนาจ เสียอิสระ เสียบ้านเมือง คือความล่มจม

...ต้องคิดประหยัด... ถึงการงานของบ้านเมืองจะทรามลงบ้าง ก็ยังดีกว่าจะให้คนภายนอกเข้ามามีอำนาจ... เขาคงตัดลงมากกว่าที่

เราจะตัดของเราเอง เพื่อให้ได้ประโยชน์เขาเป็นใหญ่ เขาจะเห็นแก่เรานั้นหาไม่ได้ เราจะได้ความคับแค้น...”^{๗๑}

ในเดือนไซที่ต้องระวังมิให้มหาอำนาจเข้ามามีอำนาจเหนือไทยมากยิ่งขึ้นนี้ พระองค์ทรงพระดำริว่า ความจงรักในอิสระของชาติจะช่วยทำให้คนไทยยอมทนต่อความลำบากต่างๆ เช่น ยอมประหัตถ์รายจ่ายเพื่อให้เมืองไทยสามารถรักษาอิสรภาพไว้ได้ในระยะยาว ส่วนความฉลาดในการประสานประโยชน์ จะช่วยให้เมืองไทยสามารถลดความขัดแย้งภายในซึ่งจะเป็นเหตุให้ไทยอ่อนแอจนถูกแทรกแซงได้โดยง่าย และยังช่วยให้สามารถเลือกรับเอาส่วนดีจากวัฒนธรรมอื่นมาสร้างสรรค์ความเจริญแก่บ้านเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งจะยังผลให้ฝรั่งไม่สามารถอ้างเอาความป่าเถื่อนของไทยมาเป็นเหตุในการเข้ายึดครอง ส่วนความปราศจากวิหิงสา จะช่วยให้ไทยไม่ดำเนินนโยบายอย่างก้าวร้าวซึ่งอาจเป็นเหตุให้ถูกมหาอำนาจยึดครองเช่นกัน

ในขณะเดียวกันสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ก็ทรงรับผิดชอบปกครองดูแลคนหลายชนชาติ และหลายสถานภาพทั่วประเทศ ในเดือนไซที่มีมหาอำนาจฝรั่งเศสและอังกฤษเข้ามาปกครองประเทศเพื่อนบ้านโดยรอบ และพร้อมจะยกเอาความบกพร่องหรือความป่าเถื่อนอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนความไม่สงบเรียบร้อยภายในประเทศขึ้นมาเป็นเหตุในการเข้ามายึดครอง หรืออย่างน้อยก็เข้ามากดดันบีบบังคับเอาผลประโยชน์จากไทย สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์จึงทรงจำเป็นต้องหาทางมิให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงภายในประเทศ ดังนั้นจึงทรงห้ามมิให้ข้าราชการเบียดเบียนประชาชน แต่ให้ยึดหลักความอารีแทนการใช้อำนาจบังคับ ทรงห้ามข้าราชการในหัวเมืองมิให้ “ทำการรุนแรงเกินไป... เช่น เก็บภาษีอากรในเวลาราชฎรขัดสน ไม่มีทรัพย์จะเสีย หรือกะเกณฑ์ราชฎรโดยไม่เอาใจใส่ต่อความรู้สึกสุขทุกข์ของเขา”^{๗๒} พร้อมกับเตือนให้ข้าราชการยึดหลัก

อหิงสาในการปกครองราษฎร ทรงย้ำว่า “ถ้ารวบรวมใจความลงกึ่ง
ในเวลาที่ประพฤติให้ราษฎรเชื่อถือว่าเราเป็นผู้มีสัจย์มีธรรม
ปกครองโดยมีน้ำใจรักใคร่ราษฎร”^{๗๓} ทั้งนี้รวมถึงการไม่เบียดเบียน
ราษฎรในแง่ของการดูถูกเหยียดหยามในเรื่องเกี่ยวกับประเพณีและ
ค่านิยมเฉพาะถิ่นด้วย

...ราษฎรโดยมาก โดยจะเพาะที่เป็นชาวบ้านป่าเมืองไกลมัก
มีความคิดนิยมตามเพศตามนิสัยของเขาที่มีสืบมาในภูมิลำเนาที่นั้นๆ
เราต้องเอาใจใส่ในประเพณีแลความนิยมของราษฎร ไม่ควรพูดหรือ
ทำให้เขาขัดใจโดยไม่จำเป็น...^{๗๔}

ทรงเน้นความปราศจากวิหิงสาในด้านศาสนาของชนชาติไทย
เป็นอย่างมาก ทรงให้เหตุผลว่า “พระพุทธศาสนาไม่สั่งสอนให้เบียด
เบียนศาสนาอื่น”^{๗๕} พระมหากษัตริย์ไทยก็ทรงเป็นองค์เอกอัครมหา
ศาสนูปถัมภก “ใครจะเลื่อมใสประพฤติลัทธิใดก็แล้วแต่จะถือกัน
ตามศรัทธา”^{๗๖} ทรงใช้พงศาวดารในการยืนยันคุณธรรมความปราศ
จากวิหิงสาของชนชาติไทยอยู่เสมอ เพื่อให้คนไทยและชนชาติอื่นรับรู้
และยอมรับว่าความปราศจากวิหิงสาเป็นลักษณะประจำชาติไทยอย่าง
แท้จริง เช่น เมื่อทรงแสดงพระปาฐกถา “ลักษณะการปกครอง
ประเทศสยามแต่โบราณ” ทรงมีพระดำรัสว่า

...ที่ว่าอุปนิสัยไทยปราศจากวิหิงสานั้น คือที่อารีต่อบุคคล
จำพวกอื่นซึ่งอยู่ในปกครอง หรือแม้แต่จะมาอาศัย ความข้อนนี้มีหลัก
ฐานปรากฏตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดังแจ้งอยู่ในศิลาจารึก
ของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช และปรากฏในสมัยอื่นสืบมา พึงเห็น
ได้ดังเช่น ชนชาติอื่นหรือพวกที่ถือศาสนาอื่นๆ อยู่ในประเทศสยาม
ไทยก็มีได้รังเกียจเบียดเบียน กลับชอบสงเคราะห์แม้จนถึงศาสนานั้นๆ
ด้วยถือว่าศาสนาย่อมให้ความสุขแก่ผู้เลื่อมใสเหมือนกันทุกศาสนา
เพราะเหตุนี้แต่โบราณมา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจึงยอมทรง

ช่วยอุปการะในการสร้างวัดคริสตังและสุเหร่าอิสลาม ด้วยมีพระราชประสงค์จะพระราชทานความสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินซึ่งเลื่อมใสในศาสนาต่างๆ การเช่นนี้ไม่ปรากฏมีเหมือนในประเทศอื่น มีแต่ในประเทศสยาม และยังมีสืบลงมาจนในสมัยปัจจุบันนี้ จะยกตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่ดินที่ริมถนนสารให้สร้างวัดโครสเชิช และในการพิธีของแขกเจ้าเซ็นก็ยังมีของหลวงพระราชทานช่วยอยู่ทุกปีจนบัดนี้...^{๓๓}

ความปราศจากวิหิงสาเป็นคุณธรรมที่จะช่วยลดความขัดแย้งในเมืองไทย ทั้งความขัดแย้งระหว่างชั้นและระหว่างชนชาติ และจะเอื้อให้เกิดความสามารถที่จะประสานประโยชน์ด้วย เพราะหากมีความเบียดเบียนกันเกิดขึ้น หรือมีความขัดแย้งเกิดขึ้นระหว่างกันอยู่เสมอ ก็ยากที่จะประสานประโยชน์ได้ ดังนั้นจึงทรงเห็นว่าความปราศจากวิหิงสาเป็นคุณธรรมของชนชาติไทยทุกชั้น

...คุณธรรมความปราศจากวิหิงสาก็กล่าวมามิใช่จะมีแต่ไทยชั้นผู้ปกครองเท่านั้น เป็นอุปนิสัยตลอดไปจนถึงไทยที่เป็นราษฎรพลเมือง ข้อนี้ท่านทั้งหลายที่เคยเที่ยวเตร่ แม้ที่เป็นชาวต่างประเทศจะสังเกตเห็นว่าเมื่อไปตามหมู่บ้านราษฎรไม่ว่าแห่งใดๆ ถ้าไม่ประพฤติร้ายต่อเขาแล้ว คงได้พบการต้อนรับอย่างเอื้อเฟื้อโดยไม่คิดเอาเปรียบอย่างหนึ่งอย่างใดทั่วไปในประเทศสยาม ความปราศจากวิหิงสาคงเป็นข้อสำคัญอันหนึ่งซึ่งทำให้ชนชาติอื่นอันมีพวกขอมเป็นต้นไม่รังเกียจการปกครองของชนชาติไทยมาแต่เดิม...^{๓๔}

ใน นิทานโบราณคดี ก็ทรงยืนยันลักษณะของชนชาติไทยในระดับชาวบ้านที่ปราศจากวิหิงสาเช่นกัน ดังความว่า

...เคยสังเกตมาดูเหมือนชาวเมืองไทย ไม่เลือกกว่าอยู่หัวเมืองไหนๆ ถ้ามีแขกไปถึงบ้านชอบเลี้ยงอาหารด้วยความอารี มิได้ปรารถนาจะเรียกค่าตอบแทนอย่างไร จะว่าเป็นธรรมดาของชนชาติไทยก็เห็นจะ

ได้... ๗๙

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงยกตัวอย่างให้เห็นประโยชน์ของความปราศจากวิหิงสา และความฉลาดในการประสานประโยชน์ดังนี้

...ที่นี่จะต้องกล่าวถึงลักษณะที่ไทยคบค้าสมาคมกับแขกฝรั่งต่างชาติตั้งแต่เดิมมาแทรกหลังเล็กน้อยก่อน อัครยาจารย์ไทยติดกับชาวประเทศอื่นทางตะวันออกนี้ ที่ไม่เกลียดฝรั่งเหมือนอย่างอัครยาจารย์จีนหรือญี่ปุ่นหรือแขกชวามลาอยู่ในสมัยนั้น และอีกประการหนึ่งพระพุทธศาสนาไม่สั่งสอนให้เบียดเบียนศาสนาอื่น พวกแขกฝรั่งต่างประเทศที่เข้ามาจะถือศาสนาอย่างไร ไทยก็ปล่อยให้ถือตามชอบใจไม่คิดกันห้ามปราม เพราะฉะนั้นเหตุที่พวกฝรั่งมักเกิดวิวาทบาดหมางทะเลาะกับประเทศอื่น เพราะเจ้าของเมืองรังแกเกลียดชังต่างชาติด้วยเรื่องศาสนาจึงไม่มีในเมืองไทย ชาวต่างประเทศใดเข้ามาค้าขายไทยก็ถือว่ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงทำนุบำรุงเสมอหน้ากัน คือพระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนและทำมาหากินตามอัครยาจารย์ ตั้งให้ผู้ที่ป็นหัวหน้าในชาตินั้นเองเป็นนายอำเภอมียศเป็นหมื่น เป็นขุน สำหรับดูแล และว่ากล่าวกัน และนำกิจสุขทุกข์ของพวกตนขึ้นร้องเรียนต่อรัฐบาล... ชาวต่างประเทศบางพวกที่สมัครรับราชการเป็นทหาร ดังเช่น พวกมอญ พวกญี่ปุ่น พวกโปรตุเกส พวกแขกเทศ แขกจาม แขกมลาญ ก็โปรดให้เป็นทหารอาสาขึ้นอยู่ในกลาโหม มีสังกัดปกครองกันเป็นหมวดเป็นเหล่า และทรงตั้งเชื้อสายของชนชาตินั้นๆ ให้เป็นมูลนายบังคับบัญชา บางพวกที่เป็นคนของบริษัทพลัดเปลี่ยนกันเข้ามาค้าขายไม่อยู่ประจำ เช่น พวกฮอลันดาและอังกฤษ ก็โปรดให้จัดที่หลวงให้ตั้งห้างสร้างโรงสินค้าให้เช่า และตั้งผู้เป็นหัวหน้าให้มียศเป็นหมื่นเป็นขุน ตำแหน่งนายอำเภอของชนชาตินั้นๆ สังกัดขึ้นอยู่ในกรมเจ้าท่า ประเพณีเหล่านี้มีมาแต่ในแผ่นดิน

ดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม หรือบางทีจะก่อนนั้น...^{๑๐}

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างอัตลักษณ์ไทยด้วยการเน้นว่าไทยมีวัฒนธรรมของตนเองที่มีแก่นแท้ไม่ต่างจากวัฒนธรรมตะวันตก กล่าวคือความเป็นไทยมีลักษณะที่เป็นสากลจึงมีความเป็นอารยะอยู่แล้วในตัวเอง และทรงสร้าง “คนอื่น” เพื่อให้คนไทยรู้สึกวาทนกำลังเผชิญกับศัตรูร่วมกัน จะได้มีความผูกพันและความภาคภูมิใจในชาติไทยของตนจนพร้อมที่จะเสียสละเพื่อชาติ^{๑๑} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นแก่นแท้ของชนชาติไทย มิใช่แก่นแท้ของวัฒนธรรมไทย

เหตุที่สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงเน้นแก่นแท้ของวัฒนธรรมไทย ก็เพราะทรงเน้นแก่นแท้ของชนชาติไทยที่มีความสามารถในการประสานประโยชน์นั่นเอง ความสามารถในการประสานประโยชน์นี้ทำให้ชนชาติไทยสามารถรับเอาส่วนดีของวัฒนธรรมต่างๆ เข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมของตนเองอย่างสร้างสรรค์มาแต่โบราณ และสามารถเลือกส่วนดีจากวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมไทยอย่างมีประสิทธิภาพทั้งในปัจจุบันและอนาคต และหากมีวัฒนธรรมใหม่ๆ ที่เจริญยิ่งขึ้นในภายภาคหน้า ชนชาติไทยก็จะสามารถเลือกส่วนดีมาประสานเข้ากับวัฒนธรรมของตนได้เรื่อยไปไม่มีวันจบสิ้น

พระนิพนธ์จำนวนมากของสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในสมัยรัชกาลที่ ๖ และ ๗ แสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมไทยทั้งหลายเกิดขึ้นและเจริญขึ้นได้ด้วยความสามารถในการประสานประโยชน์เช่นนี้

สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นความฉลาดในการประสานประโยชน์ของชนชาติไทย ทั้งในแง่ของการประสานทางชนชาติและการประสานทางวัฒนธรรม ทรงยกตัวอย่างว่า

จารีตประเพณีของขอมอย่างใดดี ไทยก็รับมาประพฤติเป็น

ประเพณีของไทยไม่ถือทิวติ คุณธรรมที่ฉลาดประสานประโยชน์อันนี้ คงเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งในโบราณสมัย ซึ่งทำให้ขอมกับไทยกลายเป็นชาวสยามพวกเดียวกัน แม้ในสมัยภายหลังมาเมื่อมีพวกจีนพากันตั้งท่ามาหากินในเมืองไทย มาอยู่เพียงชั่วบุรุษหนึ่งหรือสองชั่วก็มักกลายเป็นชาวสยามไปด้วยคุณธรรมของไทยที่กล่าวมา ถึงอารยธรรมของชาวยุโรป ไทยในประเทศสยามก็แลเห็นคุณและความนิยมก่อนชาวประเทศอื่นๆ ที่ใกล้เคียงกัน และได้รับประโยชน์จากอารยธรรมนั้นสืบมาจนทุกวันนี้ ก็เพราะความฉลาดประสานประโยชน์อันมีในอุปนิสัยของชนชาติไทย...^{๓๒}

ได้กล่าวแล้วว่าในทศวรรษ ๒๔๗๐ ความขัดแย้งภายในประเทศสยามมีอยู่สูงทั้งความขัดแย้งระหว่างชั้นและระหว่างชนชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการเคลื่อนไหวชาตินิยมไทยในด้านเศรษฐกิจ แม้ว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงเห็นความสำคัญของการจำแนกชนชาติ และทรงเห็นว่ารัฐบาลควรช่วยคนไทยมากกว่าคนชาติอื่น แต่เมื่อทรงสร้างมโนภาพของเมืองไทยให้คนทุกชนชาติในประเทศสยามรับรู้ ทรงต้องการให้เมืองไทยในจินตนาการของทุกชนชาติ เป็นเมืองไทยที่มีการประสานประโยชน์และอยู่ร่วมกันด้วยความอาวรี ทั้งนี้เพื่อลดความขัดแย้งในความเป็นจริงลง ขณะเดียวกันการรับรู้เกี่ยวกับความเจริญในยุโรปก็ทำให้พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการที่เมืองไทยจะต้องเร่งรับอิทธิพลตะวันตกในทางวัตถุและในด้านความรู้ต่างๆ ตลอดจนในด้านวิธีการบริหารราชการแผ่นดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อญี่ปุ่นซึ่งรับเอาอารยธรรมตะวันตกอย่างเข้มข้นในสมัยเมจิเป็นต้นมา ได้กลายเป็นแบบอย่างของการประสบความสำเร็จอย่างสูงในการสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจและความเข้มแข็งทางทหาร จนสามารถขยายการค้าในประเทศต่างๆ ได้อย่างรวดเร็วรวมทั้งในประเทศไทย สามารถทำสงครามชนะรัสเซียใน พ.ศ. ๒๔๔๘

และสามารถยึดแมนจูเรียใน พ.ศ. ๒๔๗๓

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมประยูรวงศ์ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่า ความสามารถในการประสานประโยชน์นี้เองได้ทำให้ชนชาติไทยเป็นชนชาติที่มี "อริยธรรม" และไม่ถูกชนชาติใดกลืน ซึ่งแตกต่างจากชนชาติลาว ดังที่ทรงวิเคราะห์และยกตัวอย่างให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม ดังนี้

ในสมัยเมื่อพระเจ้าอโนรุธมหาราช เมืองพุกาม มาได้ปกครองประเทศสยามนั้น มีชนชาติไทยอยู่ในแคว้นแคว้นลานนาและลานช้างมากกว่าช้างใต้ พวกไทยนับถือพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว ก็รับถือศาสนาลัทธิหินยานตามแบบแผนเมืองพุกามาแต่ครั้งนั้น ครั้นเมื่อล่วงสมัยพระเจ้าอโนรุธมหาราช อำนาจเมืองพุกามเสื่อมลง พวกไทยก็มีอำนาจขึ้นในประเทศสยามเป็นลำดับมา ถึงสมัยนี้ในแดนสยามทางช้างใต้พวกขอมกับพวกลาวได้สมพงศ์ปะปนกันมาช้านาน พวกลาวหย่อนอริยธรรมกว่าพวกขอม ก็กลายเป็นพวกขอมโดยมาก ยังคงเป็นลาวอยู่อย่างเดิมแต่พวกซึ่งอยู่ตามบ้านป่าเมืองดอน ครั้นชนชาติไทยลงมาอยู่ในประเทศสยามทางช้างเมืองเหนือมากขึ้น พวกลาวหย่อนอริยธรรมกว่าไทยก็กลายเป็นไทยอีกส่วนหนึ่ง จึงเป็นเหตุให้ชนชาติลาวลดน้อยลงเป็นอันดับมา จนเหลืออยู่แต่เป็นชาวป่าซึ่งพวกไทยช้างเหนือเรียกว่า "ลัวะ" พวกไทยช้างใต้เรียกว่า "ละว้า" อยู่เป็นแห่งๆ ... เมื่อไทยแผ่อำนาจลงมาปกครองถึงเมืองสุโขทัย ซึ่งพวกขอมได้ขึ้นไปตั้งอยู่ช้านาน ได้นำลัทธิพระพุทธศาสนาอย่างมหายานและลัทธิศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนจนการใช้อักษรและภาษาขอมขึ้นไปประดิษฐานไว้ ไทยมาได้ปกครองพลเมืองซึ่งนิยมประเพณีขนบธรรมเนียมอย่างขอมอยู่โดยมาก แต่วิสัยไทยรู้จักเลือก เห็นขนบธรรมเนียมของชาวต่างประเทศอย่างใดดี ถ้าและมีได้ฝ่าฝืนต่อประโยชน์ของตนก็มักประพฤติตามหรือแก้ไขให้เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น ดังแก้อักษรขอมเป็นอักษรไทย เป็นต้น อาศัยเหตุนี้ พวกไทยที่ลงมา

อยู่ข้างใต้ ตั้งแต่สุโขทัยลงมา จึงรับถือลัทธิบางอย่างในศาสนาและ
ขนบธรรมเนียมตลอดจนใช้ภาษาและคาสตราคมซึ่งได้มาจากขอม...^{๕๓}

ความฉลาดในการประสานประโยชน์ปรากฏชัดในการรับพุทธ
ศาสนาหลังลัทธิลังกาวงศ์และการสร้างพุทธเจดีย์ในสมัยสุโขทัย

เมื่อลัทธิศาสนาหลังลัทธิลังกาวงศ์มาประดิษฐานในประเทศสยาม
พามาทั้งวิธีการเล่าเรียนพระไตรปิฎกและข้อปฏิบัติพระธรรมวินัย
ตลอดจนตำราอาจารย์ที่เชื่อถือกันในลังกา ชาวประเทศนี้ก็รับเชื่อถือ
มาประพฤติตามหมดทุกอย่าง การสร้างพุทธเจดีย์ในสมัยสุโขทัยจึง
สร้างตามคติลังกาเป็นพื้น แต่ถึงกระนั้นพึงสังเกตเห็นอุปนิสัยของ
ชนชาติไทยได้ว่า ไม่ทิ้งของดีของงามแม้เกิดขึ้นในลัทธิอื่น ยังคิด
เลือกลักษณะที่ดีงามจากข้างต่างสำนักมาผสมกัน เพราะฉะนั้นจึง
เกิดเป็นแบบอย่างพุทธเจดีย์สุโขทัย อันควรนับเป็นฝีมือเอก อาจสู้
สมัยอื่นๆ ได้...^{๕๔}

และในสมัยอยุธยาที่มีการผสมผสานของวัฒนธรรมจากหลาย
ชนชาติเช่นกัน

ไทยชาวกรุงศรีอยุธยาได้คุ้นเคยกับขอมมามากกว่าไทยที่เป็น
ชาวกรุงสุโขทัย มักชอบใช้ประเพณีและภาษาเขมร ตลอดจนการช่าง
ก็ชอบแบบอย่างข้างเขมร ด้วยเหตุนี้การสร้างพุทธเจดีย์สมัยกรุง
ศรีอยุธยาจึงชอบใช้แบบเขมรเกือบปนกับแบบลังกาและแบบไทย...^{๕๕}

ดนตรีไทยอันเป็นส่วนหนึ่งของ“ความเป็นไทย” ก็เป็นผลมา
จากความฉลาดในการประสานประโยชน์เช่นกัน ทรงอธิบายว่า “พวก
ชาวอินเดียได้นำแบบแผนมาสู่ประเทศนี้ตั้งแต่ครั้งขอมยังเป็นใหญ่
ครั้งไทยมาปกครองก็รับต่อมาจากพวกขอม คิดแก้ไขเปลี่ยนแปลง
โดยลำดับมา จนเป็นเครื่องดีดสีตีเป่าที่ไทยเราเล่นกันทุกวันนี้”^{๕๖}

ความฉลาดในการประสานประโยชน์เช่นนี้จึงทำให้ชนชาติไทย

กลายเป็นชนชาติที่เหนือกว่าพม่าซึ่งเคยเอาชนะไทยมาในอดีต จนพม่าเองรับเอาแบบอย่างอันรุ่งเรืองกว่าของไทยกลับไปใช้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระนิพนธ์ว่า

พม่าเอาอย่างไทยมาใช้มาก เป็นต้นว่าลวดลายจำหลักที่เรียกว่าลายโยเดีย เครื่องดนตรีและกระบวนการพ้อนรำและขับร้องและร้องรำอย่างไทยได้แบบแผนครั้งกรุงศรีอยุธยา...^{๔๗}

เป็นที่น่าสังเกตว่า การเน้นความฉลาดในการประสานประโยชน์ในพระนิพนธ์ต่างๆ ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชปรากฏชัดเจนในพระนิพนธ์ของพระองค์ในสมัยรัชกาลที่ ๖ และรัชกาลที่ ๗ เช่นเดียวกับการเน้นเรื่องความปราศจากวิหิงสา

พระดำริเรื่องความปราศจากวิหิงสา ซึ่งทรงนำมาเน้นควบคู่กับความจงรักภักดีในอิสระของชาติและความฉลาดในการประสานประโยชน์ ในฐานะที่เป็นคุณธรรมหรืออุปนิสัยสำคัญของชนชาติไทยนี้ อาจทรงได้ข้อสรุปชัดเจนว่ามีความสำคัญต่อความอยู่รอดของเมืองไทยในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ โดยได้ทรงรับรู้การแสดงปาฐกถาของผู้นำประเทศต่างๆ เช่น ผู้นำฝรั่งเศส และญี่ปุ่น ที่เน้นแนวคิดเรื่องความไม่เบียดเบียนในบรรยากาศที่สงครามโลกเพิ่งสิ้นสุดลง ซึ่งทั้งฝ่ายชนะและฝ่ายแพ้สงครามต่างก็ประสบหายนะจากการสงครามทั้งสิ้น เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระนิพนธ์ “พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช” ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ทรงอ้างถึงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเรื่อง “คำประกาศแจ้งความ” ซึ่งตีพิมพ์ในวาระที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ เมื่อวันที่ ๑๒ ธันวาคม ๒๔๖๑ “คำประกาศแจ้งความ” ได้อ้างคำกล่าวของอัครมหาเสนาบดีฝรั่งเศสและญี่ปุ่น ดังนี้

...อัครมหาเสนาบดีฝรั่งเศสในปัจจุบันนี้ ผู้มีนามว่าคลามังไซ

ได้กล่าวไว้ในที่ชุมนุมผู้แทนราษฎรเมื่อสงบศึกลง...ว่าประเทศฝรั่ง
เศสเป็นผู้ตั้งอยู่ในความที่ควรจะคิดแลรู้ได้ดีอย่างยิ่งแห่งความที่ไม่
เบียดเบียนหรือความกรุณาต่อมนุษย์ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในโลกแล้ว...

อนึ่ง อัครมหาเสนาบดีญี่ปุ่นในปัจจุบันนี้ ผู้มีนามว่าฮารานัน
ได้กล่าวว่า ตั้งแต่สงครามครั้งนี้สงบแล้ว ประเทศทั้งหลายทั้งปวงคง
ต้องเปลี่ยนธรรมเนียมระหว่างนานาประเทศโดยใช้ความเที่ยงตรงแล
ความไม่เบียดเบียนหรือความกรุณาต่อมนุษย์...^{๔๔}

แนวคิดเรื่อง “ความไม่เบียดเบียน” ที่ได้รับการเน้นในบรรยา
กาศหลังสงครามนี้สอดคล้องกับแนวพระดำริเดิมของสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงประทานพระโอวาทแก่ข้าราชการว่าให้มี
ความอารีทั้งแก่ผู้ใหญ่ ผู้น้อย และผู้อยู่ในสถานะเสมอกัน มิให้เบียด
เบียนผู้ใด ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าเป็นพระดำริเดิมที่ทรงมีอยู่ แต่ทรง
เน้นแก่สาธารณชนอย่างจริงจังในทศวรรษ ๒๔๖๐ เป็นต้นมา เพื่อให้
ชนชาติไทยรับไว้เป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์แห่งชนชาติ

ส่วนคุณธรรมหรืออุปนิสัย “ความจงรักในอิสสระของชาติ”
เป็นเรื่องที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นมาตั้งแต่
รัชกาลที่ ๕ เพราะภัยคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกทำให้ทรงเน้นให้
มีการสร้างความมั่นคงและความเจริญต่างๆ ที่จะทำให้ชนชาติไทยรักษา
อิสรภาพของเมืองไทยเอาไว้ได้ เช่นในด้านการจัดการศึกษาแก่ไพร่บ้าน
พลเมือง ทรงแสดงพระดำรินใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ว่า

...ธรรมเนียมที่จะบำรุงรักษาบ้านเมืองของชนชาติใดให้เจริญ
ถาวรอยู่ในความเป็นอิสระของชาตินั้นได้มั่นคงนั้น รัฐบาลจะคิดอ่าน
ประการใดในทางอุบายของราชการบ้านเมืองก็ตาม ความมั่นคงจะมีได้
โดยจริงแท้ ก็แต่เมื่อไพร่บ้านพลเมืองโดยมากมีความรู้และเชื่อถือใน
คุณความจงรักหวงแทนอิสรภาพแห่งชาติภูมิของตน เป็นเหตุให้พร้อม
เพียรกันชวนช่วยเพื่อบำรุงรักษาอิสรภาพนั้น และบ้านเมืองจะมี

ความเจริญยังขึ้นอยู่กับความเป็นอิศรภาพของชนชาตินั้น ก็เป็นได้แต่ด้วยชนชาตินั้นๆ ทรงคุณอาจจะประกอบกิจการต่างๆ ได้พอแก่ความต้องการของบ้านเมืองนั้นๆ ว่าโดยย่อ ความมั่นคงในความเจริญและความเป็นอิศรภาพของบ้านเมือง ย่อมต้องอาศัยอยู่ในคุณสมบัติของไพร่บ้านพลเมืองเป็นสำคัญ”

เมื่อทรงพระนิพนธ์ “สังเวทพระเจดีย์ยุทธหัตถี” ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ก็ทรงเน้นในเรื่องการรักษาอิศรภาพของชาติเป็นอย่างมาก

ทุกคนจงเหี้ยมหาญ ในกิจการป้องกัน ชาติข้าพเจ้ารักษาอิศรภาพ พยายามโดยน้ำใจ เช่นทหารไทยครั้งพระนเรศวร...

อนึ่ง สยามรัฐราชาณาจักร จงเรื่องศักดิ์ศรีวิไล ทรงวิสัยอิศรภาพ ตราบสินดินแลฟ้า ทุกข้ออธิษฐานโสตร์เทอญ ...”

ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ทรงแสดงปาฐกถาที่สามัคคยาจารย์สมาคม ยกตัวอย่างคุณธรรมข้อ “ความจงรักในอิศรภาพของชาติ” ว่า

...ที่ว่าอุปนิสัยของชนชาติไทยรักอิสระของชาตินั้น พึงเห็นได้ตั้งแต่ที่พากันทิ้งเมืองเดิมมา เพราะไม่อยากจะอยู่ในอำนาจของชนชาติอื่น และเมื่อมาได้ครอบครองประเทศสยามแล้ว ในสมัยต่อมาแม้ต้องตกทุกข์ได้ยากด้วยชนชาติอื่นซึ่งมีกำลังมากกว่าเข้ามาช่วย บ้างคราวจนถึงบ้านแตกเมืองเสียยับเยิน ก็พยายามแม้จนเอาชีวิตเข้าแลกกู้อิสระของชาติกลับคืนได้อีกทุกครั้ง ปรากฏมาในเรื่องพงศาวดารดังนี้เป็นหลักฐาน...”

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตอบคำถวายพระพรของคนไทยในลอนดอน ด้วยการเน้นความสำเร็จในอดีตของชนชาติไทยที่สามารถรักษาอิศรภาพของชาติไว้ได้ และทรงตอกย้ำ “น้ำใจ” ของชนชาติไทยว่า “เราทั้งหลายน้ำใจยอม

ผูกพันอยู่กับบ้านเกิดเมืองเดิมของตน และประสงค์จะให้...ความ
เจริญสุขเป็นอิสระของไทยเรามั่นคงต่อไปชั่วกัลปาวสาน”^{๙๙} ทรง
ชี้ให้เห็นว่า

...บางชาติรักษาอิสสรภาพไว้ไม่ได้ ด้วยเหตุไม่เป็นสามัคคีกับ
ตนเองบ้าง ด้วยไม่ทำนุบำรุงบ้านเมืองของตนให้รุ่งเรืองทันสมัยบ้าง
ชนชาติใดมีความประสงค์จะอยู่อย่างป็นอิสระ จึงต้อง
พยายามรักษาอิสสรภาพประเทศของตนด้วยประการทั้งปวง แม้จน
ยอมเอาชีวิตแลก ...จำเป็นต้องช่วยกันพยายามรักษาอิสสรภาพไว้ให้
มั่นคง แล้วมอบส่งแก่ชนลูกหลานให้ช่วยกันรักษาสืบไป ดังนั้นความ
เป็นอิสสรภาพของประเทศนี้จึงจะอยู่ได้ถาวร...”^{๑๐๐}

ในพระราชดำรัสทรงตอบคำถวายพระพรของนักเรียนไทยที่
กรุงลอนดอน เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๓ ก็ทรงเล่าเรื่อง
ไทยรบพม่าไว้ด้วย โดยมีจุดมุ่งหมายเช่นเดียวกับหนังสือ **ไทยรบพม่า**
ที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อตีพิมพ์เผยแพร่ในต้นทศวรรษ ๒๔๖๐ นั้น
คือเพื่อแสดงให้เห็นว่าชนชาติไทยมีความจงรักในอิสสรภาพของชาติ
เพราะแม้จะต้องเสียกรุงถึง ๒ ครั้งแต่ก็สามารถกู้อิสสรภาพคืนมาได้
อย่างรวดเร็ว ข้อที่พระองค์ทรงเน้นเป็นพิเศษในพระราชดำรัสนี้ก็เช่น
เดียวกับในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ก็คือในสมัยกรุง
ธนบุรีไม่มีความสำเร็จอันน่าภาคภูมิใจใดๆ แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์
ภายใต้การปกครองของราชวงศ์จักรี เมืองไทยประสบความสำเร็จอย่าง
ยิ่งใหญ่ ดังความว่า

แม้ขุนหลวงพระยาตากสามารถรวบรวมกำลังทางหัวเมือง
ชายทะเลเข้ามาชิงเอาพระนครศรีอยุธยาคืนได้จากพม่าในไม่ช้าก็ดี แต่
คราวนี้ประเทศสยามถูกข้าศึกทำลายยับเยิน...กองทัพพม่าที่มาตี
เมืองไทยในสมัยกรุงธนบุรีไม่สู้มีกำลังใหญ่หลวง ไทยเราก็พอสู้
รักษาอิสสรภาพมาได้จนตลอดรัชกาลนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๑ กรุง

รัตนโกสินทร์...ทางประเทศพะม่า... มุ่งหมายจะทำลายอิสสรภาพของ
ประเทศสยามให้จงได้ ให้รวบรวมกำลังมากมายใหญ่หลวงยิ่งกว่าครั้ง
ไหนๆ ...พ.ศ. ๒๓๒๘ กองทัพพะม่าครั้งนั้นยกมาทุกทิศ
ทุกทางที่จะมาได้ จำนวนข้าศึกที่ยกมามากกว่าจำนวนพลของไทยสัก
สามต่อสอง... ชาวสยามอันเป็นบุรพชนต้นสกุลของเราทั้งหลาย นับ
แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้น ช่วยกันต่อสู้
เอาชัยชนะได้ในครั้งนั้น และในครั้งหลังๆ ต่อมาจนข้าศึกเข็ดขยาด
จึงสามารถรักษาอิสสรภาพของประเทศสยามไว้ให้เป็นมรดกแก่ชน
ลูกหลานว่านเครือสืบมาจนทุกวันนี้...“

ในทศวรรษ ๒๔๓๐ เสียงเรียกร้องให้ประเทศสยามเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบรัฐธรรมนูญ ได้ปรากฏอย่างกว้างขวางตามหน้าหนังสือพิมพ์ จนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงมีพระบรมราชโองการให้ร่างรัฐธรรมนูญขึ้น ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรึกษาหารือในที่ประชุมเสนาบดีด้วยว่า ควรมีการจัดตั้งเทศบาลที่ให้คนในเขตเทศบาลต่างๆ ได้เลือกตั้งผู้แทนมาเป็นเทศมนตรีหรือไม่

แต่สมเด็จพระยามหากษัตริย์เธอไม่ทรงเห็นด้วยที่จะมีรัฐธรรมนูญและตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี^๕ ดังนั้นพระองค์จึงทรงเน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีในการรักษาอิสสรภาพของชาติเป็นอย่างมาก เพื่อให้ชาวสยามยอมรับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ภายใต้ราชวงศ์จักรีต่อไป ทรงบรรยายถึงพระคุณสมบัติและพระราชกรณียกิจต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงช่วยให้เมืองไทยสามารถรักษาอิสสรภาพไว้ได้อย่างละเอียดชัดเจน^๖ ทั้งยังทรงย้ำให้คนไทยสำนึกในพระคุณของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีพระองค์อื่นๆ ที่ได้ทรงต่อสู้เพื่อรักษาเอกราชเอาไว้ด้วยความยากลำบากทุกพระองค์ ด้วยข้อความที่ว่า “**แม่บุรพบุรุษ**

ของเรา ได้ช่วยกันรบพุ่งมีชัยชนะแก่ข้าศึกและได้อิสสระสม
ประสงค์ดังกล่าวมาแล้ว การที่รักษาอิสรภาพในสมัยต่อมาก็มีใช้
ง่าย”๔๗

นอกจากสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจาชานุภาพจะทรงอาศัย
พระนิพนธ์และพระปาฐกถาในการสร้างอัตลักษณ์ของเมืองไทยแล้ว
ในทศวรรษ ๒๔๗๐ พระองค์ยังทรงทุ่มเทความพยายามไปในการ
สร้างพิพิธภัณฑ์สถาน และทรงพยายามหาทางดึงดูดให้ชาวสยามเข้า
ไปดูพิพิธภัณฑ์ เพื่อเสริมสร้างความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหา
กษัตริย์ และเพื่อให้ชาวสยามเห็นคุณค่าของระบอบสมบูรณาญา
สิทธิราชย์ที่ได้สร้างความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปวัฒนธรรมเป็นอเนก
ประการ ทั้งยังได้ช่วยปกป้องหรือกอบกู้เอกราชของชาติจากข้าศึกศัตรู
ทำให้บ้านเมืองเป็นอิสระสืบมาจนถึงปัจจุบัน เป็นการสมควรที่ชาว
สยามจะถวายความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และยอมรับระบอบ
สมบูรณาญาสิทธิราชย์สืบไปในอนาคต

จากเรื่อง ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจาชานุภาพ ของ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล สะท้อนให้เห็นว่า
บรรยากาศทางการเมืองก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองน่าจะมีผล
โดยตรงให้พระองค์ทรงเร่งดำเนินการในเรื่องพิพิธภัณฑ์ ดังความ
ตอนหนึ่งว่า

...ครั้นจัดการเรื่องพิพิธภัณฑ์เสร็จ และเสด็จพระราชดำเนิน
เปิดเป็นทางการแล้ว ก็ไม่มีคนดู เสด็จพ่อทรงมีใบบอกไปยังกระทรวง
ศึกษาว่า ทรงจัดช่วยการศึกษาด้วย ฉะนั้นขอให้สั่งนักเรียนมาดูเล่า
เรียนได้ ครั้นนักเรียนหญิงและชายมาเจอะกันเข้า ก็กลายเป็นเล่น
ช้อนหากันไป ...เสด็จพ่อทรงลงทุนประทานเล็กเซอร์แก่พวกครูเอง...
แต่ครูในเวลานั้นไม่เห็นประโยชน์ ...ท่านก็ทรงหมดศรัทธา และ
ประจวบกับเวลากำลังจะเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วย เสด็จพ่อทรง

คิดหาทางที่จะให้ประชาชนไปดูให้ได้...”

วิธีการที่ทรงใช้เพื่อดึงคนไทยมาดูพิพิธภัณฑ์ก็คือโปรดให้หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาทำอาหารไปขายหน้าพิพิธภัณฑ์ ทรงพระดำริว่า “ถ้ารู้กันว่าอาหารท่านหญิงทำก็เป็นประกันว่ากินได้ไม่สกปรก ฝรั่งที่อยากกินของไทยๆ จะได้มา เมื่อฝรั่งมาคนไทยก็จะมา”^{๙๙} ปรากฏว่า “ได้ผลคือคนดูมากขึ้นจริงๆ”^{๑๐๐}

อัตลักษณ์ “เมืองไทย” ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสร้างขึ้นดังกล่าวมานี้ แม้ว่าจะไม่สามารถทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ดำรงอยู่อย่างยั่งยืน แต่ได้ทำให้ภาพลักษณ์ของ “เมืองไทย” และของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีที่ปกครองเมืองไทย ในแง่ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างขึ้น มีความชัดเจนอย่างยิ่งในจินตนาการของคนไทยตลอดมาจนกระทั่งทุกวันนี้ นอกจากนี้ อนุสัยในข้อ “ความจงรักภักดีในอิสราภาพของชาติ” ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นก็ได้รับการสืบทอดต่อมา แม้ว่าอนุสัยในข้อ “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” จะถูกปัญญาชนภาครัฐทอดทิ้งไปในยุคแห่งการสร้างชาติไทยให้ยิ่งใหญ่ในทศวรรษ ๒๔๘๐ และในยุคต่อต้านคอมมิวนิสต์ในทศวรรษ ๒๔๙๐ เป็นต้นมาก็ตาม

เชิงอรรถ บท ๓

๑ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๖๐, ๑๗๑.

๒ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๓๘.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

๔ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕. หน้า ๑๐๓.

๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๒-๓๓๒.

๘ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. หน้า ๑๖๒.

๙ เป็นที่น่าสังเกตว่าในการเขียนประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพก็ทรง “ชำระ” ข้อความที่สะท้อนให้เห็นการกระทำนอกเหนือพระราชอำนาจ เช่นเมื่อเกิดสงครามคราวพม่าล้อมกรุงในศึกอลองพญา พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศระบุว่า “หลวงอภัยพิพัฒน์จัดเงินนายกาย ๒๐๐๐ ยกออกไปจะตั้งค่าย” (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๔. พระนคร. พิมพ์ในงานศพนายแม่ ขวลิต และนายชาย ขวลิต ๒๕๐๘, หน้า ๓๐๕) สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ข้อความตอนนี้เสียใหม่ เพื่อให้เป็นการกระทำที่ได้รับความยินยอมแล้ว ดังความว่า “หลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีนพาพวกจีนบ้านนายกายมาขออาสาตีค่ายข้าศึก... จึงโปรดให้จมีนทิพเสนา... คุมกำลังหนุนออกไปด้วยกองทัพจีน” (สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๒๐), หน้า ๓๔๔.

๑๐ จีรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๖๘ ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๙, หน้า ๘๑-๙๑.

๑๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. จดหมายเหตุเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เล่ม ๑ เลขที่

๓/๑ มัด ๑. อ่างใน จีรพล เกตุจุมพล. "การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๖๘...", หน้า ๘๐.

๑๒ จีรพล เกตุจุมพล. "การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้...", หน้า ๑๗๑.

๑๓ โปรดดูรายละเอียดใน จีรพล เกตุจุมพล. "การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้...", หน้า ๗๔-๗๙.

๑๔ สมเด็จพระยามะบรมราชกุมารี. ความทรงจำ. (กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

๑๕ จีรพล เกตุจุมพล. "การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๖๘ ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔", หน้า ๙๕.

๑๖ เรื่องเดียวกัน.

๑๗ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๑๒.

๑๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖-๑๑๗.

๑๙ จีรพล เกตุจุมพล. "การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้", หน้า ๙๔.

๒๐ สมเด็จพระยามะบรมราชกุมารี. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. หน้า ๑๔๔-๑๔๕.

๒๑ สมเด็จพระยามะบรมราชกุมารี. "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ, ประวัติศาสตร์และการเมือง. (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๓-๑๔.

๒๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๒๓ เรื่องเดียวกัน.

๒๔ หจช. สร.๐๒๐๑.๑๕/๕ สำเนาเอกสารเรื่องไทยไม่ใช้ทาส มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๕.

๒๕ โปรดดูรายละเอียดใน พรณี บัวเล็ก. ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. (กรุงเทพฯ : พันธกิจ, ๒๕๔๕), หน้า ๒๕๒-๔๓๓.

๒๖ โปรดดูรายละเอียดใน David Johnston. Rural Society and the ice Economy in Thailand, 1880-1930. chapter 7. Ph.D. Dissertation, Yale University, 1975.

๒๗ สมเด็จพระยามะบรมราชกุมารี. "ลักษณะการปกครองประ

๑๓๔ การสร้างอัตลักษณ์ "เมืองไทย" และ "จีน" ของชาวสยาม

เทศสยามแต่โบราณ”, ประวัติศาสตร์และการเมือง. หน้า ๑๖.

๒๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

๒๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๑๗.

๓๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗. (เน้นโดยผู้เขียน)

๓๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

๓๒ สมเด็จพระยามะพรหมยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๒๘-๑๓๐.

๓๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๔๑.

๓๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒-๕๖.

๓๕ สมเด็จพระยามะพรหมยาดำรงราชานุภาพ. “ตำนานคณะสงฆ์”, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา. หน้า ๑๙๑.

๓๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๒.

๓๗ สมเด็จพระยามะพรหมยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒ หน้า ๑๕๕.

๓๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕-๑๕๖

๓๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓

๔๐ โปรดดูรายละเอียดใน จีรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้..”, หน้า ๗๔.

๔๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยามะพรหมยาดำรงราชานุภาพ. สารานุกรมสมเด็จ เล่ม ๔. (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๖๖-๒๖๘.

๔๒ สมเด็จพระยามะพรหมยาดำรงราชานุภาพ. “ตำนานพระพุทธเจดีย์”, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. หน้า ๑๐๔.

๔๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

๔๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

๔๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

๔๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

๔๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

๔๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

๔๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

๕๐ หจข. สบ.๒.๕๓/๗๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สารานุกรมพระญาติวงศ์ พระองค์เจ้าชายธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ปีก ๑.

๕๑ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “ตำนานพระพุทธเจดีย์”, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

๕๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๙.

๕๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

๕๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

๕๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

๕๖ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. พิมพ์ครั้งที่ ๗. (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕๓.

๕๗ โยเนะโอะ อิชิอิ และ โทชิฮารุ โยชิภาวะ. ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น ๖๐๐ ปี. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๓).

๕๘ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๒๗๓.

๕๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓-๔.

๖๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

๖๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

๖๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

๖๓ ดูรายละเอียดใน ชูศรี มณีพุกฤษ. “เศรษฐกิจไทยในช่วง พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๗๕”, เศรษฐกิจไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๕), หน้า ๒๑๖-๒๒๓.

๖๔ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. หน้า ๑๗๑.

๖๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

๖๖ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. หน้า ๑๙๓-๑๙๔.

๖๗ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”, ประวัติศาสตร์และการเมือง. หน้า ๘-๙.

๖๘ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “พระนิพนธ์อธิบาย” คำนำพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ใน พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อได้สั่ง พรประภา ณ สุสานศรีราชา ๔ กันยายน ๒๕๒๑, หน้า ๓๓.

๖๙ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”, ประวัติศาสตร์และการเมือง. (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๖.

๗๐ หจข. ร.๗ ต.๑/ ๒๔ อ้างใน เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๒๕๒-๒๕๓.

๗๑ หจข. สป.๒.๓๗/๑๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกสภาการคลัง ๑-๑๘ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๖๘ เล่ม ๑.

๗๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๒๔.

๗๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

๗๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

๗๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. ไทยรบพม่า. หน้า ๒๗๑.

๗๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. หน้า ๑๐๘.

๗๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”, ประวัติศาสตร์และการเมือง. หน้า ๗.

๗๘ เรื่องเดียวกัน.

๗๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. นิทานโบราณคดี. (พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๐๕), หน้า ๔๕-๔๖.

๘๐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. ไทยรบพม่า. หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

๘๑ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์. “ปัญญาชนและการสร้างอัตลักษณ์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์”, เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วิถีนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ : อดีต ปัจจุบัน อนาคต จัดโดยศูนย์มนุษยศาสตร์เพื่อสังคม คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องประชุม จุฬภฏ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปไตย-รำไพพรรณี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๑๐-๑๑ มีนาคม ๒๕๔๓, หน้า ๒๓-๓๗.

๘๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”, ประวัติศาสตร์และการเมือง. หน้า ๗-๘.

๘๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทิศาปาโมกข์. “ตำนานพระพุทธเจดีย์”, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตโต) ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๒๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๔), หน้า ๖๘.

๘๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

๘๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖-๙๗.

๘๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ตำนานเครื่องมโหรีปีพาทย์. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายศรีนาคอม สิงห์รัตน์ วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๑๕, หน้า ๓-๔.

๘๗ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. เล่ม ๗. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๙๕.

๘๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ”, ประวัติบุคคลสำคัญ. (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑), หน้า ๑๗๔-๑๗๖.

๘๙ หจช. ร.๕ ศ.๒ /๕ บันทึกถวายความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๔๙.

๙๐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “สังเวทพระเจดีย์ยุทธหัตถี”, พระกวีนิพนธ์. หน้า ๕๖-๕๗.

๙๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”, ประวัติศาสตร์และการเมือง. (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๘), หน้า ๖.

๙๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กระแสพระราชดำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตอบคำถวายพระพรของนักเรียนไทยในกรุงลอนดอน. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมราชวงศ์ดุขฎิศจิต ดิศกุล ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม สิงหาคม ๒๔๙๒, หน้า ๓.

๙๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

๙๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

๙๕ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. หน้า ๑๗๓.

๙๖ หจช. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดารแสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงทางวิทยุกระจายเสียง เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๔.

๙๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กระแสพระราชดำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตอบคำถวายพระพรของนักเรียนไทยในกรุงลอนดอน. หน้า ๖.

๙๘ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า ๕๒-๕๓.

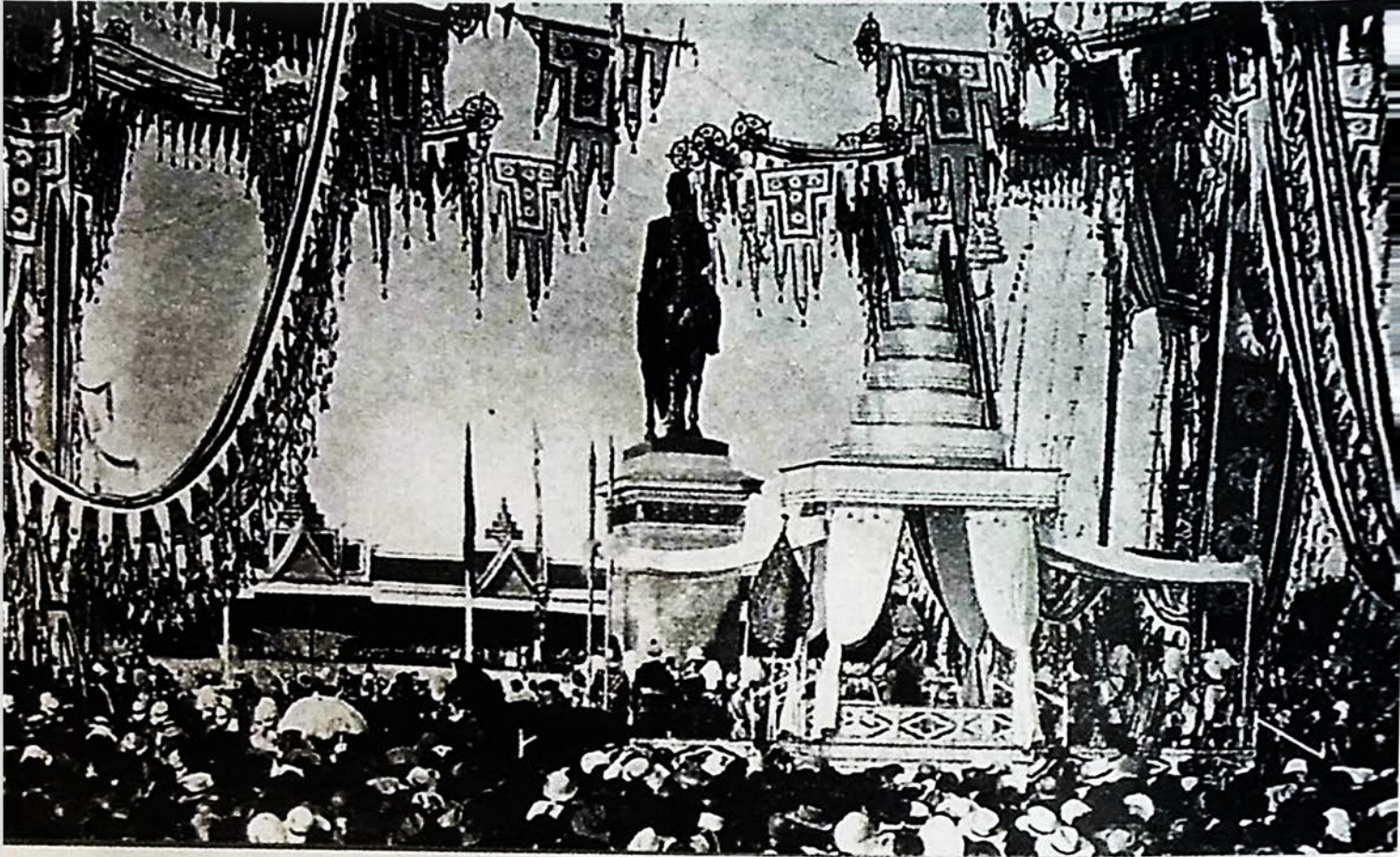
๙๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

๑๐๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมธรรม

การ พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๔๓๕

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำพิธีเปิดพระบรมรูปทรงม้า
เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ เวลา ๑๖.๐๐ น.

การสร้างอัตลักษณ์ พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์แห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้องทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดและเด็ดขาด แต่พระราชอำนาจย่อมมิได้มาจากอำนาจดิบเท่านั้น มโนทัศน์เกี่ยวกับพระองค์ที่คนในรัฐได้รับรู้และยอมรับ จะทำให้ทรงมีความชอบธรรมในการปกครอง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์ที่เน้นความเป็นพระมหากษัตริย์ “ของราษฎร” และ “เพื่อราษฎร” เพราะในเวลานั้นเริ่มมีเสียงเรียกร้องมากขึ้น ที่จะให้ผู้ปกครองเป็นของราษฎรมิใช่เป็นของเจ้าหรือขุนนาง และให้ทำการปกครองเพื่อราษฎร มิใช่เพื่อเจ้าและขุนนาง ทั้งยังเรียกร้องให้มีสภาผู้แทนราษฎรที่มาจากการเลือกตั้งอีกด้วย

นับตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๕ นอกจากจะทรงสร้างอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์เพื่อให้คนกลุ่มต่างๆ เกิดความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว ยังมีความเป็นไปได้อย่างมากว่า สมเด็จพระ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระประสงค์ที่จะทรงสร้าง “สถาบัน” หรือแบบแผนของความเป็นพระมหากษัตริย์แห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พระมหากษัตริย์พระองค์ต่อๆ ไปจะทรงยึดถือ เพื่อเพิ่มพูนเกียรติยศของราชวงศ์จักรี เพื่อรักษาความนิยมในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เอาไว้ และเพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงมีหลักยึดในการแก้ไขปัญหاتต่างๆ และสามารถสรรค์สร้างความเจริญรุ่งเรืองแก่เมืองไทยตามอุดมคติของพระองค์

ดังนั้น นอกจากจะทรงเน้นพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นผู้นำแห่งเอกลักษณ์ไทย คือคุณธรรม ๓ ประการดังกล่าวมาแล้วในบทก่อน อุดมคติสำคัญของพระมหากษัตริย์ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างขึ้นคือ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ซึ่งหมายถึง “พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงไว้ซึ่งความรักของคนทั้งหลาย”^๑ และความรักนี้เกิดขึ้นเพราะพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎร

การถวายพระราชสมัญญานามแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “สมเด็จพระปิยมหาราช” นี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า ทรงได้แบบอย่างมาจากพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียและพระเจ้าดิสผู้ครองอนุราชบุรีแห่งลังกา ที่ทรงมีพระราชสมัญญานามว่า “ปิยทัสสี” และ “เทวานัมปิยติส” ตามลำดับ พระราชสมัญญานามทั้งสองมีความหมายเหมือนกัน คือ “อันเป็นที่รักใคร่ของเทพยดา”^๒ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงถวายพระราชสมัญญานามที่มีความหมายว่าเป็นที่รักของเทวดาตามขนบเดิม หากแต่ทรงเลือกที่จะเน้นว่าเป็นที่รักของคนทั้งหลาย

จากพระนาม “ปิยมหาราช” แสดงว่าสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงต้องการเน้นพระราชอำนาจหรือพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ หากแต่ต้องการเน้นความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้รับ “ความรัก” จากคนทั้งหลาย โดยที่ทรงมีพระดำริว่า

“เป็นผู้ปกครองต้องมีอำนาจ ซึ่งอำนาจนั้นไม่มีใครให้ได้ ต้องหาเองโดยทำการให้ผู้อยู่ในบังคับและราษฎรเชื่อถือและไว้ใจ”^๓ และ “เป็นผู้ปกครองต้องเอาใจผู้อยู่ในบังคับให้นับถือ... ความนับถือของผู้น้อย หรือถ้าจะว่าอีกนัยหนึ่งคือความที่ผู้น้อยเชื่อถือนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า คือตัวอำนาจในการปกครองบังคับบัญชาทีเดียว”^๔ แต่เหนือกว่าความนับถือคือ “ความรัก” ดังนั้น ความรักจึงเป็นที่มาของอำนาจยิ่งกว่าความนับถือเสียอีก

การสร้างแบบแผนของสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยเน้นอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ในแง่ของการได้รับความรักจากคนทั้งหลายนี้ เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมใน พ.ศ. ๒๔๕๑ เมื่อเริ่มปรากฏสัญญาณว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรและจะทรงมีพระชนม์อยู่อีกไม่นาน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งทรงใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก ย่อมทรงทราบดีว่า หลังการเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๕๐ พระโรคพระวักกะพิการทำให้ทรงพระประชวรหนัก พระอาการของพระองค์ปรากฏในพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปมาแล้ว ก็สังเกตเห็นได้ว่าทุลกระหม่อมมีพระอาการประชวรอย่างน่าวิตก, พุดกันอย่างคัพภ์สามัญก็เห็นชัดว่าทรงทุพพลภาพทีเดียว ครั้นเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๒... ปลายธารพระกรสิ้น... ทรงกระแทกกลาง... ตั้งแต่นั้นต่อมา เห็นได้ว่าทรงกะปลกกะเปลี้ยมากขึ้นเป็นลำดับ...^๕

การสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์โดยเน้นความเป็นผู้ได้รับความรักจากคนทั้งหลายเกิดขึ้นในช่วงนี้ โดยมีอนุสาวรีย์พระบรมรูปทรงม้าเป็นสัญลักษณ์ของความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร จึงเท่ากับเป็นการเสนอความคิดรวบยอดว่าพระมหากษัตริย์

ทรงเป็นที่รักด้วยเหตุที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ “ของราษฎร” และ “เพื่อราษฎร” นั่นเอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพคงจะทรงหวังให้มโนทัศน์เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เช่นนี้ กลายเป็นแบบแผนหรืออุดมคติของพระมหากษัตริย์พระองค์ต่อๆ ไป ซึ่งจะส่งผลให้ราชวงศ์จักรีและบ้านเมืองของพระองค์ดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงสถาพร

การเน้นความรักของคนทั้งหลายต่อพระมหากษัตริย์อันเนื่องมาจากการที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎรปรากฏในกระบวนการสร้างพระบรมรูปทรงม้ามาแต่ต้น เช่นการรับบริจาคเงินในการก่อสร้างจากราษฎร และในเวลาต่อมา คือใน พ.ศ. ๒๔๕๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์ “จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก” เป็นจดหมายฉบับสุดท้าย มีความตอนหนึ่งว่า

...วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับวันสวรรคตครบ ๒ ขวบปี คุณคนในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เจ้านายตลอดจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่า ที่พากันไปถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้า...ดูผู้คนล้นหลามตั้งแต่เข้าจนกลางคืน ...ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่ที่เป็นของงดงามสง่าพระนคร หรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้ว่า เป็นของชาวสยามทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ทั่วทุกหนแห่งได้เข้าเฝ้าถวายตามกำลัง และใจสมัคร...สร้างขึ้นด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกัน ถวายสมโภชสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง...ได้ทรงอนุโมทนาและประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่า ความรักใคร่สามัคคีของคนทั้งหลาย มีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร...ก็จะเข้าใจได้ว่าพระบรมรูปทรงม้านี้ผิดกับอนุสาวรีย์ หรือวัดวาที่จะสร้างถวายเฉลิมพระเกียรติยศ...”

ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้

ทรงแสดงพระปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียงเพื่อทำให้ความหมายของพระบรมรูปทรงม้าปรากฏแก่มหาชนอีกครั้งหนึ่ง เพื่อเน้นความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักของราษฎรอันเนื่องมาจากการเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎรอย่างละเอียดชัดเจน ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

นอกจากนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต สมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงมีพระดำริให้ประชาชนเข้าเฝ้าพระบรมศพ ซึ่งไม่เคยมีธรรมเนียมเช่นนี้มาก่อน และยังทรงมีพระดำริให้มิงานถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้าทุกๆ ปี สืบต่อมาอีกด้วย

การเน้นความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักของราษฎรเนื่องจากทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎร ยังเห็นได้ชัดจากการที่สมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเปลี่ยนความหมายของการเสด็จประพาสไปตามหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อพักผ่อนพระวรกายตามคำแนะนำของแพทย์ให้เป็น "การเสด็จประพาสต้น" และการมี "เพื่อนต้น" ซึ่งหมายถึงการเสด็จออกไปดูแลทุกข์สุขของราษฎรและมีความสัมพันธ์กับราษฎรอย่างใกล้ชิด เพื่อหาทางช่วยเหลือราษฎรให้มีความสุข ทั้งนี้ด้วยการโปรดให้รวบรวมพระนิพนธ์ "จดหมายนายทรงอาณุภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก" เพื่อตีพิมพ์เป็นเล่ม ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ โดยทรงเขียนฉบับที่ ๘ ขึ้นใหม่ในปีที่พิมพ์รวมเล่มนั้น เพื่อทรงสรุปความหมายของการเสด็จประพาสต้นและการมีเพื่อนต้นให้เป็นที่รับรู้อย่างชัดเจน ดังนี้

...เรื่องประพาสต้น...จดหมายเดิม...ถ้ามาอ่านในเวลานี้อาจตั้งใจใคร่ครวญ ก็อาจจะแลเห็นความกว้างออกไป เป็นต้นว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎรทั่ว

หน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชาราช” ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เหมือนกับบิดารักบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหา และถึงกับเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร ...ยกตัวอย่างในเรื่องประพาสต้นนี้ เป็นพยาน การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียง จะรู้จัก ...ย่อมทรงเป็นพระราชธุระไต่ถามถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างไรๆ บ้างทุกโอกาส...ฉัน ได้เคยเห็นบางที่ราษฎรกราบทูลร้องทุกข์ เป็นข้อความที่ทรงพระราช ดำริเห็นว่า เป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมา ได้รับความรำคาญใจหลายคราว บางทีถึงกับผลัด เปลี่ยนพนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณ เป็นประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎรได้อีกเป็นอันมาก...”

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ “จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาส ต้นครั้งแรก” เพื่อตีพิมพ์เป็นตอนๆ ในหนังสือ ทวีปัญญา รายเดือน ในปี พ.ศ. ๒๔๔๙ จำนวน ๗ ฉบับนั้น พระองค์ยังไม่ทรงมีพระ ประสงค์ที่จะเน้นความเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎร ที่ทำให้ทรงได้รับความรักจากคนทั้งหลายแต่อย่างใด ทรงพระนิพนธ์ เพื่อให้ท่านอ่านสนุกเท่านั้น จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ จึงทรงนำเรื่องนี้ มาให้ความหมายใหม่ ด้วยการนำมาพิมพ์รวมเล่ม และทรงพระนิพนธ์ จดหมายฉบับที่ ๘ อันเป็นฉบับสุดท้าย เพื่อเน้นอัตลักษณ์ของพระ มหากษัตริย์ในแง่ที่ทรงเป็นพระปิยมหาราชให้ปรากฏอย่างชัดเจน

ในตอนท้ายของจดหมายฉบับที่ ๘ ซึ่งทรงพระนิพนธ์ในต้น รัชกาลที่ ๖ นี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (ในนามของนาย ทรงอานุภาพ) ทรงเน้นเรื่องความรักของอาณาประชาราษฎรที่มีต่อ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ที่แสดงออกในการเรียไรเงินและการถวาย

บังคมพระบรมรูปทรงม้าอย่างล้นหลาม และทรงแสดงความหวังว่า

...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาล ในปัจจุบันนี้ ทรงเคารพต่อพระราชนิยมของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ...ฉันเข้าใจว่าธรรมเนียมประเพณีและเพื่อนต้นจะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้ เหมือนกับรัชกาลที่ล่วงแล้ว...”

ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงพอพระราชหฤทัยในการสร้าง “พระมหากษัตริย์อันเป็นที่รักของคนทั้งหลาย” ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งอาจเป็นเพราะทรงตีความไปว่า การยกย่องพระราชบิดาไว้มากเช่นนั้น จะทำให้พระองค์ทรงดูด้อยลงไปอีก เพราะเพียงเท่าที่พระราชบิดาได้ทรงเปลี่ยนแปลงทุกสิ่งทุกอย่างที่สำคัญๆ ไปหมดแล้ว ก็แทบจะไม่เหลืออะไรไว้ให้พระองค์ทรงทำในรัชกาลของพระองค์ ทรงมีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ถึงข้าราชการบริพารผู้ใกล้ชิด มีความตอหนหนึ่งว่า

การที่จะคิดหาอะไรทำให้เป็นการเอิกเกริกโครมครามสู่กับการเลิกทาสของทูลกระหม่อมฉัน ฉันเห็นว่ายากนัก, เพราะการเลิกทาสเป็นของที่ฝรั่งตื่นกันมาก, นับว่าเป็นมูลรากแห่งอิสรภาพทีเดียว, จึงจัดเอาเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญมากอย่าง ๑ แต่ในสมัยนั้นการเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ ทูลกระหม่อมท่านก็ได้ทรงประสิทธิ์ประสาทไปเสียมากแล้ว, จึงไม่มีอะไรเหลือให้ฉันทำขึ้นใหม่ได้...”

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงรู้สึกด้วยว่า

...คนที่เรียกว่า “พวกเรา” เห็นฉันเป็นผู้ที่บกพร่องในคุณสมบัติ, เช่นว่า “อ่อนไป” บ้าง, “ดื้อไป” บ้าง, “โง่ไป” บ้าง, “เชื่อคนยุยง” บ้าง, ...”

ดังนั้น ยิ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงทำให้พระราชบิดาคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโดดเด่นขึ้นเพียงใด ก็ยิ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

รู้สึกว่พระองค์ทรงได้รับความเคารพนับถือยากยิ่งขึ้นเพียงนั้น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้อย่างมาก ว่าสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตัดสินพระทัยยุติการเขียน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ เพื่อมิให้ทรงขัดเคืองพระราชหฤทัยมากขึ้น^{๑๑} เพราะปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ซึ่งทรงเริ่มงานพระนิพนธ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ เป็นปีที่พระองค์กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ซึ่งนอกจากจะเป็นเพราะทรงพระประชวรแล้ว ยังน่าจะเป็นเพราะความขัดแย้งสูงชันจนไม่อาจประนีประนอมได้ หากทรงพระนิพนธ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ไปจนจบและตีพิมพ์เผยแพร่ ผู้อ่านย่อมจะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่าในรัชกาลที่ ๕ พระมหากษัตริย์ทรง “ประสิทธิ์ประสาท” สิ่งที่สำคัญเหนือกว่ารัชกาลปัจจุบันอย่างเทียบกันไม่ได้ และยังทรงได้รับความรักจากคนทั้งหลายมากกว่าอย่างเทียบกันไม่ได้อีกด้วย นอกจากนี้อาจเป็นไปได้ว่าการที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักของคนทั้งหลาย จะทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงตีความไปว่า สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพต้องการเพิ่มความนิยมหรือพระบารมีของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเอง ในฐานะที่ได้ทรงงานใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมา พระองค์จึงทรงรู้สึกขวางเป็นอย่างมากที่เมื่อมีการประชุมเสนาบดีคราวใด ไม่ว่าจะเป็นการประชุมปรกติหรือประชุมวาระพิเศษที่มีแต่เจ้านายชั้นสูงเข้าร่วมประชุม ผู้ที่พูดมากที่สุดในที่ประชุมก็จะได้แก่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทุกครั้ง^{๑๒}

ในกรณีการสร้างพระบรมรูปทรงม้าและคิดพระราชสมัญญานามถวายว่า “สมเด็จพระปิยมหาราช” พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานข้าราชการบริพารที่

๑๔๘ การสร้างอัครลักษณ์ “เมืองไทย” และ “รัตน” ของชาวสยาม

ใกล้ชิดว่า

...ในที่นี้ฉันอยากจะกล่าวไว้ด้วยว่า ฉันเห็นว่ากรมดำรงนั้นท่านช่างคิดอะไรๆ ขึ้นสำหรับเฉลิมพระเกียรติยศพระเจ้าหลวงดีจริงๆ เช่น การเรียกรายสร้างพระบรมรูปทรงม้าถวายตั้งแต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ และคิดพระนามถวายว่า "ปิยมหาราช" กับคิดให้เปิดโอกาสให้ประชาชนได้เฝ้าพระบรมศพเป็นต้น, ซึ่งล้วนเป็นความคิดที่ออกแปลกทั้งสิ้น, ไม่ได้ตามเยี่ยงอย่างที่ใครๆ เคยทำมาแล้วเลย ในการคิดสร้างพระบรมรูปและคิดให้มีงานถวายบังคมทุกๆ ปีต่อมาก็ดี, เมื่อคิดให้ประชาชนเข้าเฝ้าพระบรมศพก็ดี, กรมดำรงท่านแก้คำทักท้วงว่าไม่เคยมีธรรมเนียมนั้น โดยกล่าวเป็นใจความว่า, "แต่ก่อนมาราชกุมิได้มีโอกาสเข้าใกล้พระองค์พระเจ้าแผ่นดิน เพราะฉะนั้นความกลัวจึงมีมากกว่าความรัก, ที่ไม่ให้ราษฎรเข้าใกล้กันนั้นก็เกิดแต่ความไม่ไว้ใจ ซึ่งบังเกิดขึ้นเพราะการแบ่งอำนาจกระจายไปไว้ในมือคนหลายคน, กล่าวคือการให้เจ้านายและขุนนางควบคุมเลขเป็นหมู่เป็นกองนั่นเอง, ครั้นต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงแก้ไขประเพณีอันให้ผลร้ายอันนี้แล้ว และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรได้มีโอกาสแลเห็นพระองค์และเฝ้าใกล้ๆ ได้, ราษฎรจึงมาเกิดความรู้สึกรักใคร่, ซึ่งมิได้เคยรู้สึกต่อพระเจ้าแผ่นดินมานานแล้ว, เมื่อเสด็จสวรรคตลงแล้ว ราษฎรจึงมีความเศร้าโศกจริงๆ ทั่วถึงกัน" นี่แหละจะไม่ให้ชมว่าท่านฉลาดหรือ...^{๑๓}

ความไม่พอพระทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อการที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงรับอัฐิของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงรับเอาความเป็นพระมหากษัตริย์อันเป็นที่รักของคนทั้งหลายมาเป็นอัตลักษณ์ของพระองค์ แม้ว่าพระ

บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงนำเอาแนวคิดเรื่อง “ความรัก” หรือความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์มาเน้นในรัชสมัยของพระองค์ แต่เป็นการอธิบายด้วยหลักเหตุผลมากกว่าจะทรงแสดงพระอัธยาศัยของพระองค์ให้เกิดความผูกพันทางจิตใจระหว่างพระมหากษัตริย์กับคนทั้งหลายในความเป็นจริง เพราะทรงเห็นห่างจากเจ้านาย เสนาบดี ข้าราชการ และประชาชน แต่ทรงแวดล้อมอยู่ด้วยมหาดเล็กใกล้ชิดจำนวนน้อยเท่านั้น

อาจกล่าวได้ว่า การสร้าง “สมเด็จพระปิยมหาราช” มิได้ประสบความสำเร็จในแง่ที่กลายเป็นพระมหากษัตริย์ในอุดมคติที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับมาเป็นแบบอย่างของพระองค์ อย่างไรก็ตาม “สมเด็จพระปิยมหาราช” หรือพระมหากษัตริย์อันเป็นที่รักของคนทั้งหลาย กลับเป็นอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อความคิดของคนทั่วไปสืบมาจนถึงปัจจุบัน

พลังของอนุสาวรีย์สมเด็จพระปิยมหาราชนอกจากจะเกิดขึ้นจากสถานที่ตั้ง รูปแบบ ภูมิทัศน์ และพิธีกรรมที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ดังที่ศาสตราจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนแล้ว“ สมเด็จพระปิยมหาราช” กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีส่วนอย่างสำคัญในการนิยามความหมายของ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ให้มีความชัดเจนและมีพลังยิ่งขึ้น เพราะมีการสืบทอดความหมายที่ทรงนิยามไว้สืบทอดกันมาอย่างไม่ขาดสาย ทั้งในพิธีถวายบังคมพระบรมรูป “สมเด็จพระปิยมหาราช” เป็นประจำทุกปี ณ ลานพระบรมรูปทรงม้า และในจังหวัดต่างๆ ทั่วประเทศ มีการนำเอาคำอธิบายหรือการให้ความหมาย “สมเด็จพระปิยมหาราช” ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพไปตีพิมพ์เผยแพร่ซ้ำแล้วซ้ำอีกในหนังสือทั่วไป รวมทั้งในตำราเรียน มีการประกาศสรรเสริญพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำเพื่อบ้านเมืองในฐานะพระ

มหากษัตริย์ของราชฎรและเพื่อราชฎรจนทำให้ทรงเป็น“พระราชาอันเป็นที่รักของคนทั้งหลาย” ตามแนวทางที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงวางเอาไว้ จนอัครลักษณะของพระองค์ในแง่นี้กลายเป็นอัครลักษณะของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยในยุคหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อประกอบกันเข้ากับมโนทัศน์เกี่ยวกับการปกครองของไทยที่มีลักษณะแบบบิดาปกครองบุตร ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “พ่อขุน” หรือเป็นบิดาที่มีแต่ความรักและความเมตตากรุณาต่อบุตร อันเป็นมโนทัศน์ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอไว้เช่นกัน และเป็นมโนทัศน์ที่ได้รับการเน้นอย่างเข้มข้นในทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมา

เป็นที่น่าสังเกตว่ามีการให้ความหมายแก่ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ในแง่ที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราชฎรและเพื่อราชฎรอย่างละเอียดชัดเจนในวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงแสดงพระปาฐกถาเรื่อง “พงศาวดารแสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช” ทางวิทยุกระจายเสียง ในเวลานั้นมีการโจมตีรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างรุนแรงตามหน้าหนังสือพิมพ์ เนื่องจากการแก้ไขปัญหาวิกฤตทางเศรษฐกิจประสบความล้มเหลว จึงทรงเน้นให้อนุสาวรีย์ เป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นพระมหากษัตริย์ของราชฎร และเพื่อราชฎร ที่ทำให้ทรงได้รับความรักจากราชฎรและชนทุกชั้นอย่างลึกซึ้ง ซึ่งแสดงว่าราชฎรและชนทุกชั้นยังคงต้องการระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงเริ่มพระปาฐกถาด้วยการชี้ให้เห็นความเป็นพระมหากษัตริย์ “ของราชฎร” ที่ทรงได้รับความรักจากราชฎรอย่างกว้างขวาง ดังนี้

อันพระบรมรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์องค์นี้ เป็นของชาวสยามทั่วทั้งพระราชอาณาเขตต์พร้อมใจกันสร้างถวายสนองพระเดชพระ

คุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๑ ...
เมื่อรัฐบาลอนุญาตให้คนทั้งหลายเข้าส่วนทรัพย์ช่วยสร้างได้ตามใจ
สมัคร ก็เกิดนิยมยินดีแก่ประชาชนทั่วไป ต่างขอเข้าส่วนสร้างพระบรม
รูปสนองพระเดชพระคุณรวมเงินได้กว่าล้านบาท เกินจำนวนทุนที่
ต้องการเกือบถึงสิบเท่า เป็นบูรพนิมิตรแสดงความสามัคคีรักใคร่
อันมีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างอัศจรรย์...

...สมเด็จพระ "ปิยมหาราช" ความหมายว่าพระเจ้าแผ่นดิน
ผู้ทรงไว้ซึ่งความรักของคนทั้งหลาย พระนามพิเศษนั้นได้จารึกไว้ที่
ฐานพระบรมรูปทรงม้าเป็นปฐม เมื่อมาทวนคิดดูในเวลานี้ก็ยังเห็นว่า
สมควรหนักหนา ด้วยความรักนั้นยังปรากฏอยู่มิรู้เสื่อมคลาย...^{๕๕}

การเห็นว่า "อันพระบรมรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์องค์นี้
เป็นของชาวสยามทั่วทั้งพระราชอาณาเขตต์" เป็นการทำให้พระบรม
รูปทรงม้าเป็นสัญลักษณ์ที่ดียิ่งของ "พระมหากษัตริย์ของชาวสยาม"
ซึ่งชาวสยามที่เป็นพลสัณนิกรทั้งปวงมีความสามัคคีรักใคร่ หลังจาก
ในทรงบรรยายโดยละเอียดว่าสมเด็จพระปิยมหาราชได้ทรงฟื้นฟู
อุปสรรค "เพื่อชาวสยาม" ในเรื่องที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง (ตามทัศนะ
ของผู้ที่ต้องการเปลี่ยนระบอบการปกครองเป็นประชาธิปไตย) นั่นคือ
การช่วยให้ราษฎรได้รับเสรีภาพจากการเลิกระบบทาสและระบบไพร่
ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

ในความเป็นจริงนั้น สมเด็จพระปิยมหาราชทรงเป็นผู้ถวายพระนาม "พระปิยมหาราช" แต่ในพระปาฐกถาฉบับร่าง
ปรากฏลายพระหัตถ์เต็มข้อความเพื่อนำว่า พลสัณนิกรเป็นผู้ "พร้อม
กันถวายพระนาม 'ปิยมหาราช' และการที่พลสัณนิกรพร้อมใจกัน
เฉลิมพระเกียรติด้วยความรักเห็นปานนั้นก็ไม่เคยมีมา"^{๕๖}

ได้กล่าวแล้วว่าการสร้าง "สมเด็จพระปิยมหาราช" เป็นการ
สร้างข้อสรุปรวบยอดไว้ในอนุสาวรีย์พระบรมรูปทรงม้า เพื่อเป็น

สัญลักษณ์และเป็นอัตลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เป็นของ
ราษฎรและเพื่อราษฎร แต่ก่อนหน้านั้นสมเด็จพระยาดำรงราช
านุภาพได้ทรงนิยามความหมายของพระมหากษัตริย์ในแง่ที่ทรงเป็น
ของราษฎรและเพื่อราษฎรไว้ในกาละและเทศะต่างๆ มาแล้วไม่น้อย
ทั้งนี้เพราะทรงพระดำริว่าความอารีต่อราษฎรเป็นที่มาของอำนาจ

เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์
“กลอนจารึกแต่งประทีปที่บางปะอิน” เนื่องในโอกาสที่มิ่งงานรัชดา
ภิเศกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ. ๑๑๒ ทรงเสนอ
ภาพลักษณ์พระมหากษัตริย์ซึ่งปกครองประชาชน “ประหนึ่งบิดร
ถนอมบุตร” เป็นการสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์ที่ต้องการเน้น
ว่า พระมหากษัตริย์เป็นเหมือนบิดาของราษฎรและปกครองเพื่อความ
สุขและปลดเปลื้องความทุกข์ของราษฎร ดังความว่า

“เจริญสุขทุกทั่วหล้า	ชนนิกร
เพราะพระเดชอดิศร	ปกเกล้า
ปานประหนึ่งว่าบิดร	ถนอมบุตร
เพียรเพิ่มสุขปลดเศร้า	สิ่งร้ายขยายเข็ญ” ^{๑๓}

เมื่อทรงพระนิพนธ์พระราชประวัติ “พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์ (พ.ศ. ๒๓๔๗-๒๓๕๔)” เพื่อเป็นส่วน
หนึ่งของ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔
ทรงเห็นว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น “ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาล
ที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไปเที่ยวธุดงค์ ทอดพระเนตรเห็นภูมิ
ประเทศและทรงทราบความสุขทุกข์ของราษฎรตามหัวเมือง
ต่างๆ ด้วยพระองค์เอง ซึ่งทำให้ทรงสามารถแก้ไขความทุกข์ของ
ราษฎรได้” ^{๑๔} แม้เมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคตพระมหากษัตริย์พระองค์
นั้นก็ทรงห่วงใยประชาชนและบ้านเมือง ทรงสั่งเสียว่า “ถ้าสิ้น
พระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดิน

ต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาจักรอยุธยาได้พึง
อยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน”^{๙๙} ส่วนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่
นั้น “เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถ ควร
จะรักษาแผ่นดินได้ ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุง
แผ่นดิน ให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎร์
อยู่เย็นเป็นสุขต่อไป...”^{๑๐๐} ซึ่งปรากฏว่า “สมเด็จพระเจ้าสุทนต์
เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ทรงกอบปรด้วยพระวัย
วุฒิ ปรีชาญาณ สุรภาพ และทรงพระสติปัญญาพระเมตตามหา
ปรกมอันประเสริฐ สามารถเป็นบรมศาสนูปถัมภกพระพุทธ
ศาสนา สมควรที่จะดำรงราชสมบัติ ปกป้องพระมหานครขอบ
ฉันทเสมาสมณพราหมณ์อาณาจักรอยุธยาให้อยู่เย็นเป็นสุข
ได้ด้วยพระบุญฤทธิ์มหาบารมีอันสั่งสมมา หาผู้ที่จะเสมอมิได้”^{๑๐๑}
เป็นการเน้นพระคุณสมบัติที่สมบูรณ์เพียบพร้อมของพระมหากษัตริย์
ซึ่งจะทำให้พระองค์ทรงสามารถที่จะปกครองสมณพราหมณ์อาณาจักร
อยุธยาให้อยู่เย็นเป็นสุขได้

สมเด็จพระเจ้าสุทนต์ทรงพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ความหมายใหม่
แก่การปกครองให้ “ประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุข” ด้วย ความหมาย
ใหม่นี้เป็นที่รับรู้ทั่วกันในหมู่ข้าราชการ เพราะทรงพระนิพนธ์ไว้ใน
หนังสือ เทศาภิบาล ดังนี้

...ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า ความมุ่งหมายของการปกครองทั้งอย่าง
ใหม่และอย่างเก่าอยู่ในจะให้ “บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข” ด้วยกัน แต่
เข้าใจอธิบายคำ “อยู่เย็นเป็นสุข” นั้นผิดกัน อย่างเก่าถือว่า “ถ้าบ้าน
เมืองปราศจากภัยต่างๆ” เช่นโจรผู้ร้ายเป็นต้น “ก็เป็นสุข” ...ความ
คิดที่ว่าจะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงในเวลา
บ้านเมืองเป็นปกติเป็นคติที่เกิดขึ้นใหม่ ดูเหมือนจะเริ่มเกิดขึ้นแต่ใน
รัชกาลที่ ๔ และมาถือเป็นข้อสำคัญในรัฐธรรมนูญนโยบายต่อรัชกาลที่ ๕

ต่อมา...^{๒๒}

การนิยามความหมายใหม่แก่การปกครองให้ “บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข” เช่นนี้ นับเป็นส่วนหนึ่งของการเน้นว่าพระมหากษัตริย์นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ทรงปกครองเพื่อให้เกิดผลดีแก่ราษฎรยิ่งกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต เพราะไม่เพียงแต่ทรงทำให้บ้านเมืองปราศจากโจรผู้ร้ายเท่านั้น แต่ยังทรงทำให้ราษฎรได้รับผลดีจากการที่บ้านเมืองเจริญขึ้นด้วย

เมื่อทรงพระนิพนธ์พระประวัติ“สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ” ทรงเน้นภาพลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงปฏิรูปการปกครอง “เพื่อประโยชน์ที่อาณาประชาราษฎรจะได้อยู่เย็นเป็นสุข” เช่นกัน ดังความว่า

มีพระบรมราชโองการ... สั่งให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า มีพระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงแผ่นดินให้เจริญยิ่งขึ้นไปทุกเวลา แลจะรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีให้คงมีอยู่ และจะผ่อนผันแก้ไขการที่เสียให้หมดสิ้นไป เพื่อประโยชน์ที่อาณาประชาราษฎร จะได้อยู่เย็นเป็นสุขท่ามาหากินโดยชอบ บ้านเมืองจะได้รุ่งเรืองเจริญทันกับกาลสมัยที่เป็นทั่วไปในโลกนี้...

ทรงพระราชดำริเห็นว่า ราชการบ้านเมืองย่อมจะเป็นที่เรียบร้อยได้ด้วยการแบ่งกระทรวงหน้าที่พนักงานให้ทำการเป็นหมวดเป็นหมู่ให้สมควรแก่กำลังสติปัญญาสามารถของผู้ที่จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งหน้าที่นั้นๆ และต้องแบ่งหน้าที่ราชการให้เป็นส่วนเป็นแผนกตามกระทรวง ราชการทั้งปวงจึงจะสำเร็จไปได้ทันกาลสมัยที่ควรจะเป็น เพื่อว่าถ้าทรงพระราชดำริจะให้จัดการสิ่งใด ก็จะได้มีหน้าที่ทำการสิ่งนั้นทันท่วงที ไม่มีที่ติดขัดข้องด้วย การดีการเจริญทั้งปวงอันเป็นพระบรมราชประสงค์ให้มีเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ประชาชนนั้นจึงจะเป็นผลสำเร็จบริบูรณ์ได้...^{๒๓}

เท่ากับเป็นการเน้นอัตลักษณ์ของ “พระมหากษัตริย์เพื่อประชาชน” เช่นกัน

ในปลายรัชกาลที่ ๗ เมื่อการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพของราษฎรเข้มข้นขึ้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเน้นอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงดำเนินการด้วยความ “ลำบากยากเย็น” เพื่อเสรีภาพของราษฎร โดยทรงแสดงพระปาฐกถาเนื่องในวันปิยมหาราช นิยามความหมายของการเลิกทาส เพื่อเน้นอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงทำเพื่อราษฎร แม้เป็นสิ่งที่ลำบากยากเย็นเพราะมีอุปสรรคจาก “ผู้มีศักดิ์สูง” และทาสเองก็ไม่ต้องการเป็นอิสระ ดังนี้

พวกเราู้กันน้อยกว่าการเลิกทาสนี้ย่อมลำบากยากเย็นเพียงไร แลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อุบายอย่างไรจึงสามารถจัดการเปนผลสำเร็จได้... ข้าพเจ้าจะเล่าให้ท่านฟังตามที่ได้ยินพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ตรัสเล่าให้ฟังจากพระโอรสในชั้นแรกที่ทรงพระราชดำริจะให้ประชาชนชาวไทยมีเสรีภาพนั้น ทรงเห็นว่าควรต้องเลิกทาสก่อนอื่น ได้ตรัสแสดงพระราชประสงค์เรื่องนี้ให้ผู้มีศักดิ์สูงทราบ ต่างก็เห็นว่าไม่ควรเลิกทาส ส่วนผู้ที่เปันทาสเองเมื่อได้ฟังเสียงดูแล้ว ที่ชอบให้เลิกก็มี ที่ไม่ชอบก็มี... พวกที่เห็นคุณ อยากให้เลิกตามพระราชดำริมีเป็นส่วนน้อย... จึงทรงใช้อุบาย... อย่าให้กบฏที่ก่อกำเนิดในรัชกาลของพระองค์ท่านเปันทาส... ทาสก็ค่อยๆ หมดไปจนสูญสิ้น...^{๒๔}

โดยทั่วไปแล้วมักเข้าใจกันแต่เพียงว่าเหตุที่ทาสจำนวนมากไม่ต้องการเป็นไทก็เนื่องจากเกรงว่าจะไม่มีผู้อุปถัมภ์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงชี้ให้เห็นประเด็นนี้เช่นกัน เนื่องจากเป็นอุปสรรคประการหนึ่งของการเลิกทาส ที่แสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง “ต่อสู้อย่างยิ่ง” ในการทำให้

ราษฎรได้รับอิสรภาพและเสรีภาพ แต่หากพิจารณาถึงข้อมูลที่ว่าถ้า ทาสกลายเป็น “ไท” ก็หมายความว่าต้องกลายเป็นไพร่หลวง ซึ่งจะ ต้องเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานถึงปีละ ๑๘ บาท (จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ จึงมีการลดเงินค่าราชการเหลือปีละ ๖ บาท) โดยที่ยังไม่มี ปัจจัยการผลิตใดๆ อยู่ในมือ ก็จะเข้าใจได้ง่ายว่าเพราะเหตุใดทาสจึง ไม่ต้องการเป็นไท

การโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพก็ทรงให้ความหมายว่า เป็นการทำให้เสรีภาพของประชาชนเช่นกัน ทรงอธิบายว่า “เมื่อเป็น ทหารของชาติแล้วก็ถือเสรีอย่างทุกวันนี้”^{๑๔} คือเมื่อบุคคลใดได้ผ่าน การเกณฑ์ทหารเรียบร้อยแล้วก็จะกลายเป็นบุคคลที่มีเสรีภาพ ไม่ ต้องตกอยู่ในฐานะไพร่ภายใต้การบังคับบัญชาของมูลนายอีกต่อไป

นอกจากการเลิกทาสและการเลิกไพร่ให้ราษฎรมีเสรีภาพซึ่ง เป็นการกระทำเพื่อราษฎรที่สำคัญอย่างยิ่งแล้ว สมเด็จพระยา บำรงภูวณราชานุภาพ ยังทรงยกตัวอย่างพระราชกรณียกิจอื่นๆ ในการ สร้างอัตลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเพื่อเน้นความเป็น “พระมหากษัตริย์เพื่อราษฎร” ให้เด่นชัด เช่น “มีการอีกอย่างหนึ่ง ที่ทรงประพฤติเสมอโดยไม่ลดหย่อนคือการเสด็จประพาสตาม ท้องถิ่นต่างๆ ในพระราชอาณาจักร ทรงกระทำความคุ้นเคยต่อ อาณาประชาราษฎร เพื่อทรงทราบกิจการของเจ้าหน้าที่และความ เปรนไปของราษฎร”^{๑๕}

ในด้านตุลาการก็ทรงเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ราษฎรได้รับความ ยุติธรรมเสมอหน้ากัน

...ได้ทรงเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างมาก... ตั้งกระทรวง ยุติธรรมแลศาลที่ชำระความรวมทั้งแผ่นดิน ชำระกฎหมายเก่าใหม่ และประมวลลงเป็นบรรทัดฐานเพื่อใช้ในการชำระอรรถคดีให้ราษฎร

ได้รับความยุติธรรมเสมอหน้ากัน มีหนายว่าความสำหรับแผ่นดิน แต่ก่อนนี้คู่ความต้องมีศักดิ์นา ๔๐๐ ขึ้นไป จึงจะแต่งหนายว่าความ แทนตนได้...^{๒๗}

นอกจากนี้ยังมีพระราชกรณียกิจอื่นๆ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกมากที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงให้หมายว่าเป็นการทำ “สำหรับ” หรือเพื่อราษฎร เป็นต้นว่า ในด้านการศึกษา

“การศึกษาสำหรับทวยราษฎร ได้ขยายแพร่หลายทั่วพระราชอาณาจักร ได้ผลในทางที่เพาะพลเมืองดีและได้คนเข้ารับราชการพอเพียงตลอดมาจนถึงทุกวันนี้”^{๒๘}

ในด้านการทำนุบำรุงบ้านเมืองเพื่อให้เป็นประโยชน์และเป็น การบำรุงความสุขของราษฎร

...บำรุงบ้านเมืองที่ทรงจัดไปแล้วมีมากมายหลายอย่าง เช่น การบำรุงกลสิกรรม การชูดคลอง การคมนาคม การรถไฟ การไปรษณีย์โทรเลข และโทรศัพท์ ที่สุดจนรถยนต์ รถราง และสิ่งซึ่งทรง เห็นว่าจะเป่นประโยชน์และเป็นเครื่องบำรุงความสุขแก่อาณาประชา ราษฎร...^{๒๙}

และทรงเน้นว่า “อย่าลืมว่าพระราชกิจสำคัญที่สุดของ พระองค์อยู่ตรงที่ ทำให้คนไทยมีอิสสรภาพมั่นคง ไม่ตกไปเป่น ทาสของชนชาติอื่น”^{๓๐}

จะเห็นได้ว่าเป็นการเลือกเน้นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพันฝ่าความยากลำบากเพื่อราษฎร และเลือกที่จะ ไม่กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของพระราชกรณียกิจต่างๆ เหล่านี้ในแง่อื่น เช่น เพื่อความมั่นคงของพระราชอำนาจ หรือเพื่อจรรโลงและเพิ่มพูนเกียรติยศ อำนาจ สถานภาพ และผลประโยชน์ของชนชั้นผู้ดี ฯลฯ

ในกรณีของการเลิกทาส มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏ

อย่างชัดเจนว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงเป็นพระองค์แรกที่ทรงเสนอพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้ แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้เสนอให้ “รื้อถอนเปลี่ยนแปลง” การมีลูกทาส หวย บ่อนเบี้ย และการพนันต่างๆ “และการอื่นๆ อีกเป็นหลายอย่างที่เป็นการไม่ดีกับบ้านเมือง” มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้ว”^{๑๑} ซึ่งปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์เช่นกันว่า ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าข้อเสนอทั้งหลายของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์นั้นไม่สามารถดำเนินการได้ในทันที เพราะยังไม่พร้อมด้วยปัญหาหลายประการ ทรงวิเคราะห์ว่ามีปัญหาซับซ้อนที่จะเกิดแก่คนหลายกลุ่มหากดำเนินการเลิกทาส เช่น ในกรณีที่ทาสไม่มีเงินไถ่ตัว

“ถ้าตระลาการเอาตัวทาสมาจำโรงหินไว้จะให้ทำการสิ่งไร ถ้าตัวทาสหนีไปเอง ถ้าผู้คุมรับสินบนเงินบาทหนึ่งบาทหกสลึงปล่อยให้ตัวทาสหนีไป ผู้ไรจะเป็นผู้ตามจับ ใครจะเป็นผู้เสียเงินให้แก่เจ้าหน้าที่ ทาสจะไปหาเงินที่ไหนก็ไม่ได้ด้วยไม่มีใครอยากจะช่วย ตระลาการแลผู้คุมก็จะเอาตัวทาสไปใช้ที่บ้านตามสบาย ข้อนี้เห็นว่าเป็นการเดือดร้อนแก่เจ้าเงิน...

ถ้าจะให้คิดค่าตัวทาส ถ้าจะให้เลิกค่าตัวทาสเสียในเวลานี้ นายเงินที่มีทาสก็ควรจะต้องใช้เต็มแ่งงานของตัว ถ้าที่มีทาสหลายๆ ก็คงจะต้องส่งมาให้ตระลาการเร่งเงิน ตัวทาสจะไปหาเงินที่ใหม่ก็ไม่ได้ ต้องจำจนติดตรวนซึ่งอยู่ในตาราง ได้ความลำบาก

อนึ่งถ้าทาสที่พ้นค่าตัวไปได้ ฟ้นเพทุรอนสิ่งไรก็ไม่มี อาไศรยแต่นายเงินอยู่เป็นธรรมดา เมื่อมีงานมากก็ทำเมื่อไม่มีงานก็นอนอยู่เปล่าๆ ไม่ได้ร่ำเรียนวิชาในการที่จะทำมาหากินสิ่งไรเลย เมื่อเวลาหลุดออกเป็นไทยแล้ว ทุรอนก็ไม่มีจะไปกู้ยืมใครก็ไม่มีใครเชื่อถือ จะต้องเป็นโจรปล้นหากินตามแต่จะได้อา ข้อนี้เป็นความลำบากแก่ทาส

หนึ่ง เจ้านายขุนนางทุกวันนี้ ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ได้อาไศรยทาส
เปนกำลังใช้สอย ตักน้ำตมเข้าเฝ้าบ้านนายเรือทุกอย่าง ถ้าเลิกทาสเสีย
ฤๅห้ามไม่ให้ช่วยทาส ต่อไปก็ต้องจ้างคนใช้ตามบ้านใหญ่บ้านเล็ก
การมากการน้อยคนหนึ่งเดือนหนึ่งอยู่ในแปดบาทสิบบาท ขุนนางข้าราชการ
ฝ่ายหน้าฝ่ายในคนหนึ่ง อย่างต่ำต้องมีสามคนสี่คนจึงจะภอใช้
ผลประโยชน์สิ่งไรที่ได้ก็ไม่มีทั่วถึงกัน ได้แต่เบี้ยหวัดอยู่คนละน้อยๆ
ใช้แต่ค่ากินอยู่จ้างคนใช้เดือนหนึ่งสองเดือนก็หมด

หนึ่ง ถ้าจะเลิกทาสแล้วบ้านช่องขุนนางเคยมีทาสใช้สอย
รักษาที่อยู่บ้านอยู่แต่ก่อน ก็จะต้องจ้างคนรักษา ทุนรอนที่จะใช้ก็ไม่มี
ก็จะเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้น ต้องมีผลประโยชน์กับเจ้านายแลข้าราชการ
ภอแก่กำลังซึ่งจะรักษายศแลรักษาราชการของตัวไปได้ แล้วจึงจะเลิก
ได้... ๓๖

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการมีทาสเป็นเรื่องที่ชาวตะวันตกใน
เวลานั้นเห็นว่าป่าเถื่อน และกรณีที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริย
วงศ์เสนอให้เลิกทาสก็เป็นที่สนใจของชาวอังกฤษในสิงคโปร์ ดังปรา
กฏว่าหนังสือพิมพ์ “สิงคโปร์เดลีเตน” ได้ตีพิมพ์ข่าว “ท่านเจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์เปนเอกษริยนต์... ท่านได้คิดแต่ก่อน คือจะให้บ่อน
เบี้ย การที่เลี้ยงบ่าวทาส และการต่างๆ ให้เลิกเสีย...” พร้อมกับ
รายงานข่าวด้วยว่า “พวกสยามฝ่ายหนุ่มมีความปรารถนาให้เงินภาษี
แผ่นดินทวีขึ้นเปนอันมาก ไม่ได้ฟังว่าราษฎรจะเจริญฤๅบ้าน
เมืองจะเจริญ แต่เร่งให้ภาษีให้แข็งแรงขึ้นโดยฝ่ายเดียว การนี้ก็
ไม่ควรเลย”^{๓๓} ทั้งนี้โดยอ้างว่าได้ข้อมูลจากผู้ใช้นามแฝงว่า “ชาวสยาม
คนหนึ่ง” ทั้งยังระบุด้วยว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ “โกรธ
ไม่รับทำราชการ” อีกต่อไป เนื่องจาก “ท่านไม่ได้เห็นด้วยในการงาน
แผ่นดินด้วยกับพระเจ้ากรุงสยาม เพราะการที่ท่านได้คิดมาแต่ก่อน
คือจะให้บ่อนเบี้ย การเลี้ยงบ่าวทาสและการต่างๆ ให้เลิกเสียนั้นไม่

แล้ว...”^{๓๔} จึงเป็นไปได้อย่างมากว่า แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงวินิจฉัยว่าการเลิกทาสจะนำไปสู่ปัญหาต่างๆ หลายนานอย่างดังปรากฏในเอกสารที่ยกมาข้างต้น แต่ก็ทรงจำเป็นต้องเริ่มดำเนินการเลิกทาสใน พ.ศ. ๒๔๑๗ นั้นเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้แทนรัฐบาลอังกฤษในแถบเอเชียล้วนแต่ได้รับรู้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้หวังดีต่อบ้านเมืองและราษฎร แม้ว่าจะไม่ปักใจเชื่อเช่นนั้นอย่างเต็มที่นักก็ตาม เช่น เมื่อเซอร์จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) เข้ามาในรัชกาลที่ ๔ ก็ได้บันทึกไว้ว่า ในวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้กล่าวว่า “ถ้าข้าพเจ้า (เซอร์จอห์น เบาริง-ผู้เขียน) มีความมุ่งหมาย จะช่วยประชาชนให้พ้นความกดขี่ และช่วยบ้านเมืองให้พ้นความผูกขาด (แย่ง) เอาประโยชน์เป็นส่วนบุคคลแล้ว ก็จะช่วยข้าพเจ้าเหนื่อยด้วย”^{๓๕} ซึ่งสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ทรงรับรู้เป็นอย่างดีว่าฝรั่งมองสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อย่างไร เพราะได้ทรงนำบันทึกของเซอร์จอห์น เบาริงตอนที่กล่าวข้างต้นนี้มาตีพิมพ์ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ด้วย แต่เนื่องจากสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมีพระประสงค์ที่จะเน้นความเป็น “พระมหากษัตริย์เพื่อราษฎร” ทำให้ทรงพยายามเสนอภาพในแง่ลบของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไว้น้อย เช่น ทรงพระนิพนธ์ไว้ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ความว่า

...เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์... การศึกษานั้น... เห็นจะไม่ได้เรียนอักษรสมัยลึกซึ้งนัก... ภาษาอังกฤษก็ดูเหมือนจะได้เรียนบ้าง... ข้าพเจ้าเคยได้ยันท่านพูดภาษาอังกฤษกับฝรั่งครั้งหนึ่ง ก็พูดเพียง ๒ คำเท่านั้น สันนิษฐานว่าเห็นจะรู้เพียงฟังพูดเข้าใจได้...”^{๓๖}

ในด้านวิสัยทัศน์ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงชี้

ให้เห็นว่า “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกลกว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์”^{๓๘} ส่วนในด้านศาสนา สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพถึงกับทรงระบุไว้ว่า

...เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แม้เลื่อมใสและทำนุบำรุงพุทธศาสนา ก็เป็นแต่ถือตามประเพณี ไม่ใคร่เอาใจใส่เอื้อเฟื้อต่อพระธรรมวินัยนัก ข้อนี้กล่าวกันว่าเป็นความบกพร่องในอุปนิสัยของท่านอย่าง ๑...^{๓๙}

ดังนั้นจึงไม่น่าประหลาดใจอันใดที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจะทรงนำผู้อ่านไปสู่ข้อสรุปว่า

...ผู้รู้การณครั้งนั้น โดยมากเห็นว่า เพราะท่านเกรงว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญวัยขึ้น ไม่พอพระราชหฤทัยที่มีผู้ว่าราชการแผ่นดิน ก็ทรงชวนชวายเอาท่านออกจากตำแหน่ง จึงคิดให้มีพระมหาอุปราชขึ้นสำหรับกีดกันพระราชอำนาจ และเลือกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช ด้วยเห็นว่าคงเข้ากับวังหลวงไม่ได้ ก็จะต้องอาศัยท่านทั้งวังหลวงและวังหน้า พาให้ตำแหน่งของท่านมันคง...^{๔๐}

และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้เตรียมการเรื่องนี้ไว้ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ แล้ว เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต “เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราชตามที่ได้คิดไว้ เพื่อจะให้ตัวท่านว่าราชการแผ่นดินได้สะดวก”^{๔๑} เห็นได้ชัดว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงแฝงคำอธิบายว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ทำผิดประเพณีการแต่งตั้งพระมหาอุปราช เพราะเป็นผู้ “ไม่ใคร่เอาใจใส่เอื้อเฟื้อต่อพระธรรมวินัย” ซึ่งหมายความว่า เป็นผู้ไม่มีศีลธรรม แต่ทำทุกอย่างเพื่อรักษาอำนาจของตนเอง เป็นการสร้างภาพของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินให้มีระดับศีลธรรมแตกต่างจากพระมหากษัตริย์

อย่างเทียบกันไม่ได้ เพราะพระมหากษัตริย์ทรงทำการทุกอย่างเพื่อ
ราษฎร

ในเรื่องการเลิกทาส ได้กล่าวแล้วว่าสมเด็จพระเจ้า
ราชานุภาพทรงเน้นบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวที่ทรงฟื้นฟูอุปสรรคต่างๆ อันเกิดจากการที่ “ผู้มีศักดิ์สูง” และ
ตัวทาสเองไม่เห็นชอบที่จะให้เลิกทาส เพื่อสร้างอัตลักษณ์ของ “พระ
มหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎร” ให้นักแน่นขึ้นอีก ในเงื่อนไข
ที่เสียงเรียกร้องภายในประเทศให้ยกเลิกระบอบสมบูรณาญาสิทธิ
ราชย์เพื่อให้ราษฎรมีสิทธิเสรีภาพได้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ทั้งนี้
เพราะก่อนหน้านั้นการเลิกทาสได้รับการตีความหรือมีความหมายว่า
เป็นการให้อิสระแก่ราษฎรก็แต่เฉพาะภายในกลุ่มชาวตะวันตกเท่านั้น
ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยมีพระราชหัตถ
เลขาเกี่ยวกับการรับรู้การเลิกทาสในหมู่ชาวตะวันตกว่า

“การที่จะคิดหาอะไรทำให้เป็นการเอิกเกริกโครมครามสู่กับ
การเลิกทาสของทุลกระหม่อมฉัน ฉันเห็นว่ายากนัก, เพราะการเลิก
ทาสเปนของที่ฝรั่งตื่นกันมาก, นับว่าเป็นมูลรากแห่งอิสรภาพทีเดียว,
จึงจัดเอาเปนการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญมากอย่างหนึ่ง...”^{๔๑}

แต่ในรัชกาลที่ ๖ และรัชกาลที่ ๗ ความหมายดังกล่าวยังไม่
เป็นที่รับรู้กว้างขวางนักในหมู่ชาวสยาม เพราะชีวิตของทาสที่ได้รับการ
ปลดปล่อยโดยไม่มีทรัพย์สินและความรู้อันใดเป็นทุน อาจได้รับความ
ลำบากมากขึ้น อีกทั้งไพร่ก็ไม่สามารถขายตัวเองเป็นทาสแล้ว
เอาเงินค่าตัวไปลงทุนทำมาหากิน เพื่อหารายได้มาส่งเป็นดอกเบี้ยยและ
เลี้ยงครอบครัวดังที่เคยทำกันมาในช่วงก่อนการเลิกทาส สมเด็จพระ
เจ้าราชานุภาพเองก็ทรงตระหนักดีว่า “ทาสส่วนมาก...ไม่
ชอบให้เลิก เพราะเห็นว่าเมื่อเลิกแล้วจะไปหากินที่ไหนก็ไม่ได้
สู้อาศัยเลี้ยงชีวิตร้ออยู่กับมูลนายไม่ได้”^{๔๒} การเลิกทาสจึงน่าจะยังไม่

ได้รับการยกย่องจากชาวสยาม จนทำให้สมเด็จพระยา
ราชานุภาพทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องเน้นความหมายของการเลิก
ทาสในแง่ของการมอบอิสรภาพหรือเสรีภาพแก่ราษฎร ให้เป็นที่รับรู้
อย่างกว้างขวางในหมู่ชาวสยามทั้งปวง ซึ่งจะทำให้อัตลักษณ์ของพระ
มหากษัตริย์ที่พระองค์ทรงต้องการเน้น คือ “พระมหากษัตริย์ของ
ราษฎรและเพื่อราษฎร” เด่นชัดยิ่งขึ้น ในบริบททางการเมืองช่วงใกล้
จะเกิดการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง

อย่างไรก็ตาม เพื่อความเป็นธรรมแก่สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ ควรกล่าวด้วยว่า การที่หนังสือพิมพ์ในสิงคโปร์เผยแพร่
ข่าวสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต้องการให้เลิกทาสและ
บ่อนเบี้ย ซึ่งอาจเป็นแรงกดดันที่สำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติ
พิกัดเกษียณอายุลูกทาส-ลูกไท จุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) นั้น
ในเวลานั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระชนมายุเพียง
๑๒ พรรษา อาจไม่ทรงทราบข้อมูลทั้งเรื่องสมเด็จพระยาบรมมหา
ศรีสุริยวงศ์เสนอให้เลิกทาสและเรื่องหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ลงข่าว
ดังกล่าวก็เป็นได้

นอกจากนี้ยังควรกล่าวด้วยว่า ปี พ.ศ. ๒๔๑๗ เป็นปีแรกที่
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ
อาจเป็นไปได้ว่าท่านเสนอให้มีการยกเลิกเรื่อง “ไม่ดี” ทั้งหมดโดยที่
ทราบอยู่แก่ใจว่า รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ไม่สามารถหรือไม่พร้อมที่จะดำเนินการในเรื่องเหล่านั้นในทันที เนื่อง
จากเงื่อนไขแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคมไม่เอื้ออำนวย ทั้งนี้เพื่อ
เป็นการรักษาสถานภาพและอำนาจของท่านในสายตาของชาวตะวัน
ตกเอาไว้ พร้อมกับเป็นการลดความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์
ในสายตาของชาวตะวันตกด้วย จะเห็นได้ว่าในเวลาที่ท่านมีอำนาจเต็ม

ในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ท่านหาได้เสนอหรือดำเนินการให้มีการยกเลิกเรื่องเหล่านี้แต่อย่างใด ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าการประกาศเลิกทาสที่เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๗ เป็นผลมาจากการต่อสู้ทางการเมืองภายในประเทศสยาม เพื่อช่วงชิงการยอมรับจากชาติตะวันตก ว่าเป็นผู้นำที่ ต้องการทำให้เสรีภาพของราษฎร

อย่างไรก็ตามในทศวรรษ ๒๔๗๐ การเลิกทาสและเลิกไพร่ ได้ถูกนำมาเน้นโดยสมเด็จพระยาตากสินมหาราช เพื่อให้นักเรียนชาวสยามทั้งปวงรับรู้ว่าการเลิกทาสและการเลิกไพร่เป็นผลมาจากการต่อสู้อย่างมาของพระมหากษัตริย์เพื่อให้ราษฎรมีเสรีภาพ ซึ่งมีนัยยะว่าชาวสยามไม่พึงเรียกร้องเสรีภาพเนื่องจากเป็นสิ่งที่มียู่แล้ว และไม่พึงเรียกร้องสิทธิในการเลือกตั้ง เพราะพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั่นเองที่พระราชทานเสรีภาพให้แก่ราษฎร และพระองค์จะทรงดำเนินการปกครองเพื่อผลประโยชน์ของราษฎรเสมอไป เนื่องจากทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎร

ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ อันเป็นปีเดียวกับที่ทรงแสดงพระปาฐกถา “พงศาวดารแสดงพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” สมเด็จพระยาตากสินมหาราชยังทรงพยายามเปลี่ยนความเข้าใจ “ผิด” อีกเรื่องหนึ่ง คือ “ด้วยไปเข้าใจเสียว่า เสนาบดีต้องเปนเจ้า หรือใครเปนเจ้าก็ต้องเปนเสนาบดี” อันเป็นความเข้าใจที่กระทบต่ออัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ซึ่งจะต้องทรงให้ความยุติธรรมแก่คนทุกกลุ่มและทุกคน และเป็นความเข้าใจที่จะทำลายความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ด้วย เพราะในเวลานั้นสามัญชนจำนวนไม่น้อยที่ประสบความสำเร็จทางธุรกิจหรือมีการศึกษาแผนใหม่ในระดับสูง เริ่มมีความรู้สึกกันทั่วไปว่าความรู้ ความสามารถ และหลักวิชาควรมีความสำคัญยิ่งกว่าชาติกำเนิด และการยึดหลักชาติวุฒิในการแต่งตั้งหรือเลื่อนตำแหน่งในระบบราชการ

เป็นการไม่ยุติธรรม พระองค์จึงทรงให้คำอธิบายว่า

...เวลานั้นประจวบกับคราวที่บรรดาพระเจ้าห้องยาเธอเจริญพระชนมายุและมีความสามารถด้วยได้รับราชการในหน้าที่ต่างๆ เปนลำดับมา เพราะฉะนั้น เมื่อทรงพระราชดำริเลือกตัวเสนาบดีเจ้ากระทรวงต่างๆ หน้าที่เหล่านี้จึงตกอยู่แก่เจ้านาย ข้อนี้มีคนเข้าใจผิดกันอยู่ ด้วยไปเข้าใจเสียว่า เสนาบดีต้องเปนเจ้า หรือใครเปนเจ้าก็ต้องเปนเสนาบดี ข้อนี้ไม่จริง ไม่มีเจ้าองค์ใดที่ได้เปนเสนาบดีเพราะเปนเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงเลือกเสนาบดีตามเกณฑ์ที่เปนเจ้า เจ้าหรือสามัญชนย่อมมีสิทธิที่จะบำเพ็ญตัวเปนเสนาบดีได้เท่ากัน แต่เพราะเวลานั้นบรรดาพระเจ้าห้องยาเธอได้ทรงศึกษาเล่าเรียนมาก่อนใครๆ และได้ลงมือทำงานสนองพระเดชพระคุณมาก่อน หน้าที่เสนาบดีในชุดแรกจึงตกอยู่แก่เจ้าโดยมาก ผู้ที่ดูเพียงเผินๆ จึงเลยพากันเข้าใจผิด...“๓

กล่าวได้ว่าการเน้นอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ในแง่ที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ “ของราษฎร” และ “เพื่อราษฎร” เป็นไปเพื่อตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั่นเอง

การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในรัชกาลที่ ๕ ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องสร้างอุดมการณ์ของรัฐแบบใหม่ขึ้นมา เพื่อเป็นรากฐานของความชอบธรรมทางการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรัฐได้ขยายอำนาจในการเก็บภาษีอากร และการจัดการทรัพยากรออกไปกว้างขวาง ทำให้ต้องมีคำอธิบายสำหรับการใช้อำนาจจัดเก็บผลประโยชน์เหล่านั้น สมเด็จพระยาตากษัตริย์ทรงตระหนักดีว่าจำเป็นต้องมีคำอธิบายว่า “ผู้ที่จัดการเก็บผลประโยชน์... อาไศรยได้อำนาจและความชอบธรรมมาอย่างไร”๔๔ แต่เดิมคำอธิบายเน้นว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีพระคุณที่ทรงปกครองให้อาณาประชาราษฎร

อยู่เย็นเป็นสุข มีโอกาสได้ทำมาหากินและสร้างกองการกุศลเพื่อเป็น
ปัจจัยให้บรรลุนิพพานในภายภาคหน้า อาณาประชาราษฎร์จึงต้อง“ใช้
เรี่ยวแรงเป็นแดนแทนพระเดชพระคุณ”^{๔๕} ส่วนคำอธิบายของชนชั้น
นำในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์ใน
การทำให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขในแง่ของการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญ
โดยรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมที่ดีให้คงมีอยู่ และแก้ไขสิ่งที่
ยังบกพร่องให้ดีขึ้น ดังปรากฏในเอกสารราชการต่างๆ อยู่เสมอ เช่น

...มีพระบรมราชโองการ... สั่งให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า มี
พระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงแผ่นดินให้เจริญยิ่งขึ้นไปทุกเวลา แล
จะรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีให้คงมีอยู่ และจะผ่อนผันแก้ไข
การที่เสียให้หมดสิ้นไป เพื่อประโยชน์ที่อาณาประชาราษฎร์จะได้อยู่
เย็นเป็นสุข ทำมาหากินโดยชอบ บ้านเมืองจะได้รุ่งเรืองเจริญทันกับกาล
สมัยที่เปนทั่วไปในโลกนี้...^{๔๖}

ความอยู่เย็นเป็นสุขของราษฎรในความหมายใหม่นี้จะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อรัฐมีรายได้จากการเสียภาษีอากร เพื่อนำมาใช้ในการรักษา
ความสงบเรียบร้อยมิให้มีอันตรายทั้งภายในภายนอก และใช้ในการ
บำรุงประโยชน์ในทางหากินค้าขายของราษฎรพลเมือง ซึ่งทำให้รัฐมี
ความมั่นคงและเจริญรุ่งเรือง^{๔๗} คำอธิบายเช่นนี้ปรากฏในประกาศของ
รัฐบาลและกฎหมายจำนวนมากเช่นกัน

การสร้างอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ โดยเน้นว่าทรงเป็น
ผู้ปกครอง “ของราษฎร” และ “เพื่อราษฎร” จึงเป็นไปเพื่อสร้างความ
ชอบธรรมให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์
ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีสิทธิธรรมที่จะเก็บภาษีอากร และทรง
สามารถผูกขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ในพระ
ราชอาณาจักร ตลอดจนทรงมีอำนาจในการตัดสินใจในเรื่องอื่นๆ เพื่อ
ให้เกิดประโยชน์และความสุขแก่ราษฎร

อัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ในแง่ที่กล่าวข้างต้น ยังมี
ความสำคัญมากขึ้นเมื่อมีการเคลื่อนไหวของนักหนังสือพิมพ์และชาว
จีนในประเทศเพื่อสนับสนุนระบอบสาธารณรัฐของพรรคก๊กมินตั๋ง
อันทำให้แนวคิดเรื่องการปกครองเพื่อความสมบูรณ์พูนสุขของราษฎร
ได้รับการเผยแพร่ตามหน้าหนังสือพิมพ์และเป็นที่ยอมรับในหมู่คนไทย
กว้างขวางขึ้น แนวคิดเกี่ยวกับระบอบสาธารณรัฐนี้ ยังทำให้แนวคิด
เรื่องผู้ปกครองที่เป็น “ของราษฎร” คือเป็นตัวแทนของราษฎรที่
ราษฎรเลือกตั้งขึ้น กลายเป็นแนวคิดที่มีอิทธิพลมากขึ้นด้วย การที่
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นอัตลักษณ์ “สมเด็จพระ
ปิยมหาราช” ในปลายรัชกาลที่ ๕ จึงไม่เพียงแต่จะเป็นความพยายาม
ที่จะทำให้อัตลักษณ์พระมหากษัตริย์ในแง่นี้กลายเป็น “แบบแผน” ที่
พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่พึงยึดถือและแสดงออกให้ปรากฏแก่
มหาชนเท่านั้น แต่ยังเห็นได้ชัดว่าเป็นความพยายามที่จะกลืน (co-
option) เอากระแสการเรียกร้องให้ยกเลิกหลักการชาติกำเนิดและการ
รวมศูนย์อำนาจไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ รวมทั้งกระแสการเรียกร้อง
“ปาลีเมนต์” ให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของความคิดกระแสหลักที่เป็น
อุดมการณ์ของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ด้วยการเน้นว่า พระ
มหากษัตริย์แห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ทรงเป็น “ของราษฎร”
และทรงปกครอง “เพื่อราษฎร” อยู่แล้ว แม้ว่าจะมิได้ทรงมาจากการ
เลือกตั้ง และมิได้ทำการปกครองตามมติของปาลีเมนต์หรือสภาผู้
แทนราษฎรก็ตาม

นอกจากนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงสร้าง
อัตลักษณ์พระมหากษัตริย์ในฐานะเอกอัครศาสนูปถัมภก คือทรงอุป
ถัมภ์ศาสนาทุกศาสนา โดยให้ความหมายว่าเป็นการทำนุบำรุงอาณา
ประชาราษฎร์ทั้งปวง หรือเป็นการทำนุบำรุงคนทุกชนชาติที่อยู่ภายใต้
การปกครองของพระองค์ในประเทศสยาม ดังปรากฏในพระนิพนธ์

“คำนำ” ของหนังสือที่พิมพ์ในวาระฉลอง ๑๐๐ ปีมิชชันนารีอเมริกันในประเทศไทย ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ความว่า

The attitude of this country from time immemorial has been that of complete toleration of the freedom of religious thought. The state religion has always been Buddhism, but the state does not interfere with its people in the matter of faith. More than that, the kings of Siam have always assisted other religion in the country...

It is recognized that religions confer happiness on the people, and the King's support of all faiths is, in effect, the people. Consequent although we are essentially support of all his a nation of Buddhism, The King's Government put no obstacle in the way of any on His Majesty's subjects belong to another religion, be it Christianity, Hinduism, Islam or any other faith. This fact is well-known to all who know Siam^{๔๔}

บทบาทของพระมหากษัตริย์ในการอุปถัมภ์ทุกศาสนาในเมืองไทยเช่นนี้ ก็คือบทบาทในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎรนั่นเอง ดังนั้นจึงทรงเน้นให้คนทุกกลุ่มได้รับรู้ในพระนิพนธ์ต่างๆ อยู่เสมอ สำหรับการเน้นความเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกให้ชาวตะวันตกรับรู้ นั้น นอกจากจะปรากฏใน “บทนำ” ของหนังสือที่ตีพิมพ์ในวาระฉลอง ๑๐๐ ปี มิชชันนารีอเมริกันในประเทศไทยดังที่ได้อ้างอิงไว้ข้างต้นแล้ว ยังปรากฏในพระราชพิธีงานพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอให้พระสงฆ์ได้มาร่วมถวายขมาสักการะ ทั้งๆ ที่ไม่เคยมีประเพณีมาก่อน เพราะทรงพระดำริว่า “ถ้ามีพระสงฆ์มากันมากๆ ก็จะได้เป็นพระเกียรติยศที่เป็นองค์เอก

อรรถศาสนูปถัมภก ปราภฏแก่ชาวต่างประเทศ”^{๔๙} เข้าใจว่าการเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภกมีความสำคัญในแง่ที่ทำให้ชาวตะวันตกรับรู้ว่ามีพระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์คริสต์ศาสนาของชาวตะวันตกด้วย นอกจากนี้การอุปถัมภ์ทุกศาสนายังมีความสำคัญในแง่ที่ศาสนาต่างๆ เป็นเครื่องหมายแห่งความมีอารยธรรมของมนุษย์ และยังแสดงถึงการที่ชนชาติไทยมีคุณธรรม “ความปราศจากวิหิงสา” สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจึงทรงเน้นความเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งในอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ไทยตลอดมา

นอกจากนี้การเน้นความเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ยังเป็นการเน้นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ให้เป็นที่รับรู้และยอมรับในหมู่สงฆ์ด้วย ดังที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเน้นไว้เป็นพิเศษในบันทึกเกี่ยวกับพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ความว่า

...ที่วัดเปนที่ซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานกรรมสิทธิ์ให้เปนสมบัติสำหรับพระศาสนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เปนอัครศาสนูปถัมภกทรงปกครองรักษาโดยพระบรมราชานุภาพ ผู้ใดผู้หนึ่งจะโอนกรรมสิทธิ์ที่นั้นไปไม่ได้ เว้นแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษโดยเฉพาะ...^{๕๐}

ส่วนการเป็นพระมหากษัตริย์ “ของราษฎร” นั้น แม้สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจะทรงเน้นในแง่ที่ทรงเป็นที่รักยิ่งของราษฎร แต่จะเห็นได้ว่าไม่ทรงเน้นคติอเนกชนนิกโรสโมสรสมมุติ คือการเป็นผู้ได้รับเลือกจากราษฎรแต่อย่างใด ทั้งนี้เพราะโดยพื้นฐานพระดำริแล้วทรงยึดมั่นในหลักชาติวุฒิเป็นอย่างมาก ดังปรากฏในพระนิพนธ์ประวัติบุคคลต่างๆ ซึ่งทรงเน้นถึง “ชาติสกุล”^{๕๑} หรือ “เกิดมาในตระกูลอันสูงศักดิ์”^{๕๒} หรือ “ลูกผู้ดี”^{๕๓} อยู่เสมอ

ในทัศนะของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ชาติวุฒิ

เป็นที่มาของ “ศีลธรรม” หรืออุดมคติของ “เจ้า” ดังที่ทรงอธิบายชี้แจงแก่พระโอรส คือ หม่อมเจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล ว่า

...ศีลธรรม (Ideal) ของผู้ที่เป้นเจ้ามาแต่ก่อนนั้นคือความรักบ้านเมืองและถือว่าประโยชน์ของบ้านเมืองสำคัญกว่าประโยชน์ตนเอง หรือถ้าว่าโดยย่อคืออุทิศตัวให้แก่บ้านเมืองอย่าง ๑ ความซื่อตรงอย่าง ๑ ความพากเพียรเรียนวิชาความรู้และประกอบกิจการต่างๆ มั่นคงอย่าง ๑ คนทั้งหลายนิยมกันแต่ก่อนว่าศีลธรรมเหล่านี้ เจ้าดีกว่าผู้ที่มีได้เป้นเจ้า คนทั้งหลายจึงพากันนับถือเจ้าทั่วไปทั้งประเทศ ศีลธรรมอันนี้ยังคงอยู่ ต้องพยายามรักษาให้มั่นคง จึงจะสมควรเป้นเจ้า...^{๕๔}

ไม่ปรากฏหลักฐานว่า “ศีลธรรม” หรืออุดมคติที่เจ้ามีอยู่เหนือชนชั้นอื่นนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่ามีที่มาอย่างไร

เมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้คำอธิบายแก่ราษฎรหรือทรงอธิบายแก่ชาวต่างประเทศว่าเหตุใดเจ้าจึงมีความชอบธรรมที่จะเป็นผู้ปกครองนั้น ทรงให้เหตุผลว่า เป็นเพราะเจ้ามีความรู้หรือการศึกษาแผนใหม่ก่อนและดีกว่าคนกลุ่มอื่น ทรงชี้แจงกรณี “the impression gained by many visitors to Siam is that most important positions in the government are open only to members of the Royal Family”^{๕๕} โดยทรงยอมรับว่าเป็นเรื่องธรรมดาที่ผู้ผ่านมาเยือนประเทศสยามจะเห็นเช่นนั้น เพราะผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีล้วนแต่เป็นเจ้า แต่ทรงชี้แจงว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ทรงส่งเสริมให้เจ้านายได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ดังนั้นผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมกับตำแหน่งสำคัญจึงได้แก่เจ้าเป็นส่วนใหญ่^{๕๖}

อย่างไรก็ตาม โดยพื้นฐานพระดำริแล้ว ทรงเชื่อใน “ศีลธรรม” (Ideal) ของเจ้า อันเป็นคุณสมบัติเฉพาะของคนที่เกิดมาเป็นเจ้า ซึ่งทำ

ให้เจ้ามีความชอบธรรมที่จะเป็นผู้ปกครอง แม้ว่าจะมิได้ทรงอธิบายเหตุผลอย่างชัดเจนว่าเหตุใดเจ้าจึงมี “ศีลธรรม” (Idea) ดีกว่าผู้ที่มีได้เป็นเจ้า ดังนั้นพระองค์จึงไม่ทรงเห็นด้วยกับระบบการเมืองที่ให้สิทธิแก่ประชาชนในการเลือกผู้ปกครอง แม้แต่ข้อเสนอของพระยาภักดีธำมตรีที่ถวายความเห็นว่าจะพระมหากษัตริย์ควรจะทรงแต่งตั้ง “อัครมหาเสนาบดี” โดยที่ยังคงยึดหลักการอำนาจสูงสุดอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์^{๕๓} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ไม่ทรงเห็นด้วย ทรงให้เหตุผลว่า ราษฎรอาจคิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงอ่อนแอจึงต้องตั้งตำแหน่งดังกล่าวขึ้น ปรกติแล้วพระมหากษัตริย์หากจะทรงแต่งตั้งก็จะทรงเลือกผู้ที่พระองค์ไว้วางพระราชหฤทัย แต่หากพระองค์จะทรงถอดถอนหรือปลดอัครมหาเสนาบดีออกจะทำอย่างไรไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงใช้อำนาจโดยขาดพระสติหรือพระวิจลญาณ ทรงเห็นว่าสถานการณ์ของสยามในขณะนั้นยังไม่มี ความเหมาะสมและไม่มีความพร้อมที่จะใช้วิธีการปกครองในระบบมีสภาผู้แทนราษฎร ควรปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต่อไป เพียงแต่ต้องขจัดสิ่งที่ชั่วร้ายและการบริหารที่ไร้ประสิทธิภาพซึ่งดำรงอยู่ตั้งแต่ก่อนรัชกาลปัจจุบันออกไป ควรรอกจนกระทั่งราษฎรมีการศึกษา และมีความรับผิดชอบ สามารถออกเสียงเลือกผู้แทนราษฎรได้ จึงควรมีการปกครองในระบบมีผู้แทนราษฎรและมีอัครมหาเสนาบดีควบคู่กันไป โดยที่พระมหากษัตริย์ยังจะต้องทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดในการปกครอง^{๕๔} เพราะในระบบที่มีสภาผู้แทนราษฎรเช่นนี้ พระมหากษัตริย์จะทรงสามารถถอดถอนอัครมหาเสนาบดีได้ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ พระองค์ทรง “เตือน” ราษฎรทางวิทยุกระจายเสียงว่า การเปลี่ยนแปลงในบ้านเมืองไม่ควร “จัดการสิ่งใดที่เกินความสามารถ หรือที่ไม่เหมาะแก่เหตุการณ์และเวลาเลย”^{๕๕}

นอกจากจะทรงสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์ที่เน้นการ

เป็นผู้ปกครอง “ของราษฎร” และ “เพื่อราษฎร” แล้ว สมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพยังทรงพระนิพนธ์พระราชประวัติพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว เพื่อทรงเน้นว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีพระคุณสมบัติสำคัญอีก
หลายประการ เช่น ทรงได้รับการศึกษาอย่างดีที่สุดตามแบบพระราช
กุมารโดยที่พระราชบิดา “ทรงฝึกสอนราชศาสตร์พระราชทานเอง”^{๖๐}
ทรงอ่านและเขียนภาษาอังกฤษได้อย่างดียิ่ง^{๖๑} ทรง “ตริตรองการรอบ
คอบ... ทรงเห็นการไกล”^{๖๒} และทรงฉลาดในการประสานประโยชน์
ทรง“เห็นความมั่นคงของประเทศสยามสำคัญยิ่งกว่าเพียงจะได้ความ
พอพระราชหฤทัย”^{๖๓} นอกจากนี้ยังทรงได้รับการอภิเษกด้วยพระราช
พิธีต่างๆ อย่างสมบูรณ์ยิ่งใหญ่ว่า จึงทรงถึงพร้อมด้วยพระเกียรติยศ
และพระเกียรติคุณ^{๖๔}

จากพระคุณสมบัติของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเน้นข้างต้น เห็น
ได้ชัดว่าการรับอารยธรรมตะวันตกและการรักษาความเป็นไทยทาง
วัฒนธรรม เช่น พระราชพิธีที่ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงถึงพร้อมด้วย
พระเกียรติยศและพระเกียรติคุณ มีความสำคัญควบคู่กัน นับเป็น
ปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้น
ความฉลาดในการประสานประโยชน์ ดังได้กล่าวมาแล้ว

การนิยามความหมายและความสำคัญของสถาบันพระมหา
กษัตริย์ โดยเน้นการเป็นผู้ปกครอง “ของราษฎร” และ “เพื่อราษฎร”
ตลอดจนเน้นพระคุณสมบัติของพระมหากษัตริย์เช่นนี้ ย่อมมีความ
ประสงค์จะทำให้ผู้ที่ได้รับรู้และเชื่อถือบังเกิดความจงรักภักดี และ
ยอมรับระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต่อไป แทนที่จะ
คิดต่อต้านหรือพยายามดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครอง อย่างไร
ก็ตามในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์การเผยแพร่ภาพลักษณ์นี้คง
กระทำไม่ได้จำกัด เนื่องจากการศึกษาแผนใหม่ยังไม่แพร่หลาย และสื่อ

มวลชนโดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ก็ยังมีได้ถูกควบคุมโดยรัฐ เนื่องจากเจ้าของและบรรณาธิการบางคนเป็นคนในบังคับชาติตะวันตกซึ่งได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ทำให้มีโอกาสโจมตีรัฐบาลได้ตามต้องการ ผู้รับรู้ภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ตามที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างขึ้นส่วนใหญ่คงเป็นเจ้านาย ข้าราชการระดับสูง และผู้มีฐานะดีพอที่จะได้รับการศึกษาแผนใหม่หรือสามารถซื้อวิทยุไว้ฟังได้ ดังที่หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ทรงใช้แนวคิด “พระราชที่รักของราษฎร” หรือ “พระปิยมหาราช” ในการกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ดังนี้

...ตั้งแต่วันที่ ๒๔ มิถุนายนเป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงผูกหัวใจอาณาประชาราษฎร์ไว้ทั้งหมด พระองค์เพิ่งเริ่มทรงราชย์เป็นพระราชที่รักของราษฎรต่อเมื่อทรงเลิกรัฐ เลิกทรงว่าราชการแผ่นดินนั่นเอง...^{๖๕}

ถึงแม้ว่าหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ จะทรงใช้คำว่า “พระราชที่รักของราษฎร” ในความหมายที่แตกต่างจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวคือมิได้ทรงหมายถึงพระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุด เนื่องจากทรงเป็นที่รักของราษฎรเพราะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและทรงใช้พระราชอำนาจในการปกครองเพื่อราษฎร ดังความหมายที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสถาปนาขึ้น เพราะหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ทรงเห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่รักของราษฎรเมื่อมิได้ทรงถืออำนาจรัฐแล้วและมิได้ทรงว่าราชการแผ่นดินอีกต่อไป อย่างไรก็ตาม การที่หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ทรงนำเอาคำว่า “พระราชที่รักของราษฎร” มาใช้ ก็แสดงให้เห็นว่าแนวความคิดเรื่อง “พระปิยมหาราช” เป็นที่รับรู้ในหมู่ชนชั้นสูงเป็นอย่างดี

ต้องรอนจนกระทั่งการศึกษาแผนใหม่แพร่หลาย และมีการเน้นความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์อีกครั้งหนึ่งเพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์นับตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๙๐ เป็นต้นมา โดยอาศัยสื่อมวลชนแขนงต่างๆ ที่ถูกควบคุมโดยรัฐบาลเผด็จการทหาร เพื่อเผยแพร่ภาพของพระมหากษัตริย์ “ของราษฎรและเพื่อราษฎร” อัตลักษณ์พระมหากษัตริย์ในแง่นี้ จึงจะซึมลึกเข้าไปอยู่ในใจของคนทุกชั้นและทุกท้องถิ่น โดยที่พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์เองก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้อัตลักษณ์ดังกล่าวมีพลังมากขึ้น เช่น การเสด็จออกให้คณะบุคคลต่างๆ เข้าเฝ้า ทั้งข้าราชการ เอกชน ทูตานุทูต และราษฎรทั่วไป การมีโครงการในพระราชดำริ และการ “เสด็จประพาสต้น” หรือการเสด็จออกเยี่ยมพสกนิกรในต่างจังหวัด ในระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๐๘ จำนวน ๑๑ ครั้ง และระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๙-๒๕๑๔ จำนวน ๑๒๑ ครั้ง” เพื่อดูแลทุกข์สุขของราษฎร ให้ราษฎรทั้งปวง “อยู่เย็นเป็นสุข” เป็นต้น ทั้งนี้แม้ว่าพระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่ ๙ จะทรงอยู่ “เหนือ” การเมืองตามที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญก็ตาม แต่ย่อมเห็นได้ชัดอยู่แล้วว่าอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์อันเป็นที่รักของราษฎรเนื่องจากทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎร ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสถาปนาขึ้น ได้มีอิทธิพลอย่างสูง และได้ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์และองค์พระมหากษัตริย์ทรงดำรงอยู่อย่างมีความหมายในรัฐประชาชาติไทยสืบมา

เชิงอรรถ บท ๔

๑ หจข. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดารแสดงพระเกียรติ สมเด็จพระปิยมหาราช ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงทางวิทยุ กระจายเสียง เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๔.

๒ เรื่องเดียวกัน.

๓ หจข. สบ.๒.๒๘/๒๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ แผนก มหาดไทย เรื่องอำนาจพรหลวงธานินทรปฐมรัฐ รังผู้ว่าราชการจังหวัดสกลนคร พ.ศ. ๒๔๗๑.

๔ หจข. สบ.๒.๓๒/๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ โรงเรียน และการศึกษา ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑.

๕ ราม วชิราวุธ. "ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖", ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๖ (เมษายน ๒๕๔๕).

๖ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. "จดหมายนายทรงอานูภาพ เล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก", ใน หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. ชีวิต และงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า ๒๙๔-๒๙๕.

๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๐-๒๙๑.

๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๒-๒๙๓.

๙ ราม วชิราวุธ. "ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖", ศิลปวัฒนธรรม ๒๓, ๖ (เมษายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๘.

๑๐ เรื่องเดียวกัน.

๑๑ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงตระหนักดีว่า ข้อความต่างๆ ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นนั้น "อาจจะเป็นภัยแก่ห่อพระสมุด" ถึงกับทรงตัดสินพระทัยยกเลิกพระดำริที่จะทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ด้วยเหตุที่ในรัชกาลนั้นมีเรื่องราวเกี่ยวกับหม่อมไกรสร ดังลายพระหัตถ์ที่ทรงกราบทูลชี้แจงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ความว่า "ข้อที่ ๓ อันเป็นข้อขัดข้องสำคัญแก่การที่จะแต่งในรัชกาลที่ ๖ คือว่าด้วยเรื่องหม่อมไกรสร ในสมัยนั้นหม่อมไกรสรกำลังมีบุญ หม่อมฉันนี้กระแวงว่าแต่งอธิบายเรื่องหม่อมไกรสรอาจจะเป็นภัยแก่ห่อพระสมุดฯ จึงได้ระงับความคิดมา" (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้า ๔. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๖๗-๒๖๘.

๑๒ เรื่องเดียวกัน.

๑๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

๑๔ นิธิ เอียวศรีวงศ์. "สงครามอนุสาวรีย์กับรัฐไทย", ใน ชาติไทยเมืองไทย แบบเรียน และอนุสาวรีย์. (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๙๗-๑๐๔.

๑๕ หจข. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดาร แสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงโดยทางวิทยุกระจายเสียงเมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๔.

๑๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

๑๗ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. พระกวีนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (พระนคร : อุดม, ๒๔๘๗).

๑๘ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๑๑.

๑๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔.

๒๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

๒๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗.

๒๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. เทศาภิบาล. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๓๗), หน้า ๑๙.

๒๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

๒๔ หจข. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดาร แสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงโดยทางวิทยุกระจายเสียง เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๔.

๒๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๒๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

๒๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๒๘ เรื่องเดียวกัน.

๒๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

๓๐ เรื่องเดียวกัน.

๓๑ โปรดดูรายละเอียดใน หอสมุดวชิรญาณ. หมายเหตุรัชกาลที่ ๕ มัดที่ ๑๕๔ / ๑๓ เลขที่ ๑๕๔๙ ชื่อ กราบทูลเรื่องพระยาราชสุภาวดีขอพระราชทานกราบทูลเรื่องคำปะลิแมน และหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๓๖ มัดที่ ๑๕๓ / ๑๒ เลขที่ ๑๕๓๔ เรื่องประกาศเรื่องปรึกษาการเลิกทาสและบ่อนเบี้ย.

๓๒ หอสมุดวชิรญาณ. หมู่จดหมายเหตุ ร.๕ มัดที่ ๑๕๔๑๓ เลขที่ ๑๕๔๔ ชื่อกราบทูล เรื่องพระยาราษฎร์ภูวดีขอพระราชทานกราบทูลเรื่องปะลิแมน.

๓๓ หอสมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ ร.๕ มัดที่ ๒๔๘/๓ เลขที่ ๒๕๐๔ ชื่อหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ว่าด้วยการปกครองและธรรมเนียม ค.ศ. ๑๘๗๔.

๓๔ เรื่องเดียวกัน.

๓๕ สมเด็จพระยามะราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕. หน้า ๑๐๘.

๓๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙-๙๐.

๓๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

๓๘ เรื่องเดียวกัน.

๓๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

๔๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

๔๑ ราม วชิราวุธ. "ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖", ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๖ (เมษายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๘.

๔๒ หจข. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดารแสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช...

๔๓ หจข. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดารแสดงพระเกียรติพระปิยมหาราช...

๔๔ สมเด็จพระยามะราชานุภาพ จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ หนังสือพิมพ์ในราชการสำหรับราชการ. หน้า ๗๒.

๔๕ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล วรรณรัตน์. "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

๔๖ อ่างใน สมเด็จพระยามะราชานุภาพ. "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๑๖๑.

๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา ที่ ๑๔๓ /๔๕๕ ลงวันที่ ๑๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๔ อ่างใน จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระยามะราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๕๕๗.

๔๘ หจข. สบ.๒.๕๖/๒๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ พระนิพนธ์ ๑-๒๐ ๒๓๖๗-๒๔ ล.๑ ในวาระฉลอง ๑๐๐ ปีมิชชันนารีอเมริกันในประเทศไทย.

๑๗๘ การสร้างอัตลักษณ์ "เมืองไทย" และ "จีน" ของชาวสยาม

๕๙ หจข. สบ.๒.๒๔ /๑๘ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกพระราชพิธี เรื่องงานพระเมรุพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ ลงวันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๔๖๘.

๕๐ หจข. สบ.๒.๔๒/๑๒๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี เรื่องบันทึกแก่พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ (เน้นโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ).

๕๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาวิเชียรตวงศวุฒิไกร, ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๒๑๗.

๕๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาสุรนาถเสนี (เปาสุวสดี-ชูโต), ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๒๗๕.

๕๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบดินดีเดชา (ภูเขียว), ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๑๘.

๕๔ หจข. สบ.๒.๕๓/๗ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสน-พระญาติวงศ์ ๑-๑๘ พ.ศ.๒๔๓๘-๒๔๘๖ ล. ๑ หม่อมเจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล (ชายดำ) พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๕๒๔.

๕๕ หจข. สบ.๒.๕๖/ ๒๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ พระนิพนธ์ ๑-๒๐ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๗๑ ล. ๑.

๕๖ เรื่องเดียวกัน.

๕๗ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. หน้า ๑๗๓.

๕๘ หจข. สบ.๒.๔๗/๓๒ อ้างใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. หน้า ๑๗๓.

๕๙ หจข. สบ.๒ ๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดารแสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช...

๖๐ โปรดดูรายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบดินดีเดชา (ภูเขียว), ประวัติบุคคลสำคัญ หน้า ๙, ๔๖.

๖๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

๖๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

๖๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

๖๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

๖๕ หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ. อนาคตแห่งสยาม. (พิมพ์ครั้งที่ ๓. (พระนคร : โรงพิมพ์ประชาชาติ, ๒๔๗๕), อ้างใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. หน้า ๒๙๘.

๖๖ ทักษิณ ฉลิมาเตียรณ. การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ. (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

พระราชโอรส พระราชธิดา และพระเจ้าน้องยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเมื่อเจริญพระชนมายุต่างก็ได้ทรงเข้ามาช่วยเหลือบริหารบ้านเมือง ทั้งในรัชกาลของพระองค์ และรัชกาลต่อๆ มา

การสร้างอัตลักษณ์

เจ้า

ในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งเจ้าได้รับส่วนแบ่งของอำนาจมากกว่าชนชั้นอื่นๆ นั้น จำเป็นที่จะต้องสร้างอัตลักษณ์ของเจ้าให้เจ้าเองยอมรับ และให้คนกลุ่มอื่นๆ ยอมรับในสถานภาพ อำนาจ และหน้าที่ของเจ้าด้วย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงเน้นอัตลักษณ์ของเจ้าในแง่ที่เจ้ามีเกียรติยศมากกว่าคนอื่น เป็นเกียรติยศที่มาจากหน้าที่บรรพบุรุษของเจ้าและกลุ่มตัวเองได้ทำหน้าที่สำคัญต่อบ้านเมืองในอดีตและปัจจุบัน และจะต้องทำหน้าที่ต่อบ้านเมืองสืบไปในอนาคตไม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้นก็ตาม ดังนั้นการสืบเชื้อสายจากพระมหากษัตริย์เพียงอย่างเดียวจึงไม่เพียงพอต่อการที่จะเป็นเจ้า แต่ต้องมีคุณสมบัติที่จะเอื้อให้สามารถทำหน้าที่ต่อบ้านเมืองได้อย่างดีที่สุดสมกับที่เกิดมาเป็นเจ้าด้วย

อัตลักษณ์เจ้าเช่นนี้ถูกเน้นอยู่เสมอในลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์และในพระนิพนธ์ต่างๆ ทั้งในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปก

ครองและในช่วงหลังจากนั้น นอกจากนี้ยังทรงพยายามที่จะเสนอภาพ
ความสมานฉันท์ในกลุ่มเจ้าด้วย

ในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นให้เจ้าสืบทอดหน้าที่ต่อบ้านเมืองดังที่บรรพ
บุรุษได้เคยทำมา เพื่อเป็นการกระตุ้นให้เจ้าเข้ารับราชการ ซึ่งเท่ากับเป็น
การทำให้ตำแหน่งหน้าที่สำคัญในบ้านเมืองตกอยู่ในมือของเจ้ามาก
ที่สุดเท่าที่จะมากได้นั่นเอง ทรงเน้นให้เจ้าหลีกเลี่ยงการกระทำที่ “เลว”
หรือหลีกเลี่ยงความชั่วที่จะทำให้เสื่อมเสียเกียรติยศของเจ้า และการ
หลีกเลี่ยงความชั่วนี้อาจส่งผลให้เจ้าประสบความสำเร็จในการรับราช
การด้วย ที่สำคัญก็คือ ทรงนิยาม “ความสำเร็จ” ว่าหมายถึงความสำเร็จ
ในการทำประโยชน์แก่บ้านเมือง มิใช่ความสำเร็จส่วนตัว

อัตลักษณ์เจ้าเช่นที่กล่าวข้างต้นปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์
จำนวนมาก เช่น ลายพระหัตถ์ถึง หม่อมราชวงศ์ดุสิตดิศ ดิศกุล เมื่อ
วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๙ ความว่า

...เราเกิดมาเป็นเจ้า ไม่ใช่แต่ผิดกับผู้อื่นเพราะที่มียศติดตัว
มากับกำเนิด ที่จริงยศนั้นเองทำให้เรามีหน้าที่ติดตัวมากับกำเนิดด้วย
หน้าที่นั้นคือต้องรู้สึกเสมอว่า พระราชวงศ์จักรีซึ่งเป็นบุพยาตายายของ
เราได้เอาชีวิตร่ายกายฝ่าฟันภัยอันตรายกู้บ้านเมืองให้เปนอิสระ
พวกตระกูลจักรีจึงได้เปนเจ้า มิใช่แต่เปนเจ้าเท่านั้น ยังได้ช่วยกัน
ปกครองรักษาบ้านเมืองให้อยู่เย็นเปนสุขสืบมาหลายชั่วบุรุษย์ นับ
เวลาก็กวาร์้อยปีจึงถึงตัวเรา เพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้เป็นพระราช
วงศ์จักรีจะต้องรักบ้านเมืองยิ่งกว่าตัว ช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองแล
ประพฤติตัวให้ดี มีรักษาความสัตย์สุจริต เปนต้น อย่าให้มีเหตุให้
ใครเขาติเตียนได้ว่าไม่ควรเปนเจ้าในพระราชวงศ์จักรี ยังอีกอย่าง ๑
ซึ่งเมื่อเธอไปก็โตพอที่จะเห็นได้อยู่แล้วว่า เจ้านั้นมีต่างๆ กันมาก โดยเฉพาะชั้นหม่อมเจ้าที่เลวสำหรับแต่เขาดูหมิ่นก็มี ที่เป็นปานกลางไม่มี

ความชั่วร้าย แต่ต้องอาศัยฝากตัวให้ท่านผู้อื่นเลี้ยงก็มี ที่สามารถเลี้ยงตัวเองได้ แลทำราชการจนมีชื่อเสียงเกียรติยศก็มี ที่ผิดกันดังนี้ เพราะเกิดมาสติปัญญาสามารถไม่เหมือนกันก็จริงอยู่ แต่ไม่ใช่ข้อสำคัญ ข้อสำคัญนั้นพวกที่เลวมันหลงว่าเพราะตัวเป็นเจ้าของ จะทำอย่างไรก็ได้ เคยตัวมาเสียแต่เล็ก ไม่เคยพยายามในทางข้างดี โตขึ้นก็ใช้ไม่ได้ พวกที่เป็นปานกลางนั้นเพราะขาดความเพียร แลบางทีเพราะไม่มีโอกาสด้วย พวกที่ดีนั้น เพราะเขาไม่หลงว่าเขาเป็นเจ้าของ อุทิศส่ำหยาพยายามเล่าเรียนแลรักษาตัว บางคนประสบโอกาศก็ได้ดี ...^๑

เห็นได้ชัดว่าทรงใช้ประวัติศาสตร์เพื่อสร้างอัตลักษณ์เจ้าที่มีหน้าที่อุทิศชีวิตให้แก่บ้านเมืองและรักษาบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข เพื่อให้เจ้าสำนึกว่าตนต้องสืบทอดหน้าที่ดังกล่าวต่อไป ซึ่งจะทำให้สามารถสืบทอดระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่อำนาจอยู่ในมือของกลุ่มเจ้าต่อไปได้ สำหรับเจ้าที่เลวหรือที่เป็นปานกลาง ทรงพระดำริว่า “ไม่ควรเป็นเจ้าในพระราชวงศ์จักรี” หรือ “ไม่ควรที่เปนเจ้า”^๒ อยู่เสมอ ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ถึง หม่อมเจ้าวงศ์อดิศร สุขสวัสดิ์ดังนี้

ถึงชายโอ

๑๗ กรกฎาคม ๒๔๗๒

...เธอเข้าตำแหน่งในราชการได้แล้ว รู้สึกยินดีเป็นอันมาก จึงเขียนจดหมายฉบับนี้มาอำนวยการ ขอให้เจริญเกียรติยศเกียรติคุณ เฉลิมพระเกียรติยศเสด็จพ่อและพระราชวงศ์จักรีให้รุ่งเรืองสืบไป

...ผู้ที่เกิดมาเปนเจ้า ตรงกับที่คำโบราณเขาเปรียบเทียบว่า นกยูงย่อรักษาแววขนมิให้มัวหมอง กล่าวคือระวังมิให้สิ่งโสโครก มาเปื้อนเประอะ ข้อที่เกิดเปนเจ้าไม่ใช่มีคุณอย่างเดียว หน้าที่จะต้องรักษาเกียรติของเจ้ามีติดอยู่ด้วย เจ้าบางคนรักษาเกียรติในทางที่ผิดคือจงหองพองชน หรือเที่ยวเกะกะด้วยถือตัวว่าเป็นเจ้า คนอื่นต้อง

นับถือยำเกรง และจะทำอะไรก็ได้ผิดกับผู้อื่น ความรู้สึกเช่นนั้นทำให้
เสื่อมเสียเกียรติยศเจ้า ที่ถูกนั้นผู้เป็นเจ้าของรักษาเกียรติโดยมิให้
ความชั่วอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งผู้อื่นเขาจะว่าได้ว่าไม่สมควรเป็นเจ้าของ...
ข้อสำคัญนั้นระวังการใช้จ่าย...อย่าใช้ให้เกินรายได้ ถึงจะต้องทน
อดอยากยากจนบ้างอย่างใดก็ต้องทนเอา ความยากจนไม่เป็นของควร
อาย...อีกอย่างหนึ่งนั้นต้องเจียมตัว คือว่าเราเป็นผู้ร่ำรวย อย่าวิเวก
บาดทะเลาะกับผู้อื่น แลอย่าตั้งพวกหรือเข้าพวกที่เขาแตกต่างหมู่
คณะกัน แลอย่าประจบใคร ตั้งหน้าแต่รักษาความซื่อตรง แลพยายาม
ทำการในหน้าที่ของเราให้ดี มันจะได้ดีเร็วหรือช้าก็ตามที่...”

ข้อความทำนองเดียวกันนี้ปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงพระโอรส
พระธิดา และพระนัดดาอีกหลายพระองค์ในกาลละและเทศะต่างๆ กัน
เช่น ลายพระหัตถ์ถึงหม่อมเจ้าดิศฐานุวัตร ดิศกุล

...ข้อที่ทูลกระหม่อมแดงทรงพระกรุณาธิคุณรับจะจัดการให้เธอเข้า
เป็นนักเรียนหลวง เธอหรือมานั้น พ่อได้ตรัสรองและปรึกษากับหญิง
พูน เห็นพร้อมกันว่า การที่เป็นนักเรียนไปรเวตมีประโยชน์อย่างหนึ่ง
ซึ่งเมื่อกลับมาเรามีอิสระจะทำการอันใดก็ได้ตามใจ ไม่จำต้องรับราชการ
แผ่นดิน แต่ประโยชน์ข้อนี้ไม่ใช่สำหรับเจ้า ผู้ซึ่งเกิดมาในราชสกุล
พระบรมราชจักรีวงศ์ มีหน้าที่ต่อบ้านเมืองผิดกับผู้อื่น ด้วยสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ ตลอดจนเจ้านายซึ่งเป็นต้นตระกูลแต่ก่อน
ได้ทรงปกปักษ์รักษาความเป็นอิสระของชาติไทย ส่งสืบต่อมาจนถึงชั้น
พ่อและชั้นเธอ หน้าที่อันผู้ซึ่งเกิดมาในราชสกุลจะละเสียไม่อุทิศ
กำลังความสามารถของตนให้แก่บ้านเมืองนั้นไม่ได้ เว้นเสียแต่จะไม่
มีโอกาศ เพราะเหตุนี้ส่วนตัวเธอจะเป็นนักเรียนไปรเวตก็ตาม นัก
เรียนหลวงก็ตาม เมื่อกลับมาถ้าบ้านเมืองต้องการใช้จะปฏิเสธไม่ได้
ไม่มีอิสระเหมือนกับผู้ซึ่งเขาไม่ได้เป็นเชื้อสายราชสกุล...”

ลายพระหัตถ์ถึงหม่อมเจ้านิพัทธพันธุ์ดิศ ดิศกุล ความว่า

...พ่อแก่ตัวลง แต่พระราชกรณียกิจยังต้องทำมาก แต่ก็พอทนได้ เราเกิดมาเป็นเจ้า เพราะต้นสกุลของเราท่านปกครองอุปถัมภ์ค้ำชู รักษาอิสระของบ้านเมืองสืบพระองค์กันมา เราเป็นลูกหลานก็เกิดมา สำหรับบ้านเมืองด้วย เห็นแก่บ้านเมืองเป็นใหญ่กว่าตัวจึงจะสมควร เป็นเจ้า ด้วยรู้สึกอยู่อย่างนี้ จึงทำการให้บ้านเมืองมาแต่หนุ่มจนแก่ ถึงหม่อมเจ้าก็ควรจะรู้สึกเช่นเดียวกัน...^๕

ลายพระหัตถ์ถึงหม่อมเจ้าหญิงพรพิลาส บุนนาค (ดิศกุล)
ความว่า

...มีข้อสำคัญอยู่อย่างหนึ่งจะลืมเสียมิได้ คือถึงไม่บอกเขา ว่าเป้นเจ้า เขาก็รู้ว่าเป้นเจ้า ความประพฤตินในการรักษาความดีต้อง ให้สมกับที่เป้นเจ้า เธอเหมือนเป้นผู้รักษาพระเกียรติยศของพระราช วงศ์จักรอยู่ในเมืองมานีลา อย่าให้เขามีช่องดูหมิ่นได้ว่าเจ้าไทยนี้เลว เช่นนี้ อันนี้เป้นหน้าที่ของเธอ ผิดกับคนอื่น ๆ ที่มีใช้เจ้า การที่จะแสดง ให้เขาเห็นว่าเป้นเจ้านั้นไม่ใช่อยู่ที่จะทำพุ่มจองทองพองชนต่อคน อื่น พ่อได้เคยไปยุโรปได้พบปะคุ้นเคยกับพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านาย มากต่อมาก ไม่เคยเห็นเจ้านายพระองค์ใดเย่อหยิ่งจองทอง กิริยา อากาการยอมสุภาพต่อผู้อื่น แต่เขาไม่ทำกิริยาชั่วหรือประพฤติกความชั่ว ถือเป้นข้อสำคัญของเจ้า ถ้าหากจะทำความดีอย่างไรได้ เขาไม่รังเกียจ ที่จะทำ การที่ไปเล่าเรียนอย่างเช่นเธอเล่ามาในหนังสือว่าในการฝึก หัดถูกเขาให้ตั้งต้นแต่ปิดกวาดและทำการงานต่างๆ เหมือนคนอื่น ๆ แลเธออุตส่าห์ทนทำไม่ไห้เขาติเตียนได้ว่าเกลียดคร้านนั้น เป้นความดี อย่างหนึ่งซึ่งสมควรเป้นเจ้า...^๖

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเชื่อมโยงความเป็น เจ้าเข้ากับความเป็นผู้ดีด้วย แต่ข้อที่น่าสนใจก็คือ พระองค์ทรงยก ย่องทั้งผู้ดีฝรั่งและผู้ดีไทย โดยเน้นอรรถยาศัยใจคอของผู้ดีทั้งฝรั่งและ ไทยว่าจะต้องไม่เย่อหยิ่งจองทอง กิริยาอากาการยอมสุภาพต่อผู้อื่น ไม่ทำ

กิริยาชั่วหรือประพฤติกความชั่ว” ทรงมีลายพระหัตถ์ถึง หม่อมเจ้า นิพัทธพันธุ์ดิศ ดิศกุล ซึ่งเสด็จไปศึกษาต่างประเทศ เมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๗๒ ความว่า

...ว่าตามความเห็นของพ่อ ยังมีความสำคัญอีกข้อหนึ่งซึ่งคิด เห็นว่าสำคัญยิ่งกว่าปริญญาในศึกษาสถานเสียอีก คืออัธยาศัยใจคอ “คาแรคเตอร์” ซึ่งได้ไปอบรมมาแต่ต่างประเทศ ...บ้างเรียนเอาความ ชั่วของฝรั่งมาด้วย หรือมิฉะนั้นมาเยอหยิ่งดูหมิ่นเพื่อนร่วมชาติของตน บุคคลเช่นนั้นปริญญาไม่ช่วยได้เท่าใดนัก พ่อเป็นคนโบราณ เคยไป ยุโรปแต่เมื่อก่อนเธอเกิด แต่ว่าได้สังเกตตามความคุ้นเคยเห็นว่า กิริยาอัชฌาสัยของผู้ดีนั้น ถึงประเทศเราหรือประเทศต่างๆ ในยุโรป ไม่ผิดกันเลย พ่อได้เคยเข้าไปในราชสำนักในยุโรปหลายประเทศ ได้คบหาสมาคมกับพวกผู้ดีชาติต่างๆ ก็มาก แม้จนทุกวันนี้ได้พบปะ พวกฝรั่งที่เข้ามาเมืองไทยอยู่เรื่อยๆ ก็ยังเป็นเช่นได้สังเกตมาแต่ก่อน รู้สึกว่าพวกนักเรียนไทยชั้นผู้ดีที่กลับมาและเลวไป มักไปหลงเอา อย่างกิริยาอาการฝรั่งชั้นต่ำ และทั้งกิริยาอาการผู้ดีอย่างไทยของตนเสีย ก็เลยไม่ได้กิริยาอาการที่ดีของชาติใดชาติหนึ่ง...”

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ทรง นิยามความเป็นเจ้าเพื่อให้เจ้ารู้ว่าควรวางพระองค์อย่างไรในระบบใหม่ พร้อมกับสร้างคำอธิบายว่า ที่ต้องสูญเสียสถานภาพและอำนาจสูงสุด ไปนั้นก็ด้วยเหตุที่เจ้ารุ่นหลังพากันประพฤติกเลวทราม ดังปรากฏในลาย พระหัตถ์ถึง หม่อมเจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล

...เมื่อมีเหตุการณ์ขึ้นอย่างนี้ มีความจำเป็นที่เธอจะต้องหมั่น เพียรในการศึกษาหาความรู้ให้ยิ่งขึ้นเสียอีก เพราะความเข้าใจผิด ของไทยเราในสมัยนี้มีอยู่ด้วยเรื่องเจ้า ด้วยเข้าใจว่าเกิดมาเป็นเจ้าแล้ว ถึงจะเป็นคนดีคนชั่ว ก็ต้องได้ตำแหน่งในราชการ และได้เงินผลประโยชน์มากจนมั่งมีเหลือล้นไปตามกัน ความจริงที่เจ้านายชั้นพ่อ

ต้องพากเพียรทำให้บ้านเมืองมาเพียงไร และได้ผลประโยชน์แต่พอเลี้ยงตัวมา ข้อนี้เขาหาไม่รู้ เพราะเมื่อว่าตามจริง เจ้ารุ่นหลังโดยเฉพาะพวกที่ไปเรียนวิชามาจากต่างประเทศเช่นเธอ มาถืออิสระประพฤติเลวทรามให้เขาดูหมิ่นได้หลายคน มันจึงพากันเบือนไปทั้งราชสกุล ผู้ที่มาประพฤติเลวทรามให้เขาดูหมิ่นได้เช่นนั้น ถ้าจะว่ายังมีข้อแก้ตัวว่าเพราะประมาทไป... แต่มาถึงชั้นเธอที่กำลังเล่าเรียนอยู่ในเวลานี้... ต้องระวังตัวอย่าให้พลาดไป...“

ในปลายทศวรรษ ๒๔๗๐ ภายหลังจากที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถึงกาลอวสานลงแล้วสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพยังทรงเน้นให้เจ้า “ช่วยบ้านเมือง” หรือ “ทำการให้บ้านเมือง” แต่ต้องไม่เข้ากับกลุ่มหรือพรรคการเมืองใด และต้องรักษาเกียรติยศของเจ้า จึงจะสมกับที่เกิดเป็นเจ้า พระองค์ทรงเน้นเรื่องนี้อยู่เสมอในลายพระหัตถ์ถึงพระโอรสและพระนัดดา เช่นในลายพระหัตถ์ถึงหม่อมเจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ มีความว่า

เกิดมาเปนเจ้ามีหน้าที่จะต้องทำการให้บ้านเมือง ถ้าหากบ้านเมืองต้องการจะให้ทำ ต่อเมื่อบ้านเมืองไม่ต้องการเมื่อใดจึงเปนอิสระแก้ตัว ยิ่งสำหรับตัวเธอซึ่งบ้านเมืองออกเงินส่งให้ไปเล่าเรียนและสัญญาว่าจะชุบเลี้ยงในเวลาเมื่อเรียนสำเร็จวิชามา หน้าที่ของเธอจะต้องพยายามอย่างที่สุดที่จะทำให้ได้สมประสงค์ของบ้านเมืองที่ส่งเธอไป...

...พ่อเคยสอนลูกที่ทำราชการอยู่ในเวลานี้เปนเนื้อความ ๓ ข้อ จะถือโอกาสที่เขียนจดหมายฉบับนี้สอนเธอด้วย คือ

ข้อ ๑ ต้องรักษาความซื่อตรงเป็นหลัก อย่าให้มีตำหนิว่าเปนคนคดโกงเปนอันขาด

ข้อ ๒ ต้องพยายามทำการตามตำแหน่งหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดที่จะทำได้เปนนิจ ข้อนี้มีอธิบายว่า ทำคืออยู่แล้วถึงจะไม่ได้รับ

ความยกย่องก็อย่าเสียใจ แลอย่าแสวงหาลาภยศด้วยทางอื่น นอกจาก
ความประพฤติดีของตนเอง

ข้อ ๓ ในการเมือง *Politic* อย่าไปเข้าพวกไหนๆ ทั้งสิ้น...^{๑๑}

ลายพระหัตถ์ถึงหม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน
พ.ศ. ๒๔๗๔ ความว่า

...การที่ช่วยบ้านเมืองอย่างตรงไปตรงมานั้นดีแล้ว ขอห้ามแต่
อย่าไปเข้าพวกในการเมืองพวกหนึ่งพวกใดให้ผิดจารีตของราชสกุล
แลอย่าเที่ยวประจบประแจงใครๆ แล้วก็เปนพอใจของพ่อ...^{๑๒}

จะเห็นได้ว่าอัตลักษณ์เจ้าที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ยังคงเป็นพันธกิจของเจ้าต่อบ้านเมือง แต่เป็นผู้อยู่เหนือการเมือง ทรงอ้างอิง “จารีตของราชสกุล” ว่าเจ้าต้องไม่เข้าเป็นพวกในการเมืองพวกหนึ่งพวกใด โดยที่มิได้ทรงอธิบายว่าจารีตของราชสกุลดังกล่าวเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อใดและหมายความว่าอย่างไร เพราะหากหมายถึงการมีกลุ่มพันธมิตรทางการเมือง เจ้าในสมัยอยุธยาย่อมมีการสร้างกลุ่มพันธมิตรทางการเมืองอยู่เป็นปกติ แต่หากหมายถึง “คณะการเมือง” หรือที่เรียกกันในสมัยหลังว่าพรรคการเมือง ก็เป็นมโนทัศน์ที่เพิ่งปรากฏขึ้นในเมืองไทยเวลานั้น จึงเป็นไปได้ที่จะมี “จารีตของราชสกุล” ว่าเจ้าจะต้องไม่เข้าไปเกี่ยวข้องหรือเข้าเป็นพวก “คณะการเมือง”

อย่างไรก็ตาม การที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นว่าเจ้าจะต้องไม่เข้าพวกทางการเมืองนี้นับว่าสอดคล้องกับ “จารีตทางความคิด” ของชนชั้นเจ้า ที่ว่าเจ้าจะต้องไม่แย่งชิงอำนาจ เพราะโดยหลักการแล้วเจ้าไม่ต้องการอำนาจ การเป็นพระมหากษัตริย์ก็ตาม การเข้ารับราชการก็ตามเป็นหน้าที่ของเจ้าที่ต้องทำเพื่อบ้านเมือง เพราะหากไม่มีพระมหากษัตริย์บ้านเมืองจะเป็นจลาจล การทรงเป็นพระมหากษัตริย์และเป็นข้าราชการของเจ้าจึงถือเป็นการเสียสละเพื่อบ้าน

เมือง มิใช่การได้มาซึ่งอำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว ต่างกับชนสามัญที่เข้าพวกกันเพื่อแย่งชิงอำนาจ คนเหล่านี้มี “ศีลธรรม” หรืออุดมคติด้อยกว่าเจ้า จึงไม่แน่ว่าเมื่อมีอำนาจแล้วจะใช้อำนาจนั้นเพื่อบ้านเมืองอย่างแท้จริง ทางที่ดีที่สุดสำหรับเจ้าเมื่อต้องอยู่ในท่ามกลางคณะกรรมการเมืองต่างๆ จึงได้แก่การอยู่เหนือการเมือง และการไม่ประจบประแจงคนที่ประสบความสำเร็จในการแย่งชิงอำนาจในช่วงเวลาหนึ่งๆ เพื่อรักษาเกียรติยศและสถานภาพทางสังคมสูงสุดของเจ้าให้ดำรงอยู่ตลอดไป

อนึ่ง ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังมีการเน้นด้วยว่าการประกอบการค้าหรือการประกอบการใดๆ เพื่อหากำไรมาเป็นของตนเอง มิใช่เพื่อประโยชน์หรือความเจริญของบ้านเมืองโดยตรง เป็นสิ่งที่เจ้าไม่พึงกระทำ เพราะเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติยศของเจ้า สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพก็ทรงยึดมั่นในจารีตทางความคิดเช่นนี้ด้วย ดังนั้น แม้ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว พระองค์ก็ยังทรงเน้นให้เจ้าเข้ารับราชการเพื่อทำประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วยความรู้ความสามารถที่มีอยู่ เมื่อใดที่ “บ้านเมือง” ไม่ต้องการแล้วจึงจะ “เป็นอิสระแก่ตัว” ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์ที่ยกมาอ้างอิงข้างต้น

ส่วนการสร้างอัตลักษณ์ของเจ้าให้คนทั้งปวงรับรู้ นั้น สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงตระหนักดีว่าขึ้นอยู่กับการณ์มองเห็นความสำคัญของราชวงศ์จักรีที่มีต่อชาวสยาม หากชาวสยามเห็นว่าราชวงศ์จักรีมีบุญคุณต่อบ้านเมืองและชาวสยามมาก ก็ย่อมเห็นว่าเจ้าเป็นกลุ่มคนพิเศษที่น่าเคารพยกย่อง หรือเป็นกลุ่มคนที่มีสถานภาพสูงสุด สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจึงทรงพระนิพนธ์หรือแสดงพระปาฐกถาเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังมองเห็นความสำคัญของราชวงศ์จักรีอยู่เสมอ เช่น ทรงแสดงพระปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียงเมื่อ

วันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๔๗๔ มีความว่า

...เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชจักรีวงศ์ ทรงเป็นประมุขของชาติ ชักนำประชาชนชาวสยามให้ช่วยกันต่อสู้ ข้าศึกศัตรู และให้ช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองมีความสุขสำราญเจริญ มาถึง ๑๕๐ ปี เข้าบัดนี้...^{๑๖}

และ

...พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยงทรงรวบรวม ทำสังคายนาพระไตรปิฎก ด้วยตั้งพระราชหฤทัยจะประดิษฐาน กรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นราชธานีใหม่ ให้ปรากฏเกียรติยศและความ รุ่งเรืองไปในนานาประเทศว่าไทยกลับตั้งตัวเป็นอิสระได้เหมือนกับ เมื่อครั้งกรุงเก่าทุกๆ อย่าง...^{๑๗}

ในการทรงชำระหรือทรงพระนิพนธ์ พระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลต่างๆ เพื่อทรงตีพิมพ์เผยแพร่ ก็มุ่งให้เกิดการ มองเห็นและยอมรับความสำคัญของราชวงศ์จักรีต่อประเทศและชาว สยามด้วยกัน ดังได้กล่าวโดยละเอียดมาแล้วในเรื่องการสร้างอัต ลักษณ์ “เมืองไทย”

การที่ทรงแปลอักษรศาสตร์ของมาร์ควิส เฮสติงส์ ผู้สำเร็จราช การอาณาจักรอังกฤษในอินเดีย โดยทรงใช้ภาษาที่แสดงความยกย่อง ให้เกียรติกษัตริย์ไทยมาก ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าแม้แต่ฝรั่งก็ยัง ยกย่องให้เกียรติพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีของไทย

...ด้วยข้าพเจ้ามีความประสงค์จะแสดงให้เห็นปรากฏความเคารพ นับถือของชนชาติอังกฤษที่มีต่อพระองค์ จึงได้แต่งให้ทูตเข้ามาเฝ้า ...ข้าพเจ้า...ทูลขอต่อพระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ราชอันประเสริฐ ขอให้ ทรงเห็นแก่ทางพระราชไมตรี โปรดให้ประชาชนในประเทศอินเดียได้ ไปมาค้าขายถึงพระราชอาณาจักรของพระองค์โดยสะดวก... ถ้าหากว่า อย่างธรรมเนียมอันใดในพระราชอาณาจักรของพระองค์อันเนื่องด้วย

การค้าขาย เป็นความลำบากแก่พวกพ่อค้าอังกฤษ อันอาจจะเห็นได้
ว่าเป็นเครื่องขัดขวางแก่ความเจริญของการค้าขายกับพระราชอาณา
จักรของพระองค์ ข้าพเจ้าก็หวังใจในพระปรีชาญาณแลพระราชหฤ
ทัยอันเปนไมตรีที่จะทรงพระราชดำริห์แก้ไขยกเว้น (ตามซึ่งพระองค์
ทรงพระราชดำริห์เห็นสมควร)...^{๑๔}

เพื่อให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายที่เป็นพระราชโอรสและ
พระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสถานภาพ
สูงเป็นพิเศษ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพได้ทรงเปลี่ยนภาพ
ลักษณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนแตกต่างไปจาก
เดิมอย่างตรงกันข้าม ภาพลักษณะเดิมปรากฏอย่างชัดเจนในพระราช
หัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงพระยา
มนตรีสุริยวงค์และเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี ดังนี้

...แต่เสียใจอยู่ว่า อังกฤษเฝ้าพูดจาเล่าถ้อยว่าจริงอยู่เสมอ
เปนนิตยมานาน จนถึงครั้งนี้ในหนังสือพิมพ์ที่เล่าถ้อยถึงทูตไทยไป
ลอนดอนนั้นก็ยังมีมาอย่างนั้นอยู่นั่นเอง ความ ๔ อย่างนี้ไม่เปลี่ยนแปลง
บ้างเลย แม่น้ำกรุงชื่อแม่น้ำ ไม่มีชื่ออื่นเลยเปนอันขาด เรือน
เมืองบางกอกลอยอยู่ในน้ำแทบทั้งนั้นสัก ๓ ส่วน ๔ ส่วน ปลูกอยู่บน
ดินสักส่วนหนึ่ง ชาวเมืองไทยเปนแต่ล้วนจีนสัก ๙ ส่วน ๑๐ ส่วน
คนไทยอยู่ส่วนหนึ่ง ชุนหลวงวังหลวงแก่ชราคร่ำคร่า ผอมโซเอาราช
การไม่ได้ ไม่แข็งแรง โง่เขลา ได้เปนชุนหลวงเพราะเปนพี่วังหน้า ราช
การแผ่นดินสิทธิ์ขาดแก่วังหน้าทั้งนั้น ถึงการทำสัญญาด้วยอังกฤษ ทน
บำรุงบ้านเมืองก็ดี แต่งทูตไปก็ดี เป็นความคิดวังหน้าหมด วังหลวง
เปนแต่อื้ออืออือแอแอพยักพโยกอยู่เปล่าๆ เมื่อแขกเมืองเข้ามาหา วัง
หน้าต้องแอบอยู่ข้างหลังสอนให้พูดจึ่งพูดกับแขกเมืองได้ วังหน้า
เปนหนุ่มแข็งแรง...ยิงปืนทุกวัน ชอบการทหารมาก...ผู้หญิงก็รักมาก
เลี้ยงลูกเมียดี เจ้ากลีบเปนพระมเหสีเฮอมายิสตีข้างใน ข้าพเจ้าดังนี้

ตลอดทั่วเมืองไทยเมืองลาวแลจีนฝรั่งอังกฤษทั้งปวงไม่ใช่ฤ...
ข้าพเจ้าซื้อเก็บเขาใส่ อุตสาหกรรมี่มาเที่ยวเล่นจะให้มันว่าหน่อม มันก็ว่า
แก่อยู่นั้นเอง ไม่มีใครยกลูกสาวให้... เขาจึงลงหนังสือพิมพ์ว่าที่จริง
การแผ่นดินเปนความคิดสติปัญญาฤทธาอำนาจวังหน้าหมด วังหลวง
แก่คร่ำคร่ามงายไม่ได้เรื่องเลยทีเดียว...^{๑๕}

ในการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล
ที่ ๒ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงชำระข้อความตอนที่
กล่าวถึงพระราชพิธีโสกันต์ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี
โดยตัดทอนเงื่อนไขที่เป็นสาเหตุให้ต้องทำพิธี “แต่เล็กน้อย” ออก
นับแต่การมีข้าศึกมารุกราน จำเป็นต้องจัดกองทัพออกไปรักษาด่าน
ป้องกันข้าศึก การเกิดเพลิงไหม้ที่วัดมหาธาตุใกล้พระบรมมหาราชวัง
ในวันโสกันต์ ตลอดจนการที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณี
ทรงพระประชวรจนอาเจียนล้มลงจากพระแท่นตั้งเครื่องทรงจนตัด
สิ้นพระทัยไม่ยอมทรงเครื่องต้นและตรัสว่า “จะเอาคนมาปั้นแต่งเล่น
อย่างตุ๊กตาจะได้ฤ”^{๑๖} ทั้งนี้เพื่อให้เกิดการรับรู้ว่าพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งผ่านพระราชพิธีโสกันต์ “แต่เล็กน้อย” นั้นมี
พระบารมีด้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งยังทรงเพิ่ม
ข้อความเปรียบเทียบกับพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ามงกุฎ เพื่อให้เห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่าเจ้าฟ้าจุฑามณีทรงมีพระ
บารมีด้อยกว่า ดังความว่า

...วันโสกันต์มีเขาไกรลาส มังานสมโภชหกวันเจ็ดวันแลการ
อื่นๆ แต่ไม่ครบเหมือนเมื่อครั้งโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้า
ฟ้ามงกุฎสมมุติเทวะวงศ์วงศ์องค์อติศวรรกษัตริย์...^{๑๗}

ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งยังไม่ถูกชำระ กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว “ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจุฑามณีขึ้น

เป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์”^{๑๘} สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพทรงแก้เป็น “แล้วทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้า
ฟ้าพระองค์น้อย ขึ้นเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์” โดยทรงตัด
“สมเด็จพระเจ้าฟ้า” ออก เพื่อลดพระราชอิสริยยศของ “สมเด็จพระอนุชา
ธิราช” ลง มิให้สูงกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งมิได้เป็น“สมเด็จพระเจ้าฟ้า”อีกด้วย^{๑๙}

ในพระนิพนธ์อื่นๆ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรง
ยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ปรากฏอยู่เสมอ เช่น
ใน ตำนานคณะสงฆ์ ทรงยกย่องว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอด
รัชกาลที่ ๓ พระองค์เอาพระหฤทัยใส่ในการศึกษาธรรมวินัยในพระ
ศาสนา มาก จนได้เสด็จเข้าแปลพระไตรปิฎก เป็นครั้งแรกที่เจ้านายใน
ราชตระกูลได้เป็นบาเรียนที่ปรากฏมาในพระราชพงศาวดาร... ทั้ง
วัดหลวงและวัดราษฎร์เป็นวัดที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ ๓ มากกว่า
รัชกาลอื่นๆ ...แต่การที่จะบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้เป็นพระราชธุระของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเล่าเรียนจึงเจริญมาก...^{๒๐}

การสร้างอัตลักษณ์เจ้าโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุ
ภาพยังมีการเปลี่ยนภาพลักษณ์เจ้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือการทำให้
คนทั่วไปรู้ว่าไม่มีความขัดแย้งภายในชนชั้นเจ้า แม้แต่เหตุการณ์ที่
เรียกกันว่า“วิกฤตการณ์วังหน้า” สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ก็ทรงพระนิพนธ์ให้เห็นว่ามีใช้ความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ทรงชี้ให้เห็นว่า

...กรมหมื่นบวรวิชัยชาญนั้นพระอัธยาศัยสุภาพ โดยปกติ
มักถ่อมพระองค์ ...กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ...ได้เป็นพระมหาอุปราช
ก็มีใช้เพราะพระองค์ทรงเอิบเอื่อมชวนชวายเป็น เป็นเพราะเจ้าพระยาศรี
สุริยวงศ์ท่านปรารภนาจะให้เป็น ...สำหรับกีดกันพระราชอำนาจ

...เพื่อจะให้ตัวท่านว่าราชการแผ่นดินได้สะดวก...^{๒๑}

อัตลักษณ์เจ้าที่เจ้ามีความสมานฉันท์ปราศจากความแตกแยกหรือความขัดแย้งทางการเมือง จะช่วยให้เกิดการเคารพยกย่องเจ้าในหมู่คนทุกชั้น และทำให้เจ้าพยายามแก้ปัญหาต่างๆ ด้วยการประนีประนอม เพื่อมิให้ความขัดแย้งปรากฏแก่สาธารณชน ซึ่งในระยะยาวแล้วกลับทำให้เกิดความตึงเครียดและความแตกร้างอย่างรุนแรงในกลุ่มเจ้า เนื่องจากการประนีประนอมทำให้ไม่สามารถแก้ไขปัญหในระดับรากฐานได้ จนกลายเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เจ้าสูญเสียอำนาจทางการเมืองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ แม้ว่าความเคารพยกย่องเจ้าตลอดจนความกลัวเจ้าในหมู่คนส่วนใหญ่จะยังคงดำรงอยู่ก็ตาม

เชิงอรรถ บท ๕

๑ หจข. สบ.๒.๕๓/๕๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ ๕๐-๕๖ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๘๒ ล.๓.

๒ หจข. สบ.๒.๕๓/๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าวงษ์อดิศร สุขสวัสดิ์ (ชายโง).

๓ หจข. สบ.๒.๕๓/๑๕๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าวงษ์อดิศร สุขสวัสดิ์ (ชายโง) ลงวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๗๒.

๔ หจข. สบ.๒.๕๓/๕๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าดิศคามวดีตร ดิศกุล (ชายน้อย).

๕ หจข. สบ.๒.๕๓/๗๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้านิพัทธพันธุ์ดิศ ดิศกุล ปีก ๕ ลงวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๗๒.

๖ หจข. สบ.๒.๕๓/๑๐๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าหญิงพรพิลาส บุนนาค (ดิศกุล).

๗ เรื่องเดียวกัน.

๘ หจข. สบ.๒.๕๓/๗๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้านิพัทธพันธุ์ดิศ ดิศกุล ลงวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๗๒.

๙ หจข. สบ.๒.๕๓/๗ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ ๑-๑๘ พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๘๖ ล.๑ ถึงลูกชายดำ (หม่อมเจ้ากาฬ
วรรณดิศ ดิศกุล).

๑๐ หจข. สบ.๒.๕๓/๗ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล (ชายดำ) ลงวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๗๙

๑๑ หจข. สบ.๒.๕๓/๓๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาส์น-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล (ท่านชายใหญ่) ลงวันที่ ๑๓ กันยายน ๒๔๗๙.

๑๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
ทรงพระประชวร (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๗๑.

๑๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐.

๑๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
ทรงพระประชวร (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๔๖-๑๕๐.

๑๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๕๘๑-๕๘๓.

๑๖ จีรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความ

รู้...”, หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

๑๗ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒. (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๓๕.

๑๘ จดหมายเหตุเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้า เล่ม ๔ เลขที่ ๓๐. อ้างใน จีรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยน
แปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้...”, หน้า ๑๒๒.

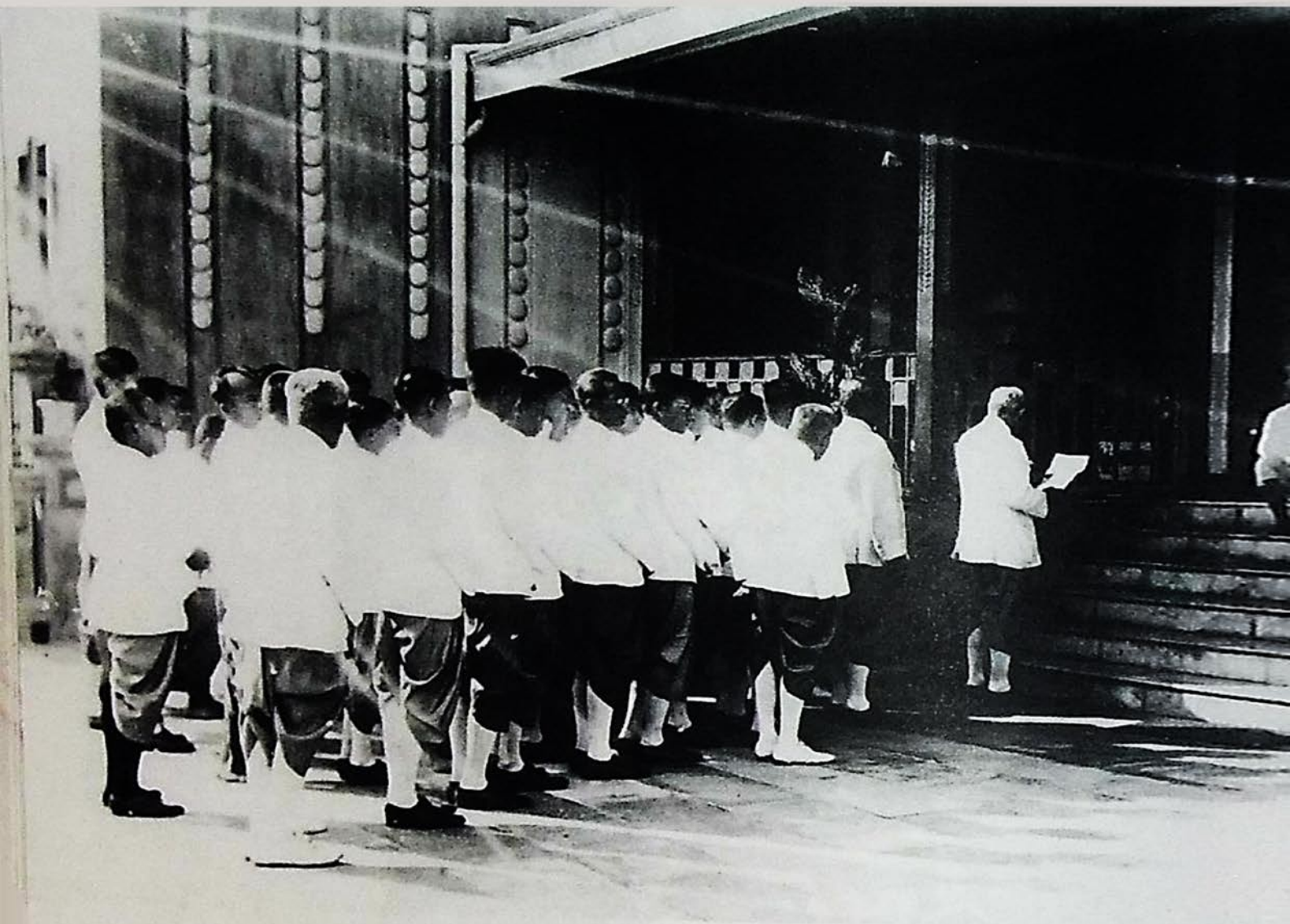
๑๙ ดู จีรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์
ความรู้...”, หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

๒๐ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร. “ตำนานคณะสงฆ์”, ประ
ชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. หน้า ๑๙๖.

๒๑ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร. พระราชพงศาวดารกรุง
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕. หน้า ๘๒-๑๒๐.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ฉลองพระองค์เครื่องแบบเต็มยศ
ราชตระกูล ทรงได้รับพระราชทานตราปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน
พ.ศ. ๒๔๔๓

ข้าราชการเข้าเฝ้าถวายพระพรสมเด็จพระปกเกล้าฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่วัง
วรดิศ เนื่องในวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๕

๒

การสร้างอัตลักษณ์ ข้าราชการ

ในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและปัญญาชนของรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพยอมจะทรงนิยาม “ความเป็นข้าราชการ” ให้แก่กลุ่มบุคคลที่ทำหน้าที่เป็นกลไกอำนาจรัฐ เพื่อให้กลุ่มบุคคลดังกล่าวทำหน้าที่ในการสร้างความมั่นคงและความเจริญแก่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างดีที่สุด โดยเน้นว่าการทำหน้าที่เหล่านั้นเป็นการทำงานในฐานะ “ข้า” ของพระมหากษัตริย์ คือเป็นผู้รับเอาพระบรมราชโองการไปปฏิบัติ เพื่อให้พระราชกิจหรือหน้าที่ของพระองค์ต่อบ้านเมืองบรรลุเป้าหมายโดยบริบูรณ์

ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ภายหลังจากปฏิรูประบบราชการได้สิบปี สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพทรงนิยาม “ข้าราชการ” ไว้อย่างชัดเจนตรงไปตรงมาดังนี้

...ราชการแปลว่า การของพระราชา คือการอันเปนหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงเปนพระราชธุระ ปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน

ดินและพระราชอาณาจักร ผู้เป็นข้าราชการก็คือผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงเลือกสรรยกย่องให้เป็นผู้ช่วยทำราชการ...^๑

ดังนั้น ข้าราชการ “ย่อมดำรงอยู่ในความสุจริตยุติธรรมเป็นที่ตั้ง ทั้งความซื่อสัตย์กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ทั้งสองประการเข้ากัน”^๒ และงานที่ข้าราชการทำก็เป็นงานที่ “ย่อมเป็นคุณแก่ชนทั้งปวงทั่วหน้า แลเป็นการเชิดชูพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้เป็นการได้อย่างหนึ่งเสียอย่างหนึ่ง”^๓

ด้วยจุดมุ่งหมายที่จะจรรโลงรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ “ความเป็นข้าราชการ” ในลักษณะที่กล่าวข้างต้นย่อมได้รับการเน้นโดยชนชั้นนำเป็นธรรมดา แต่การสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการโดยสมเด็จพระปรมพยุพราชได้มีการสร้างความหมายเฉพาะให้แก่ความคิดนามธรรมหลายประการที่เกี่ยวข้องกับการทำงานในฐานะข้าราชการ ที่สำคัญได้แก่ ความคิดนามธรรมเรื่อง “คุณสมบัติ” “อำนาจ” “หน้าที่” และ “เกียรติยศ” ของข้าราชการ การนิยามความหมายของความคิดนามธรรมเหล่านี้เป็นการสร้าง “แบบบ้นทัดฐานของข้าราชการ”^๔ เพื่อให้ข้าราชการรู้ว่า ตนคือใคร มีหน้าที่อย่างไร พึ่งมีคุณสมบัติ และมีแบบแผนการทำหน้าที่ของตนให้ถูกต้องสมบูรณ์อย่างไร ความหมายที่ทรงนิยามขึ้นนี้มุ่งตอบสนองต่อสภาพของระบบราชการในเวลานั้น ซึ่งจะเอื้อให้พระองค์สามารถใช้ข้าราชการเพื่อบรรลุเป้าหมายทางเศรษฐกิจและการเมืองในท่ามกลางบริบทของยุคสมัยได้อย่างมีประสิทธิภาพ

สมเด็จพระปรมพยุพราชได้ทรงเหมือนกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแง่ที่ทรงเห็นความสำคัญของการสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการ ทั้งนี้เพราะทรงเน้นการแก้ปัญหาและการปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าโดยใช้อำนาจรัฐ ทำให้กลไกอำนาจรัฐคือข้าราชการเป็นเงื่อนไขสำคัญของความสำเร็จหรือความล้มเหลว

การสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการจะช่วยให้ได้ข้าราชการที่ดี มีความสำนึก
ในสถานภาพ อำนาจ และหน้าที่ที่พึงมีต่อพระมหากษัตริย์และต่อ
บ้านเมืองในวิถีทางที่ผู้สร้างอัตลักษณ์มุ่งหวัง

เป็นที่น่าสังเกตว่าทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมประยูรวงศ์
อย่างมากรวมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นปัจจัยเรื่องคนเป็น
อย่างมาก ทั้งนี้เพราะในด้านปัจจัยทางเศรษฐกิจนั้นทั้งสองพระองค์
ทรงเห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยมที่กำลังดำเนินไป
หลังสนธิสัญญาเบาริ่ง และทรงพยายามส่งเสริมให้การเปลี่ยนแปลงนั้น
“เจริญก้าวหน้า” รวดเร็วยิ่งขึ้น เพราะทรงพระราชดำริว่าเป็นที่มาของ
รายได้ของรัฐซึ่งจะช่วยสร้างความมั่นคงให้แก่บ้านเมือง ส่วนปัจจัย
ด้านโครงสร้างการเมืองการปกครองนั้น ทั้งสองพระองค์ทรงช่วยกัน
อย่างเต็มที่ในการปฏิรูปให้เหมาะสมแก่กาลสมัยอยู่แล้ว และการ
ปฏิรูปนี้ย่อมต้องการ “คนดี” มาเป็นข้าราชการ โดยที่คุณสมบัติและ
แบบแผนพฤติกรรมของ “คนดี” นั้น ทั้งสองพระองค์ต้องทรงนิยาม
ขึ้นใหม่ ให้ข้าราชการรู้ว่าตนจะต้องขวนขวายที่จะมีคุณสมบัติและ
มีแบบแผนพฤติกรรมเช่นนั้น จึงจะเป็นข้าราชการที่ดีและประสบ
ความสำเร็จในทางราชการ

การเน้นปัจจัย “คนดี” ดังกล่าวข้างต้น ปรากฏในเอกสารต่างๆ
จำนวนมาก ตัวอย่างเช่น ใน ระยะเวลาเสด็จตรวจราชการมณฑลกรุง
เก่า มณฑลนครไชยศรี และมณฑลราชบุรี ซึ่งสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมประยูรวงศ์เพื่อตีพิมพ์เผยแพร่ในหมู่ข้าราชการ มี
ความตอนหนึ่งว่า

รวบรวมเนื้อเห็นในส่วนเมืองเพชรบุรีที่ได้ไปตรวจในคราวนี้
เห็นว่า จะหาเมืองใดในพระราชอาณาเขตที่ดีกว่าเมืองเพชรบุรีนี้ จะ
หาได้ด้วยยาก เปนเมืองที่ภูมิสำเนาดี ที่น้ำที่ดินอุดมด้วยทรัพย์ซึ่งจะ
เกิดสิ่งสินค้าต่างๆ และผู้คนก็บริบูรณ์ แต่ในส่วนการปกครองที่เปน

อยู่ในเวลานี้ มีความเสียใจที่จำต้องรับว่าผิดคาดผิดคิดหมดทุกอย่าง ตกลงว่าเป็นเมืองที่มีการจะต้องจัดแก้ไขมากกว่าบรรดาเมืองที่ได้ไปตรวจ ทั้งมณฑลนครไชยศรี และมณฑลราชบุรีในครั้งนี้ แต่การที่จะต้องจัดนั้น ไม่ใช่การยากเหลือบ่ากว่าแรงอย่างใด ต้องการคนดี ๆ สัก ๔, ๕ คน จัดส่งออกไปแต่กรุงเทพฯ ให้พอแก่ความต้องการในเมืองนี้ บ้านเมืองคงจะเรียบร้อยได้ในไม่กี่เดือน...^๕

กล่าวได้ว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุกาภ ได้ทรงร่วมกันดำเนินการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองและการปกครองแล้ว และทรงวินิจฉัยแล้วว่า การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจจากระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพมาเป็นระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเป็นหนทางที่ถูกต้อง จึงทรงมองปัญหาที่เหลืออยู่ว่าเป็นปัญหาเรื่องคนที่จะมาทำงานในโครงสร้างใหม่เป็นสำคัญ ยิ่งกว่านั้นทรงจำเป็นต้องยืนยันด้วยว่า คนทุกชั้นต้องยอมรับโครงสร้างอำนาจใหม่ที่ทรงสถาปนาขึ้น หากบุคคลใดพยายามเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองหรือเศรษฐกิจ บุคคลผู้นั้นย่อมตกอยู่ในฐานะที่เป็นกบฏอย่างไม่ต้องสงสัย ด้วยเหตุดังนั้นทุกคนที่อยู่ในตำแหน่งหน้าที่ราชการหรือเป็นราษฎรของรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงถูกทำให้เชื่อหรือยอมรับว่า ความสำเร็จและความล้มเหลวต่างๆ มาจากปัจจัยหลักคือคน

แต่ความยากลำบากบรรดามีในการที่จัดหัวเมืองอย่างไรๆ ไม่ยิ่งกว่าที่จะหาตัวคนให้สมกับหน้าที่ราชการในตำแหน่งต่างๆ ที่จะต้องจัดตั้งไปรับราชการ ความขัดข้องทั้งปวงที่ทำให้การช้ำก็ดี หรือให้การไม่เสมอกันได้ก็ดี เมื่อพิเคราะห์รวมลงก็คงอยู่ด้วยเหตุที่ขัดสนตัวคนนี้เป็นใหญ่ ส่วนข้างการที่เรียบร้อยหรือเจริญได้รวดเร็วขึ้นแล้ว ก็อาศัยเหตุอย่างเดี๋ยวดตรงข้ามกัน คืออาศัยอยู่ในความสามารถของตัวคนเป็นใหญ่ นับตั้งแต่ตัวข้าหลวงเทศาภิบาลตลอดจนผู้ว่าราชการ

เมืองและกรมการทั้งปวง...

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ระบบราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบบราชการสมัยใหม่ที่เพิ่งได้รับการสถาปนาขึ้นมา นอกจากนี้ปัญหาขาด “คนดี” ที่จะนำมาเป็นข้าราชการ ยังมีปัญหาอื่นอีกหลายประการที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมพระยาดำรงราชานุภาพต้องแก้ปัญหาด้วยการสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการ เป็นต้นว่าปัญหาขอบเขตอำนาจหน้าที่ของข้าราชการแต่ละตำแหน่งยังไม่มีแบบแผนชัดเจน ต้องอาศัยการวินิจฉัยของข้าราชการเองและผู้บังคับบัญชาอยู่เสมอ ทำให้ต้องเน้นคุณสมบัติหลายอย่างของข้าราชการ เช่นความรู้และประสบการณ์ที่จะช่วยให้ข้าราชการสามารถวินิจฉัยปัญหาและตัดสินใจได้หลากหลายเรื่อง ทั้งที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับตำแหน่งหน้าที่และไม่เกี่ยวข้องโดยตรง ปัญหาด้านกฎหมายที่ยังไม่มีประมวลกฎหมายอย่างครบถ้วนและขาดกลไกบังคับใช้กฎหมายที่มีประสิทธิภาพ ทำให้ต้องเน้นความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างข้าราชการกับราษฎร เพื่อให้เกิดความร่วมมือมากกว่าการใช้อำนาจบังคับให้เป็นไปตามกฎหมาย

นอกจากนี้ยังมีปัญหาข้าราชการใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรมหรือละเลยหน้าที่ โดยที่รัฐยังไม่สามารถพัฒนากลไกทั้งภายในระบบราชการเองและนอกระบบราชการมาทำหน้าที่ควบคุมตรวจสอบอย่างใกล้ชิดและมีประสิทธิภาพ ทำให้ต้องเน้นในเรื่องของเกียรติยศและความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ตลอดจนเน้นคุณสมบัติทางศีลธรรม เช่นความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ ความขยันหมั่นเพียร ฯลฯ เพื่อควบคุมการใช้อำนาจและการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการทั้งปวง

ตัวอย่างที่ชัดเจนของการใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรมของข้าราชการ แม้ว่าจะมี “ข้อบังคับของเสนาบดี” ห้ามไว้แล้ว คือกรณีที่นายโพ วรรณทร กับพวกได้ถวายฎีกากล่าวโทษข้าราชการซึ่งปกครอง

ท้องที่เมืองอุบลว่าแย่งจับจองที่ดินและใช้อำนาจในราชการคดี ข้ามแขวง

เหตุการณ์นี้สะท้อนว่าข้อบังคับเสนาบดีมหาดไทยที่สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตราขึ้นนั้น ต้องอาศัยอำนาจของเสนา
บดีในการควบคุมข้าราชการในท้องที่ห่างไกลอยู่มาก โดยขาดกลไกที่
มีประสิทธิภาพพออย่างอื่นที่อยู่ต่ำกว่าเสนาบดีลงมาและอยู่ใกล้ชิด
ข้าราชการหัวเมืองที่จะควบคุมตรวจสอบการทำงานและการใช้อำนาจ
ของข้าราชการเหล่านั้น ดังปรากฏในลายพระหัตถ์กราบบังคมทูล
ถวายความเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

...ปัญหาเรื่องอย่างนี้ได้เคยพิจารณาตั้งแต่สมัยข้าพระพุทธเจ้า
ยังเปนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และได้ตั้งเป็นข้อบังคับไว้เป็น
เนื้อความ ๒ ข้อ คือ

๑ ห้ามมิให้ข้าราชการผู้ปกครองท้องที่แสวงหาประโยชน์
ในการอันตนมีหน้าที่จะต้องชี้ผิดแลชอบ (ยกตัวอย่างเช่นเข้าหุ้น
ส่วนกับเจ้าภาษีอากรในมณฑลนั่นเอง เป็นต้น)

๒ ถ้าจะซื้อหาจับจองที่ดินในท้องที่ที่ตนปกครอง ต้อง
ขออนุญาตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก่อน ข้อซื้อหาจับจองที่
ดินนี้ได้ปรึกษากัน เห็นว่าจะห้ามขาดทีเดียวไม่เปนธรรม เพราะ
ข้าราชการเหล่านั้นก็เป็นชาวสยาม ควรจะมีที่ดินในบ้านเมืองของ
ตนเองได้...

การที่เสนาบดีต้องใช้อำนาจควบคุมการแสวงหาผลประโยชน์
ทางเศรษฐกิจของข้าราชการในหัวเมืองโดยตรงเช่นนี้ ทำให้ยากที่จะ
ควบคุมได้อย่างทั่วถึงและมีประสิทธิภาพ จนเกิดปัญหาที่ราษฎรต้อง
ถวายฎีกาดังกล่าวข้างต้น ดังนั้นการควบคุมข้าราชการด้วยการสร้าง
อัตลักษณ์ให้ข้าราชการรับรู้สถานะภาพและหน้าที่ของตน ตลอดจนให้
ยึดมั่นในเกียรติยศและคุณธรรมของข้าราชการจึงมีความสำคัญเป็น

พิเศษ

วิธีการหนึ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใช้สร้าง
อัตลักษณ์ของข้าราชการ คือทรงพระนิพนธ์ประวัติบุคคลเพื่อแสดง
“คติอันสมควรให้ปรากฏอยู่” สำหรับให้ข้าราชการยึดถือ ตัวอย่างเช่น
ทรงพระนิพนธ์ประวัติสมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการใน
ฐานะแบบอย่างของข้าราชการ มีความดังนี้

...การซึ่งจะทรงพระดำริการอันใดย่อมดำรงอยู่ในความสุจริต
ยุติธรรมเป็นที่ตั้ง ทั้งความซื่อสัตย์กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระ
บาททั้งสองประการเจือกัน เพราะฉะนั้นการอันใดซึ่งจะทรงพระดำริ
ย่อมเป็นคุณแก่ชนทั้งปวงทั่วหน้า แลเป็นการเชิดชูพระเกียรติยศ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้เป็นการได้อย่างหนึ่งเสียอย่างหนึ่ง
ควรจะเป็นแบบฉบับมาตรฐานของข้าราชการ ซึ่งจะรับราชการฉลองพระ
เดชพระคุณสืบไปภายหน้า การซึ่งทรงประพฤติพระองค์อยู่ พระ
อัครยาภัย แลความประพฤติพระองค์ทั้งปวงย่อมเห็นห่างจากอคติทั้ง ๔
ประการ เบบางจากความริษยาแลความกำเริบฟุ้งซ่าน โอบอ้อมอารีแล
อ่อนน้อมทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ประกอบ
ไปด้วยพระสติปัญญากว้างขวางลึกซึ้ง สามารถในราชกิจใหญ่ยิ่งทั้งปวง
ทุกประการ...”

ทรงพระนิพนธ์ประวัติพระยาพฤตมาธิบดีศรีสัตยานุการ (อ่อน
โกมลวรรณะ) มีความว่า

...พระยาพฤตมาธิบดี, ได้รับราชการ...มีความหมั่นเพียรแล
ความมั่นคงเป็นข้อสำคัญในจริยวัตร มาทำงานตรงเวลาและไม่ทิ้ง
งานจนเสร็จธุระประจำวัน การอันใดที่ท่านทำเป็นหน้าที่ ท่านทำการ
นั้นโดยพินิจสตรและซื่อตรงมิให้ติได้ อีกประการหนึ่ง ท่านไว้วาง
อัครยาภัยต่อเพื่อนข้าราชการเหมาะแก่ฐานะ คือฟังคำสั่งผู้มีตำแหน่ง
เหนือตัวท่าน แม้เป็นเด็กกว่าก็ไม่แสดงความรังเกียจ วางตนเป็นสหาย

กับผู้มีตำแหน่งชั้นเดียวกัน และเมตตากรุณาต่อผู้น้อยที่อยู่ในบังคับ
บัญชา และไม่หย่อนตัวให้ผู้ใดดูหมิ่น ไม่มีใครทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยที่จะ
รังเกียจเกลียดชังท่าน...”

จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงเห็นว่า
เมื่อเป็นข้าราชการแล้วก็ต้องฟังคำสั่งของผู้มีตำแหน่งเหนือตน “แม้
เป็นเด็กกว่าก็ไม่แสดงความรังเกียจ” ทั้งนี้เพราะเมื่อมีการสถาปนา
ระบบราชการแบบใหม่ขึ้นมาขึ้นนั้น ยังมีข้าราชการแบบเดิมอยู่เป็นอัน
มาก โดยที่ผู้มีความรู้จากระบบการศึกษาแผนใหม่ย่อมได้อยู่ในฐานะ
ผู้บังคับบัญชา ไม่ว่าจะมิวัฏฐิณ้อยกว่าเพียงใดก็ตาม

สำหรับการทำให้ “เกียรติยศ” กลายเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญ
ของข้าราชการนั้น สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงให้ความสำคัญ
เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
อย่างไรก็ตามมีความแตกต่างที่พึงสังเกต คือ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงใช้สอย
ข้าราชการโดยตรง แต่ทรงมีพระราชประสงค์จะเน้นสถานภาพ
และพระราชอำนาจสูงสุดของพระมหากษัตริย์เหนือข้าราชการทำ
ให้ทรงเน้นเกียรติยศของข้าราชการที่มาจากการพระราชทานของ
พระองค์ เช่น การพระราชทานยศ บรรดาศักดิ์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์

ส่วนสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงสัมพันธ์
กับข้าราชการโดยตรง ต้องทรงใช้สอยข้าราชการทั้งในส่วนกลาง
มณฑลเทศาภิบาล และในหัวเมืองต่างๆ อย่างกว้างขวาง เช่น ใน
การปกครอง การศาล การเก็บภาษีอากร การศึกษา การปราบปรามโจร
ผู้ร้าย การโยธา การสุขาภิบาล การคมนาคม ฯลฯ^{๑๐} นอกจากจะทรง
ให้ความสำคัญแก่เกียรติยศตามแบบที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นแล้ว ยังทรงเน้นเกียรติยศที่มาจากการทำงาน
หน้าที่ราชการมาอย่างดีอีกด้วย ซึ่งเกียรติยศจากการทำหน้าที่ต่อบ้าน

เมืองจนประสบความสำเร็จนี้ จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อข้าราชการมีคุณสมบัติที่ดี และมีความสัมพันธ์ที่ดีกับคนทุกระดับ

คุณสมบัติที่ดี หรือ “คุณวุฒิ” ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นเพื่อให้กลายเป็นอัตลักษณ์ของข้าราชการ ปรากฏอยู่ในประวัติบุคคลจำนวนมากที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์ขึ้น เพื่อแสดงตัวอย่างรูปธรรมของข้าราชการที่ประสบความสำเร็จจนมีชื่อเสียงเกียรติยศเป็นที่เคารพยกย่อง เช่น พระยาสุรียานุวงศ์ประวัติ (เต็ม บุนนาค) ซึ่งแม่ได้รับบาดเจ็บจากอาวุธปืนในคราวเดินทางไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่ก็ยังมีความต้องการที่จะทำงานต่อไปจนงานราชการที่ได้รับมอบหมายบรรลุความสำเร็จ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ประวัติของพระยาสุรียานุวงศ์ประวัติว่า

...ที่ข้าพเจ้านำเรื่องนี้มากล่าวในประวัติ ประสงค์จะแสดงเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นอัธยาศัยของพระยาสุรียานุวงศ์ฯ ที่มีความซื่อตรงต่อหน้าที่ของตน เป็นคุณวุฒิสำคัญประจำตัวมาตลอดชีวิต...^{๑๑}

พระยาราชสงคราม ก็มีคุณสมบัติของข้าราชการที่ดีหลายประการ

“พระยาราชสงคราม (กร หงสกุล) ได้รับราชการต่างๆ ในหน้าที่มากมายหลายอย่างอยู่เป็นนิจ เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยความเพียรและอุตสาหะ...ทำการอันใดก็สำเร็จทันพระราชประสงค์...เป็นผู้มีอัธยาศัยซื่อตรง เป็นคนมักน้อยแต่โอบอ้อมอารี...”^{๑๒}

พระยารพวุฒิโกไคย นอกจากจะมีคุณสมบัติของข้าราชการที่ดีตามปรกติแล้ว ยังกล้าเตือนผู้ใหญ่เมื่อเห็นว่าผู้ใหญ่ทำไม่ถูกต้อง แต่มิได้ทำให้ผู้ใหญ่โกรธเคืองด้วยรู้จักเลือกใช้ถ้อยคำ

พระยารพวุฒิโกไคย (ชุ่ม สุวรรณสุภา) ...เป็นผู้มีความสามารถในกิจการ ถ้ามอบธุระให้ทำการงานอย่างใดมักทำสำเร็จได้ดังผู้ใหญ่ประสงค์อย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ เป็นผู้ที่ซื่อตรงต่อหน้าที่ ถ้าเห็น

การอย่างใดจะเสื่อมเสียไม่เพิกเฉย มักกระซิบตักเตือนผู้ใหญ่ แล
กล้าขัดขวางผู้ใหญ่ในเวลาที่ไม่เห็นชอบด้วย แต่รู้จักใช้ถ้อยคำที่มีให้
ขัดใจผู้ใหญ่...^{๓๓}

ส่วนในเรื่อง “อำนาจ” นั้น สมเด็จพระยาตำราจราชานุ
ภาพไม่ทรงต้องการให้ข้าราชการยึดถืออัตลักษณ์ของตนในฐานะผู้
มีอำนาจ ไม่ว่าจะเป็อำนาจเหนือผู้ใต้บังคับบัญชาหรืออำนาจเหนือ
ราษฎร แต่ทรงเน้น “ความสัมพันธ์ที่ดี” ให้เป็นอัตลักษณ์สำคัญของ
ข้าราชการ ดังได้กล่าวแล้วว่า การบังคับให้ข้าราชการในบังคับบัญชา
และการบังคับให้ราษฎรทำตามกฎหมาย ยังไม่อาจกระทำได้อย่างเต็ม
ที่ เนื่องจากกลไกบังคับใช้กฎหมายยังขาดประสิทธิภาพ และประมวล
กฎหมายเองก็ยังไม่สมบูรณ์ ดังนั้นสมเด็จพระยาตำราจราชานุ
ภาพจึงทรงเน้นให้การมีความสัมพันธ์ที่ดีเป็นอัตลักษณ์ของข้าราชการ
เพื่อให้ได้รับความร่วมมือจากข้าราชการทุกระดับและจากราษฎร ความ
สัมพันธ์ที่ดีนี้ด้านหนึ่งเกิดจากคุณสมบัติทางจิตใจ หรือนิสัยใจคอ
หรืออัธยาศัย อีกด้านหนึ่งเกิดจากการ “รู้จักวางอหิมาคัยของตนให้
สมควรแก่ผู้ใหญ่แลผู้น้อย”^{๓๔} ซึ่งก็คือการรู้จักที่ต่ำที่สูงนั่นเอง เพียง
แต่ “ผู้ใหญ่” หรือ “ที่สูง” ขึ้นอยู่กับคุณวุฒิคือการศึกษาแผนใหม่และ
ชาติวุฒิคือความเป็นเจ้าหรือความสัมพันธ์กับเจ้ามากขึ้น

ปรากฏหลักฐานว่าอย่างน้อยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ มาแล้วที่
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเน้นการมีความสัมพันธ์ที่
เหมาะสมกับผู้ที่มีสถานภาพสูงกว่า ผู้มีสถานภาพเสมอกัน และผู้ที่มีสถาน
ภาพต่ำกว่า ดังที่ทรงชี้แจงเรื่อง “การอำนวยการ” ว่า

...ถ้าจะให้เปนพรอย่างวิเศษ คือถ้าผู้ซึ่งจะรับพรเปนผู้
ปกครองเรา ก็ต้องตั้งใจจงรักภักดีซื่อตรงต่อท่านผู้นั้น ถ้าผู้ซึ่งจะรับพร
เปนผู้เสมอด้วยเรา ก็ต้องรักใคร่ผูกพันด้วยความดี ถ้าหากเป็นผู้ต่ำ
กว่าเรา ก็ต้องเมตตากรุณาไม่รังเกียจเดียดฉัน...^{๓๕}

ในการทำงานของข้าราชการนั้นสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่า การมีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้น้อยมีความสำคัญมากกว่าการใช้อำนาจให้คนกลัวเกรง ยิ่งกว่านั้นความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้น้อยยังเป็นอำนาจในตัวเองอีกด้วย ดังปรากฏว่าเมื่อพระองค์พระราชทานโอวาทให้ข้าราชการนั้น ทรงเน้น ๓ ข้อด้วยกัน แต่ข้อที่ทรงเน้นเป็นพิเศษคือข้อที่ต้องทำให้ผู้น้อยนับถือ ดังความว่า

ข้อ ๑ เป็นผู้น้อยต้องเคารพต่อผู้ใหญ่เหนือตัว ข้อ ๒ เป็นข้าราชการต้องซื่อตรงและจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ข้อ ๓ เป็นผู้ปกครองต้องเอาใจผู้อยู่ในบังคับให้นับถือ ความข้อ ๓ คือความนับถือของผู้น้อย หรือถ้าจะว่าอีกนัยหนึ่งคือความที่ผู้น้อยเชื่อถือ นั่น ข้าพเจ้าเห็นว่าคือตัวอำนาจในการปกครองบังคับบัญชาทีเดียว... หากสำคัญผิดหลงนิยมนว่าเป็นข้าราชการแล้ว จำต้องวางกิริยาท่าทางให้ผู้น้อยกลัวเกรงจึงจะมีเกียรติยศแลอำนาจ ผู้ซึ่งมีความนิยมอย่างนี้ ที่ข้าพเจ้าเห็นมามากมีใครเอาตัวรอดได้...^{๑๖}

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพพระราชทานโอวาทแก่ข้าหลวงเทศาภิบาลคนหนึ่ง มีใจความคล้ายกัน ดังนี้

...เจ้าคุณ อำนาจอยู่ที่ราษฎรเชื่อถือ ไม่ใช่อยู่ที่พระแสงราชสัตตรา จะไปอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าเจ้าคุณทำให้ราษฎรเชื่อถือด้วยความศรัทธาแล้ว ไม่มีใครถอดเจ้าคุณได้แม้ในหลวง เพราะท่านก็ทรงปรารถนาให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกัน...^{๑๗}

ทรงเน้นว่าการใช้อำนาจกลับจะนำไปสู่ความล้มเหลว ต่างกับการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในฐานะมิตร ดังความว่า

...มีคนอีกจำพวกหนึ่ง... มักอยู่ในผู้ซึ่งแรกรับตำแหน่ง ที่จริงก็ตั้งใจดีแต่หากสำคัญผิด หลงนิยมนว่าเป็นข้าราชการแล้วจำต้องวางกิริยาท่าทางให้ผู้น้อยกลัวเกรงจึงจะมีเกียรติยศแลอำนาจ ผู้ซึ่งมีความนิยมอย่างนี้ ที่ข้าพเจ้าเห็นมามากมีใครเอาตัวรอดได้

...เมื่อได้มีตำแหน่งบังคับผู้คนเมื่อใด ควรชวนขวยหม้าย
ให้ผู้ผู้น้อยนี้กว่าเป็นมิตร สำคัญกว่าให้เขาคิดว่าเป็นนาย แลจะได้มีผล
ดีกว่ากันเป็นอันมาก...

ในหนังสือที่พิมพ์ขึ้นให้ข้าราชการอ่านเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ทรง
เตือนให้ข้าราชการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้นำท้องถิ่นด้วย

...การหัวเมืองที่เรียบร้อยได้ทุกวันนี้เพราะเรื่องจัดกำนันผู้ใหญ่
บ้าน รัฐบาลได้คนที่ดีมีราชนิยมเชื่อถือเข้ามาเป็นกำลังของราชการ
เป็นอันมาก จึงทำให้ราษฎรอยู่ในบังคับบัญชาของรัฐบาลสนิทขึ้นกว่า
แต่ก่อน กลัวนักที่ผู้ว่าการเมืองกรมการบางเมืองซึ่งไม่เข้าใจความ
จริงในข้อนี้ จะบังคับบัญชาว่ากล่าวกำนันผู้ใหญ่บ้านตามแบบที่เคย
ใช้อย่างแต่ก่อน โดยไม่มีความเกรงใจหรือความคิดจะเอาใจอย่างใด
กำนันผู้ใหญ่บ้านชั้นนี้ไม่ใช่คนจำพวกที่ซื้อตำแหน่งหาเงินกินอย่าง
กำนันแต่ก่อน ถ้าถูกกดขี่ขู่เข็ญโดยไม่เอาใจ จะย่อท้อแลละเลยความ
อุตสาหะเสียโดยง่าย ถ้าเมื่อความย่อท้อเกิดขึ้นแก่กำนันผู้ใหญ่บ้าน
เมื่อใด ความเสื่อมทรามจะมาถึง...

ทรงเน้นด้วยว่าการที่ข้าราชการได้รับความนับถือนั้นอาจช่วยให้
ปฏิบัติราชการได้ผลดี แม้ว่าข้าราชการผู้นั้น “ไม่รอบรู้แบบแผนวิธี
การที่ทันสมัย” ก็ตาม

ยกตัวอย่างซึ่งข้าพเจ้าได้เคยสังเกตเห็นมา เมื่อครั้งยังอยู่ใน
กระทรวงมหาดไทย เช่นนายอำเภอที่เป็นคนชั้นสมัยเก่า ตั้งขึ้นใน
เวลาไม่มีตัวเลือก มีหลายคนที่สามารถปกครองเรียบร้อยดีกว่านาย
อำเภอชั้นสมัยใหม่ เหตุด้วยราษฎรนับถือ... เวลาที่มีราชการเกิดขึ้น
ราษฎรก็พร้อมใจกันเข้ามาช่วยเหลือด้วยยินดี มีพักต้องลงโทษผู้
หนึ่งผู้ใด สามารถบังคับบัญชาการงานได้สิทธิ์ขาด นายอำเภอชนิดนี้
ในกระทรวงมหาดไทยเรียกกันว่า “คุณพ่อ” ตามคำซึ่งราษฎรชอบเรียก
แม้จะไม่รอบรู้แบบแผนวิธีการที่ทันสมัย ผู้ปกครองมณฑลก็ต้องจัด

ปลัดอำเภอรู้แบบแผนไปอยู่ช่วย หากกล้าเปลี่ยนตัวนายอำเภอไม่...^{๒๐}

ดังนั้นเมื่อทรงสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการด้วยการทรงพระนิพนธ์ประวัติบุคคล ตลอดจนทรงพระนิพนธ์จดหมายเหตุระยะทางเสด็จตรวจราชการหัวเมือง เพื่อตีพิมพ์เผยแพร่ให้ข้าราชการได้อ่าน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงเน้นภาพของข้าราชการในแง่ที่ “สังเกตดูผู้คนพลเมืองดูพากันมีความนิยมรักใคร่พระสมุทสาครานุรักษ์แลหลวงวิเลศภักดีปลัดโดยมาก”^{๒๑} หรือ “เมืองนครไชยศรี... หลวงบรมบาทบำรุงข้าหลวงมหาดไทยเป็นผู้รักษาเมือง... ได้ข่าวว่าผู้คนอยู่ข้างจะนิยม”^{๒๒} หรือ “ที่พระปฐมเจดีย์... หม่อมราชวงศ์เล็กเป็นนายอำเภอ... ฟังดูผู้คนก็นิยมมากอยู่”^{๒๓} หรือ “พระยาวชิรทัศยารักษ์ (ข้า ศรียาภักย์) เป็นผู้ที่มีอภัยภัยโอบอ้อมอารี รู้จักที่จะสมาคมบุคคลได้ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ตั้งแต่เจ้านายลงไปจนกระทั่งถึงราษฎร เจ้านายที่ทรงคุ้นเคยและทรงพระเมตตาแก่พระยาวชิรทัศยารักษ์จึงมีมาก ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เป็นมิตรสหายชอบพอกับพระยาวชิรทัศยารักษ์ก็มาก...”^{๒๔} หรือ “พระยาราชนครินทร์... มีผู้ชอบพอกว้างขวางมากทั้งในพระบรมวงศานุวงศ์ ในเพื่อนข้าราชการและพระสงฆ์ ตลอดจนผู้น้อยซึ่งเคยอยู่ในอำนาจ ด้วยเป็นผู้ที่มีอภัยภัยชื้อตรง เป็นคนมักน้อยแต่โอบอ้อมอารี ในบรรดาผู้ที่คุ้นเคยทั่วไป จึงมีคนรักใคร่มาก”^{๒๕} เป็นต้น

การสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการโดยเน้นความเป็นผู้มีอภัยภัยและมีความสัมพันธ์ที่ดีมากกว่าความเป็นผู้มีอำนาจนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงกระทำโดยอาศัยพระนิพนธ์เท่านั้น วิถีชีวิตของพระองค์เองก็เป็นสิ่งที่ “เป็นแบบฉบับมาตรฐานของข้าราชการ” ด้วย ดังปรากฏใน “คำประกาศเลื่อนกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ” ความว่า “...เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท... มีพระอภัยภัยรัยมั่นคงยั่งยืน แลมีไมตรีอารีทั่วไปใน

ประชุมชน”^{๒๖}

ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณประยูรรัตนโยธิน กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานโอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แก่ข้าราชการ เนื้อหาของโอวาทเสนาบดีมหาดไทยนี้สอดคล้องกับอัตลักษณ์ข้าราชการที่ทรงสถาปนาขึ้นทุกประการ กล่าวคือ ทรงเริ่มต้นด้วยการชี้แจงว่าข้าราชการถึงจะมีสติปัญญาและวิชาความรู้มากเพียงใด แต่หากไม่ประพฤติตนให้อยู่ในอธยาศัยดีโดยสมควรแก่ตำแหน่ง มักไม่มีใครได้ดีในทางราชการ และหากจะให้ได้ความดีมีชื่อเสียงเกียรติยศในทางราชการ ต้องเอาใจใส่ในความประพฤติด้วยจงมาก^{๒๗} ความเป็นข้าราชการจึงมีอธยาศัยเป็นเครื่องหมาย เพราะอธยาศัยเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้การปฏิบัติราชการบรรลุเป้าหมาย “อธยาศัยซึ่งเป้นสำคัญ... มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ความซื่อตรง... ความอุตสาหะ... แลความอารี”^{๒๘} ด้วยอธยาศัยเหล่านี้ข้าราชการจะสามารถทำหน้าที่ของตนในระบบราชการที่ยังไม่มีแบบแผนและโครงสร้างที่เป็นทางการอย่างมีประสิทธิภาพ

การนิยามความหมาย “หน้าที่” ของข้าราชการ ในเงื่อนไขที่ระบบราชการยังขาดความสมบูรณ์และขาด “คนดี” ดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณประยูรรัตนโยธิน กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพยายามทำให้ข้าราชการสำนึกว่า ข้าราชการคือคนที่มีหน้าที่กว้างขวางกว่าหน้าที่ตามตำแหน่งที่ตนรับผิดชอบ ดังนั้น ในโอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงทรงเน้นให้ข้าราชการเข้าใจความมุ่งหมายโดยรวมของราชการ ซึ่งก็คือความมุ่งหมายของรัฐซึ่งข้าราชการมีหน้าที่ต้องกระทำให้บรรลุถึงนั่นเอง ทรงอธิบายดังนี้

...ความมุ่งหมายของราชการนั้น จำแนกโดยใจความเป็น ๓ ประการ คือ

๑ ที่จะให้คนทั้งหลายในพระราชอาณาจักรอยู่เย็นเป็นสุข

๒๑๒ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “รัตน” ของชาวสยาม

และเป็นปกติมิให้เบียดเบียนซึ่งกันและกัน ประการ ๑

๒ ที่จะให้พระราชอาณาจักรเจริญบริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์
แลสิ่งซึ่งเป็นเครื่องเกื้อกูลความสุขสำราญแก่คนทั้งหลายประการ๑

๓ ที่จะป้องกันและรักษาความเป็นอิสระภาพของพระ
ราชอาณาจักร กล่าวคือ ที่จะให้บ้านเมืองของเราคงอยู่ในความปก
ครองเป็นของเรา มิให้ต้องเป็นข้าของชาติอื่นประการ ๑...^{๒๔}

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพยายามทำให้ข้าราชการ
สำนึกว่า การมีอธยาศัยทั้ง ๓ ประการจะช่วยให้ประสบความสำเร็จ
ในการทำหน้าที่ราชการ คือการบรรลุความมุ่งหมายของราชการ
ทั้ง ๓ ประการที่กล่าวมาข้างต้น และเพื่อให้ข้าราชการเข้าใจและยอม
รับอธยาศัยทั้งหมดมาเป็นอัตลักษณ์ของตน พระองค์จึงได้ทรง
อธิบายความหมายของอธยาศัยเหล่านั้นโดยละเอียด

“ความซื่อตรง” ทรงจำแนกออกเป็น ๓ ข้อ ข้อ ๑. ความ
ซื่อตรงต่อราชการ คือเพ่งต่อประโยชน์ของราชการ อันได้แก่ความสุข
สำราญของมหาชน ความเจริญของบ้านเมือง และอิสระภาพของพระ
ราชอาณาจักร “เป็นใหญ่ยิ่งกว่าประโยชน์ตนหรือประโยชน์เอกชน
อื่น ๆ”^{๒๕} ข้อ ๒. ความซื่อตรงต่อหน้าที่ “ต้องตั้งใจทำให้ราชการ
ในหน้าที่ของตนเป็นอย่างดีที่สุด... ถึงว่าจะเปนความลำบากยาก
เหนื่อยแก่ตนเพียงไร หรือแม้ที่สุดจะต้องเข้าไปใกล้ต่อภัยอันตราย
เท่าใดก็ไม่ละทิ้งหน้าที่...”^{๒๖} ทั้งนี้พระองค์ทรงแบ่งหน้าที่ที่เป็น ๓
ชั้น คือ หน้าที่ในตำแหน่ง หน้าที่ๆ เป็นข้าราชการ และหน้าที่ๆ ตนเป็น
ข้าแผ่นดิน

“หน้าที่ในตำแหน่ง” คือหน้าที่เฉพาะตำแหน่งในระบบราชการ
“หน้าที่ๆ เป็นข้าราชการ” คือช่วยราชการในส่วนที่เป็นปัญหาสำคัญ
แม้จะไม่ใช่งานในแผนกที่ตนรับผิดชอบ ส่วน “หน้าที่ในฐานะข้าแผ่นดิน”
ทรงอธิบายว่าเป็นการรักษาความประพฤติของตนให้เป็นไปโดย

ขอบด้วยกฎหมาย ทรงเห็นว่า

“ต้องเข้าใจว่าบรรดาคนทั้งหลายถึงจะต่างกันโดยยศถาบันดร
ศักดิ์สูงต่ำเพียงใด นอกจากพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวแล้ว ก็ย่อม
นับว่าเป็นข้าแผ่นดินด้วยกันทุกคน มีหน้าที่ในส่วนที่เป็นข้าแผ่นดิน
เป็นอย่างเดียวกันทุกคน”^{๓๒}

การเป็น “ข้าแผ่นดิน” จึงเป็นอัตลักษณ์อีกอย่างหนึ่งของ
ข้าราชการที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพยายามปลูกฝัง
สำหรับความเชื่อตรงข้อ ๓ คือ “ความเชื่อตรงต่อตำแหน่ง” นั้น
สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเน้นในข้อที่ว่า ผู้ที่เป็นข้าราชการ
การมีตำแหน่งย่อมเป็นผู้ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงชุบเลี้ยงโดยได้เลือก
สรรเห็นว่าเป็นผู้มีคุณวุฒิและความดียิ่งกว่าคนทั้งหลายเป็นอันมาก
ทั้งประกอบด้วยความสัตย์และสุจริตควรเป็นที่นับถือ จึงต้องประ
พฤติตนให้อยู่ในความสัตย์ ไม่ปดไปโลเล อยู่ในความสุจริต คือไม่ฉ้อ
ราษฎร์บังหลวงคดโกงผู้หนึ่งผู้ใด และต้องประพฤติกิจและวาจาให้
เป็นผู้ดีอันสมควรแก่ตำแหน่งของข้าราชการ ซึ่งหมายถึงมีกิริยาวาจา
ซึ่งไม่มีผู้ใดติเตียน ประพฤติต่อใครก็อย่าให้เขาเป็นที่รังเกียจ”^{๓๓}

“ความอุตสาหะ” ทรงอธิบายโดยเน้น ความอุตสาหะแสวง
หาความรู้ คือให้มีความรู้เกี่ยวกับท้องที่ และให้รู้จักคุ้นเคยกับผู้คน
พลเมืองให้กว้างขวาง รู้ทุกข์สุขของผู้คนพลเมืองในท้องที่ และรู้ใน
ส่วนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ของตน เช่นแบบแผนอย่างธรรมเนียม
และกฎหมายต่างๆ นอกจากนี้ทรงอธิบายความอุตสาหะทำการงานให้
สำเร็จโดยตลอดอย่างดี และความอุตสาหะระวังการงาน คือหมั่นตริ
ตรองคิดอ่านการงานในหน้าที่เพื่อทำให้การงานดีขึ้น หากเห็นความ
เสื่อมเสียต้องรีบรายงานผู้ใหญ่หรือคอยดักเตือนท่าน และเตรียม
พร้อมสำหรับงานในหน้าที่ซึ่งจะมีมาในเบื้องหน้า”^{๓๔}

อธยาศัยด้าน“ความอารี” ที่ทรงอธิบาย ก็คือความสัมพันธ์ที่ดี

ระหว่างข้าราชการกับคนทุกระดับนั่นเอง สมเด็จพระยาตำรา
ราชานุภาพทรงอธิบายว่า “ความอารี” คือความประพฤติตนโดยไมตรี
จิตต์ ให้เป็นที่ชอบพอของผู้อื่น”^{๓๕} ทรงแบ่งความอารีต่อคน ๓ ระดับ
คือความอารีต่อผู้ใหญ่ ความอารีต่อผู้เสมอกัน และความอารีต่อผู้น้อย
แล้วทรงอธิบายโดยละเอียดเช่นกัน

ความอารีต่อผู้ใหญ่หมายความว่า ผู้น้อยเคารพผู้เป็นหัวหน้า
ในแผนกราชการของตนทั้งด้วยกิริยาและวาจา ตั้งใจช่วยเหลือกิจธุระ
ในหน้าที่ของผู้ใหญ่โดยสุจริตและเต็มกำลัง และทำตามบังคับคำสั่ง
ของผู้ใหญ่ ไม่ดื้อดึงด้วยทิฐิमानะ ซึ่งจะทำให้ผู้ใหญ่ได้มีไมตรีจิตต์
ช่วยบอกเล่าสั่งสอนแบบแผนและธุระให้ผู้น้อยมีความรู้เป็นคุณสมบัติยิ่งขึ้น

ความอารีต่อผู้เสมอกัน คือปรองดองชอบพอกันกับข้าราชการ
อื่น ช่วยอุดหนุนกันในราชการทุกหน้าที่ รักษาความสามัคคีกับเพื่อน
ข้าราชการ

ส่วนความอารีต่อผู้น้อยนั้น คือความอารีต่อข้าราชการชั้นผู้
น้อย จนถึงระดับเสมียนพนักงานและกำนันผู้ใหญ่บ้าน และทรงเน้นว่า
...ความอารีที่เป็นยอดของความอารีทั้งปวงนั้น คือความอารี
ต่อราษฎร กล่าวคือ ประพฤติตนให้ราษฎรที่อยู่ในความปกครอง
ของตนมีความนิยมนรักใคร่นับถือ ... เพราะ... จะบังคับบัญชาว่ากล่าว
ราษฎรๆ ย่อมเชื่อถ้อยฟังคำนิยมนยอมกระทำตามบังคับบัญชา และ
ช่วยเป็นหูเป็นตาเป็นกำลังของผู้นั้นในหน้าที่ทั้งปวง... เมื่อท่าน
เสนาบดีจะยกย่องผู้ใด แม้ต้องพิจารณาด้วยเหตุผลอย่างอื่น คือ
พิเคราะห์สติปัญญาสามารถของผู้นั้นเป็นต้นด้วยก็ดี แต่ท่านย่อมถือ
เอาเกียรติคุณของผู้นั้นในข้อที่ราษฎรรักใคร่นับถือเป็นสิ่งสำคัญ...”^{๓๖}

ความอารีต่อผู้น้อยยังรวมไปถึงการไม่ลบหลู่วัฒนธรรมของ
ราษฎร ดังที่ทรงตักเตือนว่า

...ราษฎรโดยมาก โดยเฉพาะที่เป็นชาวบ้านป่าเมืองไกลมักมีความคิดความนิยมตามเพศตามนิสัยของเขาที่มีสืบมาในภูมิลำเนาที่นั้นๆ เราต้องเอาใจใส่ในประเพณีและความนิยมของราษฎร ไม่ควรพูดหรือทำให้เขาขัดใจโดยไม่จำเป็น...”^{๓๓}

นอกจากนี้ยังทรงตักเตือนโดยนัยว่า ความนิยมรักใคร่นับถือของราษฎรยังเกิดขึ้นได้เมื่อไม่ใช้อำนาจบังคับ แต่“จะบังคับบัญชาให้ราษฎรประพฤติหรือให้กระทำการอย่างไร ต้องเอาเป็นธุระชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจประโยชน์แห่งการนั้นๆ”^{๓๔}

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า“อธยาศัย” ทั้งความซื่อตรง ความอุตสาหะ และความอารี เป็นกรอบความคิดเกี่ยวกับลักษณะของข้าราชการ ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีอยู่ แต่คงจะทรงตระหนักดีว่า เฉพาะ “โอวาท” หรือคำสั่งสอนโดยตรงเช่นนี้ไม่มีผลต่อข้าราชการ จึงทรงอาศัยการสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการเพื่อให้เกิด “ความจริงรูปธรรม” ให้ข้าราชการรับรู้ ว่าได้เคยมีข้าราชการจำนวนมากที่มีอธยาศัยเหล่านี้อยู่จริง และการมีอธยาศัยเหล่านี้ “เป็นหนทางที่จะพาให้ผู้ประพฤติบรรลุถึงคุณและความดี มีเกียรติยศและถนัดตรัสคดีเป็นแน่นอน”^{๓๕}

ถ้าข้าราชการรับรู้และยอมรับอัตลักษณ์ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างขึ้น ก็จะมีผลไปถึงระดับจิตใจ และส่งผลต่อการปฏิบัติหน้าที่ราชการในกรอบที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกำหนดขึ้นด้วย

นอกจากนี้การทำให้ข้าราชการมีความสำนึกใน “เกียรติยศ” ว่าเป็นเครื่องหมายสำคัญของความเป็นข้าราชการ จะทำให้ข้าราชการพยายามรักษาเกียรติยศ ละเว้นไม่ประพฤติผิดในเรื่องต่างๆ ทั้งเรื่องทางราชการและเรื่องส่วนตัว สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริในเรื่องนี้ว่า

...ธรรมดาเกียรติยศต้องรักษา อย่าให้เขาติได้ว่าไม่ควรแก่เกียรติยศ หรือไม่สมควรเป็นลูกหลานผู้มีเกียรติยศ... ต้องรักษาเกียรติยศด้วยความดีของตน เกียรติยศจึงจะงามแก่ผู้ทรงหรือผู้เป็นเจ้าของผู้ทรงเกียรติยศนั้น^{๔๐}

และทรงมีลายพระหัตถ์เกี่ยวกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สำคัญของเกียรติยศที่พระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานว่า “เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้ ไม่ใช่เป็นแต่เครื่องหมายความชอบอย่างเดียว เป็นเครื่องคุ้มครองผู้ได้รับเหมือนอย่างตำรวจสันติบาลด้วย”^{๔๑}

การทำให้เกียรติยศกลายเป็นเครื่องหมายสำคัญอย่างหนึ่งของความเป็นข้าราชการ เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ผู้รับการศึกษาแผนใหม่มุ่งเข้ารับราชการเพื่อที่จะได้มาซึ่งเกียรติยศ จนกลายเป็นปัญหาที่จะต้องได้รับการแก้ไขในปลายสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา เพื่อให้คนหันไปประกอบอาชีพอื่นที่ “ต้องกับประโยชน์ของบ้านเมือง” แทนที่จะมุ่งเข้ารับราชการเพียงอย่างเดียว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำรัสว่า

...ข้าพเจ้ารู้สึกว่ารัฐบาลโนบายอันเนื่องในการศึกษาของประเทศสยามนี้ ควรจะต้องพิจารณาใหม่ให้รอบคอบอีกครั้งหนึ่ง แล้วลงมติว่าควรจะต้องจัดดำเนินการให้ติดต่อกันทุกชั้นเป็นประการใด ด้วยเห็นว่าวิธีที่จัดอยู่ทุกวันนี้ยังบกพร่องไม่ตรงกับประโยชน์ของบ้านเมือง จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่น นักเรียนยังมุ่งหมายแต่เป็นข้าราชการอยู่ทั่วไปดังนี้ เป็นต้น...^{๔๒}

อย่างไรก็ตามการเน้นอัตลักษณ์ของข้าราชการในด้านเกียรติยศก็ยังคงดำเนินต่อมา เนื่องจากข้าราชการกลายเป็นกลุ่มคนที่มีอำนาจเป็นของตัวเอง จนรัฐบาลไม่สามารถทำอะไรที่กระทบกระเทือนสถานภาพและผลประโยชน์ของข้าราชการได้ ทำให้ข้าราชการเป็นกลุ่มคนที่

ครอบครองเกียรติยศเหนือคนกลุ่มอื่น นอกเหนือจากการเป็นกลุ่มคนที่คนทั่วไปรับรู้ว่า “มีความสุขมาก มีทั้งยศ ทั้งอำนาจ และได้เงินเดือนไม่ต้องขวนขวายทำมาหากิน ชอบเรียกกันว่ามีบุญ”^{๑๓} อันเป็นอัตลักษณ์ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพยายามปฏิเสธ ว่าไม่เป็นความจริง

อย่างไรก็ตาม ความพยายามของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่จะทรงนิยามความหมายของ “ข้าราชการ” ไปในทางที่เน้นความสัมพันธ์ที่ดี หรือ “ความอารี” ต่อผู้น้อยทั่วไป นับว่าประสบความสำเร็จล้มเหลว กลับกลายเป็นการเน้นอำนาจของข้าราชการเหนือผู้น้อย ทั้งผู้ใต้บังคับบัญชาและราษฎร แนวโน้มเช่นนี้เกิดขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง “ลบ” อัตลักษณ์ข้าราชการในแง่ของความอารี พร้อมกับทรง “ลบ” ความรับผิดชอบของข้าราชการแต่ละคนที่มีต่อระบบราชการโดยรวมออกไปแล้วเน้นให้ข้าราชการแต่ละคนคิดและรับผิดชอบเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับตำแหน่งหน้าที่ของตนตามที่ผู้บังคับบัญชามอบหมาย

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับเอาพระโอวาทบางข้อของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมาเน้นใน “หลักราชการ” ที่ทรงสถาปนาขึ้น

“หลักราชการ” ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้นมี ๑๐ ข้อ ข้อ ๒ คือความเพียร ตรงกับอุปนิสัย “ความอุตสาหะ” ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ส่วนข้อ ๕ ความซื่อตรงต่อหน้าที่ และข้อ ๖ ความซื่อตรงต่อคนทั่วไปตรงกับอุปนิสัย “ความซื่อตรง” ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ที่น่าสนใจอย่างยิ่งก็คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิยามความหมายของ “ความซื่อตรงต่อหน้าที่” ไว้ให้มีความหมายตรงกันข้ามกับ

“ความซื่อตรงต่อราชการ” ของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ คือให้มีความหมายเฉพาะ “หน้าที่ในตำแหน่ง” และยังได้ทรงตัดอุปนิสัย“ความอาวรี” ซึ่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ความสำคัญอย่างมากออกไปโดยสิ้นเชิง แล้วทรงเน้นความจงรักภักดีและการยอมเสียสละทุกสิ่งแม้แต่ชีวิตเพื่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ไว้เป็นหลักราชการข้อที่มีความสำคัญสูงสุดแทน^{๔๔}

ในการนิยาม “ความซื่อตรงต่อหน้าที่ราชการ” สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้น “หน้าที่อันร่วมกันในข้าราชการทั้งปวง” ซึ่งกินความหมายกว้างกว่า “ความซื่อตรงต่อหน้าที่” ตามนิยามของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก ดังความว่า

หน้าที่ในตำแหน่งนั้นคือ หน้าที่จะเพาะตำแหน่งของตนในราชการ... ยังหน้าที่เป็นข้าราชการนั้น คือหน้าที่อันร่วมกันในข้าราชการทั้งปวง เช่น เวลา มีราชการสำคัญเกิดขึ้น หรือมีราชการหนักหนาเกิดขึ้น แต่หากราชการนั้นอยู่ในตำแหน่งของผู้อื่น การเหล่านี้ย่อมเป็นราชการ แม้มิใช่การในแผนกของตนก็ต้องเอาใจใส่ช่วยทำโดยเต็มกำลัง ตามหน้าที่ของข้าราชการจำต้องช่วยราชการ จะเพิกเฉยเสียโดยถือว่ามีใช้ราชการในตำแหน่งของตนนั้นไม่ได้...^{๔๕}

ส่วนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงเห็นว่าการเข้าไปคิดและทำในงานราชการนอกเหนือตำแหน่งหน้าที่เฉพาะของตนนั้น เป็นการ “ตีราคาตนแพงกว่าที่ผู้อื่นชาติ”^{๔๖} และ

...เป็นตัวอย่างอันแท้แห่งผู้ไม่ซื่อตรงต่อหน้าที่ เปลืองสมองซึ่งเอาไปใช้ในสิ่งซึ่งไม่ใช่กิจของตนเลย ผู้ที่ซื่อตรงต่อหน้าที่แท้จริงแล้วเมื่อรับมอบให้ทำการอะไรก็ต้องตั้งใจตั้งหน้าทำการอันนั้นไปอย่างดีที่สุดปล่อยให้เป็นที่ใหญ่เขาวิจิฉัยว่าความสามารถจะเหมาะเพียงนั้นหรือจะพอขยับเขยื้อนเลื่อนขึ้นทำงานในตำแหน่งที่สูงกว่านั้นขึ้นไป...^{๔๗}

ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิยามความ

ชื่อตรงต่อหน้าที่ของข้าราชการไว้เพียงว่า

...ความชื่อตรงต่อหน้าที่ คือตั้งใจกระทำการซึ่งได้รับมอบให้เป็นหน้าที่ของตนนั้นโดยซื่อสัตย์สุจริต ใช้ความอุตสาหะวิริยะภาพเต็มสติกำลังของตน ด้วยความมุ่งหมายให้กิจการนั้นๆ บรรลุถึงซึ่งความสำเร็จโดยอาการอันงดงามที่สุดที่จะพึงมีหนทางจัดไปได้...“

“ความชื่อตรงต่อหน้าที่” ตามที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิยามนี้ จะได้รับการสืบทอดโดยหลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งไม่เพียงแต่เน้นให้ข้าราชการทำหน้าที่ในตำแหน่งของตนให้สมบูรณ์เท่านั้น ยังขยายออกไปครอบคลุมคนชั้นอื่นๆ พร้อมกับเน้นให้ทุกคนในชาติทำหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดโดย “ไม่ก้าวก่ายเอิบเอื่อมไปเกี่ยวข้องกับสิ่งซึ่งไม่ใช่หน้าที่ของเรา”“ เห็นได้ชัดว่าการขยายแนวความคิดเรื่องการทำหน้าที่เฉพาะในส่วนที่ตนรับผิดชอบออกไปครอบคลุมสังคมไทยทั้งหมด มิใช่จำกัดอยู่แต่เฉพาะในระบบราชการเช่นนี้ เป็นไปเพื่อกีดกันราษฎรออกไปจากพื้นที่ทางการเมืองการปกครองอย่างสิ้นเชิงนั่นเอง ซึ่งปรากฏว่าแนวความคิดของหลวงวิจิตรวาทการนี้มีอิทธิพลสืบมาจนถึงปัจจุบัน

จุดเน้นที่แตกต่างอย่างตรงกันข้ามระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าอยู่หัวเกิดจากบริบทที่แตกต่างกัน ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าอยู่หัวพระยาดำรงราชานุภาพประทาน โฉวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นั้น ระบบราชการแบบใหม่อยู่ในระยะแรกของการจัดตั้ง ยังไม่เป็นระบบที่มีโครงสร้างชัดเจนซึ่งเดินไปได้เหมือนเครื่องจักร ปัญหาหลักที่ประสบคือ คนที่มีความรู้ความสามารถเหมาะสมกับระบบราชการสมัยใหม่ยังมีจำนวนน้อย ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าอยู่หัวพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงมีความจำเป็นต้องเน้นให้ข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถเหล่านั้นมีความรับผิดชอบต่อระบบราชการร่วมกัน ต้องช่วยกันคิด

ช่วยกันทำให้งานราชการทั้งระบบเดินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเนื่องจากข้าราชการจะต้องทำงานโดยรับผิดชอบต่องานราชการทั้งระบบเช่นนี้เอง ที่ทำให้ต้องทรงเน้นให้ข้าราชการมีความสัมพันธ์ที่ดีทั้งกับผู้ใหญ่ ผู้ที่เสมอกัน และผู้น้อย เพราะต้องทำงานประสานกับผู้อื่น มิใช่ทำเฉพาะในส่วนที่ตนรับผิดชอบโดยตำแหน่งเท่านั้น นอกจากนี้ยังต้องมีความรู้กว้างขวาง มิใช่รู้เฉพาะในส่วนของงานที่ตนต้องรับผิดชอบโดยตรง พระองค์จึงทรงเน้นให้ข้าราชการมีความอุตสาหะในการแสวงหาความรู้อยู่เสมอ

อย่างไรก็ตาม เข้าใจว่าในพระดำริของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพนั้น ความรอบรู้อย่างกว้างขวาง ความไวใจได้ และความเป็นผู้มีสามัญสำนึก มีความสำคัญมากกว่าการมีความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เพราะแม้แต่ในการหารือในที่ประชุมอภิรัฐมนตรีสภา เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ เพื่อหาผู้มารับตำแหน่งที่ปรึกษาทางการเงินของรัฐบาลแทนนายฮอล-แพ็ทซ์ เพื่อหาทางไปแก้ปัญหาทางการเงินการคลังที่รุนแรงถึงขั้นวิกฤตนั้น สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพก็ทรงมีรับสั่งว่า บุคคลนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นผู้เชี่ยวชาญทางการเงินก็ได้ ตราบใดที่คนๆ นั้นไวใจได้ และมีสามัญสำนึก^{๕๐}

แต่ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานหลักการ นั้น ระบบราชการมีโครงสร้างที่ชัดเจนขึ้น การแบ่งงานกันทำอย่างค่อนข้างแน่นอนตายตัวสามารถทำได้ เพราะกฎหมายต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการราชการได้รับการร่างขึ้นมาพอสมควรแล้ว ขณะเดียวกันก็มีผู้ได้รับการศึกษาแผนใหม่จำนวนมากขึ้น ทำให้สามารถกำหนดให้ข้าราชการแต่ละคนรับผิดชอบเฉพาะงานในตำแหน่งของตน ที่สำคัญคือมีเงื่อนไขแวดล้อมทางการเมืองที่มีผลให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะจำกัดอำนาจหน้าที่ของข้าราชการ กล่าวคือมีความแตกร้างในกลุ่ม

เจ้านายรุ่นแรงขึ้น และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีเจ้านายบางพระองค์พยายามจะมีอิทธิพลเหนือพระองค์^{๕๑} ในบรรดาเจ้านายเหล่านี้มีบางพระองค์ที่ได้รับความจงรักภักดีอย่างสูงจากข้าราชการที่อยู่ในบังคับบัญชา เช่นสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เป็นต้น ขณะเดียวกันข้าราชการก็ขาดความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๓๐ ซึ่งคงจะกระทบกระเทือนพระราชหฤทัยเป็นอันมาก จึงเป็นไปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามจะมีอำนาจ “สมบูรณาญาสิทธิ” อย่างแท้จริงมากยิ่งขึ้น ด้วยการจำกัดอำนาจหน้าที่ของเสนาบดีและข้าราชการ

ตัวอย่างที่ชัดเจนของความพยายามเช่นนี้คือการที่พระองค์ทรงแต่งตั้งคณะกรรมการตรวจการรับและจ่ายเงินแผ่นดินขึ้นตั้งแต่ต้นรัชกาล (พ.ศ. ๒๔๕๔) เพื่อ “ทราบรายรับรายจ่ายในกระทรวงต่างๆ”^{๕๒} โดยมีเจ้าหน้าที่คลังคอยตรวจวิธีการจัดเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดินในแต่ละกระทรวง และมี “คณะกรรมการตรวจการรับและจ่ายเงินแผ่นดิน” คอยดูแลตรวจสอบการรับและจ่ายเงินในกระทรวง ซึ่งเท่ากับว่าพระมหากษัตริย์ทรงพยายามเข้าไปควบคุมดูแลการใช้อำนาจของเสนาบดีนั่นเอง

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า คณะกรรมการตรวจการรับและจ่ายเงินแผ่นดินนี้ไม่มีเจ้านายชั้นสูงอยู่เลย ส่วนขุนนางก็เป็นเพียงระดับอธิบดี เพราะประกอบด้วย อธิบดีกรมศุลกากร (หม่อมเจ้าพร้อม) อธิบดีกรมสรรพากรใน (พระยารัชฎาภกรโกศล) และที่ปรึกษาราชการชาวตะวันตกอีก ๓ คน (ได้แก่ พระยาภักดีโยธินไมตรี ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน มิสเตอร์วิลเลียมสัน ที่ปรึกษาราชการกระทรวงการคลัง และมิสเตอร์เกรแฮม ที่ปรึกษาราชการกระทรวงเกษตรธิการ)

ในที่ประชุมเสนาบดีสภาเมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่า “ที่จริงก็คืออยากจะตรวจเอง แต่จะเข้าไปไม่ไหว จึงตั้งคณะกรรมการให้เป็นผู้ตรวจแทน”^{๕๓}

ความพยายามที่จะ“รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง” มากยิ่งขึ้นยังปรากฏในกรณีการเปลี่ยนแปลงระบบการบังคับบัญชาสมุหเทศาภิบาล แต่เดิมอำนาจในการบังคับบัญชาสูงสุดอยู่ที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งไม่เพียงแต่จะทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีอำนาจในการปกครองหัวเมืองทั่วประเทศเท่านั้น ยังทรงได้รับมอบหมายให้“คิดบำรุงผลประโยชน์แผ่นดินไปด้วยกัน”^{๕๔} ดังนั้นจึงทรงมีอำนาจจัดการทรัพยากรในหัวเมืองอย่างกว้างขวาง กรมป่าไม้ กรมแร่ หรือกรมราชโลหกิจภูมิพิทยา และกรมสรรพากรนอก ล้วนอยู่ในบังคับบัญชาของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย^{๕๕} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราโชบายให้รวมหลายๆ มณฑลเข้าด้วยกันเป็นเขตปกครองที่เรียกว่า“ภาค” มีอุปราชซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่มีฐานันดรศักดิ์ในระหว่างเสนาบดีกับสมุหเทศาภิบาลเป็นผู้บังคับบัญชาทางด้านพลเรือน ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับสมุหเทศาภิบาลซึ่งเปลี่ยนมาอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาขององค์พระมหากษัตริย์โดยตรงเช่นกัน^{๕๖} ส่วนกรมป่าไม้ กรมราชโลหกิจภูมิพิทยา และกรมสรรพากรนอก ถูกย้ายไปขึ้นกับกระทรวงเกษตรราธิการปฏิรูประบบราชการเช่นนี้เกิดขึ้นในทันทีที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ ^{๕๗}

เนื่องจากทรงต้องการรวมอำนาจเด็ดขาดสูงสุดไว้ที่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวอย่างแท้จริง ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้มีการประชุมเสนาบดีซึ่งเคยเป็นที่แสดง

ความคิดเห็นของเสนาบดีในกิจที่มีใช้ราชการในตำแหน่งหน้าที่ของตนโดยตรง อีกทั้งยังเป็นที่ยัง “โดยมากในการประชุมกรมดำรงเป็นผู้ที่พูดมากกว่าผู้อื่น”^{๕๔} เพราะในเงื่อนไขที่พระองค์ทรงมีวิญญูติและประสบการณ์ในการบริหารราชการน้อยกว่าพระบิดุลา และพระเชษฐาธิราชทั้งหลาย พระองค์ย่อมไม่ทรงสามารถวินิจฉัยเรื่องต่างๆ ด้วยเหตุผลและข้อมูลที่เหนือกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายเหล่านั้นเป็นธรรมดา เพื่อหลีกเลี่ยงการเข้าร่วมประชุมในที่ซึ่งพระองค์ไม่ทรงสามารถมีบทบาทเป็นผู้นำได้อย่างแท้จริงเช่นนั้น พระองค์จึงทรงเลือกที่จะใช้วิธีแต่งตั้งพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ให้เป็นประธานในที่ประชุมแทน ในกรณีที่ต้องมีการประชุมเสนาบดี แต่ส่วนใหญ่แล้วพระองค์จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีเข้าเฝ้าเพื่อกราบบังคมทูลถวายรายงานเรื่องต่างๆ หรือถวายความเห็นเป็นรายบุคคล โดยวิธีนี้พระองค์ก็ทรงอยู่ในฐานะที่จะได้ข้อมูลข่าวสารและความคิดเห็นจากทุกฝ่าย ในขณะที่เสนาบดีแต่ละคนจะรู้เรื่องเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับตำแหน่งหน้าที่ของตน อำนาจของเสนาบดีที่เคยมีมากจึงลดลงโดยปริยาย และพระมหากษัตริย์ก็ทรงสามารถควบคุมอำนาจของเสนาบดีแต่ละตำแหน่งได้อย่างมีประสิทธิภาพขึ้นด้วย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกเกี่ยวกับวิธีบริหารราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๖ ไว้ดังนี้

...ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อมีใครจะได้มีการประชุมเสนาบดี การตั้งกฎหมาย เสนาบดีเจ้ากระทรวงมักร่างขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย แลโปรดเกล้าฯ ให้ส่งร่างไปปรึกษาเสนาบดีต่างกระทรวง ให้พิจารณาแลทำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูลฯ...^{๕๕}

กล่าวได้ว่าด้วยพระบรมราชาบายต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังกล่าวข้างต้น รวมทั้งด้วยวิธีที่ให้เสนาบดีแต่ละกระทรวงถวายความเห็นและทรงวินิจฉัยในขั้นสุดท้ายโดย

ลำพังพระองค์เองนี้ ทำให้เสนาบดีแต่ละคนรับผิดชอบเฉพาะงานในตำแหน่งหน้าที่ของตน ในขณะที่พระมหากษัตริย์ทรงควบคุมข้อมูลข่าวสารจากทุกกระทรวงทบวงกรม ดังนั้นจึงทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุด และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งเคยมีพระเดชานุภาพอย่างสูงมานานกว่ายี่สิบปีต้องกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

ในบริบทที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายรวมอำนาจเข้าสู่พระองค์ดังกล่าวมานี้ พระองค์จึงทรงกำหนด “หลักราชการ” ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เน้นให้ข้าราชการรับผิดชอบหรือทำหน้าที่เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับตำแหน่งของตน นอกจากนี้ยังเป็นไปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะตัดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางจิตใจของข้าราชการที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเคยเน้น (คือให้ข้าราชการมีความอารีต่อผู้ใหญ่ ต่อผู้มีฐานะเสมอกัน และต่อผู้น้อย) อันเป็นที่มาของอิทธิพลและบารมีของข้าราชการ โดยทรงเปลี่ยนมาเน้นให้ข้าราชการจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว ผลที่ตามมาก็คือ การที่ส่วนราชการต่างๆ ขาดความสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและขาดความรับผิดชอบร่วมกัน แต่ละหน่วยงานรับผิดชอบงานในขอบข่ายแคบๆ และพยายามขยายเนื้องานหรือขยายหน่วยงานในบังคับบัญชา เพียงเพื่อจะได้อำนาจและงบประมาณเพิ่มขึ้นเท่านั้น แม้แต่การออกกฎหมายก็ขาดการประสานกัน แต่ละหน่วยงานหรือแต่ละกระทรวงจะเสนอกฎหมายที่ตอบสนองความจำเป็นเฉพาะในหน่วยงานของตน เมื่อเวลาผ่านไปจึงเกิดหน่วยงานที่ทำงานซ้ำซ้อนกัน และเกิดกฎหมายหรือกฎระเบียบต่างๆ ที่ขัดแย้งกันภายในระบบราชการขึ้นมาเป็นจำนวนมาก และเป็นปัญหาใหญ่ประการหนึ่งของระบบราชการสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ส่วนสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาพนั้น แม้จะทรงพระนิพนธ์ โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ ซึ่งระบบราชการยังไม่เข้ารูปเข้ารอย แต่เมื่อเวลาผ่านไปยี่สิบปีเศษ เมื่อพระองค์ทรงประทาน “โอวาทพร” แก่พระเพชรคีรีในโอกาสที่พระเพชรคีรีได้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดสงขลา พระองค์ก็ยังทรงเห็นว่า “ความสัมพันธ์ที่ดี” กับผู้ใหญ่และผู้小有มีความสำคัญ ดังที่ทรงมีลายพระหัตถ์เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๔๗๐ ว่า

...อนึ่ง อำนาจที่จะบังคับบัญชาผู้น้อยนั้น เป็นของผู้อื่นจะให้ไม่ได้ ต้องหาโดยลำพังตัวเอง คือประพฤติให้ผู้น้อยนับถือว่าเป็นคนซื่อตรง ทำอะไรทำจริง และมีความอารีต่อผู้อื่นเสมอหน้ากัน ไม่มีพวกเขาพวกเรา ข้อนี้เป็นสำคัญ

อนึ่ง ผู้เป็นข้าราชการ ซึ่งมีผู้ใหญ่อยู่อเนียด ต้องมีความเคารพต่อผู้ใหญ่ให้ท่านไว้วางใจ อันนี้เป็นหลักสำคัญ...”๑๐

จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๘๐ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาพก็ยังทรงเน้นให้ข้าราชการยึดถือความสัมพันธ์ทางใจเป็นลักษณะสำคัญของความเป็นข้าราชการที่ดี นอกเหนือจากความซื่อตรงต่อหน้าที่ เมื่อพระโอรสคือ หม่อมเจ้าพิศิษฐดิศพงษ์ ดิศกุล ได้เลื่อนยศจากร้อยเอกเป็นพันตรี พระองค์ทรงประทานโอวาทว่า

“... เธอต้องพยายามทำตามหน้าที่ใหม่โดยซื่อตรงต่องานให้สำเร็จประโยชน์เป็นอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ มีคำสุภาษิตไทยแต่โบราณกล่าวว่า “ชอบสัวไม่ชอบขวาน ชอบราชการไม่ชอบน้ำใจคน” แต่ในคำสุภาษิตไม่ได้บอกวิธีแก้กรรมเช่นนั้นไว้ วิธีของพ่อมีคือ ๑) ระวังศรีหน้าและวาจา ให้เขาเห็นว่าเราทำหน้าที่แต่มีน้ำใจดีต่อเขา ๒) ต้องเอาตัวเรานำหน้า จะให้เขาทำอย่างไร เราต้องทำอย่างนั้นด้วย ไม่เอาเปรียบผู้น้อย วิธีแก้อย่างนี้จะได้รับความไว้วางใจของผู้น้อย ได้ความไว้วางใจนั่นเอง คือได้อำนาจ...”๑๑

เป็นที่น่าสังเกตว่าในรัฐไทยระยะหลัง เมื่อมีการเน้นให้ข้าราชการรับผิดชอบเฉพาะหน้าที่ในตำแหน่งของตน ไม่ก้าวก่ายหน้าที่ของคนอื่น และให้มุ่งทำงานในหน้าที่ของตนตามที่ได้รับมอบหมายโดยไม่ต้องนึกถึงความรับผิดชอบต่อระบบราชการโดยรวม

การยึดหลัก “น้ำใจ” หรือ “ความไว้วางใจ” เช่นที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงให้ความสำคัญนี้ ในที่สุดแล้วกลายเป็นสิ่งที่ข้าราชการยึดถือในความสัมพันธ์เฉพาะภายในกลุ่มอุปถัมภ์ของตน แต่ไม่ถูกเน้นในความสัมพันธ์กับราษฎรอีกต่อไป

และยังเป็นที่น่าสังเกตอีกด้วยว่า การยึดถือความมี “น้ำใจ” หรือ “ความไว้วางใจ” ภายในกลุ่มเช่นนี้ ทำให้หลักการของกฎหมายและระบบคุณธรรม (Merit system) มีความสำคัญน้อยลงในระบบราชการไทยสืบมา

เชิงอรรถ บท ๖

๑ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. ทรงนิพนธ์เมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) พิมพ์ในงานปลงศพนางราชเนตรรักษา (ยิ้ม พุกกะคุปต์) ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๗๔ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔), หน้า ๑.

๒ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “ข้าราชการ” “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ”, ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๑๕๘.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

๔ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๑๕๘.

๕ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗. (มณฑลเทศาภิบาลที่ ๑๑๖ /๒๗๔๐๘ ๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๗).

๖ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “รายงานเทศาภิบาล”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๕. (๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๗), หน้า ๕๐๘-๕๑๑.

๗ หจข. สบ.๒ ๔๔/๘๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ อภิรัฐมนตรี เรื่องถวายความเห็นในฎีกานายโพ วรจันทร์ กับพวกร้องกล่าวโทษข้าราชการซึ่งปกครองท้องที่จังหวัดอุบล หนาวแย่งจับจองที่ดิน และใช้อำนาจในราชการกตัญญูหมิ่น (พ.ศ. ๒๔๗๐).

๘ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ”, ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๑๕๘.

๙ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “พระยาพฤตมาธิบดีศรีสัตยานุการ (อ่อน โกมลวรรณนะ)”, ประวัติบุคคลสำคัญ. (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑) (เขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗) (พระชนมายุ ๒๒ ปี).

๑๐ จักรกฤษณ์ นรินดิผดุงการ. สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๑๗๑-๒๘๖.

๑๑ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก. (กรุงเทพฯ : ชมรมดำรงวิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔๗.

๑๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖.

๑๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

๑๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๙.

๑๕ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ. "การอำนวยการ", ชุมนุมพระนิพนธ์และนิทานโบราณคดี (บางเรื่อง) ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำรงราชานุภาพ และประเพณีทำบุญของกรมศิลปากร. (พระนคร : โรงพิมพ์สวนทองถิ่น กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๐๔). พิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ พ.ศ. ๒๔๓๓ ในโอกาสที่เป็นมงคลฤกษ์เฉลิมพระชนมพรรษา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

๑๖ หจข. สบ.๒.๓๒/๑๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ โรงเรียนและการศึกษา เรื่องการศึกษาเมื่อพ้นเขตต์โรงเรียน ลงวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑.

๑๗ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำรงราชานุภาพ. (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑).

๑๘ หจข. สบ.๒.๕๓/๑๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ โรงเรียนและการศึกษา.

๑๙ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ. จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗, หนังสือพิมพ์ในราชการสำหรับข้าราชการ. (พระนคร, ๒๔๔๒), หน้า ๕๗.

๒๐ หจข. สบ.๒.๓๒/๑๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ โรงเรียนและการศึกษา.

๒๑ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ. จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗, หนังสือพิมพ์ในราชการสำหรับข้าราชการ. (พระนคร, ๒๔๔๒), หน้า ๕๗.

๒๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

๒๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๒๔ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก. หน้า ๑๓๕.

๒๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖.

๒๖ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๕๓๗.

๒๗ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ. โอวาทของเสนาบดี

กระทรวงมหาดไทย. พิมพ์ในงานปลงศพ นางราชเนตรรักษา (ยิ้ม พุกกะคุปต์)
ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๗๔ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔), หน้า ๑.

๒๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

๒๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒-๔.

๓๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

๓๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

๓๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

๓๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖-๘.

๓๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘-๑๒.

๓๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

๓๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๒๐.

๓๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

๓๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

๓๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

๔๐ หจข. สบ.๒.๕๓/๕๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาสน-
พระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าดิศคามวดี ดิศกุล (ชายน้อย).

๔๑ หจข. สบ.๕๒/๕๐๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สาสน-
บุคคล นายสมบุญ โชติจิตร ลงวันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๔๘๑.

๔๒ หจข. สบ.๒.๔๗/๑๘ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ อภิรัฐ
มนตรี เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง พ.ศ. ๒๔๖๙.

๔๓ หจข. สบ.๒.๕๖/๒๖ พระโอรยาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
ราชานุกาพ ประทานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี เมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน พุทธศักราช
๒๔๗๒.

๔๔ โปรดดูรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.
หลักฐานการ ทรงพระราชนิพนธ์และพิมพ์พระราชทานแจกข้าราชการในการพระ
ราชพิธีตรุษสงกรานต์ พระพุทธศักราช ๒๔๕๗ อนุสรณ์เนื่องในงานฌาปนกิจ
ศพนายทอง แสงศิริ ณ วัดสระแก้วปทุมทอง อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก วัน
เสาร์ที่ ๑ กรกฎาคม ๒๕๑๕, หน้า ๓๕-๕๕.

๔๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ กรมพระยาอดิเรก
การวิจิตร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. โอวาทเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย. หน้า ๕-๖.

๔๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. หลักราชการ. หน้า ๔๓.

๔๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. หลักราชการ. หน้า ๔๓.

๔๘ เรื่องเดียวกัน.

๔๙ ดู หลวงวิจิตรวาทการ. "ลักษณะของคน", ปาฐกถาแสดงเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๔๗๕, รวมปาฐกถาของหลวงวิจิตรวาทการ. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๘๙.

๕๐ เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. หน้า ๓๑๐.

๕๑ ดู ราม วชิราวุธ. "ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖", ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๕ มีนาคม ๒๕๔๕.

๕๒ หจข. ร.๖ ร.ล.๖/๑๓ พระราชหัตถเลขาตั้งคณะกรรมการตรวจการรับและจ่ายพระราชทรัพย์ในกระทรวงต่างๆ ลงวันที่ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐.

๕๓ เรื่องเดียวกัน.

๕๔ สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ กับพระยาราชเสนา. เทศาภิบาล. (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๙๘), หน้า ๘.

๕๕ ดูรายละเอียดใน จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๑๕๑-๑๕๘.

๕๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๘-๑๙๙.

๕๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๒.

๕๘ ราม วชิราวุธ. "ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖", ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๖ เมษายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๘.

๕๙ หจข. สบ.๒.๔๙/๕๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ เบ็ดเตล็ดบันทึกความเห็นเรื่องตั้งนิติมนตรีสภา.

๖๐ หจข. สบ.๒.๕๒/๒๙๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สารสนบุคคล พระเพชรศิริ ลงวันที่ ๑๔ มกราคม ๒๔๖๑-๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๒.

๖๑ หจข. สบ.๒.๕๓/๑๒๔ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สารสนพระญาติวงศ์ หม่อมเจ้าพิศิษฏ์ดิศพงษ์ ดิศกุล (ท่านชายแฉ้ว) ลงวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๔๘๐.

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๔๙

๓

การสร้างอัตลักษณ์

ราษฎร

สมเด็จพระยาตากสินมหาราช ทรงใช้คำหลายคำด้วยกันเพื่อหมายถึงราษฎร ในรัชกาลที่ ๕ ทรงนิยมใช้คำว่า “ไพร่บ้านพลเมือง” และ “ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน”^๑ แต่ในรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมาทรงนิยมใช้คำว่า “ราษฎร” หรือ “ประชาชน” อย่างไรก็ตามในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระยาตากสินมหาราชก็ทรงใช้คำว่า “ราษฎร” ในบางที่^๒ และในเอกสารฉบับเดียวกันก็จะทรงใช้หลายคำปนกันไป เพื่อหมายถึงผู้อยู่ในบังคับของประเทศสยามหรืออยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ไทย เป็นคนที่อยู่ในชั้นต่ำสุดของสังคม การใช้คำเหล่านี้เป็นเรื่องปรกติของชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองคำเหล่านี้ได้กลายเป็นคำที่มีความอ่อนไหวทางการเมืองเนื่องจากมีนัยยะของการแบ่งแยกชั้นของคน ดังนั้นหากไม่จำเป็นแล้ว สมเด็จพระยาตากสินมหาราชจะทรงหลีกเลี่ยงที่จะใช้คำเหล่านี้ในการสื่อสารกับสาธารณชน เช่น

เมื่อทรงร่างพระนิพนธ์เกี่ยวกับการฟ้อนรำของไทย ทรงกล่าวถึงแบบแผนการฟ้อนรำที่เป็นของประชาชนหรือราษฎรโดยเฉพาะ แต่เมื่อจะส่งไปตีพิมพ์ ทรงแก้ไขโดยตัดคำว่า “ประชาชน” และ “ราษฎร” ออกคงไว้แต่คำว่าชนชาติไทย

ทั้งนี้เห็นได้ชัดว่าทรงแก้คำที่บ่งบอกว่ามีแบบแผนบางอย่างของชนชาติไทยที่เป็นของประชาชนหรือราษฎรโดยเฉพาะ เพื่อลดความแหลมคมของสำนึกเรื่อง “ชั้น” หรือลดกระแสการแบ่งแยกระหว่างเจ้ากับราษฎรที่เกิดขึ้นอย่างเข้มข้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อคณะผู้ก่อการซึ่งโค่นล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ลงนั้นใช้ชื่อว่า “คณะราษฎร”

เพื่อจะเห็นได้ชัด เห็นควรนำข้อความในพระนิพนธ์ฉบับร่างมาเปรียบเทียบกับฉบับที่ทรงแก้ไข ดังต่อไปนี้

ฉบับร่างมีความว่า

...การฟ้อนรำที่ไทยเราใช้เป็นแบบแผนในประเทศนี้เป็นสองอย่าง อย่างหนึ่งเป็นกระบวนฟ้อนรำของประชาชนในพื้นที่เมือง เช่นที่ราษฎรรำชุยหรือรำเล่นแม่ศรีและรำเพลงเกี่ยวเข้า เหล่านี้เห็นจะเป็นกระบวนแบบรำของชนชาติไทยมาแต่ดึกดำบรรพ์...”

ข้อความที่ทรงแก้ไขแล้วเป็นดังนี้

...การฟ้อนรำของชาวสยามว่าโดยกระบวนรำ เป็น ๒ อย่างต่างกันคือ กระบวนฟ้อนรำในพื้นที่เมือง ๑ รำชุย หรือรำเล่นแม่ศรี และรำเพลงเกี่ยวเข้า เหล่านี้เห็นจะเป็นกระบวนแบบรำของชนชาติไทยมาแต่ดึกดำบรรพ์...”

ในกรณีที่จำเป็นต้องระบุว่าเป็นการฟ้อนรำของประชาชน ทรงเลี่ยงไปใช้คำว่า “ประชุมชน” และ “ชาวนา” แทน เพราะเป็นคำที่บ่งบอกว่าเป็นกลุ่มคนและกลุ่มอาชีพ มิได้หมายถึง “ชั้น” ของคน

...รำตามประเพณีเมืองนั้น เป็นการแสดงความรื่นเริงในประ

ชุมชน เช่น พวกชาวนามีการฟ้อนรำและขับร้องให้รื่นเริงในเวลาทำนา
ก็ดี ในเวลามีการประชุมชนร้องรำเล่นเพลงให้ครึกครื้นแก่การประชุม
ก็ดี ฟ้อนรำเข้ากับเครื่องเป่าพาทย์แสดงความยินดีในเวลาทำบุญก็ดี
ประเภทนี้ไม่ต้องฝึกหัดมากมาย เล่นกันเป็นประเพณีเมือง ...^๕

นอกจากบรรยากาศทางการเมืองจะมีผลต่อการเลือกใช้คำที่
หมายถึงราษฎรหรือประชาชนแล้ว การสร้างอัตลักษณ์ของราษฎรของ
พระองค์ก็ขึ้นอยู่กับการเมืองเช่นกัน

ราษฎรคือใคร มีสถานภาพและหน้าที่อย่างไร สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงอธิบายหรือให้ความหมายไว้โดย
ตรง แต่พระดำริและนโยบายที่ทรงกำหนดขึ้น ตลอดจนพระดำรัสใน
โอกาสต่างๆ ได้ทำให้เกิดการรับรู้อัตลักษณ์ของราษฎร และมีอิทธิพล
ต่อมุมมองของข้าราชการต่อราษฎรสืบต่อมา

ในยุคที่เมืองไทยยังมีทาส สมเด็จพระยาดำรงราชานุ
ภาพทรงพระดำริว่า คนชั้นทาสมิได้มีสถานะเป็นมนุษย์ หากแต่“คล้าย
ปศุสัตว์” ดังปรากฏในพระนิพนธ์ “ตำนานการเกณฑ์ทหาร” ซึ่งทรง
พระนิพนธ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๔ โดยทรงชี้แจงไว้ในพระนิพนธ์เรื่องนี้
ถึงสองครั้งว่า ไม่มีหลักฐานในการเขียนอย่างชัดเจน ต้องอาศัย “เค้า
เงื่อนมีปรากฏอยู่ในที่ต่างๆ คือในหนังสือพงศาวดารบ้าง ในกฎ
หมายและทำเนียบบ้าง...เก็บเอามาประกอบกับความสันนิษ
ฐาน แต่งหนังสือเรื่องนี้ขึ้นโดยอัตโนมัติ...อาจจะวิปลาสพลาดพลั้ง
ได้”^๖ ซึ่งหมายความว่าข้อความต่างๆ ในหนังสือนี้สะท้อนพระดำริ
ของพระองค์เองเกี่ยวกับอดีต มากกว่าจะเป็นผลมาจากการตีความ
หลักฐานอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้รวมถึงประเด็นเรื่องสถานะของทาสด้วย
ทรงวินิจฉัยสถานะของทาสไว้ดังนี้

...คนที่เป็นทาสเป็นเชลยนั้น จะเป็นไทยหรือเป็นคนชาติอื่น
ก็ตาม ถือว่าเป็นคนชั้นเลวคล้ายกับปศุสัตว์ สำหรับแต่จะเป็นบ่าวไพร่

จึงเป็นแต่เกณฑ์ใช้แรง ไม่ให้มีศักดิ์เป็นทหาร...^๔

ส่วนราษฎรในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นคุณค่าของราษฎรในฐานะที่เป็นทรัพยากร
มนุษย์ที่จะก่อให้เกิดโภคทรัพย์และภาษีอากร โดยที่ทรงเห็นว่าเมือง
ไทยมีอาณาเขตกว้างขวางแต่มีพลเมืองน้อย ถ้ามีพลเมืองมากขึ้นย่อม
เกิดประโยชน์แก่ประเทศ เพราะเมื่อคนมากก็จะมี การขุดค้นโภคทรัพย์
ขึ้นมามาก ภาษีก็มากขึ้น จึงควรบำรุงเด็กที่เกิดมาให้มีชีวิตรอดอยู่
เพราะในเวลานั้นมี “เด็กตายเสียเมื่ออายุยังเยาว์เป็นจำนวนมาก แล
ยังมีโรคฝีดาษและอหิวาห์ตกโรคระบาดอยู่เสมอๆ ด้วย”^๕

การเห็นคุณค่าของราษฎรในเชิงเศรษฐกิจเช่นนี้คงมีส่วนทำให้
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเตือนให้ข้าราชการมองเห็น
ชีวิตของราษฎร “มีราคาเหนือชีวิตของตนเอง” พร้อมกับทรงเตือน
ให้ข้าราชการมองเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ของคนทุกคน เมื่อเกิด
ารณ์ปลัดอำเภอและตำรวจภูธรไม่ระวังเหตุการณ์ตามสมควรในเวลา
จับผู้ร้าย ทำให้มีคนตาย ทรงมีลายพระหัตถ์ที่โปรดให้ตีพิมพ์ใน
เทศาภิบาล มีความตอนหนึ่งว่า

...ขอให้เข้าใจว่าชีวิตมนุษย์จะเป็นชีวิตของผู้ใดก็ตาม จะเป็น
ชาติใดก็ตาม ภาษาใดก็ตาม เป็นของมีราคาเหมือนชีวิตของตนเอง
ธรรมในศาสนาก็ดี กฎหมายบ้านเมืองก็ดี ย่อมถือเอาความข้อนี้เป็น
อย่างเดียวกัน คือต้องระวังชีวิตมนุษย์อย่าให้เสียไปด้วยเหตุ...^๖

ชีวิตของราษฎรในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงมีค่าทั้งในฐานะ
ปัจจัยการผลิตและในฐานะที่เป็นมนุษย์ แต่มิได้มีสถานภาพเท่ากับ
คนกลุ่มอื่น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงถือว่าราษฎร
เป็นคนชั้นที่ “อติภาพอยู่ในที่ต่ำ” และไม่สมควรจะมีวิชาความรู้เกิน
ความต้องการแก่อติภาพของตน ดังปรากฏใน “ความเห็นเรื่องการศึกษา” ความว่า

คนทั้งหลายมีอัธยาศัยต่างกัน การทำมาหาเลี้ยงชีพและตระกูลต่างกัน วิชาความรู้ที่สมควรแก่คนบางจำพวก คนจำพวกอื่นรู้ไป เปลืองเปล่า เกินความต้องการแก่อัธยาศัยของคนจำพวกนั้น หรือกลับให้โทษแก่คนจำพวกนั้นๆ ที่ไปเรียนรู้เข้าก็มี... การฝึกสอนราษฎรทั่วไปจะต้องเอาอัธยาศัยเป็นเครื่องกำหนดวิชาความรู้ที่จะฝึกสอนนั้นด้วย คืออย่าให้วิชาความรู้ที่เล่าเรียนไปเปลืองเปล่า...^{๑๐}

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าราษฎรซึ่งโดยทั่วไปมีอัธยาศัยต่ำนี้ตามปรกติจะมีสติปัญญาต่ำ แต่ก็อาจมีบางคนที่มีสติปัญญาสูงกว่าอัธยาศัย จึงเห็นควรอุดหนุนให้มีโอกาสเล่าเรียนตามสมควรแก่สติปัญญา เพื่อ “เป็นเครื่องประดับสำหรับบ้านเมือง” ดังที่ทรงมีพระดำริเกี่ยวกับนโยบายทางการศึกษาว่า

...คนทั้งหลายสติปัญญาไม่เสมอเหมือนกัน บางคนแม้อัธยาศัยอยู่ในที่ต่ำ มีสติปัญญาสามารถเกิดประจำตัวมาสูงเกินกว่าอัธยาศัย คนชนิดนี้ก็เชิดชูตระกูลต่ำให้สูงและเป็นเครื่องประดับสำหรับบ้านเมือง อันสมควรอุดหนุนให้มีช่องโอกาสเล่าเรียนหาความดีให้เต็มตามสมควรแก่สติปัญญาสามารถ...^{๑๑}

ราษฎรจึงมีโอกาสเลื่อนชั้นอยู่บ้าง เพราะเมื่อได้รับการศึกษาก็สามารถเชิดชูตระกูลต่ำให้สูง แต่ความสำคัญต่อบ้านเมืองของราษฎรบางคนที่มีสติปัญญาสูงและมีความรู้สูงเช่นนี้ก็เพียงแค่ว่า “เป็นเครื่องประดับสำหรับบ้านเมือง” เท่านั้น โดยเนื้อแท้แล้วทรงพระดำริว่า “หนทางที่จะนำขึ้นไปถึงยศศักดิ์สูงขึ้นไปภายหน้านั้น อุปมาเหมือนกับผู้ที่ลงทุนทำการค้าขายนั้นก็ต้องมีทุน” อันได้แก่ “ทุนชาติตระกูล นอกเหนือจากความรู้ที่ได้เล่าเรียนและความสุจริตที่มีแก่ตัว”^{๑๒}

นอกจากนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระประสงค์ที่จะ “กำหนดไม่ให้ไพร่เข้าปนผู้ดี... กำหนดผู้ดีไม่ให้ปน

ไพร่”ด้วย พระองค์จึงทรงมีพระดำริให้แบ่งแยกโรงเรียนของผู้ดีออกจากโรงเรียนของไพร่ แม้กระนั้นก็ยังทรงวิตกว่าหากมีโรงเรียนหญิงสำหรับไพร่ก็อาจมีผู้ดีบางคนส่งลูกมาเรียน ทรงพระวิตกว่า “จะกำหนดผู้ดีไม่ให้ปนไพร่... เปนการยาก ด้วยผู้ดีอาจจะเป็นไพร่ได้ง่ายกว่าไพร่เป็นผู้ดีมาก”^{๑๓} ทั้งนี้เพราะ “ถ้าจะกำหนดไม่ให้ไพร่เข้าเป็นผู้ดีนั้นภอกำหนดได้ด้วยตระกูลหรือทรัพย์สมบัติ”^{๑๔}

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีความมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนราษฎรด้วยการศึกษา ให้ราษฎรมีคุณลักษณะดีขึ้นใน ๓ ข้อ คือ “ที่จะให้ไพร่บ้านพลเมืองรักชาติภูมิของตนประการ ๑ ที่จะให้ไพร่บ้านพลเมืองประพฤติอยู่ในสุจริตธรรมประการ ๑ และจะให้ไพร่บ้านพลเมืองเจริญกำลังกายกำลังทรัพย์แลกำลังปัญญาประการ ๑”^{๑๕} โดยทรงพระดำริว่า “รัฐบาลมีอำนาจที่จะตกแต่งนิสัยใจคอไพร่บ้านพลเมืองได้ด้วยแต่งหนังสือสอนเด็กในโรงเรียน”^{๑๖} พระดำริเกี่ยวกับไพร่บ้านพลเมืองดังกล่าวมานี้สะท้อนว่า ทรงเน้นบทบาทของรัฐเหนือชีวิตจิตใจของราษฎรและเป็นผู้ช่วยให้ราษฎรมีชีวิตดีขึ้น ดังนั้นจึงเท่ากับว่าทรงนิยามความหมายของ “ราษฎร” ว่าคือผู้ที่ต้องพึ่งพารัฐเป็นอย่างมากแต่เต็มใจเสียภาษีอากรเพื่อจะได้เป็นกำลังสำหรับรัฐบาลในการปกครองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป ดังที่ทรงร่าง “ประกาศเรื่องความอึดอัดฝืดเคือง” เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกในรัชกาลที่ ๗ ความว่า

...การเสียภาษีอากรนั้น ก็ควรพยายามตั้งใจช่วยรัฐบาลโดยเต็มใจตามความสามารถ เพื่อจะได้เป็นกำลังสำหรับรัฐบาลปกครองบ้านเมืองแลคิดการแก้ไขเหตุร้ายต่างๆ ให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุข...^{๑๗}

หากพิจารณาจากจดหมายเหตุรายวันเมื่อเสด็จตรวจราชการในหัวเมือง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ความสำคัญแก่การขยายตัวของการผลิตและการค้า ความสงบเรียบร้อย และความ

สะอาดของบ้านเมือง ทั้งสามส่วนนี้มีความสัมพันธ์กันและเป็นปัจจัยให้เกิดความเจริญก้าวหน้าและความมั่นคงแก่บ้านเมือง ดังนั้นจึงมีผลต่ออัตลักษณ์ของชาวบ้านซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับรู้และทรงถ่ายทอดให้คนอื่น ๆ โดยเฉพาะข้าราชการได้รับรู้ตามไปด้วย กล่าวคือการขยายตัวของการผลิตและการค้าจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อประชาชนมีสุขภาพแข็งแรงไม่เจ็บป่วยหรือตายก่อนวัยอันควร ดังนั้นสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงระบุปัญหาความสกปรกในท้องถิ่นต่างๆ อยู่เสมอ เนื่องจากในยุคนั้นเริ่มมีความรู้ถึงความสกปรกเป็นบ่อเกิดของพิษและเชื้อโรคต่างๆ เช่นทรงพระนิพนธ์ว่า ...ในท้องถิ่นที่ตำบลโพลกลางนี้ เพราะเหตุเป็นที่ประชุมชนมาก แต่ยังมีได้จัดการรักษาความสะอาดมาแต่ก่อน จึงเป็นที่ๆ มักเกิดโรคภัยไข้เจ็บคือกาฬโรคเป็นต้น...^{๑๔}

นอกจากนี้การขยายตัวของการผลิตและการค้าจะเกิดขึ้นได้เมื่อบ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อย เพราะจะไม่มีโจรผู้ร้ายมาเป็นอุปสรรคต่อการทำมาหากิน และราษฎรที่ไม่เป็นโจรผู้ร้ายก็จะเป็นผู้ผลิตสินค้าต่างๆ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงมักจะทรงเลือกรับรู้และถ่ายทอดภาพของประชาชนในแง่ที่ผลิตสินค้าอะไรบ้าง ประชุมชนที่ประชาชนอยู่นั้นสะอาดหรือไม่ ประชาชนที่เป็นโจรผู้ร้ายนั้นทำผิดด้วยเรื่องอะไรบ้าง และกระบวนการพิจารณาคดีตลอดจนการคุมขังนักโทษเป็นอย่างไร ภาพลักษณ์ประชาชนที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีส่วนสร้างขึ้นและเผยแพร่สู่สังคมวงกว้าง จึงมักจะเป็นภาพของประชาชนส่วนที่ “มีปัญหา” และต้องการความช่วยเหลือจากรัฐและข้าราชการ เช่น ปัญหาด้านการคมนาคม ปัญหาความสกปรก ปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ ปัญหาโจรผู้ร้าย เป็นต้น

และหลายครั้งด้วยกันที่ทรงเล่าถึง “คนบ้านนอก” ที่ขายของป่าราคาถูก กินปลาร้าและเกลือสินเธาว์ เช่น “มะเกลือป่ามีอยู่ข้างหลัง

พระปฐมเจดีย์ต่อพรมแดนเมืองกาญจนบุรี พวกเขาบ้านนอก
เก็บบันทึกลงมาขายชื่อได้ราคาถูก”^{๖๖} หรือ “คนโคราชกิน
เกลือทะเล แต่คนบ้านนอกยังกินเกลือสินเธาว์... แต่ก่อนใช้ปลา
ร้าพิมาย แต่เดี๋ยวนี้ใช้ปลาร้ากรุงเก่า”^{๖๗} ประชาชนในชนบทที่มีอัต
ลักษณ์เป็น “ชาวบ้านนอก” เช่นนี้ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อมาจนถึง
ปัจจุบัน

ควรกล่าวด้วยว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิใช่
ผู้เริ่มใช้คำว่า “คนบ้านนอก” หรือ “ชาวบ้านนอก” แต่อย่างใด แต่คง
เป็นความรับรู้ร่วมกันของคนชั้นสูงในสมัยนั้น เช่น รายงานของกรม
หมื่นสรรพสิทธิประสงค์เกี่ยวกับการจัดราชการที่เมืองนครราชสีมา ร.ศ.
๑๑๐ กล่าวถึงประชาชนในแถบนั้นว่า

...แลคนในพื้นที่เมืองอัครยาศัยก็ไม่มีใครเหมือนคนทางอื่น ดูไม่
ค่อยชอบพบคนแปลกหน้า เป็นเชิงกลัวๆ เลี่ยงๆ ข้าพระพุทธเจ้า...ดู
ตามคนที่มาแต่กรุงเทพฯ นาน ก็ว่าคนบ้านนอกๆ มักเป็นแต่บ่าวทาส
เขา...^{๖๘}

เมื่อคุณพุ่มแต่งคำอธิษฐานว่า “ขออย่าให้เป็นมโหรีของพระ
ยาโคราช” สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงอธิบายความ
หมายของคำอธิษฐานนี้ ด้วยการกล่าวถึงพวกข้าและลาวโดยนัยยะว่า
ด้อยอารยธรรม กล่าวคือ ทรงอธิบายว่า “พระยานครราชสีมาครั้งนั้น
อยากเล่นมโหรีให้เหมือนขุนนางผู้ใหญ่ที่ในกรุงฯ มีแต่พวกข้า
และลาวเชลยก็เอามาหัดเป็นมโหรีไปตามแกน”^{๖๙}

การยึดเอามาตรฐานของฝรั่งว่ามีอารยธรรมสูง ทำให้สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีส่วนทำให้ราษฎรมีภาพลักษณ์ว่า
ด้อยอารยธรรม ตัวอย่างเช่น ทรงเห็นว่าการไม่ใส่เสื้อทำให้ฝรั่งดูหมิ่น
คนไทยว่า “เป็นชาวเมืองป่า”^{๗๐} หลังจากที่คนชั้นสูงและชั้นกลางในเมือง
พากันใส่เสื้อแล้ว คนในชนบทยังคงไม่ใส่เสื้อกันตามปรกติ ทั้งยังมี

ได้ดำเนินชีวิตอย่าง“สะอาด” ตามมาตรฐานตะวันตก คนในชนบทจึงยังเป็นคนบ้านนอกหรือคนป่าในสายตาของคนในเมืองต่อมาอีกนาน

นอกจากนี้เมื่อพิจารณาจากหน้าที่ต่อราษฎรในหัวเมืองของกระทรวงมหาดไทยที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดี ก็สะท้อนอัตลักษณ์ของราษฎรในแง่ที่เป็นกลุ่มคนซึ่งไร้ศักยภาพที่จะพึ่งตนเองเป็นอย่างยิ่ง เช่นหน้าที่ในด้านการศึกษาสะท้อนถึงการที่ไม่เห็นว่าความรู้หรือภูมิปัญญาของชาวบ้านเป็นสิ่งที่มีความค่าหรือมีประโยชน์ รัฐต้องนำความรู้อีกชนิดหนึ่งเข้าไปแทนที่เพื่อให้ราษฎรมีสติปัญญาขึ้นมา หน้าที่ในด้านสุขาภิบาลสะท้อนการตอกย้ำของกระทรวงมหาดไทยรวมทั้งกระทรวงสาธารณสุขในเวลาต่อมาว่าชาวบ้านไร้ศักยภาพที่จะทำให้บ้านเมืองของตนน่าอยู่และปราศจากศักยภาพที่จะดูแลสุขภาพของตนเองและญาติพี่น้อง

ส่วนหน้าที่ในการจัดการทรัพยากร เช่นป่าไม้ แร่ธาตุ ก็ส่งผลให้ราษฎรต้องกลายเป็นกลุ่มคนที่รับรู้ตนเองและถูกคนอื่นรับรู้ว่ามีชะตากรรมที่ตกอยู่ภายใต้การกำหนดของรัฐและต้องพึ่งพาทรัพยากรจากรัฐเสมอไป โดยที่ราษฎรมีหน้าที่เพียงเสียภาษีและเป็นพลทหารเท่านั้น

อนึ่ง ในบรรดาพระนิพนธ์และพระปาฐกถาทั้งหลายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนั้น ไม่ปรากฏว่าทรงตระหนักถึงความสำคัญของ “ชุมชน” และ “เครือญาติ” ของราษฎร ต่างจากกรณีของชนชั้นผู้ดี ซึ่งทรงเน้นความสำคัญของตระกูลและราชวงศ์เป็นอย่างยิ่ง ดังปรากฏในพระนิพนธ์ประวัติบุคคลและพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เท่ากับว่าทรงสร้างอัตลักษณ์ของราษฎรที่มีสถานะเป็นปัจเจกบุคคลซึ่งมีหน้าที่ต่อรัฐในฐานะของปัจเจกบุคคลด้วย เมื่อทรงพระนิพนธ์ถึงกลุ่มราษฎรในหัวเมือง ทรงใช้คำว่า “ประชุมชน” ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งคำว่า “ประชุมชน” ที่ทรงใช้มีความหมายเพียงแค่การตั้ง

บ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกันเป็นกลุ่มใหญ่พอสมควรเท่านั้น มิได้มีนัยยะของการเป็นกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์กันภายในกลุ่มอย่างแน่นแฟ้น ซึ่งทำให้มีพลังที่จะเผชิญปัญหาาร่วมกัน หรือมีศักยภาพที่จะสร้างความเจริญให้แก่กลุ่มของตนเองแต่อย่างใด ด้วยอัตลักษณ์ราษฎรที่เป็นปัจเจกชนนี้เองที่ทำให้ราษฎรอยู่ในฐานะของผู้ที่ต้องพึ่งพิงรัฐจนหมดตัว และไม่มี“สิทธิชุมชน” หรือ “ของหน้าหมู่บ้าน” ที่ทุกคนในชุมชนมีโอกาสใช้และดูแลรักษาาร่วมกันอีกต่อไป

ในทศวรรษ ๒๔๖๐-๗๐ เมื่อประชาชนประสบปัญหาทางเศรษฐกิจรุนแรงขึ้น และเสียงเรียกร้องให้ประชาชนมีสิทธิทางการเมืองในการเลือกตั้งผู้ปกครองดำเนินไปอย่างเข้มข้นขึ้น สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพได้ทรงปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของราษฎร โดยการเขียน “ประวัติศาสตร์” ให้ราษฎรมีบทบาทอันน่าภาคภูมิใจ คือการเสียสละแม้ชีวิตเพื่อบ้านเมือง ทรงพระนิพนธ์“อธิบายแสดงตำนานเรื่องชาวบ้านบางระจัน” ในพ.ศ. ๒๔๖๖ และทรงบรรจุเรื่องราวการต่อสู้กับพม่าของชาวบ้านบางระจันไว้ในหนังสือ ไทยรบพม่าอย่างละเอียด โดยเน้นไว้ในตอนท้ายของเรื่องว่า “เรื่องราวของพวกนักรบบ้านบางระจันมีมาดังนี้ คนทั้งปวงจึงยกย่องเกียรติยศมาจนตราบทุกวันนี้”^{๒๔} นอกจากนี้ยังทรงแสดงพระปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียงในวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๗๔ มีความว่า

...บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุขได้นั้น ย่อมอาศัยเหตุอันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง เป็นต้นว่าชาวเมืองนั้นทั้งที่เป็นพนักงานปกครองและเป็นทวยราษฎรมีความสามัคคี ช่วยกันประกอบกิจการทะนุบำรุงบ้านเมืองในเวลาสงบภัย และช่วยกันแก้ไขความทุกข์ยากในเวลายุคเข็ญ... ในส่วนพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ควรเข้าใจว่ามีใช้แต่เป็นเครื่องหมายเฉลิมพระเกียรติยศเฉพาะพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่านั้น ย่อมเฉลิม

เกียรติชาวสยามชั้นบรรพบุรุษของเราทั้งหลาย ซึ่งได้โดยเสด็จสนอง
พระเดชพระคุณเป็นพระกำลังของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกด้วย...^{๒๕}

อัตลักษณ์ของประชาชนในแง่นี้หมายถึงการทำให้ประชาชน
สำนึกว่า แม้ตนจะต้องประสบความทุกข์ยากอย่างไรก็ต้องอดทนและ
สามัคคีกับคนชั้น “พนักงานปกครอง” ในการแก้ไขความทุกข์ยากที่
เกิดขึ้นในเวลาที่บ้านเมืองประสบภาวะวิกฤต และมีหน้าที่ “โดยเสด็จ
สนองพระเดชพระคุณ” ของพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับที่บรรพบุรุษ
ได้ทำมาแล้วนั่นเอง

แน่นอนว่าสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไม่ทรงเห็น
ด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ.
๒๔๗๕ ทรงอธิบายมูลเหตุแห่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นว่าเป็นเพราะ
เจ้านายบางส่วน “ประพฤติเลวทรามให้เขาดูหมิ่น”^{๒๖} ดังนั้นภายหลัง
การเปลี่ยนแปลงการปกครองจึงทรงให้ความสำคัญแก่การสร้างอัต
ลักษณ์เจ้าและพระมหากษัตริย์ เพื่อจะได้รักษาเกียรติยศของราชวงศ์
จักรีต่อไป

ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงพระญาติจำนวนมาก นอกจาก
นี้ยังทรงพระนิพนธ์เรื่อง สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในทศวรรษ
๒๔๘๐ ด้วยความมุ่งหมายที่จะถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล
เข้าใจว่าเพื่อให้ภาพสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ทรง “สร้าง” ขึ้นด้วย
พระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์กลายเป็น “พระมหากษัตริย์ในอุดมคติ”
สำหรับพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ เพราะแม้สมเด็จพระนเรศวร
มหาราชจะทรงตกอยู่ภายใต้อำนาจของ “คนอื่น” ตั้งแต่ยังทรงพระ
เยาว์เช่นเดียวกับพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล แต่ในท้ายที่สุดก็ทรงกู้
ราชบัลลังก์ได้สำเร็จ ทั้งยังทรงสามารถขยายอำนาจของพระราชอาณา
จักรไทยออกไปจนถึงใหญ่ไพศาล^{๒๗}

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบรัฐธรรมนูญ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ฯ กรมพระยาเดชาดิศร อนุภาพมิได้ทรงสร้างอัตลักษณ์ของราษฎรในระบอบใหม่แต่อย่างใด แต่ยังคงเสนออัตลักษณ์ราษฎรที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ มีความกตัญญูกตเวทิตะ และ “โดยเสด็จสนองพระเดชพระคุณ” ของพระมหากษัตริย์สืบต่อมา

เชิงอรรถ บท ๗

๑ เช่นใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. หน้า ๑๔, ๑๔๙. และ หจข. ร.๕ ศ. ๒ /๕ หนังสือกราบบังคมทูล “ความเห็นเรื่องการศึกษา”, หน้า ๒๖, ๓๐.

๒ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล “ความเห็นเรื่องการศึกษา”, หน้า ๒๖.

๓ หจข. สบ.๒.๕๖ /๖๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ พระนิพนธ์ ๔๒-๘๐ พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๖ ล.๔.

๔ เรื่องเดียวกัน.

๕ เรื่องเดียวกัน.

๖ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ. “ตำนานการเกณฑ์ทหาร”, ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๙), หน้า ๒, ๔๓.

๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

๘ อ่างใน จักรกฤษณ์ นรินดิผดุงการ. สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า ๔๕๖.

๙ กระทรวงมหาดไทย “คำสั่งเรื่องนายทองอินปลัดอำเภอและนายร้อยตรีปลัดตำรวจภูธรไม่ระวังเหตุการณ์ตามสมควรให้เวลาจับผู้ร้าย”, เทศาภิบาล. ๙, ๑๗ (เมษายน-กันยายน ๒๔๕๗).

๑๐ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล “ความเห็นเรื่องการศึกษา”, หน้า ๒๖

๑๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

๑๒ หจข. สบ.๒.๕๒/๒๙๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สาส์นพระญาติวงศ์ บุคคล พระเพชรคีรี ลงวันที่ ๑๔ มกราคม ๒๔๖๑.

๑๓ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ หนังสือกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น.ที่ ๑๙๘ ณ ที่พักเมืองนครสวรรค์ ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑, หน้า ๑๓-๑๔.

๑๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

๑๕ หจข. ร.๕ ศ.๒ /๕ หนังสือกราบบังคมทูล “ความเห็นเรื่องการศึกษา”, หน้า ๒๖.

๑๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

๑๗ หจข. สบ.๒.๕๖/๘๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ พระนิพนธ์ ๘๑-๙๒ มท. ร่างประกาศเรื่องความอึดคัดผิดเคือง.

๑๘ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "การจัดสุขาภิบาลในเมือง นครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๗", ใน **รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา**. (พระนคร : ประจักษ์วิทยา, ๒๕๑๑), หน้า ๑๙๔.

๑๙ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. จดหมายเหตุระยะทาง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗. หน้า ๒๕.

๒๐ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "รายงานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๘", **รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา**. หน้า ๑๗๓.

๒๑ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์. "รายงานเกี่ยวกับการจัดการที่ เมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๐", **รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา** หน้า ๑๓๕.

๒๒ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "คุณพุ่ม", **ประวัติบุคคล สำคัญ** หน้า ๓๗๗.

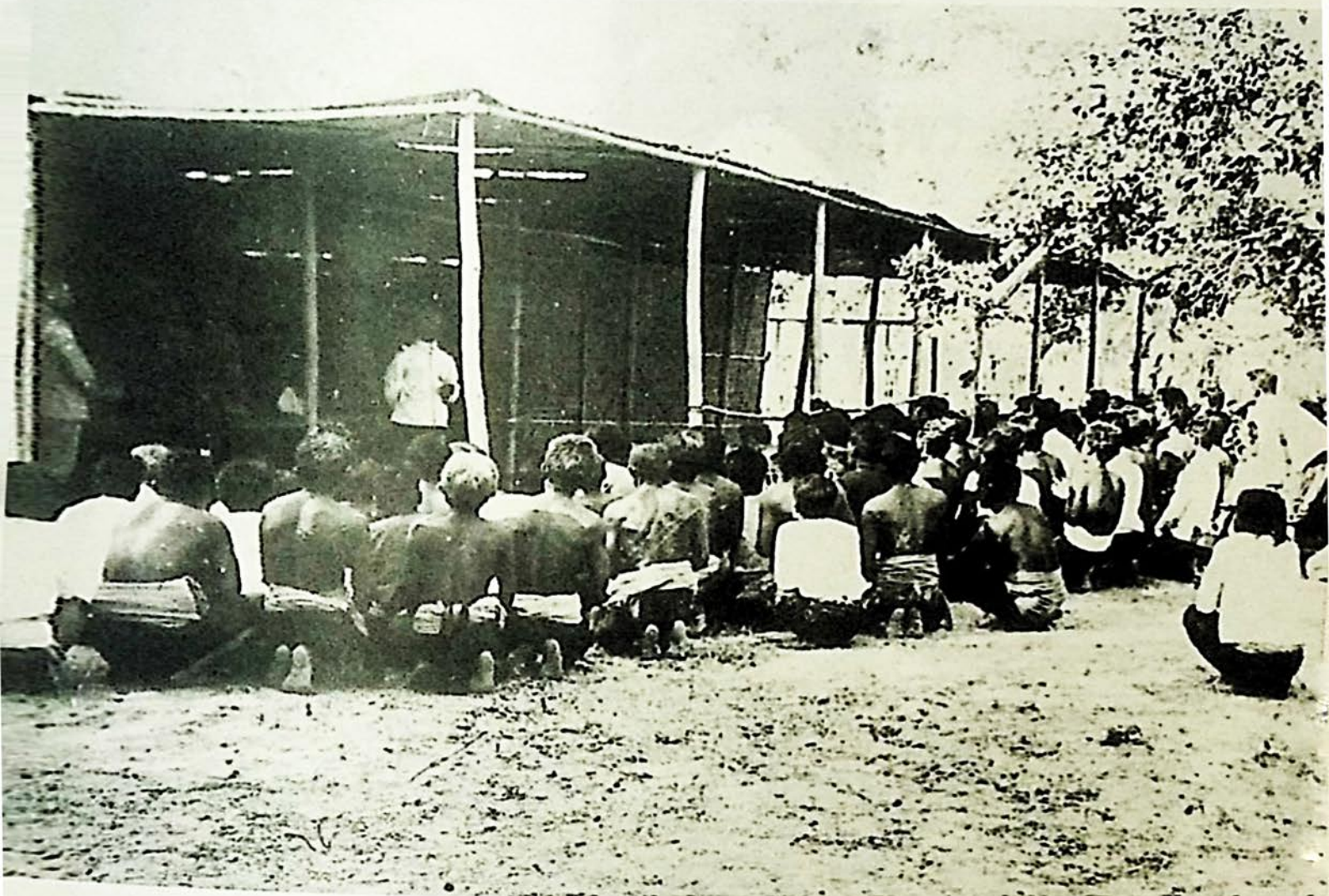
๒๓ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๕.

๒๔ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ไทยรบพม่า**. หน้า ๓๖๗-๓๗๕.

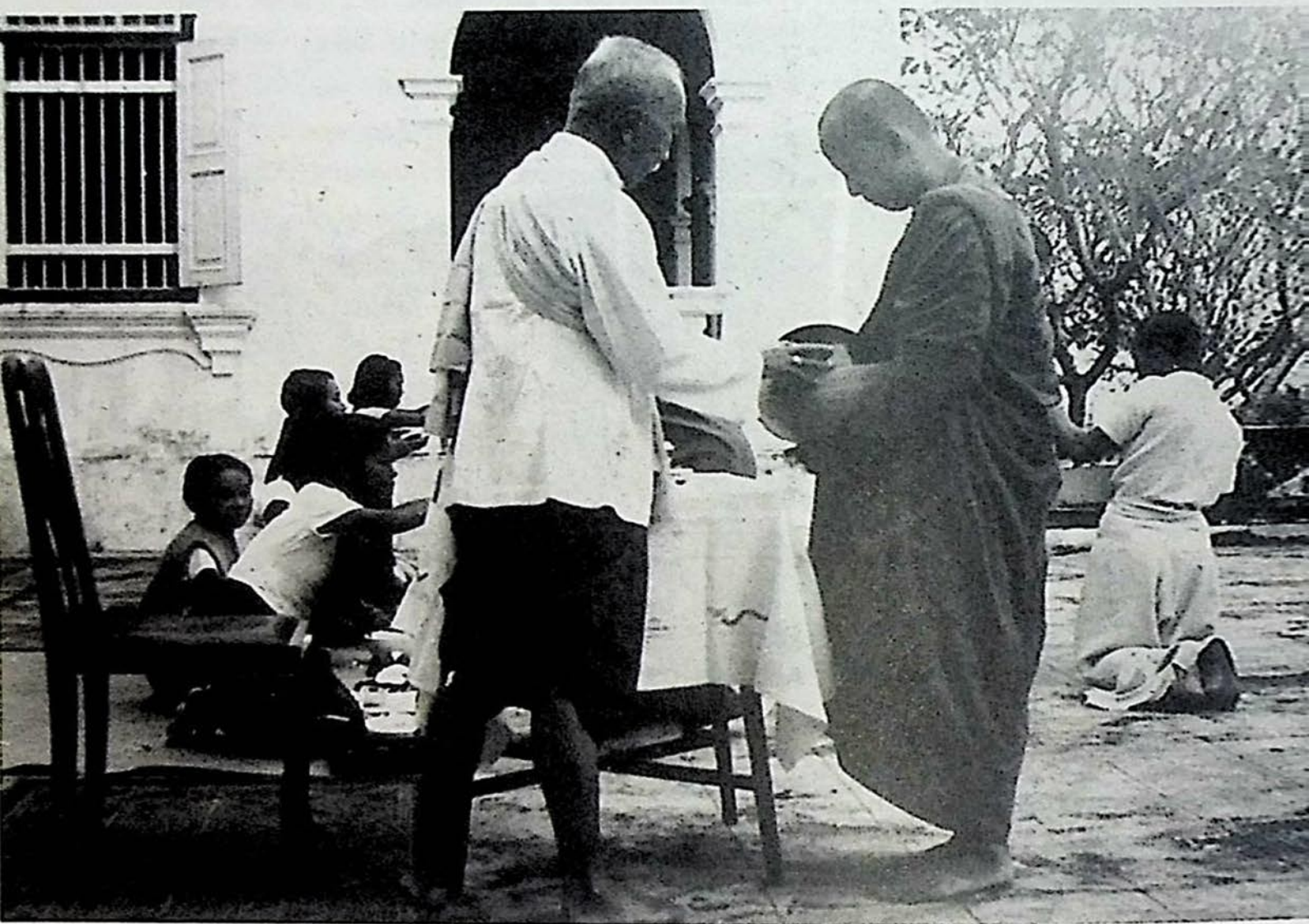
๒๕ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด**. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๗๐-๑๗๓.

๒๖ หจข. สบ.๒.๕ /๗ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ สารสัน-พระญาติวงศ์ ๑-๑๘ พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๘๖ หม่อมเจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล (ชายดำ) พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๕๒๕.

๒๗ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช**. (กรุงเทพฯ : จำลองศิลป์, ๒๕๙๔).

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบาตรพระดุชฎีตศ ที่พระตำหนัก
ชินนามอล ฮอลล์ เมืองปิ้ง

การสร้างอัตลักษณ์ พระสงฆ์

สมเด็จพระญาณสังวร ปภสสโร กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระภิกษุสงฆ์ไว้มากที่สำคัญได้แก่ ตำนานพระพุทธเจดีย์, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย, ตำนานคณะสงฆ์, ตำนานพระปริตร, ตำนานการสอบพระปริยัติธรรม, ตำนานการแปลพระปริยัติธรรม, วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ และอธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระสงฆ์ที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ หนังสือไทยรบพม่า ประวัติบุคคล ฯลฯ

พระนิพนธ์เกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระสงฆ์ของสมเด็จพระญาณสังวร ปภสสโร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เห็นได้ชัดว่ามุ่งแสดงให้เห็นความเป็นมาของพุทธศาสนาและพระสงฆ์ที่ขึ้นอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ เช่น ทรงเน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์ในการอุปถัมภ์พุทธ

ศาสนาและพระสงฆ์ด้วยประการต่างๆ แม้แต่พระนิพนธ์ **ตำนานคณะสงฆ์** ก็มีได้ทรงเน้นเรื่องราวของคณะสงฆ์เป็นหลัก แต่ทรงเน้นเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต่างๆ รวมทั้งในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อแสดงให้เห็นถึงการจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายในคณะสงฆ์โดยพระมหากษัตริย์ ส่วนการที่ทรงอธิบายถึงที่มาของสมณศักดิ์ต่างๆ ของพระสงฆ์ ก็เพื่อยืนยันความหมายของสมณศักดิ์เหล่านั้น ซึ่งเป็นไปเพื่อกำหนดสถานภาพของพระสงฆ์แต่ละตำแหน่งให้มีสถานภาพและอำนาจหน้าที่ตามที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมาย จึงอาจกล่าวได้ว่า **พระนิพนธ์เกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์นั่นเอง** ขณะเดียวกันพระนิพนธ์เกี่ยวกับพุทธศาสนาเหล่านี้ก็มีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์เมืองไทย พระมหากษัตริย์ไทย และพระสงฆ์ไทยด้วย

เมื่อพิจารณาพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพเกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระสงฆ์โดยภาพรวม ก็เห็นได้ชัดว่า ทรงให้ความสำคัญแก่พุทธศาสนาในแง่ที่เป็นเครื่องหมายแห่งความเจริญและความเป็นอิสระของบ้านเมือง และพระภิกษุสงฆ์มีความสำคัญในฐานะผู้ฝึกสอน **“หนังสือไทยและเลข และฝึกกิริยาเด็กให้เรียบร้อย สอนให้รู้จักดีและชั่วตามสมควร”**^๑ พระองค์มิได้ทรงให้ความสำคัญแก่การเป็นพระภิกษุในแง่ที่เป็นวิถีชีวิตเพื่อบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อบรรลุอุดมคติของพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงมิได้ทรงเห็นความสำคัญของพระสงฆ์ฝ่ายสมณะ ไม่ว่าจะ เป็นฝ่ายสมณะกรรมฐาน หรือฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน กลับทรงเห็นเป็นเรื่องงมงายในทางวิทยาคม การมีพระราชคณะฝ่ายสมณะก็เป็นแต่การรักษาธรรมเนียมเดิมไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งความเก่าแก่และ

สืบเนื่องยาวนานของความเป็นไทย แต่ไม่มีหน้าที่ในทางปฏิบัติแต่อย่างใด ทรงวินิจฉัยว่าเป็นเพราะในเวลานั้นความที่คนทั้งหลายเชื่อถือวิทยาคมได้เสื่อมลงแล้ว ดังความใน“บันทึกความเห็นว่าจะด้วยหลักการตั้งพระราชาคณะ” ว่า

...ในโบราณสมัยพระสงฆ์ฝ่ายสมณะได้รับความนับถือว่าทรงคุณวิเศษ ๒ อย่างเป็นสำคัญ คือประพฤติวินัยเคร่งครัดอย่าง ๑ ทรงวิทยาคมในการภาวนาอย่าง ๑ แต่คุณวิเศษ ๒ อย่างนั้นพระสงฆ์ฝ่ายสมณะได้รับความนับถือของมหาชนน้อยลงโดยอันดับมา เพราะเปลี่ยนไปนับถือพระสงฆ์ธรรมยุติกาในการประพฤติธรรมวินัยแลความที่คนทั้งหลายเชื่อถือวิทยาคมก็เสื่อมลงด้วย คณะสงฆ์ฝ่ายสมณะจึงร่วงโรยลง... แต่ว่าพระราชาคณะฝ่ายสมณะยังจะต้องมีอยู่เพื่อรักษาทำเนียบเดิมอันนับได้ว่าเคยมีในประเทศสยามสืบมาแต่ครั้งพระร่วง อย่าให้สูญเสีย...”

พระดำริของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับพระสงฆ์ฝ่ายสมณะเช่นนี้นับว่าสอดคล้องกับชนชั้นนำในเวลานั้น รวมทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งไม่ทรงมีนโยบายส่งเสริมพระภิกษุสงฆ์ให้ใฝ่ในกรรมฐานในฐานะที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงพรหมจรรย์ หากทรงส่งเสริมให้พระภิกษุใส่ใจในเรื่องปริยัติธรรม และการปกครองอย่างเห็นได้ชัด^๔ ทั้งนี้เพราะชนชั้นนำมีความประสงค์จะให้พระภิกษุสงฆ์ทำหน้าที่สั่งสอนพุทธศาสนาตามหลักเหตุผลที่มีฐานอยู่บนความจริงเชิงประจักษ์ ให้ราษฎรมีศีลธรรมอันจำเป็นสำหรับการเป็นพลเมืองดี ตลอดจนทำให้องค์กรสงฆ์มีเอกภาพทางการปกครอง ไม่เป็นอุปสรรคต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง พร้อมกับเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพในการสร้างพลเมืองดีของรัฐด้วย

ในทัศนะของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้น บทบาทของคณะสงฆ์โดยรวมในการเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนของ

พระพุทธเจ้ายังเป็นไปอย่างไร้ประสิทธิภาพมาก จึงส่งผลให้ผู้นับถือ
พุทธศาสนาไม่มีความเข้าใจชัดเจน ทรงพระนิพนธ์ “คำปรารภการตั้ง
มหามกุฏราชวิทยาลัยและการจัดระเบียบการศึกษาและการสอบ” พ.ศ.
๒๔๓๗ มีความว่า

...เหล่าชนที่นับถือพระพุทธศาสนา แม้ถึงมีมากแต่จะหาผู้ที่
เข้าใจชัดเจนในศาสนาที่ตนนับถืออยู่ได้โดยยากยิ่งนัก เพราะไม่ค่อย
จะมีหนังสือแสดงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเครื่องจะชักนำให้เข้าใจชัดเจนดี
เหมือนหนังสือสอนศาสนาอื่นๆ จะเข้าใจชัดเจนดีก็แต่ผู้ที่มีกำลังที่จะ
สะสมหนังสือไว้อ่านได้ กับคนที่ได้ไปมาหาสู่สนทนากับท่านผู้รู้และ
ฟังเทศนาในวัดนั้นๆ คนสามัญนอกจากนี้ก็ไม่สามารที่จะเข้าใจให้
ชัดเจนได้ เป็นแต่นับถือไปตามกันเท่านั้น การแนะนำสั่งสอนประชุม
ชนให้เข้าใจพุทธศาสนาชัดเจนจึงเป็นธุระสำคัญที่ควรจะเอาใจใส่...^๕

เป็นที่น่าสังเกตว่า นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา มีการเน้น
การหาความรู้ด้วยการอ่านหนังสือมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้สมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริว่าจะหาผู้เข้าใจพุทธศาสนาอย่าง
ชัดเจนได้ยากยิ่งเพราะไม่ค่อยจะมีหนังสือแสดงคำสั่งสอน ดังปรากฏ
ในพระนิพนธ์ที่ยกมาข้างต้น พระไพศาล วิสาโล วิเคราะห์ว่า การเน้น
ให้หาความรู้เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนาจากการอ่านหนังสือ
เป็นวัฒนธรรมที่มองว่า

...ความเจริญหรือความเสื่อมของพุทธศาสนานั้น วัดกันที่
ความรู้ความเข้าใจในทางปริยัติหรือคุณภาพของตำรา ยิ่งกว่าจะดูที่
การปฏิบัติหรือวิถีชีวิต วัฒนธรรมดังกล่าวสะท้อนชัดเจนจากทัศนะ
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าหลังจากได้ทรงฟัง
เทศน์ของพระครูรูปหนึ่งในจังหวัดจันทบุรีว่า “มีเนื้อความเปนนิทาน
มาก ข้อปฏิบัติมีแต่เล็กน้อย ไม่เป็นที่เลื่อมใส ศาสนาในหัวเมืองอยู่
ข้างจะเหลวไหลเลื่อมทรามมาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อปฏิบัติที่

จริงแท้สำหรับเล่าเรียน มีแต่หนังสือที่เหลวๆ ไหลๆ ฤๅหนังสือที่ลึกลับเกินไป ผู้อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง..." ดังนั้นจึงทรงเห็นว่าจะต้องมีการผลิตตำราพุทธศาสนาให้มาก ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพราะทรงเห็นว่า "การอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอนนั้น เป็นที่เข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ดีกว่าฟังเทศนา"^๖

สมเด็จพระยาตำราจางราชานุภาพก็ทรงเห็นความสำคัญของการหาความรู้จากหนังสือเป็นอย่างมากเช่นกัน ดังปรากฏว่าพระองค์ทรงอ่านหนังสือเพื่อหาความรู้และเขียนหนังสือเพื่อเผยแพร่ความรู้อยู่เป็นกิจวัตร ดังนั้นจึงทรงเห็นว่าพระภิกษุสงฆ์ควรมุ่งแสวงหาความรู้ทางพุทธศาสนาจากหนังสือ เพื่อให้มีความรู้ที่จะใช้ในการเผยแผ่คำสั่งสอนของพุทธศาสนาต่อไป เข้าใจว่าทรงตระหนักถึงปัญหาเรื่องคนส่วนใหญ่ยังอ่านหนังสือไม่ออก จึงทรงหวังให้พระภิกษุสงฆ์ศึกษาพระธรรมของพุทธศาสนาจากหนังสืออย่างจริงจัง เพื่อทำหน้าที่สั่งสอนพุทธศาสนาแก่ชาวสยามอย่างมีประสิทธิภาพต่อไป

เนื่องจากทรงเน้นให้พระภิกษุสงฆ์แสวงหาความรู้จากหนังสือ จึงไม่ทรงให้ความสำคัญแก่วิถีชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ในแง่ของความสงบสันโดษหรือสมณะ และได้ทรงปลุกฝังให้คนทั่วไปเห็นว่าวิถีชีวิตดังกล่าวเป็นอุดมคติของชีวิตที่ตนพึงพยายามบรรลุ ทั้งนี้นับว่าสอดคล้องกับการที่ชนชั้นนำรวมทั้งสมเด็จพระยาตำราจางราชานุภาพเองให้ความสำคัญแก่ระบบทุนนิยมมากกว่า เนื่องจากในเวลานั้น ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเป็นที่มาของรายได้รัฐ จึงทรงส่งเสริมให้ราษฎรทำไร่ทำนา ผลิตสินค้าหักต้นทุน และประกอบการค้าขาย เพื่อให้เกิดความเจริญทางเศรษฐกิจและเกิดเป็นภาษีอากรแก่รัฐ เมื่อพระองค์เองทรงผนวชตามประเพณีที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ อำเภอบางปะอิน เมืองกรุงเก่า ก็คงมิได้ทรงฝึกพระองค์ให้ยินดีในความสมณะและ

ความสนใจใฝ่เรียนใฝ่รู้ เพราะเจ้าจอมมารดาชุ่มของพระองค์ได้ไปอยู่แพหน้าวัดนิเวศน์ธรรมประวัติเพื่อคอยทำพระกระยาหารถวาย เพราะสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งดำรงสมณเพศอยู่ในเวลานั้นไม่ทรงสามารถฉัน “ผักกับปลาเอามาประสมกัน...ปรุงรสด้วยปลาร้าและเกลือ” ซึ่งเป็นอาหารประจำวันของชาวบ้านในแถบนั้นได้ และทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการอ่านหนังสือต่างๆ และการจัดการศึกษาในวัดมิได้ทรงศึกษาเล่าเรียนหรือฝึกฝนพระองค์ไปในด้านสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐานแต่อย่างใด^๓

ควรกล่าวด้วยว่าแม้แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสซึ่งผนวชเป็นพระภิกษุมาเนิ่นนานและทรงเป็นพระประมุขของพระสงฆ์ด้วยนั้น ก็ยังทรงสอนว่าคนไทยไม่ควรพอใจในทรัพย์เท่าที่มีอยู่ แต่ควร “ต่อทุนให้เกิดทรัพย์มากขึ้นไปอีก” รวมทั้งทรงสนับสนุนให้หารายได้จากดอกเบี๋ยโดยการฝากธนาคาร ทรงอธิบายว่าธนาคารนั้นเป็น “คลังสำหรับเก็บทรัพย์ของมหาชน...เป็นที่แข็งแรงมั่นคงไว้ใจได้...ทั้งดอกเบี๋ยก็ได้เสมอ”^๔ ยิ่งไปกว่านั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงสนับสนุนการแสวงหากำไรโดยการซื้อถูกขายแพงด้วย ทรงอธิบายว่า “เพราะธรรมดาการค้าขายต้องเป็นเช่นนั้นอยู่เอง แต่เต็มใจด้วยกันทั้งผู้ขายผู้ซื้อ คือฝ่ายผู้ขายก็เต็มใจจะขายของๆ ตัวให้แก่ผู้ซื้อ ด้วยหวังจะได้กำไรเท่านั้นๆ ฝ่ายผู้ซื้อก็อยากได้ของเรา”^๕ ดังนั้นการสร้างอัตลักษณ์พระภิกษุสงฆ์ ตลอดจนการเน้นบทบาทของพระภิกษุสงฆ์ในแง่ที่ไม่ขัดขวางหรือในแง่ที่สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจึงเป็นเรื่องธรรมดาในหมู่ชนชั้นนำในเวลานั้น

กล่าวได้ว่า พระภิกษุสงฆ์ในทัศนะของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ไม่แตกต่างไปจากทัศนะของคนชั้นนำทั่วไปในเวลานั้น นั่นคือ ควรเป็นผู้เต็มใจบวชเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย “ถ้าบวชด้วยไม่

เต็มใจ บวชแล้วไม่ศึกษาพระธรรมวินัยก็ไม่เป็นประโยชน์”^{๑๐} เมื่อศึกษาพระธรรมวินัยหรือพระปริยัติธรรมจนมีความรู้แล้ว พึงทำหน้าที่สั่งสอนพระพุทธศาสนา^{๑๑} นอกจากนี้ก็ควรดูแลและปฏิสังขรณ์วัดให้สะอาดและสว่างงาม เพราะวัดที่มีลักษณะเช่นนี้เป็นส่วนหนึ่ง que แสดงถึงความมีอารยธรรมของเมืองไทย

การสั่งสอนพระพุทธศาสนาของพระภิกษุสงฆ์พึงมีเป้าหมายอยู่ที่การทำให้คนประพฤติดี อันเป็นเป้าหมายหนึ่งในการจัดการศึกษาแก่ราษฎรของรัฐในสมัยนั้น การศึกษาเพื่อให้ราษฎรมีความประพฤติดีนี้ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพทรงถือว่าเป็นการศึกษาทาง“คฤธรรม”^{๑๒} ทรงให้ความสำคัญแก่เรื่องนี้เป็นพิเศษ เพราะการ “ประพฤติดี” ของคนในราชอาณาจักรย่อมนำไปสู่ความสงบเรียบร้อยและเป็นรากฐานแห่งความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง บทบาทของพระสงฆ์ในการสอนให้คนประพฤติดีนี้ จึงกลายเป็นหน้าที่สำคัญของพระสงฆ์ที่พึงมีต่อชาติหรือบ้านเมืองสืบต่อมา จนกลายเป็นอัตลักษณ์ของพระสงฆ์ไทยที่พระสงฆ์ทั่วไปรับรู้ ทั้งนี้เห็นว่าสอดคล้องกับกระแสหลักของแนวความคิดทางพุทธศาสนาในหมู่คนชั้นนำ รวมทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่เน้นให้พระสงฆ์ศึกษาพระพุทธศาสนาเพียงระดับของโลกียธรรม เพื่อประโยชน์แก่ตนและแก่บ้านเมืองในชาตินี้

พระไพศาล วิศาโล วิเคราะห์ว่า อิทธิพลของเหตุผลนิยมที่มีต่อชนชั้นนำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่เกิดธรรมยุติกนิกาย ได้ทำให้พุทธศาสนาถูกลดทอนลงเหลือแค่โลกียธรรม หรือเน้นแต่ประโยชน์ ปัจจุบัน นิพพานหรือหลักธรรมชั้นโลกุตระธรรมมิได้มีความสำคัญในฐานะที่เป็นจุดหมายของชีวิตอีกต่อไป แม้ว่าการศึกษาสำหรับพระภิกษุสงฆ์จะมีเรื่องกรรมฐาน แต่ก็เป็นการศึกษาในระดับปริยัติล้วนๆ การศึกษาที่เป็นการปฏิบัติ ไม่ว่าจะสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐาน

ถูกตัดทิ้งออกไปจากหลักสูตร การศึกษาทั้งฝ่ายสงฆ์และฆราวาสได้ ถูกลดทอนลงมาจนเหลือแค่การฝึกฝนพัฒนาในระดับสมองหรือพุทธิปัญญาเท่านั้น ส่วนการพัฒนาในระดับพฤติกรรมและจิตใจนั้นหดหายไป (กล่าวอีกนัยหนึ่งไตรสิกขาซึ่งเดิมครอบคลุมศักยภาพทุกด้านของมนุษย์ ก็ลดเหลือเพียงแค่อธิปัญญาสิกขา แต่ก็เป็นอธิปัญญาสิกขาเพียงส่วนเดียว คือส่วนที่เป็นปัญญาแบบโลกียะ)^{๓๓}

นอกจากพระพุทธานุศาสนาระแสหลักที่ชนชั้นนำสนับสนุนจะมีลักษณะดังกล่าวข้างต้นแล้ว พระไพศาล วิศาล ยังชี้ให้เห็นด้วยว่า ลักษณะดังกล่าวเอื้อให้ชนชั้นนำสามารถเน้นคำสอนของพระพุทธานุศาสนาและบทบาทของพระสงฆ์ให้รับใช้ชาติหรือบ้านเมือง ตลอดจนจนให้สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ชนชั้นนำสมานาน^{๓๔} แม้ว่าในยุคนี้จะเกิดการแยก “ทางโลก” กับ “ทางธรรม” ออกจากกันอย่างชัดเจน ซึ่งส่งผลให้บทบาทของฆราวาสกับพระสงฆ์พลอยแยก ออกจากกันอย่างชัดเจนไปด้วย ดังที่พระไพศาล วิศาล อธิบายว่า

...ตามหลักธรรมคำสอนทางพุทธานุศาสนา ฆราวาสกับพระมิได้มีเส้นแบ่งชัดเจน... กล่าวคือฆราวาสมิได้มีหน้าที่เพียงแค่ทำมาหาเลี้ยงชีพเท่านั้น หากยังมีหน้าที่ฝึกฝนพัฒนาตนทั้งด้วยศีล สมาธิ และปัญญา แม้ฆราวาสจะมีศีลน้อยกว่าพระ แต่ก็มีความสามารถในการเข้าถึงธรรมได้ไม่น้อยกว่าพระ แม้จะมีชีวิตเกี่ยวข้องกับโลก แต่ก็สามารถเป็นอิสระเหนือโลกได้ ...ด้วยเหตุนี้อริยสงฆ์ในพุทธานุศาสนา จึงมิได้มีเพียงพระภิกษุเท่านั้น แต่ยังรวมถึงฆราวาสด้วย ทั้งนี้โดยมีคุณสมบัติร่วมกันคือ การเข้าถึงธรรมขั้นสูงจนเป็นพระอริยบุคคล จำเพาะสมมุติสงฆ์เท่านั้นที่จำกัดเฉพาะพระภิกษุ...อย่างไรก็ตามในระยะหลังเมื่อมีการแบ่งบทบาทอย่างชัดเจนระหว่างพระกับฆราวาส ...ทำให้ฆราวาสอยู่ไกลวัด ส่วนพระก็จำกัดตัวเองอยู่แค่การเทศน์ และการประกอบพิธีกรรม...^{๓๕}

การแยก “โลก” กับ “ธรรม” จึงเป็นไปเพื่อให้ฆราวาสหันมา
เน้นการทำมาหากินอย่างเต็มที่ เพื่อจะมีรายได้มาเสียดาและเป็นที่
ปัจจัยให้เกิดความเจริญ (ทางวัตถุ) ขึ้นในบ้านเมือง แต่มีได้มุ่งจะให้
พระภิกษุดำรงชีวิตอยู่แต่ในทางธรรมเพื่อจะได้บรรลุอุดมคติสูงสุด
ของพระพุทธศาสนาคือพระนิพพาน ตรงกันข้ามพระภิกษุสงฆ์คือผู้
มีหน้าที่สอนพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกื้อกูลต่อผลประโยชน์ของบ้าน
เมืองเป็นสำคัญ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงมีพระดำริเกี่ยว
กับพุทธศาสนาและพระภิกษุสงฆ์เช่นเดียวกันนี้ ซึ่งมีผลต่อการสร้าง
อัตลักษณ์พระภิกษุสงฆ์ของพระองค์ที่เน้นให้พระภิกษุสงฆ์สำนึกว่า
ตนเป็นผู้ที่มุ่งศึกษาพระธรรมวินัยให้เข้าใจ แล้วทำหน้าที่สั่งสอนราษฎร
ดังกล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรง
เลื่อมใสในศักยภาพของพระภิกษุสงฆ์เท่าใดนัก มิได้ทรงสร้างภาพ
ลักษณ์พระภิกษุสงฆ์ให้เป็นผู้นำทางปัญญาหรือทางจิตใจ เพราะทรง
ถือว่าชนชั้นเจ้ามีศีลธรรมหรืออุดมคติเหนือกว่าคนกลุ่มอื่น รวมทั้ง
เหนือกว่าพระภิกษุสงฆ์ด้วย ชนชั้นเจ้าจึงเป็นผู้นำทางปัญญาและทาง
จิตใจเหนือกว่าพระภิกษุสงฆ์ แม้แต่การรับเด็กไว้เป็นศิษย์ของพระ
ภิกษุสงฆ์ในสมัยโบราณเป็นต้นมา ก็ทรงเห็นว่าเกิดขึ้นด้วยแรงจูงใจ
ทางเศรษฐกิจหรือด้วยผลประโยชน์ที่จะได้รับจากเด็กและจากผู้
ปกครองของเด็กเป็นสำคัญ มิได้ทรงให้คำอธิบายในแง่ที่พระภิกษุ
สงฆ์มีปัญญาและความเมตตากรุณา จึงได้ทำหน้าที่อบรมสั่งสอน
คนในชุมชน ทรงพระนิพนธ์ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรั
ตยบันแห่งประเทศไทย มีความตอนหนึ่งว่า

...ราษฎรย่อมส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนอยู่ในสำนักพระภิกษุ
สงฆ์ตามพระอาราม เป็นประเพณีบ้านเมืองมีมาแต่โบราณ พระภิกษุที่

รับเด็กไว้เป็นศิษย์ย่อมได้ประโยชน์ใช้สอยศิษย์ ทั้งได้อุปการของผู้ปกครองของเด็กด้วย ก็ยินดีที่จะรับเด็กไว้ฝึกสอน...^{๑๖}

ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพทรงพยายามทำให้ “ความสัมพันธ์ที่ดี” เป็นอัตลักษณ์ของข้าราชการ พระองค์มิได้ทรงเน้นให้การเป็นผู้มี “ความสัมพันธ์ที่ดี” เป็นอัตลักษณ์ของพระภิกษุสงฆ์แต่อย่างใด สถานะและบทบาทของพระภิกษุสงฆ์ในแง่ที่เป็นผู้นำชุมชน หรือเป็นศูนย์กลางของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านในชนบท สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพก็ได้ทรงเสนอให้คนทั่วไปรับรู้ ทั้งนี้ก็เพราะทรงเลือกให้ข้าราชการเป็นผู้มีอัตลักษณ์เช่นนั้นแทนนั่นเอง บทบาทหน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ต่อชาวบ้านจำกัดอยู่ที่การศึกษาธรรมะให้เข้าใจหลักศีลธรรมของพุทธศาสนา แล้วเป็นผู้สั่งสอนให้คนทั้งหลายเข้าใจหลักศีลธรรมเหล่านั้นควบคู่ไปกับการสั่งสอนให้เด็กอ่านออกเขียนได้ เพื่อจะเป็นราษฎรที่ดีหรือเป็นพลเมืองดีต่อไปเท่านั้น

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพทรงสร้างอัตลักษณ์พระภิกษุสงฆ์ในฐานะของปัจเจกบุคคลเช่นเดียวกับกรณีการสร้างอัตลักษณ์ราษฎร มิได้ทรงมองพระสงฆ์ในฐานะองค์กรที่มีอุดมคติของระบบความสัมพันธ์ภายในแบบเสมอภาค และมีเป้าหมายเฉพาะของตนเองที่ไม่เหมือนกันกับองค์กรอื่น (เช่น มีเป้าหมายอยู่ที่การประพาศธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน เป็นต้น) ทรงมององค์กรสงฆ์เฉพาะที่เป็นองค์กรการปกครองคือมหาเถรสมาคมและเจ้าคณะระดับต่างๆ รวมทั้งเจ้าอาวาส อันเป็นเสมือนระบบราชการของพระสงฆ์ที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ทำหน้าที่ดูแลการคณะสงฆ์ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยตามนโยบายรัฐเท่านั้น

ในพระนิพนธ์ต่างๆ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพเกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระภิกษุสงฆ์ที่ดีพิมพ์เผยแพร่ให้คนทั่วไป

รับรู้ จะปรากฏภาพพระภิกษุสงฆ์ที่ยังมีคุณสมบัติ วัตรปฏิบัติ และ การทำหน้าที่เผยแผ่พระธรรมวินัยไม่ดีพออยู่เสมอ เข้าใจว่าเพื่อ กระตุ้นให้มีการปรับเปลี่ยนพระภิกษุสงฆ์ให้กลายเป็นคนที่หมายรู้ตนเอง และมีบทบาทหน้าที่ตามที่ทรงสร้างอัตลักษณ์หรือสร้างเป็นตัวแบบ (stereotype) ของ “ความเป็นพระภิกษุสงฆ์” นั้นเอง

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ เมื่อเสด็จมณฑลเพชรบูรณ์ ทรงพระนิพนธ์ เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ มีความตอนหนึ่งว่า

...ไปเกิดความสนใจขึ้นอย่างหนึ่งด้วยเรื่องพระสงฆ์ในมณฑลนั้น... วัตรปฏิบัติก็อยู่ข้างจะเสื่อมทราม แม้สวดมนต์เย็นตามวัด ก็สวดเพียงในพรรษา นอกพรรษาไม่ต้องทำอันใดกัน... พระผู้ใหญ่ๆ ที่เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ที่ได้พบปะก็เป็นผู้มีอัธยาศัยดี แต่ว่าความรู้ น้อยเหลือประมาณ ความดีของพระสงฆ์ในมณฑลนี้มีอยู่ที่อุตสาห์ รักษาวัดและทำการปฏิสังขรณ์...^{๑๓}

เมื่อทรง อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม ก็ทรงเสนอ ภาพพระภิกษุสงฆ์ว่า “มักจะเทศน์แต่เรื่องนิทานนิยายต่างๆ” และ ไม่มีความรู้พอที่จะสนทนาธรรมได้ จนถึงกับพระดำริว่าการสอน ธรรมะด้วยหนังสือจะมีประสิทธิภาพดีกว่าฟังเทศนา ดังความว่า

...การที่ประชุมชนจะเข้าใจพุทธศาสนาให้ชัดเจนมีอยู่ ๓ ทาง คือ ด้วยได้ฟังพระธรรมเทศนา ด้วยได้สนทนาธรรม ด้วยได้อ่าน หนังสือที่เป็นคำสั่งสอน... เทศนาที่วัดตามกำหนดวันพระนั้น จะได้ ฟังก็แต่คนที่เข้าวัด ส่วนเทศนาในโรงธรรมนั้น ตั้งขึ้นที่ไหนก็มีแต่ คนในจังหวัดนั้น และมักจะเทศน์แต่เรื่องนิทานนิยายต่างๆ ไม่เป็น ทางที่จะให้เข้าใจในพระพุทธศาสนาดีขึ้น การเทศนาด้วยกิจนิมนต์ใน มังคลามงคลสมัยนั้น ก็มักมีแบบไว้สำหรับพิธีนั้น ใครเคยฟังเรื่อง ใดก็ฟังเรื่องนั้นซ้ำๆ อย่างนั้น... ส่วนการสนทนาธรรมนั้น เป็นทาง ที่จะเข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ชัดเจน เพราะผู้ฟังถามข้อที่ตัวไม่

เข้าใจหรือสงสัยอยู่ได้ แต่จะหาผู้ที่เข้าใจในการสนทนานี้ยากยิ่งนัก ส่วนการอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอนนั้น เป็นที่ให้เข้าใจพุทธศาสนา ได้ดีกว่าฟังเทศนา เพราะอ่านเองมีเวลาที่จะกำหนดตรึกตรองได้ตามชอบใจ และถ้าจำได้แล้วจะลืมเสียกลับดูอีกก็ได้...^{๑๘}

ในพระนิพนธ์ทั้งหลายของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยา ภาพ จะเห็นได้ว่ากล่าวถึงบทบาทหรือความสำคัญของพระภิกษุสงฆ์ ต่อชีวิตของคนทั่วไปหรือต่อเมืองไทยโดยรวมในแง่ใดแง่หนึ่งไว้ไม่มากนัก เว้นแต่ในแง่ที่มีบทบาทในพระราชพิธี แม้แต่การสอนศีลธรรม ก็เป็นสิ่งที่โรงเรียนจะสามารถทำได้ดีกว่า ในทัศนะของพระองค์บุคคลที่จะได้ประโยชน์จากการฟังพระธรรมเทศนาหรือการสนทนาธรรมกับพระภิกษุสงฆ์มีไม่มาก เพราะจะต้องเป็นผู้มีความรู้ธรรมะอยู่แล้วพอสมควร และพระภิกษุสงฆ์ที่มีความรู้มากพอที่จะแสดงพระธรรมเทศนาหรือสนทนาธรรมให้เกิดผลดีก็มีจำนวนน้อยมาก

สำหรับความเป็นครูของพระภิกษุสงฆ์ในฐานะผู้สอนความรู้ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้าน เช่นวิชาช่างต่างๆ วิชารักษาโรค วิชาโหราศาสตร์ ฯลฯ ก็ได้รับการมองข้ามไป เพราะได้มีการสร้างสถาบันการศึกษาแผนใหม่ขึ้นมาทำหน้าที่ผลิตคนที่มีความรู้สำหรับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ในขณะที่พระภิกษุสงฆ์ถูกทำให้รับรู้บทบาทหน้าที่ของตนเองเฉพาะในด้านการสอนความรู้ที่มีใช้วิชาชีพอันได้แก่ศีลธรรม ภาษาไทย และวิชาเลข เป็นสำคัญ เพราะเป็นวิชาที่ไม่ขัดต่อสถานะที่สังกัดอยู่ในทางธรรม อีกทั้งยังช่วยให้ผู้เขียนกลายเป็นพลเมืองดีของชาติและบ้านเมืองตามความประสงค์ของชนชั้นนำด้วย

จะเห็นได้ว่าอัตลักษณ์พระภิกษุสงฆ์ ตามที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพทรงกระทำให้ปรากฏขึ้นในจินตภาพของคนที่ได้อ่านพระนิพนธ์ดังกล่าวมาข้างต้นนี้ ส่วนใหญ่ได้รับการยอมรับจากคนทั่วไป และกลายเป็นความคิดกระแสหลักเกี่ยวกับพุทธศาสนา

และพระภิกษุสงฆ์สืบต่อมา นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่คอยจำกัดกรอบการประพฤติปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป ไม่ให้ร่วมเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนอย่างแนบแน่นดังที่เคยเป็นมาในอดีต เป็นแต่เพียงผู้รับอาหารบิณฑบาตและจตุปัจจัยต่างๆ ที่ชาวบ้านถวาย และทำหน้าที่ด้านพิธีกรรมแก่ชาวบ้านเท่านั้น ในขณะที่ความสำเร็จของพระภิกษุก็ไม่ได้อยู่ที่การเป็นคนที่มีคุณค่าในแง่ใดแง่หนึ่งต่อชีวิตของชาวบ้านและชุมชนอีกต่อไป การนิยามความสำเร็จของพระภิกษุสงฆ์กลับเน้นไปที่การทำให้ผู้ปกครองบ้านเมืองพอใจจนได้รับการเลื่อนสมณศักดิ์และตำแหน่ง ซึ่งนับว่าไม่แตกต่างไปจากข้าราชการเลย

เชิงอรรถ บท ๘

๑ พระนิพนธ์เหล่านี้ตีพิมพ์ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. หน้า ๑-๒๘๑”

๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “ตำนานการแปลพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๕ ตอมนมหามกุฏราชวิทยาลัย”, ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. หน้า ๒๖๘.

๓ หจข. สบ.๒.๓๕/๓๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ ศาสนา ๑-๔๐ พ.ศ. ๒๓๙๓-๒๔๗๔ เล่ม ๑. หน้า ๗.

๔ พระไพศาล วิศาโล. “พุทธศาสนาไทยในอนาคต : แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต”, รายงานผลการวิจัย ๒๕๔๕. หน้า ๑๗.

๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม”, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา. หน้า ๒๖๔.

๖ พระไพศาล วิศาโล. “พุทธศาสนาไทยในอนาคต : แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต”, รายงานผลการวิจัย ๒๕๔๕. หน้า ๓๓-๓๔.

๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “พระยาพฤตมาธิบดี ศรีสัตยานุกร”, ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๒๕๑-๒๕๗.

๘ ศรีสุพร ช่วงสกุล. “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๕๒. (ในเวลานั้นคนชั้นนำกลุ่มหนึ่งได้ตั้งธนาคารสยามกัมมาจลขึ้นแล้วโดยมีพระคลังข้างที่เป็นหุ้นส่วนใหญ่).

๙ ศรีสุพร ช่วงสกุล. “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๕๒.

๑๐ หจข. สบ.๒.๔๙/๑๖๗ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ เบ็ดเตล็ด คำนำหนังสือที่ระลึกงานฉลองชนมายุท่านชายใหญ่ (หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล) ครอบรอบ ๕๐ พรรษาใน พ.ศ. ๒๔๗๐.

๑๑ หจข. สบ.๒.๕๓/๓๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ ศาสนา ๑-๔๐ พ.ศ. ๒๓๙๓-๒๔๗๔ เล่ม ๑.

๑๒ หจข. สบ.๒.๔๙/๑๖๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมดำรงฯ เบ็ดเตล็ด พระโอวาทประทานแด่กองโรงเรียนผู้กำกับลูกเสือในพระบรมราชูปถัมภ์.

๑๓ พระไพศาล วิศาโล. พุทธศาสนาไทยในอนาคต : แนวโน้มและ

ทางออกจากวิกฤต. หน้า ๑๔-๑๗.

๑๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๔๖.

๑๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

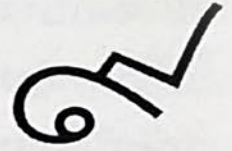
๑๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ประวัติสังเขปแห่งการ
จัดการศึกษาปรัตยบันแห่งประเทศสยาม ภาคที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๑๔-๒๔๓๔.
(พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๐), หน้า ๑๔.

๑๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. เรื่องเที่ยวมณฑลเพชร
บูรณ์. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รongอำมาตย์ตรีขุนไมตรีประศาสน์ (มี
มัยลาภ) (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๐), หน้า ๑๐.

๑๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “อธิบายเรื่องการสอบพระ
ปริยัติธรรม”, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา. หน้า ๒๖๗-
๒๖๘.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และเจ้าจอมมารดาชุ่ม

การสร้างอัตลักษณ์

ผู้หญิง

การสร้างอัตลักษณ์ผู้หญิง เพื่อให้ผู้หญิงเองและคนอื่นๆ ที่รับรู้ “ความเป็นผู้หญิง” ตามที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระดำรินั้น ขึ้นอยู่กับการที่ชนชั้นนำต้องการให้ผู้หญิงมีสถานภาพและบทบาทอย่างไรในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นสำคัญ

รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีระบบการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ที่ส่วนกลาง โดยมีเจ้านายผู้ชายและข้าราชการผู้ชายเป็นกลไกสำคัญในการใช้อำนาจ เจ้านายและข้าราชการเหล่านี้ถูกคาดหวังให้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจ กำลังปัญญา แม้กระทั่งชีวิต ในการทำหน้าที่เพื่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง ตามหลักการที่ว่าประโยชน์ของพระมหากษัตริย์และบ้านเมืองมีความสำคัญสูงสุด จะต้องอุทิศตนเพื่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมืองโดยไม่นึกถึงประโยชน์ส่วนตน ดังนั้นกิจการภายในครอบครัวที่เป็นเรื่องของผลประโยชน์ส่วนตัวของผู้ชาย จึงต้องมอบให้ผู้หญิงเป็นผู้รับผิดชอบ ผู้หญิงจะต้องดูแลในส่วนที่

เป็นผลประโยชน์ส่วนตัวของผู้ชายนี้ให้ดี รวมทั้งต้องดูแลผู้ชายให้ได้รับความสุขสบายในทุกด้าน เพื่อที่ผู้ชายจะได้ทำหน้าที่ต่อพระมหากษัตริย์และต่อบ้านเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยไม่ต้องเป็นกังวลในเรื่องอื่นใด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความสุขสำราญของตนเองหรือเรื่องอื่นๆ ภายในครอบครัว ความสำนึกใน “ความเป็นผู้หญิง” จะทำให้ผู้หญิงทั้งหลายสามารถทำหน้าที่ดูแลส่วนที่เป็น “ประโยชน์ส่วนตัวของผู้ชาย” ได้อย่างราบรื่น แต่ต้องไม่ใช่ “ความเป็นผู้หญิงแบบปัจเจกชนนิยม” ซึ่งจะทำให้ผู้หญิงอยู่ห่างไปจากการควบคุมของผู้ชาย จะต้องเป็นผู้หญิงที่มีความเป็นผู้หญิงแบบที่เชื่อมโยงกับสถานภาพภายในครอบครัวเสมอ

สำหรับองค์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเองนั้น ทรงมีพื้นฐานพระดำริที่เห็นอกเห็นใจผู้หญิงอยู่มาก ได้ตรัสกับพระธิดาว่า “เกิดมาเป็นผู้หญิงนั้นเสียเปรียบมาแต่เกิด”^๑ ด้วยเหตุนี้เมื่อจะแต่งงานจึงควรให้ผู้หญิงได้เลือกผู้ชาย^๒ อย่างไรก็ตามทรงแบ่งแยกบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงกับผู้ชายออกจากกันอย่างชัดเจน เช่นผู้ชายรับราชการ ส่วนผู้หญิง “เป็นแม่บ้านรับแขก”^๓ เป็นต้น

มีหลายสิ่งหลายอย่างที่ทรงเห็นว่าผู้หญิงไทยไม่ควรทำ เช่นการสูบบุหรี่ การเต้นรำ รวมทั้งการชั้บรถ ซึ่งทรงให้เหตุผลกับพระธิดาว่า “พ่อเชื่อว่าผู้หญิงไม่ได้ทำมาสำหรับเครื่องยนต์กลไก”^๔

พระประสงค์ที่จะให้ผู้หญิงไทยมีความเป็นไทยเป็นเรื่องที่ปรากฏอย่างชัดเจน เมื่อหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาทรงเตรียมตัวสำหรับเสด็จไปยุโรปกับพระองค์ ทรงเตือนว่า “อย่าพยายามทำเป็นฝรั่ง เพราะเธอไม่ใช่ฝรั่ง ถ้าทำขึ้นแล้วมันก็เป็นของเก๊ เก็บเอากริยาของแม่ไว้เถิด เพราะคนดีเหมือนกันทั่วโลก”^๕

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างอัตลักษณ์ของผู้หญิง โดยอาศัยการวางนโยบายการศึกษาที่แบ่งแยกการศึกษาของผู้หญิงออกจากการศึกษาสำหรับผู้ชาย และโดยอาศัยการเขียน

ประวัติของผู้หญิง ทั้งนี้เพื่อทรงปลูกฝัง “ความเป็นผู้หญิง” ให้แก่ชนชั้นเจ้าและข้าราชการ ซึ่งจะทำให้เกิดการหล่อหลอมผู้หญิงทุกคนในตระกูลของเจ้าและข้าราชการเหล่านั้น ให้เกิดความสำนึกในความเป็นผู้หญิงแบบไทย และเป็นผู้หญิงแบบผู้ดีไปพร้อมกัน

นอกจากนี้ผู้หญิงที่มี “ความเป็นผู้หญิงแบบผู้ดี” ยังมีความสำคัญตามทัศนะของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ คือ “เป็นเครื่องประดับสำหรับบ้านเมือง” ด้วย^๖ เข้าใจว่าการเห็นผู้หญิงเป็น “เครื่องประดับสำหรับบ้านเมือง” นี้ คงเป็นที่มาของแนวความคิดที่ว่า “ผู้หญิงเป็นดอกไม้ของชาติ” ซึ่งบ่งบอกถึงความเป็นชาติที่มีความเจริญทางวัฒนธรรมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม

เพื่อจะสร้างผู้หญิงให้มีความเป็นผู้หญิงที่แตกต่างจากความเป็นผู้ชาย สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงเห็นควรแบ่งการศึกษาระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายออกจากกันอย่างเด็ดขาด ทรงเห็นว่า “การศึกษาสำหรับผู้หญิงจะต้องคิดป้องกันและวางหลักสูตรการฝึกสอนซึ่งไม่เหมือนกับผู้ชาย”^๗ โรงเรียนสำหรับผู้หญิงมิได้มีขึ้นเพื่อฝึกหัดการทำมาหากิน เพราะผู้ที่รัฐเน้นให้มีหน้าที่ทำมาหากินโดยใช้ความรู้และฝีมือได้แก่ผู้ชาย

...โรงเรียนฝึกหัดการทำมาหากิน มีฝึกหัดวิชาช่างไม้ช่างเหล็ก เป็นต้น ตลอดจนช่างก่ออิฐถือปูน เรียกตามภาษาอังกฤษว่า “อินดัสเทรียลสคูล” อย่างนี้ จะจัดถึงเป็นโรงเรียนใหญ่ได้ และจะเป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก ประโยชน์ว่าโดยย่อ จะฝึกหัดให้ไทยรู้จักทำมาหากินด้วยความรู้แลฝีมือของตน แทนที่ตกอยู่ในมือจีนทุกวันนี้โดยมาก... เป็นโรงเรียนสำหรับเด็กผู้ชาย...”

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพได้เคยกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อถวายเป็นเรื่องเกี่ยวกับการตั้งโรงเรียนผู้หญิงว่า “ด้วยการโรงเรียนผู้หญิง สำคัญใน

ความรักชาติชื่อเสียง ความบริสุทธิ์ เท่ากันหรือยิ่งกว่าในการที่จะฝึกสอนวิชา”๔

การเน้นความสำคัญของพรหมจรรย์ของผู้หญิง รวมทั้งการลงโทษผู้หญิงที่คบชู้อย่างรุนแรงในหมู่ชนชั้นสูงสมัยราชาธิปไตย คงมิได้มีความหมายเพียงแค่การปกป้องเกียรติยศของผู้ชายเท่านั้น แต่คงหมายรวมถึงการป้องกันความลับทางราชการและทางการเมืองของผู้ชายไม่ให้รั่วไหลไปถึงศัตรูด้วย เพราะในสมัยราชาธิปไตยปรากฏหลักฐานว่ามีผู้หญิงจำนวนไม่น้อยเข้าไปเกี่ยวข้องกับการแย่งชิงอำนาจทางการเมือง๕ “ความเป็นผู้หญิง” จึงถูกนำมาผูกติดไว้กับคุณค่าของพรหมจรรย์และความจงรักภักดีต่อผู้ที่ตนเสียพรหมจรรย์ ให้เป็นคนแรกอย่างแนบแน่น โดยทำให้การมอบพรหมจรรย์ และความจงรักภักดีต่อสามีเพียงคนเดียว มีความหมายในแง่ของ “เกียรติยศ” และ “ศักดิ์ศรีของลูกผู้ชาย” ที่ผู้ใดจะล่วงละเมิดมิได้เป็นอันขาด

ดังนั้น ในทัศนะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุกาภาพโรงเรียนสำหรับผู้หญิงต้องสร้าง “ความเป็นผู้หญิงแบบไทย” มิใช่ “นิยมฝรั่งไปอย่างฝรั่ง” ต้องคิดถึง “การป้องกันความเสื่อมเสียฟุ้งसानในนิสิตนักเรียน” ยิ่งกว่าหรือเท่ากับการสอนวิชาความรู้ นอกจากนี้ยังต้องคิดถึงการแบ่งแยกเป็นโรงเรียนเฉพาะผู้ดีและโรงเรียนเฉพาะไพร่ด้วย เพื่อป้องกันมิให้ผู้ดีกลายเป็นไพร่

...การที่จะตั้งโรงเรียนผู้หญิงนี้... มีข้อซึ่งพึงจะต้องวินิจฉัยอยู่บางอย่าง คือ ประการ ๑ เด็กผู้หญิงที่จะรับเป็นนักเรียน... จะควรรับคนชั้นชนิดใด ถ้าจะรับแต่เด็กชั้นคนยากจนหรือชั้นกลางจะเอาสิ่งใดเป็นที่กำหนด... จะมีอันใดเป็นกำหนดไม่ให้ผู้ดีเข้ามาเรียน ถ้าจะกำหนดไม่ให้ไพร่เข้าปนผู้ดีนั้นหากกำหนดได้ด้วยตระกูลหรือทรัพย์สมบัติ แต่จะกำหนดผู้ดีไม่ให้ปนไพร่ (ซึ่งจะเลียงให้เป็นผู้ดี) เป็นการยาก ด้วยผู้ดีอาจจะปนไพร่ได้ง่ายกว่าไพร่เป็นผู้ดีมาก...๖

ความพยายามที่จะแบ่งแยก“ความเป็นผู้หญิง” ที่มีชนชั้นแตกต่างกันเช่นนี้ ทำให้ “ความเป็นผู้หญิงไทย” ที่ถูกสร้างด้วยระบบการศึกษาไม่ได้มีแบบเดียว แม้ว่าระบบการศึกษาของผู้หญิงที่รัฐจัดขึ้นหรือให้ความสนับสนุนจะพยายามเลี่ยงไพร่ให้กลายเป็นผู้ดีขึ้นมาบ้างเพื่อที่จะให้ผู้หญิงเหล่านี้เป็นเครื่องประดับสำหรับบ้านเมือง แต่ไพร่เหล่านี้ก็เพียงแต่เป็นผู้ดีขึ้นเท่านั้น ไม่สามารถกลายเป็นผู้ดีแท้ได้ เพราะโดยจุดมุ่งหมายของสมเด็จพระยาตากสินทรงมุ่งป้องกันเด็กหญิงชั้นผู้ดีมิให้ “เสื่อมเสียฟุ้งसान” และมีให้ “ปนไพร่” หรือ “เป็นไพร่” เป็นสำคัญ มิใช่ให้ไพร่กลายเป็นผู้ดีอย่างแท้จริง ทั้งนี้ทรงฝากความหวังไว้ที่ครอบครัวด้วย ทรงพระดำริว่าครอบครัวของคนชั้นผู้ดีจะสามารถป้องกันมิให้เด็กนักเรียนหญิงฟุ้งसानได้ จะมีก็แต่ครอบครัวคนชั้นกลางเท่านั้นที่จะยินดีให้ลูกฟุ้งसानเป็นแบบผู้หญิงฝรั่งไป ดังความในลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

...เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า การป้องกันความเสื่อมเสียฟุ้งसानในนิสิตนักเรียน...เป็นหน้าที่ของบิดามารดาของเด็กด้วยเท่ากันหรือจะยิ่งกว่า... เมื่อเด็กกลับไปบ้านบิดามารดาแลวงษ์ญาติครอบครัวซึ่งมิได้ฟุ้งसान คงจะบังคับให้กลับนิสิตคืนดีได้ ความฟุ้งसानอยากเป็นผู้หญิงฝรั่งเช่นนี้จะไม่ห้ามปราบหรือกลับยินดี ก็แต่บิดามารดาที่เป็นคน “โชด” อยู่ในชั้นกลาง (คือมิใช่ผู้ดีหรือไพร่ทีเดียว)...ถ้าโรงเรียนของพระวรวงศ์เธอรับเด็กหญิงซึ่งเป็นชั้นผู้ดี เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เหมือนมีบิดามารดาเด็กเหล่านั้นเป็นประกันความเสื่อมเสียข้อนี้อยู่ด้วยอีกชั้น ๑...^{๑๒}

พระดำริข้างต้น เมื่อประกอบกันกับพระดำริเรื่องการจัดการศึกษาสำหรับชาติซึ่งเน้น “การศึกษาตามอัธยาศัย” ตามหลักการที่ว่า “คนทั้งหลายมีอัธยาศัยต่างกัน การทำมาหาเลี้ยงชีพและตระกูลต่าง

กัน... การฝึกสอนราษฎรทั่วไปจะต้องเอาอัตภาพเป็นเครื่องกำหนดวิชาความรู้ที่จะฝึกสอนนั้นด้วย คืออย่าให้วิชาความรู้ที่เล่าเรียนไปเปลืองเปล่าไม่เป็นประโยชน์ตามอัตภาพ”^{๑๓} ก็มีผลให้เด็กหญิงไพร่ที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่ยังคงมี “ความเป็นผู้หญิงแบบไพร่” ต่อไป

สำหรับการสร้างอัตลักษณ์ผู้หญิงด้วยการทรงพระนิพนธ์ชีวประวัติของผู้หญิงนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นภาพลักษณ์ผู้หญิงในฐานะ แม่ แม่สามี และภรรยา และผู้หญิงในฐานะที่เป็นผู้ใหญ่ซึ่งเอื้อให้ผู้ย่อยตามแบบของผู้หญิง เป็นการเน้นให้ผู้หญิงมีคุณสมบัติที่จะเอื้อให้สามารถทำหน้าที่ตามสถานภาพในครอบครัว และทำหน้าที่ต่อผู้ย่อยที่เป็นผู้ใต้บังคับบัญชาของสามีไปพร้อมกัน

ในชีวิตประวัติของผู้หญิงที่ทรงพระนิพนธ์มิได้ทรงมองความเป็นผู้หญิงในฐานะปัจเจกบุคคลหรือในฐานะที่เป็นมนุษย์ที่มีชีวิตเป็นของตนเอง กรณีของคุณพุ่มซึ่งไม่ปรากฏว่ามีสามี ก็มีได้ทรงบรรยายชีวประวัติของคุณพุ่มในฐานะมนุษย์คนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในหลากหลายลักษณะ แต่ทรงเน้นความสามารถในทางกวีที่ฝึกปากกล้าซึ่งสร้างความสนุกสนานเบิกบานใจให้แก่ผู้ชายชั้นสูงเท่านั้น^{๑๔} จะมีก็แต่ประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบรรยายปัจเจกลักษณะของท่านไว้ค่อนข้างมาก แต่ชีวประวัติเรื่องนี้ทรงพระนิพนธ์ในสมัยหลังมากแล้ว นั่นคือใน พ.ศ. ๒๔๘๕

เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นการสร้างความเป็นผู้หญิงในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของครอบครัว ความสำเร็จของผู้หญิงที่ทรงแสดงให้เห็นปรากฏในชีวิตประวัติของผู้หญิงที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้น จึงเป็นความสำเร็จที่มีได้มาจากคุณสมบัติและวัตรปฏิบัติ

ส่วนตัวเท่ากับความสำเร็จที่ขึ้นอยู่กับวงศ์ตระกูลของตนและสามี
ตลอดจนความสำเร็จเฉพาะตัวของสามีเองด้วย แม้แต่ในส่วนที่เป็น
ความสำเร็จอันเนื่องมาจากคุณสมบัติและวัตรปฏิบัติส่วนตัวของผู้
หญิง คุณสมบัติและวัตรปฏิบัติเหล่านั้นก็เป็นสิ่งที่มีขึ้นมาได้จากการ
ที่ได้เกิดมาในวงศ์ตระกูลของผู้ดี มิใช่เกิดขึ้นจากการ “เลือก” ของผู้
หญิงเอง แม้กระทั่งความสวยซึ่งเป็นคุณสมบัติอันติดตัวมาแต่เกิด ก็
มักส่งผลให้ผู้หญิงสวยได้รับความเดือดร้อนต่างๆ เว้นเสียแต่จะเป็น
ผู้หญิงสวยที่เกิดมาในตระกูลของผู้ดีจึงจะพ้นจากความเดือดร้อนมาได้
เพราะมีโอกาสที่จะแต่งงานกับผู้ชายในตระกูลผู้ดีด้วยกัน ดังปรากฏ
ในพระนิพนธ์ชีวประวัติคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา
ความว่า

...ชื่อเสียงของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์เริ่มปรากฏแพร่หลายแต่เมื่อ
แรกรุ่นสาว ด้วยเลื่องลือกันว่าเป็นหญิงสวยอย่างยิ่งในสมัยนั้นคนหนึ่ง
แต่เป็นบุญตัวมิต้องรับความเดือดร้อนเพราะเหตุนั้น ด้วยเป็นผู้ดีมี
ศักดิ์และจรรยา ทั้งบิดามารดาก็ปกครองโดยทางที่ชอบ มาถึง พ.ศ.
๒๔๑๙ ได้ทำการมงคลแต่งงานกับนายพุด เทพหัสดิน ณ อยุธยา
อันเป็นราชินิกุล และเป็นบุตรชายสืบสกุลของพระยาชัยสุรินทร์ (เจียม)
ซึ่งเคยเป็นพระพี่เลี้ยงแล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้ากรมในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ คุณ
หญิงเลื่อนฤทธิ์อยู่กินกับสามีมาด้วยความสโมสรสมบูรณ์พูนสุขด้วยกัน
ฝ่ายสามีเป็นข้าหลวงเดิม ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณตั้งแต่
เป็นมหาดเล็กพิเศษ แล้วได้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์ขึ้นโดยลำดับด้วยมี
ความสามารถ...^{๑๕}

สำหรับผู้หญิงที่เป็นเพียงธิดาของข้าราชการชั้นผู้น้อย ความสุข
และความสำเร็จย่อมขึ้นอยู่กับสามีเท่านั้น ดังปรากฏในพระนิพนธ์
ชีวประวัติคุณหญิงเอี่ยม ศรีวิชัยชนินทร์ ซึ่งบิดาของท่านมีบรรดา

ศักดิ์เป็นเพียงหลวงพิทักษ์นรากร ซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนว่าความสุขและความสำเร็จของผู้หญิงเกิดจากความสำเร็จของสามีเพียงประการเดียว เพราะเมื่อแรกที่สามีเป็นนักเลงและรับราชการมีบรรดาศักดิ์เป็นเพียงจมีนมนต์เคียรพิทักษ์ ชีวิตของคุณหญิงเอี่ยมก็ได้รับความทุกข์ “ต้องพราวจากสามีและต้องเป็นผู้เลี้ยงลูก”^{๑๖} แต่เมื่อสามีของท่านได้รับการแต่งตั้งโดยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชให้เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดพิจิตร และได้เลื่อนยศถาบรรดาศักดิ์จนเป็นเจ้าพระยาในตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล คุณหญิงเอี่ยมก็ประสบแต่ความสุขและมีเกียรติยศ

...เจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์ขึ้นไปอยู่เมืองพิจิตร ก็ไปทำราชการมีชื่อเสียงข้างฝ่ายดี จนทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์...ย้ายมาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดนครชัยศรี ทำความชอบความดี คือแสดงความสามารถในการปราบโจรผู้ร้าย เป็นต้น จนได้เลื่อนขึ้นเป็นตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี คุณหญิงเอี่ยมก็ได้มีความสุข และได้เกียรติยศในฐานะที่เป็นภรรยาผู้ว่าราชการจังหวัดและภรรยาสมุหเทศาภิบาลโดยลำดับ...^{๑๗}

แม้แต่บ้านเรือนที่คุณหญิงเอี่ยมได้พักอาศัยในวัยชราที่เกิดจากความสำเร็จในการทำงานของสามีเพียงอย่างเดียว กล่าวคือ

...พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์...มีความชอบ ได้สนองพระเดชพระคุณในราชการส่วนพระองค์มาก ไม่มีบ้านเรือนที่อาศัยเป็นหลักแหล่งสมควรแก่เกียรติยศ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ริมถนนกรุงเกษม...มาถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์มีความชอบ ด้วยได้สนองพระเดชพระคุณมาแต่ครั้งยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานเงินให้สร้างบ้าน

๑๖)๒ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “รับ” ของชาวสยาม

...เจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์... จึงได้ย้ายครอบครัวพาคุณหญิงเอี่ยมกลับเข้ามาอยู่ที่บ้านเรือนอันได้พระราชทานนั้นจนตลอดอายุ เจ้าพระยาวิชัยชนินทร์...คุณหญิงเอี่ยมได้ปกครองบ้านเรือนและวงศ์ตระกูลต่อมา จนเกิดเจ็บป่วย...ถึงอนิจกรรม...”

นอกจากความสุขและความสำเร็จของผู้หญิงจะขึ้นอยู่กับความสำเร็จของสามีดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังขึ้นอยู่กับความสำเร็จของลูกด้วย เช่น

...เรื่องประวัติของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ ในตอนเมื่ออายุล่วงเข้าปัจฉิมวัย ดูเหมือนจะกล่าวได้ว่าพื้นที่เขตทุกข์ร้อนมีแต่ความสุขฝ่ายเดียว ด้วยบุตรทั้ง ๒ คนก็ได้รับราชการมียศศักดิ์สูงด้วยความชอบความดี ธิดาที่ได้ออกรือนก็ได้เป็นคุณหญิง...”

เมื่อความสุขและความสำเร็จของผู้หญิงขึ้นอยู่กับสามีและบุตรธิดาเช่นนี้ ก็ยิ่งเป็นการตอกย้ำให้ผู้หญิงต้องทำหน้าที่ของภรรยาและมารดาที่ดีอย่างเต็มที่ โดยไม่ต้องนึกถึงการทำอะไรเพื่อตนเองโดยตรง การเสียสละทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อครอบครัวเป็นสิ่งที่ผู้หญิงพึงกระทำ เพราะในที่สุดแล้วตนเองก็จะได้รับผลดีจากการอุทิศตนเพื่อครอบครัวโดยอัตโนมัติ

การสร้างอัตลักษณ์ผู้หญิงในฐานะแม่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอ้างพระบาลีว่า “มารดาเป็นครูคนแรกของบุตรและธิดา ตามความหมายว่าบุตรธิดาเติบโตใหญ่ขึ้นจะดีหรือจะชั่ว มารดาย่อมมีส่วนรับผิดชอบว่าเลี้ยงลูกดีหรือไม่ดี ความรับผิดชอบข้อนี้เป็นสามัญแก่ผู้เป็นมารดาทั่วไป”^{๑๐} ทรงนิยามความเป็นแม่และแม่สามีไว้ใน “ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม” ดังนี้

...เจ้าจอมมารดาทับทิมมีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์ ท่านอุทิศสัจจะถนอมกล่อมเกลี้ยงแลระวังสั่งสอนมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนทรงพระเจริญ แต่คุณวิเศษของท่านในการเลี้ยงพระโอรสธิดาเพียงมา

ปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายในสมัยเมื่อท่านออกมาอยู่นอกวังกับพระโอรสทั้ง ๒ พระองค์ ว่าท่านประพาศต่อพระโอรสธิดาน่าสรรเสริญ เช่นตอนแรกพระโอรสขึ้นวังใหม่ ท่านช่วยดูแลว่ากล่าวการรั้ววังทุกอย่าง แต่เมื่อพระโอรสมีชayaแล้ว ท่านก็ตั้งต้นถอนตัวค่อยสละการรั้ววังให้พระโอรสกับชayaช่วยกันปกครอง จนเห็นว่าสามารถปกครองได้เองแล้ว ท่านก็ปล่อยให้เป็นอิสระ...^{๒๑}

ในกรณีของแม่ หากเป็น “แม่” ในครอบครัวขุนนาง ทรงเน้นหน้าที่ของแม่ที่ต้องช่วยพ่อ ตั้งใจเอาเป็นธุระดูแลการศึกษาของบุตร ให้เล่าเรียนมาแต่เด็ก ๆ จนเติบโตใหญ่ได้ทำราชการมีตำแหน่งยศศักดิ์ ด้วยความสามารถของตนทุก ๆ คน”^{๒๒}

นอกจากการดูแลเอาใจใส่ให้ความรู้แก่ลูกและสนับสนุนให้ลูกได้เล่าเรียนแล้ว ทรงกำหนดบทบาทหน้าที่ของแม่ไว้เฉพาะที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับความสุขสบายของลูก เมื่อลูกมีภรรยาแล้วก็ต้องปล่อยให้ภรรยาเป็นผู้ดูแลในด้านความสุขสบายของลูกตลอดจนกิจการต่างๆ ภายในครอบครัวแทน ทั้งยังกำหนดด้วยว่าแม่ไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องกับหน้าที่ราชการของลูก ดังที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ในประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิมว่า

...เมื่อตอนแรกกรมหลวงนครชัยศรีออกวัง ท่านเอาเป็นธุระดูแลการรั้ววังให้ทุกอย่าง จนเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาฯ ดำรัสขอหม่อมเจ้าหญิงประวาศสวัสดิ์ในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา พระราชทานเป็นชayaกรมหลวงนครชัยศรีฯ แล้วแต่นั้นท่านก็ค่อยปลดเปลื้องการรั้ววังให้หม่อมเจ้าหญิงประวาศฯ เป็นผู้ว่ากล่าวมาโดยลำดับ จนเห็นว่าการรั้ววังเรียบร้อยและมีความสมัครสมานดีได้ตั้งใจหวังแล้ว ท่านก็ปล่อยภาระงานให้หมด เป็นแต่ไปมาเยี่ยมเยียน หรือไปช่วยรักษาพยาบาลในเวลาประชวรหรือมีหม่อมเจ้าคลอดใหม่ หาไปเกี่ยวข้องด้วยการปกครองวังไม่ ยิ่งกิจการ

ต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับหน้าที่ราชการของกรมหลวงนครชัยศรีฯ ด้วยแล้ว ท่านหลีกออกห่างไม่เข้าไปเกี่ยวข้องที่เดียว...^{๒๓}

ส่วนผู้หญิงในฐานะที่เป็น "ภรรยา" พึ่งสำนึกว่าตนคือใคร และควรมีหน้าที่หรือบทบาทอย่างไร สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพก็ทรงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการให้คำตอบ ได้กล่าวแล้วว่าผู้ชายในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความสำคัญในฐานะที่ต้องทุ่มเททำงานรับใช้พระมหากษัตริย์และบ้านเมืองอย่างเต็มที่ ดังนั้นผู้หญิงที่เป็นภรรยาจะต้องทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อให้สามีสุขสบาย จะได้ทำงานราชการอย่างเต็มที่ ทั้งนี้รวมไปถึงการที่สามารถจะเสียสละแม้แต่ชีวิตเพื่อให้สามีได้รับความปลอดภัยด้วย

ภรรยาในอุดมคติที่สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงสร้างให้เป็นอัตลักษณ์ของผู้หญิงและเป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวางสืบมาจนถึงปัจจุบัน คือ สมเด็จพระศรีสุริเยทศฯ ทรงพระนิพนธ์ไว้ใน "ตำนานการเกณฑ์ทหาร" ความว่า

...พระสุริเยทศฯ อัครมเหสี ก็แต่งพระองค์เป็นชายออกสงครามถึงเข้าชนช้างกับข้าศึกโดยลำพังพระองค์ แก่ไขพระราชสามีในเวลาเสียที่ข้าศึก ยอมสละพระชนม์ชีพด้วยความรักดี...^{๒๔}

ส่วนใน "ไทยรบพม่า" สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงเล่าเรื่องราวการทำสงครามกับพม่าครั้งที่ ๒ โดยใช้ชื่อว่า "สงคราม...คราวสมเด็จพระสุริเยทศฯ ชาติคองช้าง" และทรงบรรยายวีรกรรมของสมเด็จพระสุริเยทศฯ ที่ได้เสียสละชีวิตเพื่อพระสวามีอย่างสง่างามกลายเป็นภาพที่ตราตรึงอยู่ในความทรงจำของคนไทยตลอดมา

...สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปคราวนั้นทรงพระคชาธารและสมเด็จพระสุริเยทศฯ อัครมเหสี ก็แต่งพระองค์เป็นชายอย่างพระมหาอุปราช ทรงพระคชาธารตามเสด็จไปพร้อมด้วยพระรามเสวตรและพระมหินทรราชโอรสทั้งสองพระองค์ กองทัพสมเด็จพระมหาจักร

พรรคออกไปปะทะกองทัพพระเจ้าแปร... ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระ
มหาจักรพรรดิเสียที แล่นหนีช้างข้าศึกเอาไว้ไม่อยู่พระเจ้าแปรขับ
ช้างไล่มา สมเด็จพระสุริโยทัยเกรงพระราชสามีจะเป็นอันตราย จึง
ขับช้างทรงเข้าขวางช้างข้าศึกไว้ พระเจ้าแปรได้ที่ฟันสมเด็จพระสุริโย
ทัย ด้วยสำคัญว่าเป็นชาย ลื่นพระชนม์ชลบกับคอช้าง พอพระราม
ศรกับพระมหินทรทั้งสองพระองค์ขับช้างทรงเข้าต่อสู้พระเจ้าแปรก็
ถอยไป จึงกันเอาพระศพสมเด็จพระชนนีกลับมาได้...^{๒๕}

นอกจากเรื่องสมเด็จพระศรีสุริโยทัยแล้ว สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิยามความหมายของภรรยาไว้ในพระนิพนธ์
ชีวประวัติเป็นส่วนใหญ่ บางครั้งทรงแทรกไว้ในชีวประวัติของสามี
เช่น ใน “ประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์” ทรงพระนิพนธ์ถึงความเป็น
ภรรยาที่ดีของท่านผู้หญิงเปลี่ยนไว้ดังนี้

การที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นภรรยา
ควรนับว่าเป็นโชคสำคัญในประวัติของท่าน เพราะท่านผู้หญิงเปลี่ยน
เป็นนารีที่เฉลียวฉลาดและสามารถในกิจการ จะหาผู้ที่เสมอเหมือน
ได้โดยยาก ตรงกับลักษณะภริยาที่ยกย่องในพระบาลีว่าเปรียบด้วย
มารดาและสหายของสามีรวมทั้ง ๒ สถาน ท่านผู้หญิงเปลี่ยนสามารถ
รับดูแลการงานบ้านเรือน ตลอดไปจนพิทักษ์รักษาโภคทรัพย์ทั้งปวง
มิให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ต้องอนาทรร้อนใจ และเอาเป็นธุระในการ
ต้อนรับเลี้ยงดูผู้ที่ไปมายังบ้านเรือนสามี บางที่ถึงอาจช่วยเจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ไปจนในกิจราชการ ไม่มีใครที่จะประมาณได้ว่าเจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ได้รับประโยชน์และความสุขเพราะได้ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็น
ภรรยานั้นสักเท่าใด...^{๒๖}

ในชีวประวัติของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์นี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า
ผู้หญิงในฐานะภรรยา “บางที่...อาจช่วย...ไปจนในกิจราชการ” ซึ่งแตก
ต่างจากผู้หญิงในฐานะมารดาซึ่งต้องพยายาม “หลีกเลี่ยงไม่เข้าไป

เกี่ยวข้อง”กับงานราชการของลูก ดังปรากฏในประวัติเจ้าจอมมารดา ทับทิมซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้น เข้าใจว่าเป็นเพราะสมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริว่าผู้หญิงในฐานะภรรยาพึงมีบทบาทใน ครอบครัวของผู้ชายมากกว่าผู้หญิงในฐานะมารดา เพราะแม้แต่กิจการ ที่เป็นเรื่องภายในครัวเรือนแม่สามีก็พึงปล่อยให้อยู่ในอำนาจของลูก สะใภ้ จึงเห็นได้ว่าการสร้างอัตลักษณ์ของผู้หญิงโดยสมเด็จพระ ยาดำรงราชานุภาพ เป็นส่วนหนึ่งของการเริ่มต้นกระบวนการเกิด “อุดม คติ” ครอบครัวเดี่ยวขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะในชนชั้นข้าราชการ

เมื่อทรงพระนิพนธ์ชีวประวัติ เพ็ญ ผลพันธิน สมเด็จพระ ยาดำรงราชานุภาพก็ทรงเน้นความเป็นภรรยาที่เสมอด้วยสหาย ของสามีเช่นเดียวกับกรณีท่านผู้หญิงเปลี่ยน ดังความว่า “เพ็ญนี้เป็น อย่างที่โบราณบัณฑิตย์เรียกว่า ‘สุชีภรรยา’ คือภรรยาอันเสมอด้วย สหายของสามี เห็นเอาใจใส่ต่อการงานช่วยเหลือจรรมาหฺนุวัติจำนงมา แต่อยู่ที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ”^{๒๙}

ที่น่าสนใจเป็นพิเศษก็คือ ความเป็นภรรยาที่ดีมิได้สิ้นสุดลงเมื่อ สามีถึงแก่กรรม เห็นได้ชัดในประวัติคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ซึ่งหลังจาก แต่งงานได้ ๑๔ ปี และ “มีความสุขทุกสถานอันสตรีจะพึงหวัง” สามี ก็ “เกิดมีอาการป่วยอยู่ไม่กี่วันถึงแก่กรรม ทั้งความทุกข์และความ ลำบากจู่มาถึงตัวคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์โดยทันที ราวกับว่าน้ำไหล หลากท่วมมารอบข้าง” แต่อย่างไรก็ตาม

...คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์นั้นแม้เมื่อสิ้นสามีแล้ว กิจการอันใดซึ่ง สามีได้เคยรับเป็นธุระมา เป็นต้นว่าดูแลจัดการเล่าเรียนของน้องๆ ในสกุลเทพหัสดินซึ่งยังย่อมนเยาว์ คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ก็เอาเป็นธุระ จัดการทำนุบำรุงเหมือนอย่างสามีได้เคยทำมา อีกประการ ๑ หน้าที่ อดอย่างใดของผู้เป็นภรรยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทจะพึงกระทำ ก็ยังคงกระทำต่อมาไม่ทอดทิ้งให้บกพร่อง ยกตัวอย่างดังเมื่อครั้งตั้งสภา

อุณาโลมแดง (อันเรียกว่า “สภาคาสาด” บัดนี้) ก็สมัครเข้าเป็นสมาชิก
แต่ชั้นแรก...^{๒๔}

และ

...แม้เมื่อคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์มอบกิจการอย่างอื่นแก่บุตรแล้ว
หน้าที่อันใดซึ่งภรรยาข้าราชการจะพึงสนองพระเดชพระคุณในพระ
ราชสำนักก็ดี จะพึงกระทำเพื่อความเคารพต่อท่านผู้มีพระคุณแก่
สามีและตัวเองมาแต่ก่อนก็ดี คุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ยังคงปฏิบัติอยู่เป็น
นิจมิได้ละเลยทอดทิ้ง เพราะฉะนั้นจึงอยู่ในผู้ซึ่งทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ยกย่อง...^{๒๕}

อนึ่ง ในสังคมชาวนาของไทย ผู้หญิงจะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด
ชิดกับญาติพี่น้องของฝ่ายตนมากกว่าฝ่ายสามี และการสืบทอดมรดก
ก็กระทำผ่านทางสายตระกูลของผู้หญิง แต่ในระดับของชนชั้นเจ้าและ
ข้าราชการนั้น ผู้หญิงในฐานะภรรยามีหน้าที่รักษาวงศ์สกุลของสามี เช่น
เมื่อ “เจ้าพระยาศรีวิชัยนรินทร์ถึงอสัญกรรมเมื่อพ.ศ. ๒๔๖๘ คุณ
หญิงเอี่ยมได้ปกครองบ้านเรือนและวงศ์ตระกูลต่อมา”

นอกจากความเป็นผู้หญิงไทยที่สามารถทำหน้าที่แม่และเมีย
ได้อย่างบริบูรณ์ดังกล่าวข้างต้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยัง
ทรงสร้าง “ความเป็นผู้หญิง” ด้วยการเชื่อมโยงเข้ากับหลักธรรมของ
พุทธศาสนา ซึ่งจะทำให้ผู้หญิงมีคุณสมบัติอันสมควรแก่การเป็นแม่
แม่สามี และภรรยาที่ดี และเป็นที่ยกย่องผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของสามีได้
นั่นคือเป็นธรรมจารีที่ได้รับการเคารพนับถือจากคนรอบข้าง

...เจ้าจอมมารดาทับทิมเลื่อมใสในพรหมวิหารธรรมสังวร
ความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นวิหารธรรมของท่านนั้น
พิเคราะห์ดูเหมือนจะมีในอุปนิสัยของท่านมาแต่เดิม จึงปรากฏว่า
เมื่อท่านอยู่ในวังหามีใครเกลียดชังไม่ ครั้นออกมานอกวังมีโอกาสได้
ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องๆ ก็เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระธรรมหมวด

พรหมวิหารจนถึงถือเป็นหลักในวัตรปฏิบัติของท่าน ข้านี้เองเป็นเหตุ
ให้มีคนเคารพนับถือท่านมากมาตลอดอายุ แม้จนเมื่อถึงอสัญกรรม
แล้ว...^{๓๐}

ประวัติเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ ก็เน้นคุณสมบัติของความเป็น
ผู้หญิงที่อิงกับหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ดังความว่า

...ตัวท่านก็เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ไหว้พระทำบุญ
ให้ท่านตามจารีตพระพุทธรูปศาสนิกชนเป็นนิจ... ท่านมีอุปนิสัยสงบ
เสถียรไม่ชอบวิวาทบาดทะเลาะกับผู้อื่น... คบใครก็ไม่เอาเปรียบผู้
อื่น มีแต่จะให้เป็น... ท่านเป็นผู้รู้ประมาณ...เป็นผู้ประสิทธิ์สิริมงคล
ต่างๆ ต่อมาท่านจึงสมบูรณ์ด้วยเกียรติยศและเป็นที่ยกย่องนับถือ
ของคนทั้งหลายมีผู้เลื่อมล่อมทราวมจนตลอดอายุ...^{๓๑}

พระนิพนธ์ "ประวัติคุณหญิงพลอย ประภากรวงศ์วรุฒิมักดี"
ก็ทรงบรรยายในทำนองเดียวกัน

...คุณหญิงพลอยอุทิศทรัพย์พยายามรักษาทรัพย์สมบัติเลี้ยงดู
บุตรธิดามาจนเติบโตใหญ่ได้ออกเรือนแลทำราชการสนองพระเดชพระ
คุณเป็นหลักแหล่งโดยลำพังตนแล้ว ก็ตั้งหน้าหาความสุขในทาง
ธรรมปฏิบัติ คือรักษาอุโบสถศีล เป็นต้น แลบำเพ็ญการกุศลอันเป็น
สาธารณประโยชน์ต่างๆ ตามกำลัง ได้สร้างวัดในเนื้อนาของตนที่
คลองรังสิตถวายเป็นพุทธบูชาแห่ง ๑ ทั้งอุทิศที่นาอีกส่วนหนึ่งถวาย
เป็นธรณีสงฆ์ด้วย นอกจากนี้ยังมีศรัทธาช่วยทำการปฏิสังขรณ์และ
ซ่อมถนนหนทางให้เป็นประโยชน์แก่มหาชนก็อีกหลายแห่ง อาศัย
วัตรจรรยาสัมมาปฏิบัติดังกล่าวมากอปรทั้งอัธยาศัยอันสุภาพ ซึ่งมีอยู่
ในตัวคุณหญิงพลอยเป็นปรกติ จึงเป็นที่นับถือชอบพอของบรรดา
ญาติมิตรทั้งปวงมาจนตลอดอายุ...^{๓๒}

ส่วนคุณหญิง ผลพันธิน "เป็นผู้เคารพต่อธรรม รักษาศีลไม่ขาด
วันอุโบสถ"^{๓๓}

จึงกล่าวได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างความเป็นผู้หญิงในชั้นผู้ดีให้ผูกพันกับครอบครัวในฐานะของมารดาและภรรยาที่ดูแลลูกและสามี เพื่อให้ลูกและสามีกลายเป็นข้าราชการที่ทำงานเพื่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมืองอย่างเต็มที่ และเมื่อหมดภาระจากลูกและสามีแล้ว ก็หันมา “ฟังเทศน์ ทำบุญ ให้ทาน”^{๓๔} ซึ่งลักษณะเหล่านี้ได้กลายเป็นอัตลักษณ์ของผู้หญิงไทยสืบมาอีกนาน เห็นได้ชัดในหนังสือที่ระลึกงานศพของผู้หญิงในสมัยหลัง ซึ่งล้วนแล้วแต่เขียนประวัติของผู้วายชนม์ตามแบบแผนที่พระองค์ทรงวางไว้ และในนวนิยายก็มักประณามผู้หญิงที่ “ฟังชาน” แบบผู้หญิงฝรั่งอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงมีส่วนอยู่มากในการทำให้ผู้หญิงไทยมีอัตลักษณ์ว่า **ตนคือคนที่ควรมีบทบาทอยู่เฉพาะในพื้นที่ครัวเรือน (Domestic space) การออกไปมีบทบาทในพื้นที่สาธารณะ (Public space) ฟังกระทำเมื่อบทบาทนั้นหนุนช่วยยี่ให้งานราชการของสามีประสบความสำเร็จ**

สำหรับความสัมพันธ์กับคนรอบข้างที่มีใช้สมาชิกของครอบครัว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มิได้ทรงเห็นว่าผู้หญิงควรมีความเป็นตัวของตัวเอง หากแต่ต้องระวังมิให้คนรังเกียจหรือเกลียดชัง ให้มีแต่คนชอบพอ เพราะความสุขของผู้หญิงเกิดจากความรู้สึกของคนเหล่านั้นด้วย ในประวัติของผู้หญิงที่ทรงพระนิพนธ์จึงทรงลงท้ายด้วยการกล่าวถึงความสุขอันเกิดจากการเป็นที่ได้รับความชอบพอหรือความนับถือจากคนรอบข้างอยู่เสมอ เช่น

...อีกประการหนึ่ง ว่าโดยส่วนผู้อื่น นับตั้งแต่เจ้านายข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตลอดจนบุคคลชั้นอื่นบรรดาที่ได้อุปการคุณเคยกันมา ก็ดูเหมือนจะมีแต่ผู้ชอบพอ ผิดกันแต่ชอบมากและน้อยตามความคุ้นเคย จะหาผู้ใดรังเกียจเกลียดชังคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์หาไม่ ทั้งนี้ก็เป็นธรรมดา เพราะคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์รักษาวัตรปฏิบัติสม่ำเสมอ

เป็นต้นว่าสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและ
เจ้านายมาแต่ก่อนอย่างไร และเคยมอบมอบนับถือหรือขอบพ้อท่านผู้
อื่นมาอย่างไร ก็คงประพฤติเช่นนั้นต่อมาแม้ในเวลาเมื่อสูงอายุแล้ว
ตามโอกาสและกำลังซึ่งสามารถทำได้ มิให้บกพร่องหรือแปลกเปลี่ยน
เป็นอย่างอื่น...^{๓๕}

ดังนั้นผู้หญิงจึงต้องมองตนเองในฐานะที่เป็นผู้มีพันธกิจต่อ
ผู้อื่น ซึ่งหมายถึงการที่ต้องลืมนพันธกิจที่พึงมีต่อชีวิตของตนเองโดยตรง
ตลอดไป นอกจากนี้ผู้หญิงยังไม่ควรเสี่ยงลงทุนทำธุรกิจด้วย ซึ่งแม้
จะไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระยาตำราญภาพทรงระบุนเรื่องนี้
ไว้โดยตรงในทีใด แต่ในประวัติคุณหญิงเลื่อนฤทธิ เทพหัสดิน ณ
อยุธยา ทรงบรรยายถึงความล้มเหลวในการลงทุนทำธุรกิจและผลร้าย
ที่ได้รับโดยละเอียด พร้อมกับทรงแสดงให้เห็นว่าคุณหญิงเลื่อนฤทธิ
หลุดพ้นจากความลำบากมาได้ก็เพราะได้รับการช่วยเหลือจากผู้ชาย
คือบุตรชายคนใหญ่ และได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย^{๓๖}

ประวัติของผู้หญิงที่สมเด็จพระยาตำราญภาพทรง
พระนิพนธ์ ดูเหมือนจะมีแต่นางล้อม เหมชะญาติ เพียงผู้เดียวที่
ประสบความสำเร็จในการทำธุรกิจ

...สามารถอำนวยความสะดวกค้าขายเป็นห้างใหญ่ยิ่งอันหนึ่งในประ
เทศนี้โดยลำพัง เป็นต้นว่าอำนวยความสะดวกโรงจักรสีข้าวถึง ๕ โรงในขณะ
เดียวกัน นอกจากนั้นยังอำนวยความสะดวกซื้อส่งสินค้าเข้าออกกับต่างประ
เทศอีกเป็นอันมาก จนมีชื่อเสียงเป็นพาณิชย์สำคัญในกรุงเทพฯ
คนหนึ่ง...^{๓๗}

กรณีนางล้อม เหมชะญาติที่ประสบความสำเร็จในการทำธุรกิจ
นี้ สมเด็จพระยาตำราญภาพทรงแสดงให้เห็นในประวัติให้เห็น
โดยนัยยะว่า เป็นเพราะนางล้อมเกิดมาในสกุลเจ้าสัวมาหัว และยัง

ได้แต่งงานเป็นภรรยาของเจ้าสัวเฮียบหยู อีกทั้งมีอุปนิสัยติดกับสตรี
ดังความว่า

...นางล้อม เหมชะญาติ เป็นธิดาเจ้าสัวม้าหัว และได้แต่งงาน
เป็นภรรยาเจ้าสัวเฮียบหยู ซึ่งเป็นเศรษฐีด้วยประกอบการค้าขายทั้ง
สองสกุล ได้ยินว่าตั้งแต่เยาว์มา นางล้อมฯ มีอุปนิสัยติดกับสตรี
สามัญที่ชอบเรียนวิชาอย่างผู้ชาย เป็นต้นว่าอุตสาห์เรียนหนังสือจีน
จนรู้พอทำการได้ และเอาใจใส่ศึกษาพาณิชยกรรมเข้าใจมาตั้งแต่
ก่อนแต่งงาน ครั้นแต่งงานแล้วก็ช่วยค้าขายทั้งในห้างของบิดาและ
ห้างของสามี และประกอบการค้าขายเป็นส่วนของตนเองต่างหากด้วย
เหมือนกับผู้ชายคนหนึ่ง เมื่อบิดาและสามีล่วงลับไปแล้ว นางล้อม
เหมชะญาติ จึงสามารถอำนวยการค้าขายเป็นห้างใหญ่ยิ่งอันหนึ่งใน
ประเทศนี้โดยลำพัง...”

ผู้หญิงที่ประสบความสำเร็จในด้านใดด้านหนึ่ง เช่นนางล้อม
เหมชะญาตินี้ สมเด็จพระยาตำรางราชานุภาพทรงถือว่า “เหมือน
กับผู้ชายคนหนึ่ง” กล่าวได้ว่าความสำเร็จที่สำคัญของผู้หญิงนั้นอยู่ที่
“ทำอะไรสู่ผู้ชายได้” เป็นการตอกย้ำการรับรู้เดิมว่าผู้หญิงตามธรรมดา
ย่อมด้อยกว่าผู้ชายเสมอ เช่น

...มีพระราชกุมารีบางพระองค์ซึ่งทรงสามารถ โดยมีพระอุป
นิสัยในทางวรรณคดี ถึงได้รับการยกย่องของคนทั้งหลาย ว่าอาจแต่ง
โคลงฉันท์กาพย์กลอนดีถึงกวีที่เป็นชาย พระราชกุมารีซึ่งทรงพระ
เกียรติดังนี้มีน้อยพระองค์...”

และ

...ในรัชกาลที่ ๓ มีพระองค์เจ้าบุตรี...ซึ่งนับถือกันว่าทรง
สามารถแต่งบทกลอนสู่กวีผู้ชายได้... มาถึงพระราชธิดาในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯซึ่งได้รับ
ความนิมยยอมทั่วกันหมด พระองค์ทรงเชี่ยวชาญวรรณคดีและเป็นกวี

แต่งดีสู้ผู้ชายได้...^{๔๐}

อัตลักษณ์ผู้หญิงที่โดยปรกติมีความสามารถในเชิงสร้างสรรค์ ด้อยกว่าผู้ชาย มีน้อยรายที่ “ทรงพระเกียรติ” จากการ “สู้ผู้ชายได้” เช่นที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุกาพย์ทรงพระนิพนธ์ไว้นี้ เข้าใจว่าเป็นความรับรู้ร่วมกันในกลุ่มชนชั้นสูงในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีการผูกขาดอำนาจทางการเมืองไว้ในมือของผู้ชาย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุกาพย์ได้ทรงเปลี่ยนความรับรู้เกี่ยวกับผู้หญิง เพียงแต่ได้ตอกย้ำความรู้อย่างกล่าวให้มีพลังทางความคิดเพิ่มขึ้นด้วยพระนิพนธ์ของพระองค์เท่านั้น อย่างไรก็ตามเนื่องจากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุกาพย์เป็นที่เชื่อถือและเป็นที่ยอมรับอ่านในสมัยหลัง ทำให้อัตลักษณ์ผู้หญิงที่ปรากฏในพระนิพนธ์มีอิทธิพลต่อสังคมไทยสืบต่อมาอีกนาน

สำหรับบทบาทของผู้หญิงในการเป็นผู้สืบทอดวัฒนธรรม ซึ่งเป็นบทบาทอันสำคัญยิ่งของผู้หญิงในวัฒนธรรมไทย^{๔๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุกาพย์ได้ทรงให้ความสำคัญแต่อย่างใด ความรู้ของฝ่ายในที่ทรงเล่าไว้ในหนังสือต่างๆ นอกจากจะเป็นความรู้สำหรับทำให้ “ครัวเรือน” เป็นที่สุขสบายแล้ว ก็เป็นความรู้สำหรับสอนเจ้านายทั้งหญิงและชายที่เยาว์พระชันษาให้อ่านออกเขียนได้ และให้มีกิริยามารยาทเหมาะสมกับสถานภาพและกาลเทศะเท่านั้น

ส่วนบทบาทของผู้หญิงในการสร้างสรรค์ทางศิลปวัฒนธรรมใหม่ๆ ขึ้นมา ก็ได้รับการมองข้ามไป เช่น เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุกาพย์ทรงพระนิพนธ์ “คำอธิบาย” หนังสือเรื่องนางนพมาศ หรือตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งตัวเอกเป็นผู้หญิงที่ประสบความสำเร็จอย่างสูงในการสร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมจากปณิธานที่ว่า “ข้าน้อยผู้ชื่อนางนพมาศ จะตั้งใจทำกิจการให้มีชื่อเสียงปรากฏอยู่ในแผ่นดินให้จงได้”^{๔๒} พระองค์ก็มีได้ทรงกล่าวถึงประเด็นนี้ไว้เลย กลับทรงให้

ความสำคัญแก่อนึ่งสือเรื่องนึ่งในแ่งที่ว่ เป็นหนังสือที่“พระบาทสมเด็จ
พระนึ่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระนิพนธ์แทรกไว้ตอน ๑ เปรียบเทียบ
กิริยาอาการของข้าราชการฝ่ายในเป็นเชิงบริภาษ”^{๑๓} พระนิพนธ์ “คำ
อธิบาย” หนังสือเรื่องนางนพมาศ จึงไม่เพียงแต่ละเลยที่จะทำให้ผู้อ่าน
มองเห็นศักยภาพในเชิงสร้างสรรค์ทางศิลปวัฒนธรรมของผู้หญิง
เท่านั้น ยังทำให้ผู้อ่านมุ่งที่จะรับรู้ความบกพร่องในด้านต่างๆ ของผู้หญิง
จนกระทั่งถูกพระมหากษัตริย์ทรง “บริภาษ” อีกด้วย

เหตุที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพรวมทั้งปัญญาชน
พระองค์อื่นๆของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่ทรงเน้นความสำคัญ
ของผู้หญิงในฐานะผู้สืบทอดวัฒนธรรมไทย เข้าใจว่าเป็นเพราะวัฒน
ธรรมของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นวัฒนธรรมของผู้ชาย ที่เกื้อ
หนุนให้ผู้ชายมีอำนาจทางการเมืองการปกครอง ดังจะเห็นได้ว่าทั้ง
วัฒนธรรมในราชสำนัก วัฒนธรรมในระบบราชการ และวัฒนธรรม
ของคณะสงฆ์ ล้วนแต่เป็นวัฒนธรรมของผู้ชาย การปรับเปลี่ยนทาง
วัฒนธรรมของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นำโดยผู้ชาย เป็นการปรับ
เปลี่ยนที่เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนที่จะเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมา
เสียอีก และการปรับเปลี่ยนนี้ดำเนินไปอย่างเข้มข้นในรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้นำพระองค์
หนึ่งในการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมดังกล่าว และทรงยกย่องบทบาท
ในฐานะผู้นำทางวัฒนธรรมของสมเด็จพระราชบิดาและสมเด็จพระ
เชษฐาธิราชเป็นอย่างสูง ดังนั้น พระองค์จึงทรงเห็นความสำคัญของ
ผู้ชายในฐานะผู้สืบทอดวัฒนธรรมไทยอย่างเต็มที่

อนึ่งการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของรัฐสมบูรณาญาสิทธิ
ราชย์เป็นผลมาจากการเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาผสมผสาน
กับวัฒนธรรมไทยส่วนที่ชนชั้นสูงเห็นว่ามีค่าสำคัญ วัฒนธรรม

ตะวันตกที่ชนชั้นสูงเลือกรับเข้ามานี้เป็นารรับโดยอาศัยการอ่านหนังสือและหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษ การพบปะสมาคมกับชาวตะวันตกทั้งในและนอกประเทศ ตลอดจนการเดินทางไปศึกษาในยุโรปโดยตรง ดังนั้นจึงเห็นได้ชัดอยู่แล้ว ว่าผู้นำในการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมโดยการนำวัฒนธรรมตะวันตกมา “ประสานประโยชน์” กับวัฒนธรรมไทยก็คือผู้ชายนั่นเอง ผู้หญิงในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นได้แต่เพียงผู้สืบทอดบางส่วนของวัฒนธรรมในราชสำนักที่จรรโลงโครงสร้างอำนาจที่ผู้ชายเป็นใหญ่ และรับวัฒนธรรมตะวันตกเฉพาะส่วนที่ไม่ลดทอนหรือกระทบต่ออำนาจของผู้ชาย แต่ช่วยเสริมส่งสถานภาพและอำนาจของผู้ชายให้โดดเด่นขึ้นทั้งในสายตาของชาวสยามและชาวต่างประเทศ เช่นผู้หญิงในฐานะภรรยาและลูกสาวที่มีความรู้ในการจัดงานเลี้ยง มารยาทในการสมาคม และการแต่งกายแบบฝรั่ง เป็นต้น

อัตลักษณ์ผู้หญิงที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีบทบาทสำคัญในการสร้างขึ้น จึงทำให้ผู้หญิงหมดศักยภาพที่จะเป็นผู้นำทั้งทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมไปพร้อมกัน และเป็นเช่นนั้นสืบมาจนถึงปัจจุบัน

เชิงอรรถ บท ๙

- ๑ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. ชีวิตและงานของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. หน้า ๗๔.
- ๒ เรื่องเดียวกัน.
- ๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐.
- ๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐.
- ๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.
- ๖ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. พระหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น. ที่ ๑๙๘ ณ ที่พักนครสวรรค์ ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- ๗ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล “ความเห็นเรื่องการศึกษา” หน้า ๓๙.
- ๘ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. พระหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น. ที่ ๑๙๘ ทรงพระนิพนธ์ ณ ที่พักเมืองนครสวรรค์ ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- ๙ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. พระหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น. ที่ ๑๙๘ ทรงพระนิพนธ์ ณ ที่พักเมืองนครสวรรค์ ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑.
- ๑๐ สุเนตร ชุตินทรานนท์. “ขัตติยานารีแห่งราชอาณาจักรสยามและพุกามประเทศ : สถานะ บทบาท และความสำคัญ”, รัฐศาสตร์สาร. ๒๓, ๑ (๒๕๔๕), หน้า ๑-๒๔.
- ๑๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓-๑๔.
- ๑๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗-๘.
- ๑๓ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล “ความเห็นเรื่องการศึกษา”, หน้า ๒๕-๒๖.
- ๑๔ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. “คุณพุ่ม”, ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๗๖-๓๘๒.
- ๑๕ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. “ประวัติคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา”, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : ชมรมดำรงวิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๒๖๔.
- ๑๖ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. “ประวัติคุณหญิงเอี่ยมศรีวิชัยนรินทร์”, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒. หน้า ๑๕๖.

- ๑๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗-๑๕๘.
- ๑๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘-๑๕๙.
- ๑๙ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "ประวัติคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา", คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒. หน้า ๒๖๘.
- ๒๐ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เจ้าจอมมารดาทับทิม", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๗๑.
- ๒๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๒.
- ๒๒ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เพ็ง ผลพันธ์", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๘๗.
- ๒๓ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เจ้าจอมมารดาทับทิม", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๖๕.
- ๒๔ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "ตำนานการเกณฑ์ทหาร", ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓. หน้า ๒๘.
- ๒๕ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. หน้า ๑๗-๑๘.
- ๒๖ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เจ้าพระยาภาสกรวงศ์", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๒๒๗.
- ๒๗ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เพ็ง ผลพันธ์", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๘๗.
- ๒๘ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "ประวัติคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา", คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒. หน้า ๒๖๖.
- ๒๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๗.
- ๓๐ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เจ้าจอมมารดาทับทิม", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๗๒.
- ๓๑ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เจ้าคุณพระประยูรวงศ์" พระสนมเอก. (กรุงเทพฯ : ชมรมดำรงวิทยา, ๒๕๒๔), หน้า ๖๖-๖๘.
- ๓๒ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "คุณหญิงพลอยประกายรวงศ์ วรวิมลภักดี", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๘๖.
- ๓๓ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เพ็ง ผลพันธ์", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๘๗.
- ๓๔ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "เจ้าจอมมารดาทับทิม", ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๖๗.
- ๓๕ สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. "ประวัติคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา", คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒. หน้า ๒๖๘-๒๖๙.

- ๓๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๖-๒๖๗.
- ๓๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ. “ประวัตินางล้อม เหมชะญาตี”, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒. หน้า ๒๘๖.
- ๓๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๕-๒๘๖.
- ๓๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ. “สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครเทวี”, ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๒๒๐.
- ๔๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๑.
- ๔๑ โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์. “แม่พลอยสายเดี่ยว”, นิธิ เอียวศรีวงศ์ ว่าด้วยเพศ ความคิด ตัวตน และอคติทางเพศ ผู้หญิง เกย์ เพศศึกษา และกามารมณ์. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๓๓-๓๗.
- ๔๒ ไม่มีนางนพมาศ ไม่มีลอยกระทงสมัยสุโขทัย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๓๙), หน้า ๗๒.
- ๔๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ. “คำนำ”, ไม่มีนางนพมาศ ไม่มีลอยกระทงสมัยสุโขทัย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๓๙).

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ
หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดหอพระสมุดวชิรญาณ และพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเรียโรเงินจากพ่อค้าชาวจีนมาปรับปรุง

การสร้างอัตลักษณ์ พ่อค้าและชาวจีน

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพทรงส่งเสริมการค้าอย่างเต็มที่เนื่องจากรัฐบาลต้องการรายได้จากภาษีอากร ประกอบกับทรงเป็นนักคิดและนักปกครองที่ทรงยึดหลักการประสานประโยชน์ ทำให้ทรงเลือกที่จะเน้นแง่ดีของพ่อค้า ทั้งเพื่อให้ข้าราชการรับรู้ ซึ่งจะทำให้ข้าราชการพยายามแสวงหาความร่วมมือจากชาวจีนเพื่อประโยชน์ของบ้านเมือง และเพื่อให้ชาวจีนไม่รู้สึกว่าเขาได้รับความเกลียดชังหรือความเหยียดหยามจากผู้ปกครองรัฐไทย จะได้ทำมาหากินหรือประกอบธุรกิจที่ทำรายได้ให้แก่รัฐบาล ช่วยคิดและดำเนินการด้านสุขาภิบาลในหัวเมือง เพื่อให้หัวเมืองมีสาธารณูปโภคที่จำเป็น ซึ่งนอกจากจะแสดงถึงความมีอารยธรรมของเมืองไทยแล้ว ยังเป็นประโยชน์โดยตรงต่อการทำมาหากินของราษฎร และทำให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้นด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ราชานุภาพ

เสด็จตรวจราชการเมืองชลบุรีและฉะเชิงเทรา ทรงพระนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพื่อตีพิมพ์เผยแพร่ให้ข้าราชการในสมัยนั้นได้อ่าน ทรงพระนิพนธ์ตอนหนึ่งว่า

...การโยธาต่างๆ ที่ได้กล่าวมานี้ จะทำได้โดยไม่ต้องเปลือง
ทุนรอนก็มากน้อย ถึงบางอย่างจะต้องลงทุน เช่น ซ่อมสะพานหลวง
เป็นต้น จะหาเงินในพื้นที่เมืองช่วยอุดหนุนในเมืองชลบุรีนี้ก็หาไม่
ยากนัก ด้วยพวกพ่อค้าที่เป็นคนบริบูรณ์มีมาก คนพวกนี้มักจะมีใจ
ศรัทธาช่วยทำการที่เป็นสาธารณประโยชน์โดยไม่เสียดายทรัพย์...^๑

ความคิดที่จะให้พ่อค้าช่วยเหลือรัฐบาลในเรื่องสาธารณูปโภค
เช่นนี้มีได้เป็นของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเพียงพระองค์
เดียว แต่เป็นนโยบายของรัฐในสมัยรัชกาลที่ ๕ เนื่องจากรัฐต้องการ
นางบประมาณไปใช้ในเรื่องอื่น จึงหวังเรียกรายได้จากพ่อค้ามาใช้ใน
เรื่องการจัดสร้างและดูแลการสาธารณูปโภคต่างๆ ดังปรากฏในพระราช
หัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาเทเวศ
วงศ์วิวัฒน์ ความว่า

...ในการประชุมเทศาภิบาลปีนี้ ได้ส่งกรมหมื่นดำรงให้ปรึกษา
จัดการสุขาภิบาลหัวเมือง คล้ายลักษณะมิวนิซิเปอล กล่าวคือให้มี
การเลือกพ่อค้าเป็นที่ปรึกษาแลเก็บเงินค่ารักษาถนนค่าตามไฟ แต่
ให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองเป็นหัวหน้าในที่ประชุม จัดเป็นมิวนิซิเปอล
หลวง ถ้าหากว่าที่ประชุมเช่นนี้ตั้งขึ้นได้ทุกๆ เมือง เหนือว่าจะมีผู้ทำ
การให้เป็นประโยชน์ทั่วไป...^๒

ในกรณีของพ่อค้าจีน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงรับรู้ปัญหาการเคลื่อนไหวของชาวจีนที่เชื่อกันว่าเป็นอันตรายต่อ
บ้านเมืองเช่นเดียวกับชนชั้นนำทั่วไปในเวลานั้น เช่นใน พ.ศ. ๒๔๕๔
ขณะทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีรายงานจากสารวัตรโรง
พักจักรวรรดิ ลงวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๔๕๔ มีใจความสำคัญว่า

ชาวจีนได้เข้าเป็นสมาชิกเก๊กเหม็งถึง ๑๓,๐๐๐ คน แต่ละคนต้องเสียค่าสมาชิกเพื่อส่งเงินไปบำรุงประเทศจีนคนละ ๒๐๐ บาท ถ้าขาดส่งไม่มีเงินอาจเสียน้อยกว่านี้ แต่เบื้องต้นต้องเสียคนละ ๕ บาท เพื่อสมัครเป็นสมาชิก พ่อค้าใหญ่ในกรุงเทพฯเกือบทั้งหมดสนับสนุนพวกเก๊กเหม็ง และคนจีนในกรุงเทพฯแปดในสิบเป็นพวกเก๊กเหม็ง เว้นแต่บรรดาลูกจีนเท่านั้น หัวหน้าสำคัญมี ๒ คนคือ ยี่กอลฮง และ เซียวฮุดเล็ง^๓

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ นี้มีหลักฐานว่าชาวจีนส่งเงินกลับประเทศจีนทั้งทางโพยก๊วน การฝาก และการนำติดตัวกลับไป เป็นเงินทั้งสิ้นปีละ ๑๔,๔๐๐,๐๐๐ เหรียญ คิดเป็นเงินไทย ๑๖,๕๕๑,๗๒๔ บาท ๑๓ สตางค์ จำนวนเงินมากจนรัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะต้องจำกัดเงินที่จะรั่วไหลออกนอกประเทศในอนาคต^๔

การส่งเงินกลับประเทศของชาวจีนมีมากขึ้นเรื่อยๆ ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ ชาวจีนส่งเงินกลับประเทศประมาณ ๑๖๐ ล้านบาท หรือเฉลี่ยปีละ ๒๖.๖ ล้านบาท แนวโน้มการส่งเงินของชาวจีนกลับประเทศมากยิ่งขึ้นเมื่อจีนและญี่ปุ่นเกิดสงครามกัน การส่งเงินกลับประเทศของชาวจีนนี้สร้างความหนักใจให้ทั้งรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัฐบาลคณะราษฎรเนื่องจากประเทศไทยกำลังอยู่ในสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำอย่างหนักเฉพาะในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ปีเดียวปรากฏว่าชาวจีนส่งเงินกลับประเทศถึง ๕๐ ล้านเหรียญ หรือ ๓๗ ล้านบาท (เปรียบเทียบกับงบประมาณของประเทศสยามใน พ.ศ.๒๔๗๓ งบประมาณในการป้องกันประเทศ งบประมาณสำหรับราชสำนัก และงบประมาณด้านการศึกษา รวมกันเป็นเงินเพียง ๓๒.๐๓ ล้านบาท และใน พ.ศ. ๒๔๗๔ งบประมาณทั้งสามด้านดังกล่าวเป็นเงินเพียง ๓๓.๘๔ ล้านบาท ซึ่งน้อยกว่าจำนวนเงินที่ชาวจีนส่งกลับประเทศหลายล้านบาท)^๕ ทำให้รัฐบาลต้องออก

กฎหมายเพื่อควบคุมธนาคารและร้านโพงก๊วนที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจ
การโอนเงินออกนอกประเทศ”

นอกจากนี้ยังปรากฏว่าใน ปี พ.ศ. ๒๔๗๐-๒๔๗๑ เป็นปีที่
มีชาวจีนอพยพเข้าประเทศสูงสุดด้วย คือมีจำนวนถึง ๑,๕๕๖,๐๐๐
คน” แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชดำริ
ว่า“คนจีนมีประโยชน์ในสยามอย่างมาก” แต่ก็ทรงพระวิตกด้วย
ปัญหาว่า “ในสมัยก่อนชาวจีนแต่งงานกับสตรีสยามและกลายเป็น
พลเมืองสยามที่ดี ทว่านับตั้งแต่การปฏิบัติของคนจีนเป็นต้นมา
ก็เปลี่ยนแปลงไป ขณะนี้ชาวจีนนำภรรยาจากเมืองจีนและตั้งใจ
คงความเป็นจีนไว้ ...และความคิดใหม่ๆ ในจีนที่แทรกซึมเข้ามา
ก็เป็นอันตรายที่ซ่อนเร้น”๔ นอกจากนี้ชนชั้นนายยังรับรู้ชาวจีนเป็น
ต้นเหตุของปัญหาการลดลงของรายได้รัฐและปัญหาความยากจนของ
ชาวนาในสยาม”

นายเกรแฮม (W. A. Graham) ซึ่งเขียนเรื่อง Siam ตีพิมพ์ใน
พ.ศ. ๒๔๖๗ (ซึ่งชนชั้นนำไทยน่าจะได้อ่าน) ได้บรรยายความสัมพันธ์
ระหว่างพ่อค้าในเมืองหลวงและพ่อค้าคนกลางในชนบทในธุรกิจข้าว
มีความตอนหนึ่งว่า

การเคลื่อนย้ายข้าวจากท้องนาไปยังโรงสีไม่มีปัญหาเลย
เพราะมีกองทัพพ่อค้าคนกลางซื้อข้าวจากชาวนามาขายให้โรงสี ผู้ที่
ประกอบอาชีพนี้จะทำงานหนัก รอบคอบ และหลักแหลมในเชิงธุรกิจ
ดังนั้นข้าวจึงอยู่ในมือของชาวจีนทั้งหมด ความไม่ระมัดระวังและ
ความยากจนของชาวนา มักบีบบังคับให้ชาวนาต้องขายผลผลิตทันที
หลังจากเก็บเกี่ยวแล้ว ตลาดจึงอยู่ในมือพ่อค้าคนกลาง ซึ่งจะกำหนด
ราคาที่จะซื้อในราคาที่จะทำให้พ่อค้าคนกลางได้กำไรอย่างมาก และ
เมื่อเข้ามาถึงกรุงเทพฯ พ่อค้าคนกลางก็จะทำให้ราคาข้าวสูงขึ้น

พ่อค้าคนกลางเหล่านี้จะเสียภาษีการค้าน้อยมาก และโอนราย

ได้เกือบทั้งหมดกลับไปยังบ้านเกิดเมืองนอนในประเทศจีน พฤติกรรมของพ่อค้าคนกลางนี้ทางฝ่ายรัฐบาลไม่ค่อยพอใจนัก เช่นเดียวกับเจ้าของโรงสีก็พยายามรวมตัวกันต่อต้านพ่อค้าข้าวเปลือกเหล่านี้...^{๑๐}

ในรัชกาลที่ ๗ พระยาประสิทธิศิลปการ ซึ่งเป็นกรรมการคนหนึ่งในคณะกรรมการแก้ไขวิกฤตการณ์ข้าว ได้กล่าวว่าพ่อค้าผู้ซื้อข้าวในชนบทนั้นเป็นจีนร้อยละ ๕๕ พวกนี้มีความรู้ในมาตราวัดชั่งตวงเป็นอย่างดีและมีทุนอย่างเพียงพอ มีความฉลาดและไหวพริบในการเลือกใช้พาหนะเพื่อใช้เป็นประโยชน์แก่การค้าของตน เมื่อรัฐบาลสร้างการรถไฟ พ่อค้ากลุ่มนี้ก็รวบรวมเอาประโยชน์เสียทันที จึงเป็นการได้เปรียบชานาอยู่ตอนหนึ่งแล้ว และถ้าเป็นผู้ออกทุนให้ชานาด้วยแล้ว การเอาไรต์เอาเปรียบชานาก็ยิ่งทวีขึ้น แต่บุคคลเหล่านี้มีจำนวนมากมาย จึงเป็นการแย่งกันซื้อข้าวอยู่ในตัว ราคาข้าวจึงไม่ตกต่ำเสียทีเดียว พระยาประสิทธิศิลปการได้จำแนกพ่อค้าคนกลางผู้ซื้อข้าวเปลือกในชนบทดังนี้

...ผู้ซื้อข้าวเปลือกนั้นแบ่งออกเป็น ๒ จำพวกคือ พ่อค้าจรและพ่อค้าประจำ พ่อค้าประจำเป็นดึกเตเตอร์ในเรื่องราคานั้นอย่างหนึ่งกับเป็นเจ้าของตลาดนั้นอีกอย่างหนึ่ง ถ้าพ่อค้าจรผู้ใดบังอาจมาแย่งซื้อข้าวก็ดี หรือมาขึ้นราคาข้าวให้กับชานาก็ดี พ่อค้าจรนั้นก็จจะระวังตัวระวังเรือ หรือระวังพาหนะอื่นๆ ให้จงหนัก ไม่ซ้าก็จะถูกทำร้าย^{๑๑}

ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ นาย เอ. อาร์. มัลคอล์ม (Mr. A.R. Malcolm) ซึ่งเป็นผู้จัดการทั่วไปของบริษัทบอร์เนียว (The Borneo Company) กล่าวว่า การเพิ่มขึ้นของโรงสีต่างจังหวัด ทำให้ข้าวเปลือกส่งมาสียังกรุงเทพฯ น้อยลง โรงสีข้าวในกรุงเทพฯ จึงไม่มีข้าวจำนวนมากพอที่จะคัดเกรดให้ได้ข้าวที่ดีพอสำหรับการส่งออก คุณภาพข้าวที่ส่งออกจึงต่ำกว่ามาตรฐานที่ตลาดต่างประเทศต้องการ เขากล่าวย้ำว่าโรงสีในต่างจังหวัดนี้เป็นผู้ดูดซับผลผลิตส่วนใหญ่ แต่เป็นโรงสีขนาดเล็ก เมื่อทำการสีข้าว

จะได้ข้าวสารที่มีคุณภาพไม่ดีพอที่จะส่งออก เจ้าของโรงสีในกรุงเทพฯ ไม่ร่ำรวย และไม่มีอำนาจในระบบการค้าข้าวเหมือนสมัยก่อนอีกแล้ว จึงไม่มีเงินทุนพอที่จะปรับปรุงเครื่องจักรเพื่อให้สีข้าวได้ดีตามมาตรฐานในอดีตเจ้าของโรงสีในกรุงเทพฯ สามารถซื้อข้าวจากชนบทได้โดยตรง และในบางครั้งยังให้ชาวนากู้ยืมอีกด้วย แต่ในปัจจุบันการซื้อข้าวต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง และพ่อค้าเหล่านี้เป็นผู้เอารัดเอาเปรียบผู้ผลิตคือ ชาวนาอย่างมาก เพราะเป็นผู้ออกเงินให้ชาวนากู้ยืมไปลงทุน^{๒๒}

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ นายเจ.อี. อิงแลนด์ (Mr. J.E. England) ผู้จัดการฝ่ายข้าวและกระสอบของบริษัทแองโกลสยาม (Anglo Siam Corporation, Ltd.) ได้เสนอรายงานว่าพ่อค้าข้าวเปลือกชาวจีนหรือที่เรียกว่าพ่อค้าคนกลาง เป็นเสมือนหนามที่ทิ่มอยู่ในเนื้อของทั้งชาวนาและเจ้าของโรงสี คนกลางเหล่านี้เป็นเสมือนนายหน้าของโรงสีที่จะควบคุมราคาข้าวเปลือก และเป็นผู้สร้างความเสียหายให้กับชาวนาที่ไม่รู้ว่าราคาข้าวเปลือกของตนเองที่แท้จริงราคาเท่าไร และโรงสีก็ได้รับความเสียหายจากการบังคับให้ซื้อ ข้อเสนอแนะของนาย เจ. อี. อิงแลนด์ ก็คือต้องกำจัดพ่อค้าคนกลางชาวจีนเหล่านี้ออกไป เขากล่าวไว้ในรายงานต่อรัฐบาลด้วยว่า ในอดีตเจ้าของโรงสีเคยให้ชาวนากู้ยืมเงินด้วยดอกเบี้ยที่แพงโดยเฉพาะในพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวพันธุ์ดี ทำให้โรงสีมีข้าวที่ดีสำหรับส่งออกได้ แต่ต่อมานายทุนเงินกู้ได้เกิดขึ้นมากมายในชนบท ทำให้ชาวนามีหนี้สินกับนายทุนเหล่านี้มาก ซึ่งรัฐบาลได้ใช้วิธีสหกรณ์เข้าไปแก้ไขแต่ก็ไม่ได้ผล^{๒๓}

ในความเป็นจริง สมเด็จพระยามกุฎราชกุมารฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแบ่งแยกคนจีนออกจากคนไทย ในกรณีที่บริษัทของชาวจีนประสบปัญหาทางเศรษฐกิจพระองค์ทรงมีพระดำริว่ารัฐบาลไม่ควรช่วยเหลือ ดังนั้นบริษัทหมิ่นแซ่ซึ่งประสบปัญหาทางการเงินเนื่องจากไม่สามารถแข่งขันกับบริษัทไม้ขีดไฟของสวีเดนได้ หนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง

ฉบับวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ แสดงความเห็นว่ารัฐบาลควรให้ความช่วยเหลือแก่บริษัทนี้ โดยยกความเป็นคนในบังคับของสยามและการมีสัญชาติไทยของกรรมการบริษัท ตลอดจนผลดีที่จะตกแก่พลเมืองไทยและเมืองไทยมาเป็นเหตุผล

บริษัทนี้แม้จะได้ให้ชื่อยี่ห้อเป็นภาษาจีน และคณะกรรมการส่วนมากเป็นคนจีน แต่ก็เป็นบริษัทที่ตั้งขึ้นในเมืองไทย คณะกรรมการล้วนแต่เป็นบุคคลในบังคับสยาม ทั้งผู้ถือหุ้นส่วนใหญ่ของบริษัทก็เป็นผู้มีสัญชาติไทยมากกว่าครึ่งจำนวน ยิ่งไปกว่านั้น โรงงานของบริษัทนี้เป็นแอ่งกลางสำหรับพลเมืองไทยได้มีช่องทางทำมาหากินและหาไฟฟ้า แม้เพียงเพิ่งเริ่มงานก็ยังสามารถถึง ๔,๐๐๐ คนเศษ กับสินค้าของบริษัทคือไม้ขีดไฟยังได้ออกจำหน่ายในเมืองไทย ถ้าจะนิ่งดูตายเสียปล่อยให้แข่งกับสินค้าของต่างประเทศโดยลำพัง ก็น่าจะต้องประสบความลำบากถึงเลิกล้ม... จึงถึงเวลาแล้วที่รัฐบาลเราจะช่วยเหลือค่าจูน และนอกจากจะเพิ่มภาษีขาเข้าขึ้นอีกแล้ว ก็น่าพิจารณาในปัญหาที่ว่า จะควรออกเงินสับไซด์ช่วย โดยมีข้อไขและกำหนดปีด้วยหรือไม่...^{๑๔}

แต่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าบริษัทมินแซนี้จะนับว่าเป็นอุตสาหกรรมแห่งชาติ (national industry) ไม่ได้ เพราะพวกกรรมการเป็นชาติจีน ทุนก็เป็นของพวกจีน คนทำงานก็เป็นพวกจีนโดยมาก ดังนั้นจึงไม่เป็นการสมควรที่พระคลังข้างที่จะให้ความช่วยเหลือด้วยการถือหุ้นของบริษัทนี้^{๑๕}

นอกจากนี้รัฐบาลยังประสบปัญหาจากการที่ชาวจีนจำนวนมากสมัครเข้าเป็นคนในบังคับของชาติตะวันตก ซึ่งทำให้ได้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต เมื่อมีการทำผิดกฎหมายเกิดขึ้นไม่ว่าในเรื่องใด รัฐบาลก็ต้องดำเนินการอย่างระมัดระวังเนื่องจากเกรงว่าจะเกิดความขัดแย้ง

กับมหาอำนาจตะวันตกจนลูกหลานไปสู่การยึดเมืองไทยเป็นอาณานิคม แม้แต่การเก็บภาษีโรงงานจากชาวจีน รัฐบาลก็ประสบปัญหาว่าชาวจีนที่เป็นคนในบังคับชาติตะวันตกมักหาทางเลี่ยงภาษี^{๑๖}

อย่างไรก็ตาม ตลอดสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมณี ได้ทรงเห็นด้วยกับการสร้างภาพคนจีนให้เป็น “คนอื่น” ที่เป็นอันตรายต่อบ้านเมือง โดยเฉพาะในระดับที่ทำให้จีนเป็น “ยิวแห่งบูรพาทิศ” ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสนอไว้ ตรงกันข้าม ทรงสร้างอัตลักษณ์จีนโดยเน้นความสามัคคีต่อราชการและเน้นเฉพาะส่วนดีของชาวจีนตลอดมาตามหลักความฉลาดในการประสานประโยชน์ของพระองค์

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมณี เสด็จตรวจราชการเมืองฉะเชิงเทรา ทรงพระนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันเพื่อพิมพ์เผยแพร่ มีความตอนหนึ่งว่า

...พวกกรรมการจีนและจีนผู้ดีในเมืองฉะเชิงเทรา ได้ออกเงินช่วยราชการรวมเงิน ๗๐ ชั่ง ได้สร้างที่ว่าการเมืองขึ้นไว้ด้วยเงินนั้น ในการผูกปี้คราวนี้แลจีนผู้ดีได้เรียรายกัน จะขอทำที่ว่าการเมืองถวายเป็นอีกหลังหนึ่ง เรียรายเงิน ๖๕๓๘ บาท เพื่อจะสร้างเรือไปถวายไว้สำหรับใช้ราชการเมืองฉะเชิงเทราลำ ๑ แลชำระราชการกับราษฎรได้เรียรายกันอีกส่วน ๑ เป็นเงิน ๗๐๐ บาท เพื่อจะแต่งถนนในระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับบ้านใหม่ให้เรียบร้อย ที่เมืองฉะเชิงเทรานี้กรรมการจีนแลพ่อค้าจีนมีความสามัคคีต่อราชการมาก...^{๑๗}

การเรียรายเงินจากชาวจีนเพื่อใช้ในกิจการที่รัฐไม่มียงบประมาณ เป็นวิธีที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมณี ทรงใช้อยู่เสมอ เช่น ในการปรับปรุงวังหน้าเพื่อเป็นพิพิธภัณฑสถานใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ทรงเชิญพ่อค้าฝรั่ง แยก และจีน มารับประทานน้ำชาและตรัสกับพ่อค้าเหล่านั้นว่า

...ในหลวงประทานที่วังหน้านี้ให้ฉันจัดเป็นพิพิธภัณฑ์ของชาติ
จะไปขอเงินคลังเขาก็คงไม่ให้ ฉันก็แก่งทุกที กลัวจะไม่ได้ทำ...แล้ว
ก็นึกถึงพวกท่านว่าท่านอยู่ในเมืองไทยมาช้านาน คงจะยินดีที่จะช่วย
ที่จะเห็นความเจริญของเมืองไทย...^{๑๔}

ซึ่งปรากฏว่าพระองค์ทรงได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี ความ
พยายามที่จะให้ชาวจีนช่วยเหลือในกิจการต่างๆ นี้ ทำให้พระองค์ทรง
เน้นการประสานประโยชน์กับชาวจีนอย่างมาก และทรงสร้างอัตลักษณ์
จีนเพื่อบรรลุมิตรภาพประสงค์ดังกล่าว

ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมโรงเรียนจีน เข้าใจว่า
ทรงดำเนินพระบรมราโชบายเกี่ยวกับจีนภายใต้การถวายคำแนะนำของ
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระดำรัสของพระองค์สะท้อน
ความมุ่งหมายที่จะประสานประโยชน์และลบล้างความบาดหมางใจที่
เคยรู้สึกต่อกันอันเนื่องมาจากนโยบายต่อต้านจีนในรัชกาลที่ ๖ ดังนี้

... อันที่จริงไทยกับจีนนั้น ต้องถือว่าเป็นชาติที่เป็นพี่น้องกัน
โดยแท้ นอกจากนี้เลือดไทยกับจีนได้ผสมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว
จนต้องนับว่าแยกไม่ออก ข้าราชการชั้นสูงๆ ที่เคยรับราชการหรือรับ
ราชการอยู่ในเวลานี้ ที่เปนนเชื้อจีนก็มีอยู่เป็นอันมาก แม้ตัวข้าพเจ้า
เองก็มีเลือดจีนปนอยู่ด้วย โดยเหตุเหล่านี้ไทยและจีนจึงได้อยู่ด้วยกัน
ได้อย่างสนิทสนมกลมเกลียวมาช้านาน ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์
อะไรยิ่งไปกว่าที่จะขอให้มีความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีน ให้เป็นไป
โดยสนิทสนมเหมือนอย่างที่แล้วมานี้ให้คงอยู่เช่นนี้ตลอดไป ข้าพ
เจ้าหวังว่าท่านทั้งหลายจะมีความเห็นพ้องกับข้าพเจ้า และจะตั้งใจสั่ง
สอนบุตรหลานให้มีความรู้สึกเช่นนั้น ในโรงเรียนของท่าน ท่านย่อม
สั่งสอนให้นักเรียนรักประเทศจีนอันเป็นของธรรมดาและของควร
แต่นอกจากที่จะสอนให้รักประเทศจีน ข้าพเจ้ายังหวังว่าท่านจะสอน

ให้รักเมืองไทยด้วย เพราะท่านทั้งหลายได้มาตั้งเคหสถาน อาศัยอยู่
ประเทศสยาม ได้รับความคุ้มครองร่มเย็นเป็นอย่างดีจากรัฐบาลสยาม
มีสิทธิทุกอย่างเหมือนคนไทย ได้รับความสุขสบายมั่งคั่งสมบูรณ์ใน
ประเทศสยาม เพราะฉะนั้นความมั่นคงของรัฐบาลสยามและประเทศ
สยาม ย่อมเป็นสิ่งที่ท่านพึงประสงค์...^{๑๔}

เป็นไปได้อย่างมากว่า พระราชดำรัสนี้ร่างโดยสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพ เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่
หัวเสด็จเลียบมณฑลภูเก็ต พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๒ สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพก็ทรงเป็นผู้ร่างพระราชดำรัสตอบพ่อค้าจีน ซึ่งมี
เนื้อความคล้ายคลึงกัน ดังความต่อไปนี้

จีนกับไทยที่จริงเหมือนกับเป็นญาติกัน ด้วยร่วมศาสนาแล
มีจารีตประเพณีคล้ายคลึงกัน แม้จะภาษาที่อาจศึกษาให้เข้าใจกันแล
กันได้ง่ายกว่าภาษาอื่นโดยมาก หรือถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่งก็เพราะ
ชนชาติไทยกับจีนไม่มีเหตุที่จะรังเกียจกันมาแต่โบราณ จีนที่เข้ามา
อยู่ในประเทศสยามจึงเข้ากับไทยได้สนิทสนม จนถึงร่วมสมพงษ์มี
วงศ์วารเป็นไทยอยู่ในประเทศสยามเป็นอันมาก แลที่ไปเป็นจีนอยู่ใน
ประเทศจีนก็มีไม่น้อย ยังอีกประการหนึ่งเป็นด้วยจีนที่เข้ามาอยู่
ในประเทศสยามมีเจตนาดีต่อประเทศนี้ เป็นต้นว่าประพฤติดันตาม
พระราชกำหนดกฎหมายและเคารพต่อรัฐบาลของบ้านเมือง ทั้งช่วย
บำรุงให้เจริญโภคทรัพย์ แลมีความรักดีต่อราชการเนื่องนี้จ ชื่อนี้
เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณทรงยกย่องพวกจีนให้
ได้รับประโยชน์เหมือนกับไทยหมดทุกอย่าง เป็นประเพณีสืบมาจน
ปัจจุบันนี้ พวกจีนที่อยู่ในประเทศสยามโดยมาก ยกตัวอย่างดังเช่น
พวกท่านทั้งหลายก็ยังรักษาความชอบชิดสนิทสนมกับไทย แลน้ำใจ
เจตนาดีต่อประเทศสยามอยู่อย่างเดิมมิได้ผันแปร ส่วนตัวเราก็ชอบ
จีนแลปรารถนาจะรักษาประเพณีอันดีซึ่งมีมาแต่โบราณไว้ให้ถาวร

สืบไป...^{๒๐}

พระราชดำรัสในคราวเสด็จเยี่ยมโรงเรียนจีนเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือที่ระลึกในงานปลงศพ นายเซียวชองอ้วน ศรีบุญเรือง ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๗๑ ซึ่งสมเด็จพระยากรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์คำนำให้ด้วย ในพระนิพนธ์ คำนำนี้ทรงเน้นคุณสมบัติของนายเซียวชองอ้วน ศรีบุญเรือง เพื่อเป็น อุตลักษณ์ของชาวจีนที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์จะให้คนจีนรับรู้ และยึดไว้เป็นอุตลักษณ์ของชาวจีนทั่วไปในเมืองไทย (โดยเฉพาะชาวจีนฐานะดี ?) ดังความว่า

.... คุณสมบัติของนายชองอ้วน ศรีบุญเรือง เป็นผู้ที่มีอัธยาศัยซื่อตรงและโอบอ้อมอารี มีมิตรสหายผู้ชอบพอกว้างขวาง นับตั้งแต่เป็นผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเมตตากรุณา มาแลเจ้านายก็โปรดปรานแทบทุกพระองค์ แม้ในบุคคลชั้นที่เป็นข้าราชการ ขุนนาง พ่อค้า ตลอดจนราษฎรที่รู้จักแล้วก็เห็นมีแต่ผู้ชอบ ทว่ามีผู้ซึ่งนายชองอ้วนไม่ ได้ยินแต่คำสรรเสริญกันว่าเป็นคนซื่อและโอบเอื้อเฟื้อแก่ผู้อื่นมิได้เลือกหน้า...^{๒๑}

อุตลักษณ์จีนดังกล่าวข้างต้นจะส่งผลให้ชาวจีนในประเทศไทย สยามเป็นกลุ่มคนที่ไม่มียันตรายต่อคนไทยและรัฐไทย ตรงกันข้าม กลับจะเป็นกลุ่มคนที่คอยช่วยเหลือคนอื่น ๆ และเป็นกลุ่มคนที่คอยรับความเมตตากรุณาและความโปรดปรานจากชนชั้นนำของไทย

อย่างไรก็ตาม เมื่อสมเด็จพระยากรมพระยาดำรงราชานุภาพทรง พ้นจากงานราชการหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ทรงเสนอภาพลักษณ์อีกด้านหนึ่งของชาวจีน คือเน้น "อุปนิสัยฉลาดในการหาทรัพย์สินยิ่งกว่าไทย" เข้าใจว่าเป็นเพราะช่วงหลังจากปี พ.ศ. ๒๔๗๕ นี้พระองค์ไม่ทรงอยู่ในฐานะผู้นำของรัฐที่จะต้องหาทางทำให้ ชาวจีนรู้สึกว่าได้ได้รับความอุปถัมภ์บำรุงจากรัฐบาล ซึ่งไม่จำต้อง

อาศัยอำนาจฝรั่งหรือเป็นตัวเหยียเพื่อให้ได้รับความคุ้มครองอีกต่อไป นอกจากนี้การคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกในช่วงนี้ก็ไม่รุนแรง และปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็เริ่มหมดไปแล้ว นอกจากนี้รัฐไทยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาชาวจีนในทางเศรษฐกิจมากนักเพราะได้มีการยกเลิกอากรฝิ่น บ่อนเบี้ย และหวยเรียบร้อยแล้ว เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระวิตกในปัญหาการครอบงำทางเศรษฐกิจของชาวจีน จึงได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ เพื่อทรงเสนอภาพชาวจีนที่หาทรัพย์สินโดยใช้อุปนิสัยกดขี่บีบบังคับราษฎรและเอาเปรียบรัฐบาล เช่นใน “ประวัติเจ้าพระยายมราช” มีความตอนหนึ่งว่า

...พระยาฤทธิรงค์รณเจต (สุข ชูโต)...ได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนแต่แรกตั้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ไปสังเกตเห็นก่อนว่าวิธีเก็บภาษีอากรที่รัฐบาลให้มีผู้ประมูลกันเป็นเจ้าภาษีนายอากรไปเก็บเป็นปีๆ นั้นไม่ดี ทั้งได้เงินหลวงน้อยกว่าที่ควรจะได้ และไม่เป็นยุติธรรมแก่ราษฎร เพราะเจ้าภาษีนายอากร(อันเป็นจีนแทบทั้งนั้น) รับประมูลไปเพื่อแสวงหากำไรอย่างเดียว ใครได้อำนาจออกไปก็บีบบังคับเก็บภาษีอากรสุดแต่ให้ได้กำไร แต่ก่อนสิ้นปีมักใช้อุบายบีบบังคับและเก็บเกินพิกัดอัตรา...^{๒๒}

แม้ว่าข้อความข้างต้นจะเน้นข้อเสียของระบบเจ้าภาษีนายอากรเป็นสำคัญ แต่ก็เน้น “การแสวงหากำไรอย่างเดียว” ของเจ้าภาษีนายอากร “อันเป็นจีนแทบทั้งนั้น” อยู่ด้วย

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นความเป็นคนอื่น (The Other) ของชาวจีน ด้วยการชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างชาวจีนกับชาวไทย และการที่ชาวจีน “มิได้รู้สึกว่าเป็นชาวเมืองไทย” ไว้ดังนี้

...ประเทศสยามนี้จีนย่อมนิยมกันแต่ไรมารู้ว่าเป็นที่หาทรัพย์สิน

ได้ง่าย ทั้งรัฐบาลและชาวเมืองก็ไม่รังเกียจจีน...ก็ธรรมดาชนชาติจีนนั้นย่อมมีอุปนิสัยฉลาดในการหาทรัพย์สินยิ่งกว่าไทย หรือจะว่าฉลาดในการนี้ยิ่งกว่ามนุษย์ชาติอื่นๆ หหมดก็ว่าได้ จีนที่เข้ามาอยู่เป็นชาวสยามจึงมักได้เป็นคฤหบดีหรือแม้อย่างต่ำก็สามารถทำมาหากินเป็นอิสระแก่ตนได้โดยมาก พวกจีนที่เข้ามาใหม่ยังไม่รู้เบาะแสแลชนบธรรมเนียมบ้านเมืองก็อาศัยหากินกับพวกจีนเก่า จึงมีจีนทั้งสองอยู่ด้วยกันทุกตำบลที่จีนตั้งทำมาหากิน ทั้งที่ในกรุงและหัวเมือง เป็นเช่นนี้มาแต่โบราณ

...จีนฉลาดในกระบวนแสวงหาทรัพย์สิน รู้จักคิดต้นทุน
กำไรดีกว่าไทย...

...จีนที่มายังประเทศนี้ โดยมากเป็นแต่มุ่งหมายมาหากิน มิได้รู้สึกตัวว่าเป็นชาวเมืองไทย ได้เปรียบแก่ตนทางไหนก็ไปทางนั้น อาจจะเกิดนิยมไปแอบอิงอาศัยอำนาจฝรั่ง หรือเข้าเป็นพวกตัวเหี้ย เป็นความลำบากแก่รัฐบาลทั้ง ๒ อย่าง ดูเหมือนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จะได้ลงเนื้อเห็นเป็นยุติว่าควรดำเนินตามทางพระบรมราชาบายของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือทำนุบำรุงพวกจีนทั้งปวง อันเป็นหมู่มากให้รู้สึกว่าได้รับความอุปถัมภ์บำรุงของรัฐบาล ไม่จำเป็นต้องอาศัยอำนาจฝรั่งหรือเป็นตัวเหี้ย...^{๒๓}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงพระวิตกของพระองค์ในเรื่องเกี่ยวกับจีนที่ประสบความสำเร็จในการทำ “ของดีๆ” ขึ้นมากมาย ในขณะที่ไทยมัก “ไม่ทำยังยืน” ในลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี เมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม ๒๔๘๐ เพื่อขอบพระทัยสำหรับคุณสมบัติที่ได้โปรดประทานมาให้พระองค์

...คุณนั้นฝีมือทำเรียบร้อยดีมาก ข้าพระพุทธเจ้าอยากชมว่าในสมัยนี้มีของดีๆ ที่ควรชมเกิดขึ้นหลายอย่าง ว่าอะเพาะที่ได้เห็นแก่ตา เช่นคุณที่โปรดประทานมาเป็นต้น กับเครื่องถมผ้าลายสำหรับนุ่ง ของ

กินที่ใส่ขวดใส่กระป๋อง มีผู้ส่งมาให้ข้าพระพุทธเจ้าก็เปนของคิดใหม่ แลที่นี้กวิตกอยู่แต่ ๒ ข้อตามที่ได้สังเกตมาคือ ข้อ ๑ มักเปนของเจ๊กทำ ข้อ ๒ ถ้าเปนของไทยทำมักเล็กเสียมไม่ทำยังยืน...^{๒๔}

จะเห็นได้ว่าในลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์นี้ทรงเรียกจีนว่า “เจ๊ก” อันเป็นคำเรียกซึ่งมีนัยยะของการดูถูกอยู่ด้วย เพราะทรงใช้คำนี้ในลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์เท่านั้น ไม่ปรากฏว่าทรงใช้ในการสื่อสารกับสาธารณชนแต่อย่างใด และเป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า แม้แต่ปัญญาชนที่เน้นหลักการประสานประโยชน์อย่างสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ยังทรงสร้าง “ความเป็นจีน” ที่เป็น “คนอื่น” เพียงแต่ว่าเมื่อเปรียบเทียบกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและหลวงวิจิตรวาทการแล้ว ภาพลักษณ์ชาวจีนที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างขึ้นมีความเป็นผู้น้อยกว่าอย่างเทียบกันไม่ได้ ทั้งนี้เพราะมิได้ทรงละทิ้งหลักการประสานประโยชน์แต่อย่างใด

เชิงอรรถ บท ๑๐

๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตตรวจราชการเมืองชลบุรี, เมืองฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙", จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗. หน้า ๗๐.

๒ หจข. ร.๕ เรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาเทเวศวงษ์วิวัฒน์ ลงวันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘.

๓ หจข. ร.๖ น.๔.๗ /๒๘ พวกเก๊กเหม็งประชุมแสดงความยินดี เมื่อวันปีใหม่.

๔ สุชาติ ตันตสุรฤกษ์. โปยก๊วน : การส่งเงินกลับประเทศโดยชาวจีนโพ้นทะเลในประเทศไทย. (กรุงเทพฯ : สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๔๗-๔๘ .

๕ James C. Ingram. *Economic Change in Thailand Since 1850-1970*. p.192.

๖ Ibid., p. 72-73.

๗ พรรณี บัวเล็ก. ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. (กรุงเทพฯ : พันธกิจ, ๒๕๔๕), หน้า ๒๐๙.

๘ เบนจามิน เอ. บัทสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. แปลโดย พรรณงาม เก้าธรรมสาร, สดใส ชันติวรพงศ์, ศศิธร รัชนี้ ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์), ภาคผนวก ข.

๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

๑๐ W.A.Graham, *Siam*. (London : Alexander Marning Limited The Delta Mare, 1924). อ้างใน พรรณี บัวเล็ก. ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. หน้า ๑๗๓-๑๗๔.

๑๑ หจข. ร.๗ ค.๗/๑ รายงานสินค้าเข้า-ออก อ้างใน พรรณี บัวเล็ก ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

๑๒ หจข. กส.๑๕.๒/๓๑ สภาเผยแพร่พาณิชย์ ข่าวนั่งหนังสือพิมพ์ Daily Mail on 19th Friday December 1930.

๑๓ หจช. กค.๐๓๐๑.๑.๓๗/๖๕ Economic Council อ้างใน พรรณี บัวเล็ก. ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. หน้า ๑๗๐.

๑๔ หนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง ๒๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๒ อ้างใน พรรณี บัวเล็ก. ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. หน้า ๓๘๕.

๑๕ หจช. ร.๗ รล.๒๐/๑๑๒๕ ฎีกากรรมการบริษัทมินแช จำกัด (พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๓).

๑๖ หจช. ร.๕ ม.๒ /๑๑ เรื่องรายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ๙ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐.

๑๗ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร. จดหมายรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจราชการเมืองชลบุรี, เมืองฉะเชิงเทรา, เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙.

๑๘ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. ชีวิตและงานของสมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร. หน้า ๔๗.

๑๙ รวมใจความพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมโรงเรียนจีนเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ พิมพ์ในงานปลงศพ นายเขียวของอ้วน ศรีบุญเรือง ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๗๑.

๒๐ สบ.๒.๒๘/๒๔ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกมหาดไทย ร่างพระราชดำรัสตอบพ่อค้าจีนคราวพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลภูเก็ต พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๒.

๒๑ สบ.๒.๔๗/๑๑๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี งานปลงศพ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๗๑ เรื่องคำนำหนังสือแจกงานศพ นายเขียวของอ้วน ศรีบุญเรือง.

๒๒ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร. ประวัติเจ้าพระยามรราชพิมพ์ครั้งที่ ๔. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๔๔๓, ๔๔๖, ๔๕๑.

๒๓ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร. “เหตุการณ์ซึ่งต้องระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕”, ใน ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระยามกุฎราชกุมารศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : แพร์พิทยา, ๒๕๑๖).

๒๔ หจช. สบ.๒.๕๓/๑๗๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สาส์นพระญาติวงศ์ สมเด็จพระศรีสุริยราชบรมราชเทวี (สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา) พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ลงวันที่ ๒๓ มกราคม ๒๔๘๐.

Bangkok. Bridge at Sampeng.

ลำเพ็ญย่านการค้าสำคัญของชาวจีน ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ

บทสรุป

ความยิ่งใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาญาณ เป็นที่รับรู้ในสังคมไทยในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ทำให้การปฏิรูปการปกครองประสบความสำเร็จ และทรงเป็นพระบิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ไทยที่ทำให้การเขียนประวัติศาสตร์ไทยมีลักษณะของศาสตร์สมัยใหม่ ที่มีความเป็นเหตุเป็นผลและมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่น่าเชื่อถือรับรอง แต่พื้นฐานพระตำริที่อยู่เบื้องหลังพระนิพนธ์ พระตำริส และการดำเนินนโยบายทางการเมืองการปกครองของพระองค์ ยังไม่เป็นที่เข้าใจอย่างชัดเจนและกว้างขวาง

งานวิจัยนี้จึงพยายามนำเสนอพระตำริและบทบาทของพระองค์ในการสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และอัตลักษณ์ของคน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทย ซึ่งนอกจากจะช่วยให้เข้าใจพระตำริที่แฝงเร้นอย่างละเอียดละไมในพระนิพนธ์ พระตำริส และการ

ดำเนินนโยบายต่างๆ เช่น นโยบายในการปกครอง และนโยบายทางการศึกษา ชัดเจนขึ้นแล้ว ยังช่วยให้เข้าใจอัตลักษณ์สังคมและวัฒนธรรมไทยในสมัยหลัง ซึ่งได้รับอิทธิพลอย่างมากจากอัตลักษณ์“เมืองไทย” และอัตลักษณ์ของคนในชนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิยามไว้ด้วย

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประสูติในรัชกาลที่ ๔ เมื่อการศึกษาแผนใหม่ยังไม่เริ่มต้นในประเทศไทย และพระองค์ไม่ทรงมีโอกาสเสด็จไปศึกษาในประเทศยุโรปเหมือนเจ้านายหลายพระองค์ในรัชกาลที่ ๕ พระราชบิดาเสด็จสวรรคตตั้งแต่พระองค์มีพระชนมายุเพียง ๗ พรรษา หลังจากนั้นก็มีได้ทรงได้รับความเอาใจใส่จากเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่เหมือนเช่นเคย แต่ก็เป็นที่โอกาสที่พระองค์จะทรงเรียนรู้เรื่องต่างๆ ด้วยพระองค์เองตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงโปรดการซักถามเรื่องราวต่างๆ จากผู้รู้อยู่เสมอ เช่นจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานำรานุรักษ์ เป็นต้น ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับครูชาวอังกฤษด้วยความใฝ่ใจเป็นพิเศษจนใช้การได้ดีทั้งการพูด การอ่าน และการเขียน จึงทรงเรียนรู้ศิลปวิทยาการที่มีอยู่ในภาษาอังกฤษอย่างกว้างขวางด้วยพระองค์เอง เมื่อทรงเข้ารับราชการก็ทรงเรียนรู้จากการทำงานร่วมกับสมเด็จฯ พระเชษฐาธิราชเป็นเวลานานเกือบสี่สิบปี โดยที่ทรงรับผิดชอบงานสำคัญหลายด้าน เช่นการปกครอง การจัดการศึกษา การจัดการทรัพยากรในมณฑลต่างๆ ฯลฯ ต่อมาทรงเป็นผู้บริหารหอพระสมุดวชิรญาณซึ่งทำให้ทรงมีโอกาสเรียนรู้จากหนังสืออย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกระตือรือร้น

ในการเรียนรู้อย่างยิ่ง เพราะทรงตระหนักว่า “วิชาความรู้ย่อมเกิดขึ้นใหม่และเจริญขึ้นเสมอ”^๑ พระองค์จึงทรงพยายามเรียนรู้เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เพื่อจะทรงสามารถ “คิดการให้ตลอด” พระองค์ทรงตระหนักด้วยว่ามีมุมมองหลายแบบ ซึ่งทำให้แลเห็นสิ่งต่างๆ ไม่เหมือนกัน ทรงถือว่าพระองค์เองทรงมอง “จากมุมมองแบบสยาม” (Siamese viewpoint)^๒ แต่ก็ เป็นมุมมองแบบสยามที่ได้ทรงหล่อหลอมขึ้นด้วยพระองค์เองจากการเรียนรู้อย่างกว้างขวาง ทั้งจากโลกตะวันออกและโลกตะวันตกอยู่ตลอดเวลา

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพได้ทรงใช้ความรู้ที่ทรงมีอยู่อย่างลึกซึ้งและกว้างขวาง “สติปัญญาที่จะคาดคิดเห็นการให้ตลอด” และ “มุมมองแบบสยาม” ในการสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และอัตลักษณ์ของคน “จีน” ต่างๆ ในเมืองไทย เป็นที่แน่นอนว่าพระองค์ทรงมุ่งที่จะจรรโลงโครงสร้างของรัฐที่คนมีสถานภาพและอำนาจลดหลั่นกันเป็นลำดับชั้นตามชาติกำเนิด และเป็นรัฐที่มีการกำหนดสถานภาพ อำนาจ และหน้าที่ของผู้หญิงและผู้ชายให้แตกต่างกัน โดยที่ทุกคนมุ่งทำหน้าที่ตามสถานะของตนเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม ซึ่งไม่แตกต่างไปจากปัญญาชนภาครัฐอีกหลายพระองค์และหลายท่าน อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพได้ทรงเสนอพระดำริที่มีความละเอียดอ่อนและมีความซับซ้อนของพระองค์เอง ซึ่งแตกต่างจากปัญญาชนอื่นๆ อย่างมีนัยสำคัญ เพื่อจะบรรลุจุดมุ่งหมายทางการเมือง ในการจรรโลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้มีความมั่นคงสถาพร ซึ่งจะทำให้พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีสามารถเป็นผู้นำในการรักษาอิสรภาพของบ้านเมือง และทำให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตลอดไป

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพได้ทรงสร้าง ความ

รู้เกี่ยวกับอดีตขึ้นมาใหม่เป็นอันมาก เพื่อให้เป็นตัวอย่างรูปธรรมของ “หลักการ” ในการจัดการกับปัญหาอย่างถูกต้องเหมาะสมในปัจจุบันและอนาคต หลังจากทรงแสดงตัวอย่างรูปธรรมนั้นไว้ในพระนิพนธ์และพระตำริศต่างๆ อย่างกว้างขวางและต่อเนื่องเป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๓๐ ปี ก็ได้ทรงสรุปรวบยอดหลักการดังกล่าวไว้ในพระปาฐกถา **ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ** ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยทรงเรียกหลักการนั้นว่า “คุณธรรมของชนชาติไทย” หรือ “อุปนิสัยของชนชาติไทย” เสมือนเป็นลักษณะเฉพาะของชนชาติไทยเท่านั้น ได้แก่ความจงรักภักดีในอิสรภาพของชาติ ความปราศจากวิหิงสา และความฉลาดในการประสานประโยชน์ นั่นเอง

ในพระปาฐกถา **ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ** สมเด็จพระยาตำริศราชานุภาพทรงเน้นว่า คุณธรรม ๒ ประการแรกมีอยู่ในชนชาติไทยทุกชั้น ตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงไปจนถึงราษฎร แต่คุณธรรมข้อ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” นั้น ทรงแสดงให้เห็นด้วยพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์จำนวนมาก ว่าเป็น “พระคุณธรรม” ของพระมหากษัตริย์ ที่ทำให้ทรงประสบความสำเร็จในการแก้ปัญหาและการสร้างความเจริญรุ่งเรืองแก่บ้านเมือง แม้กระนั้นก็ได้ทรงชี้ให้เห็นว่าในระดับของประชาชนทั่วไปนั้น “ถ้าผู้ที่ได้ไปยงนานาประเทศรู้จักสังเกตความดีความชั่วที่ได้ไปเห็น แล้วคิดประกอบความประพฤติของตน เพื่อจะละหลีกความชั่วเช่นนั้นๆ อย่าให้มี พยายามแสวงหาแต่ความดีที่ได้เห็นตัวอย่าง ก็จะเป็นประโยชน์แก่ตนตลอดไปไม่มีที่สุด”^๓ ซึ่งแสดงว่าคนไทยทั่วไปก็สามารถที่จะมีความฉลาดในการประสานประโยชน์เช่นกัน แต่ในระดับประเทศนั้นจะต้องมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำในการ

ประธานประโยชน์ จึงจะประสบความสำเร็จในการแก้ปัญหา และสร้างความเจริญให้แก่เมืองไทย ดังที่พระมหากษัตริย์ในอดีต รวมทั้งพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ได้ทรงเป็นผู้นำในการ ประธานประโยชน์มาแล้ว

นอกจากจะทรงเสนอหลักการที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพยังได้ทรงเสนอจินตภาพ “เมืองไทย” และคนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยอีกหลายมิติภายใต้ กรอบความคิดหลักนี้ เพื่อที่จะทรงจรรโลงระบอบสมบูรณาญา สิทธิราชย์ให้มั่นคง เช่น ในเงื่อนไขแวดล้อมที่มีการเรียกร้อง “ดิโมกราซี” แบบตะวันตก และมีความขัดแย้งระหว่างชนชั้น และชนชาติเพิ่มสูงขึ้นเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และการอพยพเข้ามาอย่างมากมายและรวดเร็วของชาวจีน สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงทำให้เกิดการรับรู้ และ สำนึกว่า เมืองไทยเคยมีความเจริญรุ่งเรืองมาเนิ่นนานแต่โบราณ กาล แม้จะเคยประสบปัญหาต่างๆ ถึงขั้นสูญเสียดีชีภาพ แต่ ในที่สุดก็แก้ปัญหาต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ก็เพราะระบบของ ไทยมิได้บกพร่อง ความล้มเหลวที่เกิดขึ้นในบางครั้งเป็นปัญหา อันเกิดจากตัวบุคคล ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองเป็น ครั้งคราวก็เป็นการ “เบียดเบียน” หรือ “แก่งแย่ง” ระหว่าง บุคคล หมายเป็นความขัดแย้งที่รุนแรงระหว่างชนชั้นหรือชนชาติ ไม่ เมืองไทยและชนชาติไทยภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ จึงดำรงอยู่และเป็นใหญ่มาได้เป็นเวลานาน โดยอาศัยคุณธรรม หรืออุปนิสัยทั้ง ๓ ประการข้างต้น ที่ทำให้สามารถแก้ไขปัญ หาและป้องกันมิให้เกิดความขัดแย้งที่รุนแรงขึ้นในบ้านเมือง พร้อมกับทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองเป็นผลดีต่อกันทุกชั้น และทุกชนชาติตลอดมา

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจราชานุภาพทรงชำระ และทรงพระนิพนธ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเน้นว่าเมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีได้แก้ไขปัญหาสำคัญๆ รวมทั้งภัยสงครามที่คุกคามอิสรภาพของชนชาติไทยอย่างมีประสิทธิภาพ และยังได้สร้างความเจริญแก่บ้านเมืองในด้านต่างๆ พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีพระองค์แรกทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และทรงรักษาอิสรภาพของบ้านเมืองไว้ได้จากการรุกรานของพม่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรักษาอิสรภาพจากมหาอำนาจตะวันตก และพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ได้ทรงสร้างความเจริญแก่บ้านเมืองเป็นอเนกประการ รวมทั้งการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และการอุปถัมภ์ศาสนาอื่นๆ ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อจิตใจของคนและต่อการแสดงให้เห็นถึงความมีอิริยธรรมของชนชาติไทย ความสำเร็จเหล่านี้เกิดจากการที่พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทรงเป็นผู้นำแห่งคุณธรรมทั้ง ๓ ประการนั่นเอง

การที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจราชานุภาพทรงชำระ และทรงพระนิพนธ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยการแก้ไขเรื่องราวเกี่ยวกับสถานภาพและบทบาทของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในทุกรัฐกาล ทำให้เกิดการรับรู้ว่ามีประเทศไทยมีระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดเพียงพระองค์เดียวเป็นประเพณีในการปกครองมานานแล้ว เท่ากับเป็นการแสดงให้เห็นว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มิใช่เพิ่งเกิดขึ้นในกลางรัชกาลที่ ๕ และประเพณีการปกครองแบบนี้ได้ก่อให้เกิดผลดีแก่เมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ทุกรัฐกาลตลอดมา จึงยังคงเป็นระบอบการปกครองที่เหมาะสม

กับเมืองไทยทั้งในปัจจุบันและในอนาคต นับเป็นความพยายามที่จะตอบโต้กระแสการเรียกร้องให้เปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองของไทยไปเป็นระบอบรัฐธรรมนูญที่มีรัฐสภาซึ่งสมาชิกรัฐสภามาจากการเลือกตั้ง ที่เกิดขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงพยายาม “กำหนด” สถานภาพ บทบาท และหน้าที่ของคน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทย ผ่านพระนิพนธ์และพระปาฐกถาทางประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล ดायพระหัตถ์ส่วนพระองค์ จดหมายเหตุระยะทางเสด็จตรวจราชการหัวเมือง นโยบายทางการศึกษา ฯลฯ เพื่อให้กลายเป็นอัตลักษณ์ที่คนแต่ละชั้นรับรู้ตนเองและเป็นที่รับรู้ของคนชั้นอื่น ได้แก่ อัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ข้าราชการ ราษฎร ผู้หญิง พ่อค้า และพระสงฆ์ เพื่อให้คนแต่ละ “ชั้น” เหล่านี้ “ให้ทำการต่างกันตามความสามารถของบุคคลต่างชั้นต่างจำพวก เพื่อให้ได้ผลดีอย่างยิ่งแก่บ้านเมือง”^๔

การสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพยายามทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกลายเป็นพระมหากษัตริย์ในอุดมคติ นั่นคือทรงเป็น “สมเด็จพระปิยมหาราช” ซึ่งหมายถึงพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของคนทั้งหลายเนื่องจากทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของราษฎรและเพื่อราษฎร ทรงนิยามความหมายของพระราชกรณียกิจต่างๆ ให้เป็นเรื่องของการกระทำเพื่อเสรีภาพและความอยู่เย็นเป็นสุขของราษฎร เช่น การเลิกทาส การเลิกไพร่ การเสด็จประพาสต้น การปรับปรุงกฎหมาย และการศาล เป็นต้น เห็นได้ชัดว่าทรงมีจุดมุ่งหมายที่จะให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีอำนาจและความมั่นคงอันเกิดจากความรักของคนทั้งหลาย และให้คนทั้งหลายเห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ก็เป็น

“ของราษฎรและเพื่อราษฎร” อยู่แล้ว ไม่มีความจำเป็นใดๆ ที่จะต้องเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองอีกต่อไป

การสร้างอัตลักษณ์ของเจ้า สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพทรงประสบความสำเร็จอย่างมากในการเปลี่ยนอัตลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นพระราชบิดาของพระองค์และเป็นสมเด็จพระปู่ของเจ้าจำนวนมาก ทรงทำให้เกิดการรับรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฉลาดในการประสานประโยชน์อย่างยิ่ง มิได้ทรงถือทิวทัศน์ทรงเรียนรู้ภาษาอังกฤษจนมีความรู้ถึงขั้นที่สามารถตรวจข้อความในสนธิสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษได้ ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อบ้านเมือง ในรัชกาลของพระองค์เมืองไทยประสบความสำเร็จในการสร้างสัมพันธไมตรีกับฝรั่ง และทรงยกเลิกประเพณีหลายอย่างที่ฝรั่งดูหมิ่น ซึ่งช่วยให้ไทยรอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้น อย่างไรก็ตามสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพทรงระวังที่จะมิให้ชาวสยามรู้สึก ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดูหมิ่นความเป็นไทย จึงทรงชี้ให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นทรง

เปลี่ยนรัฐชาตินโยบายหันเข้าหาอารยธรรมฝรั่งบ้านเมืองจึงจะพ้นภัยอันตราย แต่การต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ที่ไม่เกี่ยวกับอารยธรรมของฝรั่ง แต่เป็นการสำคัญในขนบธรรมเนียมไทยก็มีมาก...เกิดแต่พระอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดทำการให้ถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่ทรงทำตามคตินี้ถือกันว่าเคยมาแต่โบราณอย่างไรต้องทำอย่างนั้นจึงจะเป็นการ ‘รักษาราชประเพณี’ ...ทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ไซ้จะโปรดเปลี่ยนแปลงอะไรๆ ให้เป็นอย่างใหม่ไปทั้งนั้นหามิได้...^๕

จินตภาพเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นนี้ มีผลต่ออัตลักษณ์ของเจ้าที่เป็นพระราชโอรส พระราชธิดา ตลอดจนพระญาติวงศ์ในสายตาของคนทั่วไป ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้เจ้าที่เป็นพระราชโอรสพระราชธิดาบังเกิดความภาคภูมิใจ และเกิดความมุ่งมั่นที่จะรักษาและเพิ่มพูนเกียรติยศของเจ้าให้สูงส่งยิ่งขึ้น ด้วยการทำหน้าที่ของเจ้าต่อบ้านเมืองให้สมบูรณ์ ซึ่งผลที่จะตามมาก็คือ การที่เจ้าสามารถรักษาอำนาจสูงสุดเด็ดขาดในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เอาไว้ได้อย่างมั่นคง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ปรมาธิบดี ทรงพยายามทำให้เจ้ารับรู้ว่าการเกิดมาเป็นเจ้าในราชวงศ์จักรีนี้ทำให้เจ้ามีพันธกิจหรือมีหน้าที่ติดตัวมาแต่เกิด คือหน้าที่ในการรับราชการและอุทิศตนเพื่อทำประโยชน์แก่บ้านเมือง

การสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการ เป็นเรื่องที่มีความสำคัญเป็นพิเศษในช่วงแรกของการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ขึ้นมา และมีความจำเป็นต้องสร้างวัฒนธรรมทางความคิดเพื่อเป็นแบบแผนสำหรับการปฏิบัติราชการและการมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ทั้งผู้ใหญ่ ผู้น้อย และผู้ที่มีฐานะเสมอกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีความสับสนเกิดขึ้นว่าใครเป็น “ผู้ใหญ่” และใครเป็น “ผู้น้อย” ระหว่างขุนนางเก่าที่มีประสบการณ์ในการทำงานราชการมานาน กับข้าราชการรุ่นใหม่ที่มีวุฒิต่ำกว่าแต่มีตำแหน่งราชการสูงกว่าเพราะมีความรู้แบบสมัยใหม่มากกว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ปรมาธิบดี ทรงกำหนดให้ผู้มีตำแหน่งสูงกว่าเป็นผู้ใหญ่ แต่มิได้ทรงเน้นให้ข้าราชการสำนึกว่าตนเป็นผู้มีอำนาจอันเกิดจากยศถาบรรดาศักดิ์ และตำแหน่งที่ได้รับ กลับทรงพยายามทำให้ข้าราชการสำนึกว่าอำนาจมาจากความสัมพันธ์ที่ดี จึงต้องให้ความอารีทั้งต่อผู้ใหญ่ ต่อผู้น้อย และต่อ

คนที่เสมอกัน ทรงเน้นว่า “ความนับถือของผู้น้อย หรือถ้าว่าอีกนัยหนึ่ง คือ ความที่ผู้น้อยเชื่อถือนั้น...คือตัวอำนาจในการปกครองบังคับบัญชาที่เดียว”^๖ และที่สำคัญที่สุดคือทรงพยายามทำให้ข้าราชการสำนึกว่าข้าราชการคือผู้ทำการของพระราชา จึงต้องอุทิศตนในการทำงานตามหน้าที่ ทั้งหน้าที่โดยตำแหน่งหน้าที่ต่อระบบราชการทั้งระบบ นอกจากนี้ยังต้องทำหน้าที่ในฐานะที่เป็นข้าแผ่นดินด้วย

การสร้างอัตลักษณ์ของราษฎร สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงมีส่วนอยู่ไม่น้อยในการทำให้ราษฎรยังคงอยู่ในฐานะของผู้มี “อัตภาพต่ำ” ซึ่งทำให้ราษฎรตกอยู่ในฐานะของผู้ที่ต้องพึ่งพารัฐจนหมดตัว อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ ๒๔๖๐ เป็นต้นมา สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพได้ทรงเน้นภาพของราษฎรที่มีส่วนร่วมในการต่อสู้เพื่ออิสรภาพของชาติ ดังปรากฏในพระนิพนธ์เกี่ยวกับชาวบ้านบางระจัน และเรื่องราวของทวยราษฎรที่ช่วยพนักงานปกครองทำนุบำรุงบ้านเมืองในเวลาสงบภัยและช่วยแก้ไขความทุกข์ยากในเวลายุคเข็ญ เมื่อครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้ราษฎรสำนึกในหน้าที่ของตน ที่ต้องเสียสละเพื่อบ้านเมืองในภาวะที่บ้านเมืองประสบภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจ มีความเต็มใจที่จะเสียสละภาษีอากร มีความอดทนต่อความเดือดร้อนที่ได้รับ และไม่สนับสนุนการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง

การสร้างอัตลักษณ์พระสงฆ์ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงมีพระประสงค์เช่นเดียวกับชนชั้นนำไปในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือให้พระภิกษุสงฆ์รับรู้ว่าตนคือผู้ดำรงอยู่ในทางธรรม มีหน้าที่ศึกษาธรรมะ และสอนศีลธรรมให้ชาว

สยามเป็นพลเมืองดี อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงเห็นว่าพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปยังขาดคุณสมบัติของการเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่ดี ซึ่งทำให้การทำหน้าที่มีข้อบกพร่องอยู่มาก หน้าที่ในการสอนศีลธรรมแก่เด็กจึงได้ถูกถ่ายโอนไปเป็นหน้าที่ของโรงเรียน ส่วนหน้าที่การเป็นผู้นำด้านต่างๆ รวมทั้งการเป็นครูถ่ายทอดความรู้ในประชาคมชาวบ้านก็กลายเป็นของข้าราชการแทน พระภิกษุสงฆ์จึงรับรู้ตนเองและได้รับการรับรู้ในฐานะนักบวชที่มีหน้าที่ศึกษาพระปริยัติธรรม และดูแลปกครองวัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและสะอาดสวยงาม เพื่อเป็นเครื่องหมายอย่างหนึ่งของความเจริญของบ้านเมืองเป็นสำคัญ

การสร้างอัตลักษณ์ผู้หญิง มีข้อที่น่าสังเกตก็คือ แม้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงเห็นความสำคัญของการเลือกรับวัฒนธรรมฝรั่งมา “ประสานประโยชน์” ในเรื่องต่างๆ อย่างกว้างขวาง แต่ในกรณีของผู้หญิงกลับทรงเน้น การรักษาไว้ซึ่งความเป็นผู้หญิงไทยอย่างเต็มที่ โดยเฉพาะผู้หญิงชั้นสูง ทั้งนี้เพราะต้องการรักษาความเป็นผู้ดีแบบไทยเอาไว้ เข้าใจว่าความเป็นผู้หญิงแบบไทยของชนชั้นผู้ดีมีส่วนในการทำให้ผู้ชายชั้นสูงสามารถรักษาสถานะที่สูงของตนเอาไว้ได้อย่างมั่นคงมากขึ้น เพราะตามมารยาทของหญิงชั้นผู้ดีไทยนั้น จะต้องปฏิบัติต่อผู้ชายที่เป็นบิดา สามี และญาติผู้ใหญ่ด้วยความอ่อนน้อมอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเป็น “พิธีกรรม” ที่ทำให้ผู้ชายดูสูงส่งอยู่เสมอ นอกจากนี้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังต้องการข้าราชการผู้ชายที่ทุ่มเททำงานเพื่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมืองอย่างเต็มที่ จึงต้องทำให้ผู้หญิงรู้ว่าตนคือผู้รับผิดชอบในส่วนที่เป็นเรื่องภายในครัวเรือน ผู้หญิงจึงต้องรับรู้อัตลักษณ์ของตนในฐานะมารดา

ภรรยา และผู้มีคุณธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เพื่อจะทำหน้าที่ในฐานะที่เป็นผู้หญิงอย่างสมบูรณ์ ซึ่งในที่สุดแล้วผู้หญิงจะได้รับผลดีโดยอัตโนมัติจากความสำเร็จของสามี และถูก ทั้งความมั่นคงในบ้านเรือนและทรัพย์สิน ตลอดจนเกียรติยศทั้งปวง สำหรับการออกไปมีบทบาทในพื้นที่สาธารณะของผู้หญิงก็ต้องเป็นบทบาทที่ส่งเสริมให้สามีประสบความสำเร็จในการทำงาน

ส่วนการสร้างอัตลักษณ์ของพ่อค้าและชาวจีนนั้น สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเน้นให้ทุกฝ่ายรับรู้ที่พ่อค้าและชาวจีนเป็นผู้ที่มีเจตนาดีต่อประเทศสยาม และเต็มใจที่จะช่วยสร้างความเจริญแก่บ้านเมือง โดยเฉพาะชาวจีนนั้นทรงเน้นว่า “เหมือนกับเป็นญาติ” หรือเป็น “พี่น้อง” ของคนไทย แม้ว่าในความเป็นจริงพระองค์จะทรงรับรู้ถึงปัญหาต่างๆ อันเนื่องมาจากชาวจีน และทรงแบ่งแยกสถานะของชาวจีนและชาวไทยในประเทศสยามออกจากกันก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะทรงเห็นความสำคัญของชาวจีนในทางเศรษฐกิจ ซึ่งทำให้ทรงเน้นหลักความฉลาดในการประสานประโยชน์กับชาวจีนเสมอมา

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพมิได้ทรงเห็นด้วยกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงสร้างอัตลักษณ์ของ “ชาติไทย” ว่าเป็นของคนไทย ซึ่งหมายถึงผู้ใช้ภาษาไทยในชีวิตประจำวัน และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทย แล้วยกกันชนต่างชาติให้เป็น “คนอื่น” โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีนผู้ถูกทำให้เป็น “ยิวแห่งบูรพาทิศ” แม้ว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจะทรงตระหนักดีว่า ชนชาติต่างๆ และจีนได้เกิดความรู้สึกชาตินิยมขึ้นแล้ว และพระองค์ก็ทรงอยู่ในฐานะที่จะใช้ประโยชน์จากการพิมพ์และวิทยุ เพื่อสร้างลทธิชาตินิยมไทยโดยรัฐที่เน้นชาติของคนไทย เช่นเดียวกับการสร้าง

ลัทธิชาตินิยมของชนชั้นนำของญี่ปุ่นและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตาม

ในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งทรงปกครองคนหลายชนชาติและเสด็จตรวจราชการด้วยการประทับเรือหรือม้ารอนแรมไปตามท้องถิ่นต่างๆ เกือบทั่วประเทศ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพคงจะทรงพระดำริว่าการรวมทุกชนชาติเข้ามาเป็น “ชาติไทย” ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ด้วยการเน้นว่าเป็นชาติของคนที่ใช้ภาษาไทยซึ่งสืบเชื้อสายกันมาแต่โบราณแล้วก็ดัดกัน “คนอื่น” ออกไป เป็นเรื่องที่ยังเป็นไปไม่ได้ในเวลานั้น และวังแต่จะทำให้ความขัดแย้งระหว่างชนชาติต่างๆ รุนแรงขึ้น ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อรายได้ของรัฐและต่อเสถียรภาพทางการเมือง ดังนั้นพระองค์จึงเพียงแต่ทรงสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” เพื่อทำให้ชนชาติไทยมีความภูมิใจที่ได้เป็นใหญ่ในประเทศสยามมานาน และเกิดความมุ่งมั่นที่จะรักษาอิสรภาพของประเทศสยาม

แม้ว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจะได้ทรงกำหนดหลักสูตรการศึกษาในระดับประถมศึกษาอันเป็นหลักสูตรสำหรับลูกหลานราษฎรทั่วไป ให้ประกอบด้วยวิชาพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์และวิชาภาษาไทย โดยมีจุดมุ่งหมายให้ลูกหลานราษฎรทุกชนชาติยอมรับอำนาจของรัฐ และช่วย “ตกแต่งนิสัยใจคอไพร่บ้านพลเมือง” ให้เป็นไปตามที่รัฐต้องการ” แต่พระองค์คงจะทรงตระหนักดีถึงข้อจำกัดต่างๆ ที่จะทำให้การตกแต่งนิสัยใจคอของราษฎรไม่บรรลุเป้าหมายในเร็ววัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่จะเปลี่ยนคนจีน คนลาว คนแขก ฯลฯ ให้ใช้ภาษาไทยและมีความรักต่อ “ชาติไทย” อย่างแท้จริงนั้นจะต้องใช้เวลาอีกนาน ดังนั้นจึงทรงระบุดำเนินการของการจัดการศึกษา

ษาไว้เพียงว่าให้รักแผ่นดินเกิดหรือรักชาติภูมิ ตั้งความว่า

...ว่าด้วยประโยชน์ของบ้านเมืองอันควรจะมีมุ่งหมายจาก การศึกษาของราษฎรนั้น ก็คือ ที่จะให้ไพร่บ้านพลเมืองรักชาติภูมิ ของตนประการ ๑ ที่จะให้ไพร่บ้านพลเมืองประพฤติอยู่ในสุจริต ธรรมประการ ๑ และจะให้ไพร่บ้านพลเมืองเจริญกำลังกาย กำลังทรัพย์และกำลังปัญญาประการ ๑...^๔

จนตลอดพระชนมายุ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใช้คำว่า “ชาติไทย” น้อยมาก เท่าที่พบหลักฐานนั้น เป็นการใช้เมื่อมีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ ประทับอยู่ ณ ที่นั้น เช่น ในพระกวีนิพนธ์ที่ทรงประพันธ์เพื่อใช้ใน พระราชพิธีสังเวศน์ ณ เจดีย์ยุทธหัตถี และในลายพระหัตถ์ส่วน พระองค์จำนวนน้อย เป็นไปได้ว่าไม่ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้อง เน้นมโนทัศน์ “ชาติไทย” เพราะนอกจากจะนำไปสู่ความแตกแยก โดยไม่จำเป็นและไม่สอดคล้องกับพระดำริเรื่องความปราศจาก วิหิงสาและความฉลาดในการประสานประโยชน์ ซึ่งจะช่วยกลืน ชาวจีนให้กลายเป็นพลังที่แข็งแกร่งทางเศรษฐกิจของประเทศ สยามตามทัศนะของพระองค์แล้ว ในเวลานั้นอำนาจเด็ดขาดสูง สุดของประเทศก็อยู่ในมือของผู้ปกครองซึ่งเป็นชนชาติไทยอยู่แล้ว หากทำให้ทุกชนชาติและทุกศาสนาในประเทศสยามยอมรับพระ ราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ภายใต้อุดมการณ์ ที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงปกครองให้ชนทุกชาติและทุกชนชั้นได้ อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุขเสมอหน้ากัน เพราะพระองค์ทรงปราศจาก วิหิงสาและทรงฉลาดในการประสานประโยชน์แล้ว ก็เพียงพอ ที่จะทำให้ประเทศสยามมีความมั่นคงและเจริญรุ่งเรือง ดังนั้น แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงใช้คำว่า “ชาติ ไทย” อยู่บ้าง แต่มิได้ทรงพยายามจะนิยาม “ชาติไทย” ให้กลายเป็น

เป็นชุมชนในจินตนาการของคนไทยเลย

อนึ่ง จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๙๑ เจ้านายชั้นสูงพระองค์หนึ่งคือกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ก็ยังทรงยืนยันว่าประเทศสยามประกอบด้วยคนหลายชนชาติที่อยู่ร่วมกันมานาน แม้แต่คนไทยก็มีทั้งไทยเต็ม ไทยซีก ไทยเลี้ยว ส่วนศาสนาที่มีทั้งคนที่นับถือคริสต์ อิสลาม และมี ส่วนความหมายของคำว่ารักชาติก็เต็มไปด้วยความคลุมเครือถึงความบางตอนในพระนิพนธ์เรื่อง“รักชาติ”ของพระองค์

...สยามเป็นพื้นดินหินและน้ำ	ห้วยและถ้ำภูเขาพนาสนท์
ชาวสยามคือว่าประชาชน	มีเผ่าปนไทยฝรั่งอีกทั้งจีน
ยวน พม่า มอญ แยก ผู้แปลกเสียง	คมุ กเหรียง จีน ข่า ปัญหาเห็น
อยู่ด้วยกันมานานก็บานบิณห์	กินสลิ้นน้ำนํ้าล่าเดียวกัน
บ้างไทยเต็มไทยซีกอีกไทยเขี้ยว	รวมเป็นเดียวรักหมู่ไม่หู่หัน
แม้จะต่างศาสนาบูชาันท์	ไม่สำคัญอะไรดอกบอกให้รู้...

.....	
ไทยที่เป็นคริสเตียนถ้าเขียนชื่อ	ต้องมีมือทรหดจึงหมดได้
ไทยที่เป็นอิสลามน่าขามใจ	ว่าจดไม่หมดชื่อมือหักเลย
กเหรียงถือผีสางเหมือนอย่างข่า	พวกละว่าถืออะไรไม่เฉลย
ศาสนาถ้าจะชี้ไม่มีเอย	เราไม่เคยจำกัดความศรัทธา...

.....	
ชี้แจงเรื่อง “รักชาติ” ประหลาดใจ	นักปราชญ์ใหญ่ถึงยี่สิบเอ็ดคน
แก้ปัญหาว่าอะไรคือ “รักชาติ”	ต่างก็มาดมุงตอบให้ชอบผล
คนละทางสองทางต่างกลม	เหลือที่ชนเช่นฉันจะมันใจ... ^๙

ก่อนหน้านี้ คือใน พ.ศ. ๒๔๗๙ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เคยทรงแสดงความกังขาเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “เพื่อชาติ” มาแล้ว ดังความว่า

...ที่เราว่า“ชาติ”นั้นเราไม่หมายความว่าไทย เพราะไทย
ในพม่า อินเดีย จีน อินโดจีน ฯลฯ มีรวมด้วยกันหลายล้าน
คน เราว่า “เพื่อชาติ” คงไม่หมายความว่าเพื่อไทยต่างประเทศ
ซึ่งบางพวกไม่รู้ว่ามีสยามอยู่ในโลก หากเราจะหวังติดต่อชน
พวกนั้นเพราะเป็นเชื้อไทยด้วยกัน เราก็ “เพื่อ” เขาไม่ได้
เพราะไม่มีอะไรติดต่อกันเลย อันที่จริงเมื่อเราใช้คำว่า“ชาติ”นั้น
เราหมายความว่าชนชาวสยาม แต่ชนชาวสยามปะปนกันมาก
ไม่พังก้าวถึงไทยที่มีเชื้อจีนปน (เช่นผู้เขียนนี้เอง) หรือไทยที่มี
เชื้อแขก เชื้อฝรั่ง หรือเชื้ออื่นๆ ซึ่งไม่รังเกียจ หรือแตกแยก
กับไทยแท้ ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์เลย ย่อมถือเหมือนญาติร่วมเชื้อ
กันหมด ชนชาวสยามมีเป็นอันมาก ที่เป็นมลายู แขกครัว แขก
เทศ กะเหรี่ยง กะมู ลัวะ เขมร ล้วนแต่ไม่ใช่ไทย แต่เป็นชาว
สยาม ทั้งนั้น บางพวกอยู่ในสยามก่อนไทยมาอยู่เสียอีก นอก
จากนี้ยังมีจีนนอก และพวก “แปลงสัญชาติ” คือฝรั่งแท้และ
แขกแท้ เป็นต้น เราไม่รังเกียจพวกนั้นเลย...^{๑๐}

เห็นได้ชัดว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้
ทรงโดดเด่นในทางความคิดกรณีที่ทรงหลีกเลี่ยงการใช้มโนทัศน์
“ชาติไทย” ทรงพยายามจะเน้นว่าประเทศสยามประกอบด้วยคน
หลายชนชาติ โดยมีชนชาติไทยเป็นใหญ่ในประเทศสยาม ซึ่งทำ
ให้ทรงเรียกประเทศสยามว่า “เมืองไทย” คือเมืองที่คนไทยเป็น
เจ้าของหรือเป็นใหญ่ แต่คนไทยไม่เบียดเบียนชนชาติอื่นที่อาศัย
อยู่ในเมืองไทย กลับมีแต่ความอารี เกื้อหนุนให้ชนทุกชาติได้
อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้ากัน

สำหรับ “ความเป็นไทย” ที่ทรงเน้นนอกเหนือจากคุณ
ธรรมหรืออุปนิสัย ๓ ประการของชนชาติไทยดังกล่าวมาแล้ว
ทรงให้ความสำคัญแก่ภาษาไทย อักษรไทย พุทธศาสนา และ

ศิลปะไทย อย่างไรก็ตามมิได้ทรงเน้น “ความเป็นไทยแท้” แต่ทรงแสดงให้เห็นว่า “ความเป็นไทย” เหล่านี้ เป็นผลมาจากความฉลาดในการประสานประโยชน์ คือรับเอาส่วนดีของชาติอื่นๆ มาผสมผสานกับวัฒนธรรมที่มีอยู่แล้วตลอดช่วงเวลาอันยาวนานที่ผ่านมาในอดีต และจะมีการเลือกสรรวัฒนธรรมที่ดี เช่นจากชาติยุโรปเข้ามาผสมผสานเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปในปัจจุบันและอนาคต

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพมิได้ทรงเห็นว่าควรรับความเจริญทุกอย่างของฝรั่งเข้ามาใช้จนถึงกับทอดทิ้งความเป็นไทยไปทั้งหมด อันที่จริงคำที่ทรงเลือกใช้ คือคำว่า “ประสานประโยชน์” ก็สื่อความหมายอยู่แล้ว ว่าควรเลือกรับส่วนดีจากภายนอกมาประสานกับสิ่งที่มีอยู่แล้ว มิใช่ทอดทิ้งสิ่งที่มีอยู่แล้ว เหตุที่ต้องรักษาจารีตประเพณีของไทยไว้มาก ก็เพราะอำนาจและเกียรติยศของชนชั้นนำไทยในสายตาของชาวสยามมีรากฐานอยู่บนจารีตประเพณีเหล่านี้ซึ่งชนชาติอื่นในประเทศสยามไม่สามารถแข่งขันได้ นอกจากนี้สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพยังทรงมีพระประสงค์จะให้ชนชาติไทยมีความภูมิใจในความเป็นไทย เพื่อจะได้เกิดความรักในชาติภูมิของตน สามารถเสียสละเพื่อบ้านเมือง และ “ช่วยกันรักษาชื่อและเกียรติยศของไทย” อย่างดีที่สุด^{๑๑} ดังนั้น จึงทรงชี้ให้เห็นว่าทุกประเทศมีทั้งส่วนดีและส่วนเสีย ซึ่งหมายความว่าคนไทยไม่พึงเห็นว่าเมืองไทยของตนด้อยกว่าชาติอื่นไปเสียทุกด้าน

...คงจะสังเกตเห็นได้ว่าในยุโรปก็ดี ในอเมริกาก็ดี แม้มีความเจริญรุ่งเรืองยิ่งกว่าเมืองของเราในอย่างอื่นเปนเอนกปริยาย แต่ชาวประเทศนั้นๆ ต้องหาไศรยเงินเปนสำคัญ ใครมีเงินจะทำอะไรก็ได้แทบทุกอย่าง แต่ใครไม่มีเงินก็ได้ความ

คับแคบแสนสาหัส แต่ประเทศของเราถึงไม่มีเงินก็ไม่อดตาย
ความดีเดวย่อมมีด้วยกันทุกประเทศ เป็นแต่ต่างกัน...^{๑๒}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ภาพจะมีได้ทรงสร้างสำนักชาตินิยมที่เน้นว่าชาติไทยเป็นชาติ
ของคนไทยเท่านั้น แต่การสร้างภาพภูมิใจในรากเหง้า และ
คุณธรรมอันดีเลิศของชนชาติไทยด้วยพระนิพนธ์ทางประวัติ
ศาสตร์ ก็ได้เป็นพื้นฐานทางความคิดที่สำคัญของสำนักชาตินิยม
ที่ก่อตัวขึ้นในหมู่คนที่ถือตนว่าเป็นคนไทยทั้งในสมัยของพระองค์
และในสมัยต่อมา การที่พระองค์ทรงเป็นปณิธานที่มีบทบาท
ในการให้คำอธิบายเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม
ของคนไทยอย่างกว้างขวางและต่อเนื่อง และมีการลงทุนไปเป็น
อันมากในการตีพิมพ์พระนิพนธ์ ทั้งทุนส่วนพระองค์ ทุนจากงบ
ประมาณของรัฐ และทุนเอกชน โดยมีการตีพิมพ์พระนิพนธ์ซ้ำ
แล้วซ้ำอีกสืบมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้พระตำราของพระองค์มีพลัง
มากเพราะได้รับความเชื่อถือจากคนในวงกว้าง โดยเฉพาะอย่าง
ยิ่งเมื่อทรงเป็นพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ที่ทำให้พระมติของ
พระองค์ในเรื่องต่างๆ รวมทั้งโครงเรื่อง (plot) เกี่ยวกับอดีตที่ได้
ทรงวางไว้ เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง พระองค์จึงทรงเป็นผู้
หนึ่งที่มีความสำคัญ และ “มีอำนาจที่จะตกแต่งนิสยใจคอไพร่
บ้านพลเมือง” อย่างแท้จริง

ดังนั้น วัฒนธรรมทางการเมืองของไทย จึงมิได้มา
จากประสบการณ์อันยาวนานนับด้วยศตวรรษเพียงอย่างเดียว
แต่การนิยามความหมายหรือการสร้างอัตลักษณ์โดยปณิธาน
ชนที่ใช้สื่อต่างๆ เช่น สื่อสิ่งพิมพ์ วิทยู ละคร โทรทัศน์ ภาพ
ยนตร์ ฯลฯ เป็นเครื่องมือ ได้มีส่วนสำคัญในการก่อรูปวัฒน
ธรรมทางความคิด ที่จรรโลงระบบการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจ

ไว้สืบมาเป็นเวลานาน แม้ว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะ
ล่มสลายลงไปแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ แต่มนทัศน์ “เมือง
ไทย” และคน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทยที่ได้รับการสร้างสรรค์
ขึ้นเพื่อจรรโลงระบอบนั้นหาได้หมดพลังลงไปแต่อย่างใด

นับตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สืบมาจนกระทั่ง
เมื่อไม่นานมานี้ การสร้างสรรค์วัฒนธรรมของชาวบ้าน เช่นการ
แสดงต่างๆ มิได้นำเสนออุดมการณ์ใหม่หรือการนิยามความ
หมายใหม่อย่างเป็นระบบ และในระยะหลังยังถูกรอบงำโดย
กลุ่มทุนที่ครอบครองสื่อสมัยใหม่อีกด้วย ส่วนการสร้างสรรค์ทาง
วัฒนธรรมของคนชั้นกลางหัวก้าวหน้าที่ไม่ถูกรอบงำทางความ
คิดจากรัฐ ก็ไม่มีโอกาสเผยแพร่อุดมการณ์ผ่านสื่อต่างๆ อย่าง
กว้างขวางและต่อเนื่องเพียงพอ อีกทั้งตลาดที่จะซื้อผลงานสร้าง
สรรค์เหล่านี้ เช่น นวนิยายเพื่อชีวิต หรือศิลปะเพื่อชีวิตแขนง
ต่างๆ ก็แคบเกินไป ต่างจากตลาดที่รับซื้อพาณิชย์ศิลป์ที่ขยาย
ตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยที่พาณิชย์ศิลป์ส่วนใหญ่ก็ตกอยู่ภายใต้
อิทธิพลของความคิดกระแสหลักที่รัฐสร้างขึ้นด้วย เป็นต้นว่าน
ิยายขายดีก็ล้วนแล้วแต่สร้างตัวละครที่มีบุคลิกภาพตรงกับ
อัตลักษณ์ของคนชั้นต่างๆ และเพศต่างๆ ที่ปัญญาชนของรัฐ
มุ่งเน้น ทั้งนี้ก็เพราะนักเขียนได้รับการหล่อหลอมจากครอบ
ครัว ระบบการศึกษาที่เป็นทางการ และสื่อประเภทต่างๆ ที่ถูก
รัฐควบคุมไว้ในมือนั่นเอง

ความคิดกระแสหลักที่ครอบงำสังคมไทยตลอดระยะ
เวลาหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา สมเด็จพระยาตำราจราชานุ
ภาพทรงมีส่วนสำคัญในการสถาปนาขึ้น พระตำราสำคัญหลาย
ประการของพระองค์ได้รับการสืบทอดโดยปัญญาชนรุ่นหลัง แม้
ว่าพระตำราอีกหลายประการจะได้รับการละเลยหรือได้รับการปรับ

เปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อมที่เปลี่ยนไป
กระบวนการสืบทอดและปรับเปลี่ยนทางอุดมการณ์ที่
แสดงออกในการสร้างอัตลักษณ์ “สังคมและวัฒนธรรมไทย”
ของปัญญาชนในยุคหลังจากสมเด็จพระยาตำราจราชานุ
ภาพนี้ เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยจะได้ศึกษาโดยละเอียดต่อไปในภายหน้า

เชิงอรรถ บทสรุป

๑ หจข. สบ.๒.๕๖/๒๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๒๐-๓๐ พ.ศ. ๒๔๗๐-๒๔๗๕ ล.๒.

๒ หจข. สบ.๒.๕๖/๒๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๑-๒๐ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๗๑ ล.๑.

๓ หจข. สบ.๒.๔๗/๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ อภิรัฐมนตรี เรื่องคำตอบข้อขบใจสภานายก กรรมการ และพวกละครที่มาอวยพรวันเกิด ๒๑ มิถุนายน ๒๔๖๘.

๔ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”, ประวัติศาสตร์และการเมือง. หน้า ๑๔.

๕ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ. ความทรงจำ. (กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๖), หน้า ๑๒๘-๑๒๙.

๖ หจข. สบ.๒.๓๒/๑๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ เรื่องการศึกษาเมื่อพ้นเขตต์โรงเรียน.

๗ หจข. ร.๕ ศ.๒/๕ ความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ, หน้า ๓๐.

๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

๙ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์. “รักษาติ”, ผสมผสาน ชุด ๓. (กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, ๒๕๑๓), หน้า ๔๘๐-๔๘๖.

๑๐ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์. “ชาติและอารยะ”, ผสมผสาน ชุด ๓. (กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, ๒๕๑๓), หน้า ๑๔๑-๑๔๒.

๑๑ หจข. สบ.๒.๔๗/๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ อภิรัฐมนตรี เรื่องคำตอบข้อขบใจสภานายก กรรมการ และพวกละครที่มาอวยพรวันเกิด ๒๑ มิถุนายน ๒๔๖๘.

๑๒ เรื่องเดียวกัน.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กระทรวงมหาดไทย. “คำสั่งเรื่องนายทองอินปลัดอำเภอและนายร้อยตรีปลั่งตำรวจ
ภูธร ไม่ระวางเหตุการณ์ตามสมควรให้เวลาจับผู้ร้าย”, เทศาภิบาล. ๙,
๑๗ (เมษายน-กันยายน ๒๔๕๗).

กองหอสมุดแห่งชาติ. แผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก. จดหมายเหตุเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว เล่ม ๔ เลขที่ ๓๐.

กองหอสมุดแห่งชาติ. แผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก. จดหมายเหตุเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์เรียบเรียง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกย์ เล่ม ๑ เลขที่ ๓/๑ มัด ๑.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๒๑.

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗.

จิรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้น
นำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๖๘ ศึกษากรณีการชำระพระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร
มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย, ๒๕๓๙.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. “พระราชนิพนธ์โคลงฉันท์ ส่งไปลา
ยังเจ้านายพี่น้องบางพระองค์ ร.ศ. ๑๑๒”, และสมเด็จพระ
ดำรงราชานุภาพ. “ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงถวายตอบ”, ใน พระ
กวีนิพนธ์. พระนคร : อุดม, ๒๔๘๗.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขา ที่ ๑๔๓/๔๕๕
ลงวันที่ ๑๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๔ อ้างใน จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ.
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับ
กระทรวงมหาดไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗.

ชูศรี มณีพุกษ์. “เศรษฐกิจไทยในช่วง พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๗๕”, ใน เศรษฐกิจ

- ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๕.
 ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา. กระทรวงมหาดไทย รายงานการประชุม
 เทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๖. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ร.ศ.
 ๑๒๖.
- _____ . “กระแสพระราชดำรัสของสมเด็จพระบรมพระยา ดำรงราชานุภาพ ทรงตอบ
 คำถวายพระพรของนักเรียนไทยในกรุงลอนดอนเมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน
 พ.ศ. ๒๔๗๓” พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อม
 ราชวงศ์ดุชฎิตศ ดิศกุล ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม สิงหาคม ๒๔๙๒.
- _____ . “การจัดสุขาภิบาลในเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๗”, ใน รวมเรื่องเมือง
 นครราชสีมา. หน้า ๑๙๔. พระนคร : ประจักษ์วิทยา, ๒๕๑๑.
- _____ . “การอำนวยการ”, ใน ชุมนุมพระนิพนธ์และนิทานโบราณคดี(บาง
 เรื่อง)ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
 และประเพณีทำบุญของกรมศิลปากร. พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนทอง
 ถิ่น กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๐๔.
- _____ . คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก. กรุงเทพฯ : ชมรมดำรงวิทยา, ๒๕๒๖.
- _____ . ความทรงจำ. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๖.
- _____ . “คุณพุ่ม”, ใน ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๗๖-๓๘๒. กรุงเทพฯ : บรรณ
 กิจ, ๒๕๓๑.
- _____ . “คุณหญิงพลอยประกายวงศ์ วรุดมิกดิ์”, ใน ประวัติบุคคลสำคัญ.
 หน้า ๓๘๖. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑.
- _____ . จดหมายเหตุรายวันเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตรวจราชการเมือง
 ชลบุรี, เมืองฉะเชิงเทรา เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙ ใน จดหมายเหตุ
 ระยะเวลาทางพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
 กระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง มณฑลกรุงเก่า
 มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗
 พระนคร : มปท., ๒๔๔๒.
- _____ . จดหมายเหตุระยะเวลาทางพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราช
 านุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง
 มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรีในรัตนโกสินทร
 ศก ๑๑๗. หนังสือพิมพ์ในราชการสำหรับข้าราชการ. พระนคร : ม.ป.ท.,
 ๒๔๔๒.
- _____ . “เจ้าคุณพระประยูรวงศ์”, ใน พระสนมเอก. (กรุงเทพฯ : ชมรมดำรง
 วิทยา, ๒๕๒๔).

- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา “เจ้าจอมมารดาทับทิม” ใน ประวัติบุคคล
สำคัญ. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑.
- _____ “เจ้าพระยาภาสกรวงศ์”, ใน ประวัติบุคคลสำคัญ. กรุงเทพฯ : บรรณ
กิจ, ๒๕๓๑.
- _____ “เจ้าพระยาวิชิตรวงศวุฒิกโร”, ใน ประวัติบุคคลสำคัญ. กรุงเทพฯ :
บรรณกิจ, ๒๕๓๑.
- _____ “ตำนานการแปลพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๕ ตอนมหามกุฏราช
วิทยาลัย”, ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธ
ศาสนา.
- _____ “ตำนานคณะสงฆ์”, ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทาง
พระพุทธศาสนา.
- _____ ตำนานเครื่องมโหรีปี่พาทย์. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิง
ศพนายศรีนาค สิมหัตถ์ วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๑๕.
- _____ “ตำนานพระพุทธเจดีย์”, ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทาง
พระพุทธศาสนา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระ
เทพคุณาธร (ผล ชินปุตโต) ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๒๑
มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๔.
- _____ เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สวนทองถิ่น, ๒๕๓๗.
- _____ ไทยรบพม่า. พิมพ์ครั้งที่ ๗. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๔.
- _____ นิทานโบราณคดี. พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๐๕.
- _____ นิราศนครวัด. กรุงเทพฯ : เขษมบรรณกิจ, ๒๕๐๓.
- _____ “ประกาศสั่งเว่ยเทวดาที่พระเจดีย์ยุทธหัตถีสมเด็จพระนเรศวรทรงสร้าง”
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์และ
ทรงอ่านในวันสังเวช ใน พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช.
กรุงเทพฯ : จำลองศิลป์, ๒๕๙๔.
- _____ ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔.
- _____ ประวัติเจ้าพระยาอมราช. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : คุรุสภา ๒๕๑๘.
- _____ ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรีดยบันแห่งประเทศสยามภาค
ที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๑๔-๒๔๓๔. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๐.
- _____ พระกวีนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงรา
ชานุภาพ. พระนคร : “อุดม”, ๒๔๘๗.
- _____ “พระนิพนธ์อธิบาย” คำนำพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน

งานบรรจุกศพคุณพ่อไต้ลั้ง พรประภา ณ สุสานศรีราชา ๔ กันยายน ๒๕๒๑.

ดำรงราชานุกาพ, สมเด็จพระยา “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อก่อนเสวยราชย์ (พ.ศ. ๒๓๔๗-๒๓๙๔)”. ใน ประวัติบุคคลสำคัญ.
กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑.

_____. พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. กรุงเทพฯ : จำลองศิลป์,
๒๕๙๔.

_____. “พระยาพฤตมาธิบดีศรีสัตยานุการ (อ่อน โกมลวรรณนะ)” ใน ประวัติ
บุคคลสำคัญ. หน้า ๒๕๑-๒๕๗. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑.

_____. พระยาสุรนาถเสนี (เปา สวัสดิ์-ชูโต). ใน ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า
๒๗๕ กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑.

_____. พระหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
น.ที่ ๑๙๘ ทรงพระนิพนธ์ ณ ที่พักเมืองนครสวรรค์ ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม
ร.ศ. ๑๑๑.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ :
คุรุสภา, ๒๕๐๔.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕.

_____. “เพ็ง ผลพันธิน”, ใน ประวัติบุคคลสำคัญ. หน้า ๓๘๗. กรุงเทพฯ :
บรรณกิจ, ๒๕๓๑.

_____. “รายงานเทศาภิบาล”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๕. (๒๖ กุมภาพันธ์
ร.ศ.๑๑๗).

_____. “รายงานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตรวจ
ราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๘”, ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา.
พระนคร : ประจักษ์วิทยา, ๒๕๑๑.

_____. เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพของ
อำมาตย์ตรี ขุนไมตรีประศาสน์ (มี มัยลาภ) ณ ฌาปนสถานกองทัพบก
วัดโสมนัสวิหาร ๒๔ เมษายน ๒๕๑๐. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๐.

_____. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ใน ประวัติศาสตร์และ
การเมือง. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖.

_____. “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ” ใน ประวัติ
บุคคลสำคัญ. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑.

_____. “สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครเทวี” ในประวัติบุคคล
สำคัญ. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๓๑.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. “แม่พลอยสายเดี่ยว”, ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ ว่าด้วยเพศ ความคิด ตัวตน และอคติทางเพศ ผู้หญิง เกย์ เพศศึกษา และกามารมณ์ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. “สงครามอนุสาวรีย์กับรัฐไทย”, ใน ชาตไทย เมืองไทย แบบเรียน และอนุสาวรีย์. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๓๘.
- พรรณี บัวเล็ก. ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. กรุงเทพฯ : พันธกิจ, ๒๕๔๕.
- พิทยาลงกรณ์, กรมหมื่น. “ชาติและอารยะ”, ใน ผสมผสาน ชุด ๓. กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, ๒๕๑๓.
- พิทยาลงกรณ์, กรมหมื่น. “รักษาชาติ”, ใน ผสมผสาน ชุด ๓. กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, ๒๕๑๓.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๗.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑.
- ไพศาล วิศาล, พระ. “พุทธศาสนาไทยในอนาคต : แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต” รายงานผลการวิจัย ๒๕๔๕.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. หลักราชการ ทรงพระราชนิพนธ์และพิมพ์พระราชทานแจกข้าราชการ ในการพระราชพิธีตรุษสงกรานต์ที่พระพุทธศักราช ๒๔๕๗ อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันสถาปนาปิณฑุสพนายทองแสงศิริ ณ วัดสระแก้วปทุมทอง อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก วันเสาร์ที่ ๑ กรกฎาคม ๒๕๑๕.
- มหาอำมาตยาธิบดี, พระยา. เรื่องมหาดไทย. อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ ๒๔๓๕-๒๔๙๕. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๕.
- รวมใจความพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมโรงเรียนจีนเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๐. พิมพ์ในงานปลงศพ นายเชียวของอ้วน ศรีบุญเรือง ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๗๑.
- ราม วชิราวุธ. “ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖”. ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๕ (มีนาคม ๒๕๔๕), ๒๓, ๖ (เมษายน ๒๕๔๕), ๒๓, ๗ (พฤษภาคม ๒๕๔๕), ๒๓, ๘ (มิถุนายน ๒๕๔๕), ๒๓, ๙ (กรกฎาคม ๒๕๔๕).
- วรรณไวทยาภรณ์วรรณ, หม่อมเจ้า. อนาคตแห่งสยาม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร

: โรงพิมพ์ประชาชาติ, ๒๔๗๕.

วิจิตรวาทการ, หลวง. การเมืองการปกครองของกรุงสยาม. พระนคร : มปพ., ๒๔๗๕.

“มนุสสปริวัต” บรรยายทางวิทยุกระจายเสียง ๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๘๒ ในรวมปาฐกถาของหลวงวิจิตรวาทการ. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕.

“ลักษณะของคน” ปาฐกถาแสดงเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๔๗๕ ในรวมปาฐกถาของหลวงวิจิตรวาทการ. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๕.

ศรีสุพร ช่วงสกุล. ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๙.

สมชาย ปรีชาศิลป์. “ความยกย่องในประวัติศาสตร์ของบิดาแห่งกฎหมายไทย”, ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓, ๙ (กรกฎาคม ๒๕๔๕) หน้า ๘๐.

สรรพสิทธิประสงค์, กรมหมื่น. “รายงานเกี่ยวกับการจัดราชการที่เมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๐”, ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา. พระนคร : ประจักษ์วิทยา, ๒๕๑๑.

สายชล วรรณรัตน์. พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๕.

_____ “ปัญญาชนและการสร้างอัตลักษณ์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วิถีนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ : อดีต ปัจจุบัน อนาคต จัดโดยศูนย์มนุษยศาสตร์เพื่อสังคม คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปไตย-รำไพพรรณี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๑๐-๑๑ มีนาคม ๒๕๔๓.

สุชาติ ตันตสุรฤกษ์. โปยก๊วน : การส่งเงินกลับประเทศโดยชาวจีนโพ้นทะเลในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๒.

สุนทร ชุตินทรานนท์. “ขัตติยนารีแห่งราชอาณาจักรสยามและพุกามประเทศ : สถานะบทบาท และความสำคัญ”, รัฐศาสตร์สาร. ๒๓, ๑ (๒๕๔๕) หน้า ๑-๒๘.

สุวัสดิ โภชน์พันธ์. “สุขาภิบาลในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์”, รัฐศาสตร์สาร.

๒๓, ๑ (๒๕๔๕) หน้า ๑๗๗-๑๗๙.

หจช. ปค.๐๓๐๑.๑.๓๗/๖๕ Economic Council.

หจช. กส.๑๕.๒/๓๑ สภาเผยแพร่พาณิชย์ ข่าวหนังสือพิมพ์ Daily Mail on 19th Friday December 1930.

หจช. ร.๕ เรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาเทเวศวงศ์วิวัฒน์ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘.

หจช. ๕.๖ สบ.๒.๓๗/๙ บันทึกคำกรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๘ มกราคม ๒๕๖๖ .

หจช. ร.๕ ม.๒/๑๑ เรื่อง รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ๙ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐.

หจช. ร.๕ ม.๒/๑๓ เรื่อง เวสเตนการ์ด และพระยาศรีสหเทพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๕ /๓๓๙๔๖ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๔๙.

หจช. ร.๕ ม.๑๑๗ /๑๓ เรื่อง โรบินส์ถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ๓๐ กันยายน ๒๕๔๕.

หจช. ร.๕ ศ.๒/๕ หนังสือกราบบังคมทูล ความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระบรมราชดํารงราชานุภาพ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๕๔๙).

หจช. ร.๖ ค.๑๔/๕ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศุภโยคเกษม ๑๖ มกราคม ๒๕๖๖.

หจช. ร.๖ น.๔.๗/๒๘ พวกเก็บเหมืองประชุมแสดงความยินดีเมื่อวันปีใหม่.

หจช. ร.๖ รล.๑/๑๓.๑๒ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่องจะตรวจการรับและจ่ายพระราชทรัพย์.

หจช. ร.๖ รล.๖/๑๓ พระราชหัตถเลขาตั้งคณะกรรมการตรวจการรับและจ่ายพระราชทรัพย์ในกระทรวงต่างๆ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐.

หจช. ร.๖ รล.๒ /๒ รายงานการประชุมกรรมการองคมนตรี ตรวจจัดงบประมาณแผ่นดินครั้งที่ ๑ วันที่ ๓๐ มกราคม ๒๕๖๖.

หจช. ร.๖ สบ.๒.๓๗/๙ บันทึกคำกรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ๑๘ มกราคม ๒๕๖๖.

หจช. ร.๖ สบ.๒.๓๗/๑๑ รายงานเสนาบดีสภา .

หจช. ร.๗ ค.๗/๑ รายงานสินค้า เข้า-ออก.

หจช. ร.๗ รล.๒๐/๑๑๒๕ ฎีกากรรมการบริหารที่ดินแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๕๗๒-๒๕๗๓)

หจช. ร.๗ ม.๗.๕/๒ เรื่องเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เรียน ราชเลขาธิการ ที่ ก.๕๖/๑๘๙๒๑ ๓๑ มกราคม ๒๕๗๓.

- หจช. ร.๗ สบ.๒.๒๔/๑๓ เรื่องประธานความเห็นในรายงานตรวจราชการมณฑล
ปัตตานีของเจ้าพระยาพิชัยญาติ เมื่อวันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๔๗๑.
- หจช. สบ.๑/๓๒ ความเห็นเรื่องหลักสูตรสำหรับสอนนักเรียนชั้นมูล ประถม มัธยม
อุดมศึกษา สำหรับกรมศึกษาธิการ.
- หจช. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดาร แสดงพระเกียรติสมเด็จพระ
ปิยมหาราช สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ
วิเทศประจายเสียง เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๔.
- หจช. สบ.๒.๒๔/๑๔ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกพระราชพิธี เรื่อง
งานพระเมรุพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๔๖๘.
- หจช. สบ.๒.๒๔/๒๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกมหาดไทย เรื่อง
อำนวยการพลวงฐานินทรปฐมรัฐ รัฐว่าราชการจังหวัดสกลนคร ๒๔๗๑.
- หจช. สบ. ๒.๒๔ /๒๔ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกมหาดไทย ร่างพระ
ราชดำรัสตอบพ่อค้าจีนมณฑลกุเก็ด.
- หจช. สบ.๒.๓๒/๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ โรงเรียนและการศึกษา
๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑.
- หจช. สบ.๒.๓๒/๑๒ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ
โรงเรียนและการศึกษา(ต่อ) เรื่องการศึกษาเมื่อพ้นเขตต์โรงเรียน.
- หจช. สบ.๒.๓๒/๓๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ โรงเรียนและการศึกษา
เรื่องความเห็นเรื่องโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๗๔.
- หจช. สบ.๒.๓๕/๓๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ ศาสนา ๑-๔๐ พ.ศ.
๒๓๙๓-๒๔๗๔ เล่ม ๑ หน้า ๗.
- หจช. สบ.๒.๓๗/๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกสภาการคลัง ที่ ๑๐/
๕๒๑ เรื่องพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราช
โองการโปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการจัดระเบียบงบประมาณ (ตัดทอน)
แผนกกรรมการสภาการคลัง ๑๙ มกราคม ๒๔๖๖.
- หจช. สบ.๒.๓๗/๑๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ แผนกสภาการคลัง ๑-
๑๘ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๖๘ เล่ม ๑.
- หจช. สบ.๒.๔๒/๑๒๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี เรื่อง
บันทึกแก้พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์.
- หจช. สบ.๒. ๔๔/๘๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี เรื่อง ถวาย
ความเห็นในฎีกานายโพ วรรณทร กับพวก ร้องกล่าวโทษข้าราชการซึ่ง
ปกครองท้องที่จังหวัดอุบล หาว่าแย่งจับจองที่ดิน และใช้อำนาจใน
ราชการกดขี่ข่มเหง ๒๔๗๐.

- หจช. สบ.๒.๔๗/๔ เรื่องมีน ร่าง ๖ กันยายน ๒๕๖๗. หน้า ๔.
- หจช. สบ.๒.๔๗/๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี เรื่องคำตอ
บขอบใจสภานายก กรรมการ และพวกละครที่มาอวยพรวันเกิด ๒๑
มิถุนายน ๒๕๖๘.
- หจช. สบ.๒.๔๗/๑๘ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี เรื่อง โรงเรียน
มหาดเล็กหลวง พ.ศ. ๒๕๖๙.
- หจช. สบ.๒.๔๗/๓๒ อ่างโนนครินทร์ เมฆไตรรัตน์ การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕
หน้า ๑๗๓.
- หจช. สบ.๒.๔๗/๑๑๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรีงานปลงศพ
ปีมะโรง พ.ศ. ๒๕๗๑ เรื่องคำนำหนังสือแจกงานศพ นายเขียวของอ้วน
ศรีบุญเรือง.
- หจช. สบ.๒.๔๗/๑๒๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี ร่างพระ
ราชดำรัสตอบสมาคมพาณิชย์เงินกรุงเทพฯ ที่เชิญเสด็จพระราชดำเนิน
เปิดสถานสมาคม ๒๕๗๒.
- หจช. สบ.๒.๔๗/๒๒๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ อภิรัฐมนตรี.
- หจช. สบ.๒.๔๙/๓๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ เบ็ดเตล็ด.
- หจช. สบ.๒.๔๙/๕๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ เบ็ดเตล็ด บันทึกความ
เห็นเรื่องตั้งนิติมนตรีสภา พ.ศ. ๒๕๖๘.
- หจช. สบ.๒.๔๙/๑๖๐ ส่วนพระองค์ กรมตำรวจ เบ็ดเตล็ด พระโอวาทประทาน
แด่กองโรงเรียนผู้กำกับลูกเสือในพระบรมราชูปถัมภ์.
- หจช. สบ.๒.๔๙/๑๖๗ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ เบ็ดเตล็ด คำนำหนังสือ
ที่ระลึกงานฉลองชนมายุท่านชายใหญ่(หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล) ครบรอบ
๕๐ พรรษา ใน พ.ศ. ๒๕๗๐.
- หจช. สบ.๒.๕๒/๙๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสน-บุคคล พระยา
ณรงค์เรืองฤทธิ์.
- หจช. สบ.๒.๕๒/๒๙๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสน-บุคคล พระเพชร
คีรี (๑๔ มกราคม ๒๕๖๑-๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๗๒).
- หจช. สบ.๒.๕๒/๕๐๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสน-บุคคล นาย
สมบุญ โชติจิตร ๒๐ สิงหาคม ๒๕๘๑.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสน-พระญาติวงศ์ หม่อม
เจ้าวงษ์อดิศร สุขสวัสดิ์ (ชายโง).
- หจช. สบ.๒.๕๓/๗ สารสน-พระญาติวงศ์ ๑-๑๘ พ.ศ. ๒๕๓๘-๒๕๘๖ ล. ๑ หม่อม
เจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล (ชายดำ) พ.ศ. ๒๕๖๗-๒๕๒๕.

- หจช. สบ.๒.๕๓/๗ สารสัน-พระญาติวงศ์ ๑-๑๘ พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๔๖ ล. ๑ ถึง
ลูกชายดำ (หม่อมเจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล).
- หจช. สบ.๒.๕๓ /๗ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์ หม่อม
เจ้ากาฬวรรณดิศ ดิศกุล (ชายดำ) ๒ กรกฎาคม ๒๔๗๙.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๑๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ โรงเรียนและการศึกษา.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๓๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล พระนัดตเลขาถึงท่านชายใหญ่ ลงวันที่ ๑๙
พฤศจิกายน ๒๔๗๙.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๓๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ ศาสนา ๑-๔๐ พ.ศ. ๒๓๙๓-
๒๔๗๔ เล่ม ๑.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๔๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
หม่อมเจ้าดำรงสดำรง เทวกุล.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๕๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
หม่อมเจ้าดิศศานูวัตร ดิศกุล (ชายน้อย) ๖/๒/๗๑.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๕๒ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
๕๐-๕๖ พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๘๒ ล. ๓ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๗๓ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
พระองค์เจ้าชายธานีวัตร กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ๑๔ สิงหาคม
๒๔๖๖-๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๑ ปีก ๑.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๗๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
หม่อมเจ้านิพัทธพันธุ์ดิศ ดิศกุล ๑๒ มีนาคม ๒๔๗๒.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๑๐๙ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
หม่อมเจ้าหญิงพรพิลาส บุนนาค (ดิศกุล).
- หจช. สบ.๒.๕๓/๑๒๔ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
หม่อมเจ้าพิศิษฏ์ดิศพงษ์ ดิศกุล (ท่านชายแฉ้ว) ๓๐ มกราคม ๒๔๘๐.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๑๕๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
หม่อมเจ้าวงษ์ชอติศร สุขสวัสดิ์ (ชายโอ) ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๗๒.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๑๗๕ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์
สมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี (สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา)
พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ๒๓ มกราคม ๒๔๘๐.
- หจช. สบ.๒.๕๓/๒๐๘ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจ สารสัน-พระญาติวงศ์ ถึง
หญิงโสฬส (หม่อมเจ้าหญิงสมณีนงเยาว์ วินิจชัยกุล) ๓๐ สิงหาคม
๒๔๗๙.

- หจข. สบ.๒.๕๔/๘๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ สารสน-พระสงฆ์ พระ
สาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๒ ตุลาคม ๒๕๖๖.
- หจข. สบ.๒.๕๖/๒๐ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๑-๒๐ พ.ศ.
๒๓๖๗-๒๔๗๑ ล. ๑ ในวาระฉลอง ๑๐๐ ปีมิชชันนารีอเมริกันใน
ประเทศไทยสยาม.
- หจข. สบ. ๒.๕๖/๒๖ ส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๒๐-๓๐ พ.ศ. ๒๔๗๐-
๒๔๗๕ ล.๒.
- หจข. สบ.๒.๕๖/๖๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๔๒-๘๐ พ.ศ.
๒๔๘๒-๒๔๘๖ ล.๔.
- หจข. สบ.๒.๕๖/๘๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๘๑-๙๒
มท. ร่างประกาศเรื่องความอึดคึดผืดเคือง.
- หจข. สบ.๒.๕๖/๒๖ พระโอวาทของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ประทานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี เมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน พุทธศักราช
๒๔๗๒.
- หจข. สบ.๒.๕๖/๖๑ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๔๒-๘๐พ.ศ.
๒๔๘๒-๒๔๘๖ ล.๔.
- หจข. สบ.๒.๕๖/๘๖ เอกสารส่วนพระองค์ กรมตำรวจฯ พระนิพนธ์ ๘๑-๙๒ มท
ล.๕.
- หจข. สร.๐๒๐๑ ๑๕/๕ สำเนาเอกสารเรื่องไทยไม่ใช้ทาส มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๕.
หนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง ๒๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๒.
- หอสุมุดวชิรญาณ. หมู่จดหมายเหตุ ร.๕ มัดที่ ๑๕๔/๑๓ เลขที่ ๑๕๔๔ ชื่อ
กราบทูลเรื่องพระยาราชสุภาวดีขอพระราชทานกราบทูลเรื่องปะลิแมน.
- หอสุมุดวชิรญาณ. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ มัดที่ ๑๕๔/๑๓ เลขที่ ๑๕๔๔
ชื่อกราบทูลเรื่องพระยาราชสุภาวดีขอพระราชทานกราบทูลเรื่องคำปะลิ
แมน และหมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๓๖ มัดที่ ๑๕๓/๑๒
เลขที่ ๑๕๓๔ เรื่องประกาศเรื่องปรึกษาการเลิกทาสและบ่อนเบี้ย.
- หอสุมุดวชิรญาณ. จดหมายเหตุ ร.๕ มัดที่ ๒๔๘/๓ เลขที่ ๒๕๐๔ ชื่อหนังสือพิมพ์
สิงคโปร์ว่าด้วยการปกครองและธรรมเนียม ค.ศ. ๑๘๗๔.
- อากาศด่าเกิง รพีพัฒน์, หม่อมเจ้า. วิมานหลาย. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : แพร่
พิทยา, ๒๕๒๗.
- อิชิอิ, โยเนะโอะ และ โยชิภาวะ, โทชิฮารุ. ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น ๖๐๐ ปี.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, ๒๕๔๓.

ภาษาอังกฤษ

Graham, W.A. Siam. London : Alexander Marning Limited The Delta Mare, 1924. อ้างใน พรรณี บัวเล็ก. ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๘๒ บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม. กรุงเทพฯ : พันธกิจ, ๒๕๔๕.

Ingram, James C. Economic Change in Thailand Since 1850-1970.

Johnston, David. Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930. chapter 7. Ph.D. Dissertation, Yale University, 1975.

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชั้น” ของชาวสยาม

สายชล สัตยานุรักษ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงพยายาม “กำหนด” สถานภาพ บทบาท และหน้าที่ของคน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทย เพื่อให้เป็นอัตลักษณ์ที่คนแต่ละชั้นรับรู้ตนเอง และเป็นที่รับรู้ของคนชั้นอื่น ได้แก่ อัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ข้าราชการ ราษฎร ผู้หญิง พ่อค้า และพระสงฆ์ เพื่อให้คนแต่ละ “ชั้น” เหล่านี้ “ให้ทำการต่างกันตามความสามารถ ของบุคคลต่างชั้นต่างจำพวก เพื่อให้ได้ผลดีอย่างยิ่งแก่บ้านเมือง”

หนังสือเล่มนี้ชี้ให้เห็นความคิดกระแสหลักที่ครอบงำสังคมไทย ตลอดระยะเวลาหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ ทรงมีส่วนสำคัญในการสถาปนาขึ้น พระตำริสำคัญหลายประการของ พระองค์ได้รับการสืบทอดโดยปัญญาชนรุ่นหลัง แม้ว่าพระตำริ อื่นหลายประการจะได้รับการละเลยหรือได้รับการปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อบริบทหรือ เงื่อนไขแวดล้อมที่เปลี่ยนไป

ห้องสมุดกระทรวงมหาดไทย

030938

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ การสร้าง...

ราคา ๒๒๘ บาท

ISBN 974-322-939-6
9 789743 229398